

(वेदान्त)

विषयवाक्यदीपिका । (श्रीरङ्गरामानुजमुनिप्रणीता)

श्रीवृन्दावननिवासि पं० श्रीलक्ष्मणाचार्येण
टिप्पणीनिवेशनादिना परिष्कृता ।

साच

मुम्बय्यां

खेमराज श्रीकृष्णदास

इत्यनेन

स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणालये-

ऽङ्कयित्वा प्रकाशिता ।

संवत् १९५५ शके १८२०.

अस्य पुनर्मुद्रणाधिकारः “श्रीवेङ्कटेश्वर” मुद्रालयाधिका-
रिणास्वायत्ती कृतः ।

प्रस्तावना ।

ॐ विष्णवे नमः । सुविदितमेतत्तत्रभवतां भवतामखिलप्रमाणपरतन्त्रीकृतशेमुषीकाणां विदुषामिहानादिसंसारे परमपुरुषार्थसाधनं वेदान्तशास्त्रजन्यब्रह्मज्ञानमेवेति । तद्वबोधयिषया भगवानेवसांगान्तसेतिहासपुराणादिकान्वेदान्स्वयमन्यैश्च प्रवर्तयामास । तत्रोपनिषद्भाग एव निःश्रेयसज्ञानवत्तया तस्य च स्वेतरैर्दुर्ग्रहतया स्वयमेव भगवान्वेदव्यासरूपेणावतीर्य तदर्थं निश्चिचीषया षट्पञ्चाशदुत्तरशता (१५६) धिकरणात्मक षोडशपादश्चतुरध्यायी ग्रन्थेन पञ्चचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशतीं ब्रह्मसूत्राणां प्रणयनैषीत् । तेषामपि सूत्राणां परमार्षत्वेन तदथ स्यान् नृषि ज्ञानागोचरतामवधार्य श्रीवेदव्यासप्रशिष्या भगवान्बोधायन ऋषिः स्वयमृषित्वेन दिव्यज्ञानितया वा पठनपाठन परंपरया ब्रह्मसूत्राणां विशिष्टाद्वैतपरब्रह्मपरतां निश्चित्य तद्व्याख्यानरूपं विशिष्टाद्वैतपरमतीवमहांतं वृत्तिग्रन्थं प्रणिनाय । स च ग्रन्थो महता कालेन बृहत्वात्पठनपाठनलेखनादीनामविषयो भूत्वा व्याडिकृतव्याकरणग्रन्थवदलभ्यतामापात्तद्व्यग्रन्थोक्तार्थस्यैव पुनरुद्धाराय महद्भूतपरब्रह्मनिःश्वसितवेदराशेः श्रीमहेश्वरादिद्वारा चतुर्दशसूत्राणिसमधिगम्याष्टाध्याय्यादिपञ्चपाठीं पाणिनिरिव श्रीमद्रकुलभरणमुन्युच्चरितद्रविडोपनिषद्विव्यप्रबन्धराशेस्तद्वर्चाविग्रहद्वारा चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयार्थान्समधिगम्य न्यायतत्त्वपुरुषनिर्णययोगरहस्यसंज्ञकग्रन्थानां त्रयीं श्रीमन्नाथमुनिः प्रणिनाय । पुनरष्टाध्याय्यवैशद्याय वार्तिकपाठं कात्यायन इव ग्रन्थत्रय्यर्थवैशद्याय स्तोत्ररत्नचतुःश्लोक्यागप्रामाण्यसिद्धित्रयगीतार्थसंग्रहाख्यग्रन्थपञ्चकं श्रीमद्यामुनाचार्याः प्रणिन्युः । पुनरपि वार्तिकपाठाद्यर्थवैशद्याय व्याकरणमहाभाष्यं पतंजलिरिव ग्रन्थपञ्चकार्थवैशद्याय ब्रह्मसूत्रव्याख्यानरूपं श्रीभाष्यं मुमुक्षुजनजीवातवः श्रीमद्रामानुजाचार्या अभाषिषत । महाभाष्यार्थवैशद्याय भर्तृहरिकैयटादिकृता व्याख्या इव श्रीभाष्यार्थवैशद्यायापि शारीरकाधिकरणार्थसंग्राहकपद्यन्या सुदर्शनश्रुतप्रकाशिका श्रुतदीपिका प्रमेयसंग्रहादिन्यायकुलिशादिभावार्थदीपिकादिग्रन्था अपि पूर्वाचार्यैः । प्रणीताः । यथाहुः अधिकरणसारावल्यां शास्त्रावतारे श्रीमद्वेदान्ताचार्याः । “यत्तत्सनेश्वरार्यैरगणिवकुलभृत्किंकरैरंग्यकारि व्यासार्थैर्न्यासि च द्विः श्रुतमिति विशदं विष्णुचितौर्विवत्रे । अश्रौषं शेषकल्यादहमपि विदुषो वादिहंसांबुवाहादद्धा निर्धार्यतेऽतश्चतुरधिकरणीब्रह्मचितोद्यमार्था” इति ॥

तस्मिन्नेतस्मिञ्छ्रीमति भाष्ये ब्रह्मसूत्रविषयवाक्यत्वेनोपन्यस्तानां श्रुतिवाक्यानामर्थस्य “अविस्तृताः सुगंभीरा रामानुजमुनेर्गिरः” इत्युक्तत्वेन श्रीभाष्यतो दुर्ज्ञेयत्वमवलोक्य तत्सुग्रहत्वाय विषयवाक्यदीपिकानामकं ग्रन्थं श्रीरंगरामानुजमुनयः प्रणीतवन्तः एते श्रीमद्रामानुजसंप्रदायांतर्गतसर्वतंत्रस्वतंत्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यानुयायिनः । एतैश्च संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य दशोपनिषद्भाष्यं श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यं न्यायसिद्धांजनटीका श्रीवेदांतदेशिककृतोपनिषद्भाष्यटीका विषयवाक्यदीपिकाइत्यादयो ग्रन्था विरचिताः । तदिदानीमहमेतस्य ग्रन्थस्य श्रीभाष्यशांकरभाष्यदशोपनिषद्भाष्याद्यध्येतृणामतीवोपकारतां विचिन्त्यैतस्यांकने प्रावर्त्तिषि । तां च मे प्रवृत्तिं सफलीकर्तुमर्तावार्द्रहृदयेन “यः पुस्तकैः शब्दतत्त्वप्रख्यापकतया भुवि । खेमराजजयद्यस्मात्खेमराजस्ततो मतः ॥ १ ॥ यद्वा खमीम इत्येतैर्ब्रह्मश्रीजीवसंज्ञितैः । उपासनाद्राजते यः खेमराजः स उच्यते ॥ २ ॥ ” इत्यन्वर्थसंज्ञाधारकेण श्रीकृष्णदासात्मजखेमराजगुप्तेन स्वकीये मोहमय्यां श्रीवेंकटेश्वरमुद्रालयेविक्रमीयभूतबाणग्रहचंद्रमिते वर्षे तपोमासीयकृष्णप्रतिपदि भार्गवदिन इयमङ्किता । ततस्तमिमं वेदांतनिष्णाता एतस्या अवलोकनेन सफलीकुर्वतु इति प्रार्थयंत । श्रीवृन्दावननिवासिलक्ष्मणाचार्यः ।

१ महाभाष्यपस्पशाह्निके संग्रहे एतत्परीक्षितमितिप्रतीकमुपादाय संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकात्मको ग्रन्थ इति कैयटः ॥

२ लक्ष्मणः श्रीरामानुजः आचार्यो यस्येति बहुब्रीहिः । तेन लक्ष्मणदासेनेतिटिप्पणीवाक्येन सह न विरोधः । ब्राह्मणेष्वापि भगवदादिसम्बन्धिदासांतनामप्रयोगे प्रमाणादिकं तु अधिकद्विशततम (२०३) पृष्ठटिप्पण्यां अवगन्तव्यम् ॥

श्रीपरमात्मने नमः ।

अथ विषयवाक्यदीपिका ।

(श्रीरङ्गरामानुजमुनिप्रणीता.)

अतसीगुच्छसच्छायमश्वितोरस्स्थलं श्रिया ॥
अअनाचलशृङ्गारमअलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥
व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्गान्गुरुनपि ॥
भाष्योदाहृतवेदान्तवाक्यार्थसंप्रकाश्यते ॥ २ ॥
विस्तृतोपनिषद्भाष्यप्रवेशाक्षमचेतसाम् ॥
अनुग्रहेण साफल्यं कृतिरेषा प्रपत्स्यते ॥ ३ ॥

जन्माद्यधिकरणम् ।

जन्माद्यस्य यतः १ । १ । २ ॥ भृगुवल्ल्यां श्रूयते

भाष्यं चेद्व्यवृणोत्स्वयं यतिपतिर्व्याख्यानवाचां तथा
गाम्भीर्यादनवस्थितिर्मितमतिदूरे जनस्तद्भिराम् ।
प्रष्टव्यः कथमीश्वरः स हि न नः प्रत्यक्षरूपो दृशां
तद्भाष्यं सचभाष्यकृत्स च हरिः सम्यक् प्रसीदन्तु नः ॥ १ ॥
लक्ष्मणाचार्यचरणकरुणालब्धबुद्धिना ॥
लब्धी लक्ष्मणदासेन टिप्पण्यत्र विरच्यते ॥ २ ॥

१ अथ श्रीभाष्योदाहृतविषयवाक्यानि व्याचिख्यासुर्वेदान्तब्रह्मनिष्णातः श्रीरङ्गरामानु-
जमुनिर्भाष्यकारस्यापि वेदांतदिव्यज्ञानप्रदानपुरस्सरं वेदार्थसंग्रहश्रीभाष्यादिग्रन्थनिर्माणे
प्रवर्तयितारं श्रीवेङ्कटाद्रिनिवासिनं श्रीभगवन्तं श्रीनिवासं स्वचिकीर्षितग्रन्थरचनादि-
सिद्धये स्तुवन्नाशीर्वादात्मकं मङ्गलमाचरति ॥ अतसीत्यादिना । तदुक्तम् ॥ महाभारते
शान्तिपर्वणि भीष्मस्तवराजे ॥ अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ॥ ये नमस्यन्ति
गोविन्दं न तेषां विद्यते भयमिति । २ अअनाचलत्वं च वेङ्कटाद्रेरेव “ कृते वृषाद्रिं वक्ष्य-
न्ति त्रेतायामअनाचलम् ॥ द्वापरे शेषशैलेति कलौ श्रीवेङ्कटाचलम् ” इत्यादिना भविष्यो-
त्तरपुराणादौ प्रसिद्धमेव । ३ अअलेः स्वतोगाहनकर्तृत्वाभावेपि “ त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्य कदा-
पि केनचिद्यथातथावापि सकृत्कृतोऽअलिः । तदैव मुष्णात्यशुभान्यशेषतः शुभानि पुष्णा-
ति न जातु हीयत ” इति श्रीमद्यामुनाचार्यपद्येऽअलेः कर्तृत्वे प्रयोगदर्शनेन तदनुसन्धाने-
नायंप्रयोगः । ४ अस्यविचित्रचिदचिन्मिश्रस्य व्यवस्थितसुखदुःखोपभोगस्य जगतः
जन्मस्थितिलयाः यतः तद्ब्रह्मेति प्रतिपादयति श्रुतिरित्यर्थ इति वेदान्तसारे श्रीभाष्यकाराः
सूत्रार्थमनुजगृहिरे ।

“यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवन्ति
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्वहोति” ॥

जीवन्ति येनात्मभूतेन जीवन्तीत्यर्थः । प्रयन्ति सन्ति भूतानि
यदभिसंविशन्ति, लीयमानाति सन्ति यदभिसंविशन्ति, यत्र लीयन्ते ।
समित्येकीकरणे । एकीकृततया प्रवेशः संवेशः । यद्वा यत्प्रयन्तीति
मोक्षः । अभिसंविशन्तीति प्रलयः । अस्मिन्पक्षे यच्छब्दस्यावृत्तिः ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रय-
न्त्यभिसंविशन्तीत्यत्रप्रतिवाक्यं तद्वहोत्यनुक्तेः न जगज्जन्मा-
दि प्रत्येकं लक्षणम् । प्रत्येकलक्षणत्वे लक्षणान्तरवैयर्थ्यप्रसंगाच्च ।
अतस्समुदितमेव लक्षणम् ॥ नच जन्मादिसमुदायस्य लक्षणत्वे
व्यावर्त्याभावेन निष्प्रयोजनत्वम् । लक्ष्याकारविपरीतशङ्कानिवारण-
क्षमत्वेन सप्रयोजनत्वात् । उत्पत्तिकारणत्वमात्रेभिहिते हि तस्य
स्थितिप्रलयकारणभूतवस्त्वन्तरशङ्कया जगज्जन्ममात्रकारणस्य
ब्रह्मणो निरतिशयं बृहत्त्वं न सिध्येत् । तथा लयकारणत्वानभि-
धाने प्रलयकारणभूतवस्त्वन्तरशङ्कया जगज्जन्मस्थितिमात्रकार-
णस्य ब्रह्मणो निरतिशयं बृहत्त्वं न सिध्येत् । तथा आत्यंतिकलय-
कारणत्वानभिधाने आत्यन्तिकलयरूपमोक्षप्रदात्रन्तरसद्भावश-
ङ्कयामोक्षप्रदत्वप्राप्यत्वानुगुणगुणैर्बृहत्त्वं न सिध्येत् । अतो
जगज्जन्माद्यैकैककारणत्वमात्रस्य समस्तवस्तुव्यवच्छेदक्षमत्वेपि

१ ननु “जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे” इत्यागमप्रामाण्यग्रन्थे “जगदुद्भवस्थि-
तिप्रणाशसंसारविमोचनादयः” इति स्तोत्ररत्नेच श्रीयामुनाचार्यैः, “उद्भवस्थितिप्रलयसं-
सारनिवर्तनैकहेतुभूत” इति वेदार्थसङ्ग्रहे निखिलजगदुदयविभवलयमहानन्दैककारणमि-
ति श्रीभाष्ये च भगवद्भिर्भाष्यकारैश्च ब्रह्मणः मोक्षप्रत्यपि पृथक्कारणत्वस्योक्ततयात्र तदकथ-
नान्न्यूनतेत्यरुचेराह ॥ यद्वेति । २ अत्र निर्णयस्त्वधिकरणसारावल्याम् । “तत्तत्स्वप्रत्यनी-
कव्युदसननियतं भेदकं नान्यबाधि व्याघातः कालभेदान्न भवति जननस्थापनध्वंसनानाम् ॥
प्रत्येकं लक्षणत्वं सुवचमिहबहूदाहृतिर्धोमहिम्ने सम्भूयाप्याहुरेके फलमपि च तदाशङ्कि-
तार्थव्युदासः” इति । अत्र धीमहिम्न इत्युक्तत्वेन नवलक्षणानि भवन्तीति वेदान्तपरि-
भाषाकारोक्तिरपिनिर्वाह्या ।

जन्मादिकारणसमुदायस्यैव बृहत्त्वातिशयौपयिकत्वात्सृष्टिस्थि-
 तिप्रलयसमुदायकारणत्वं लक्षणमिति ज्ञापितम् ॥ यतो येन यदि-
 ति यद्वृत्तयोगात्कारणमनूद्यतद्ब्रह्मेति कारणस्य ब्रह्मत्वं विधीयते ।
 तेन कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वं सिद्धं भवति ॥ तद्विजिज्ञासस्वेति
 न विचारस्योपासनस्य वा विधिः । विचारात्मकं ज्ञानं रागप्राप्त-
 त्वान्न विधेयम् । उपासनात्मकस्य तु ज्ञानस्य “ब्रह्मविदाप्नोति”
 इतिप्राकरणिकवाक्यान्तरसिद्धत्वात् । उपक्रमे “अधीहि भगवो
 ब्रह्मेति” इति प्रश्नस्य तत्त्वपरत्वेनोपायेविषयत्वाभावाच्च नोपासन-
 ज्ञानमिह विधेयम् ॥ अतो विजिज्ञासस्वेत्युपदिश्यमानार्थसावधान-
 त्वार्थं संदेहनिवृत्त्यर्थं वोक्तं या गन्धवती तां पृथिवीं विद्धीति-
 वत् । अतःकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमेवास्य वाक्यस्य विधेयम् ।
 “यथा यत्र सारसस्स देवदत्तकेदारः” इत्युक्ते सारससंबन्धस्य देव-
 दत्तकेदारलक्षणत्वमुक्तं स्यात्, तद्वदिति व्यासायैरुक्तम् ॥ ननु
 ईश्वरस्य लिलक्षयिषितत्वे तदसाधारणसार्वज्ञादिप्रतिपादकसत्यज्ञा-
 नादिवाक्यानादरेण जन्मादिकारणत्वेन किमर्थं लक्ष्यत इति चेत् ।
 उच्यते ॥ गुणैः स्वरूपस्य लक्ष्यत्वे तदपेक्षया बहिष्ठाया विभूतेरुपा-
 स्यान्तर्भावो न प्रतीयते । सर्गादिविषयभूतया तु विभूत्या स्वरूपे
 लक्ष्यमाणे विभूतेस्सर्गाद्यौपयिकसर्वज्ञत्वादिगुणानामपि जिज्ञास्या-
 न्तर्भावस्सिध्यति । विभूतेश्च जिज्ञास्यान्तर्भावः “उपासात्रैविध्यात्
 १।१।३१॥” इति सूत्रसिद्धः ॥ नन्वेवमपि कृत्स्नविभूतेर्जिज्ञास्यान्तर्भा-
 वोन सिध्यति त्रिपाद्विभूतेर्जन्माद्यस्पृष्टत्वादिति चेत् । नायत्प्रयन्ती
 ति प्रलयवाक्यस्थयच्छब्देन मुक्तप्राप्यस्य ब्रह्मणो विवक्षितत्वात् ।
 नित्यविभूतिविशिष्टस्यैव मुक्तप्राप्यत्वान्नित्यविभूतेरपि जिज्ञास्य-

१ अत्रग्रन्थे सर्वत्रव्यासार्थपदेन श्रुतप्रकाशिकाकाराः श्रीसुदर्शनसूरय उच्यन्ते । यथाहुः
 पूर्वाचार्याः “श्रुतप्रकाशिकाभिख्यां व्याख्यामाकर्ण्य रङ्गराट् । यं वेदव्यासमपरं जगौ सद-
 सितं भजे” इति । २ “जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतद्योगात्”
 इति सूत्रसिद्ध इत्यर्थः ।

त्वसिद्धिः । एवं च जगज्जन्मादिकारणत्वं लक्षणं विशिष्टनिष्ठं सत्यज्ञा-
नादिलक्षणं तु विशेष्यनिष्ठमिति भिदा । एवमेव व्यासार्थैरुक्तम् ।
अत्र यत इति पञ्चमी हेत्वर्थिका । यच्छब्दस्यानुवादरूपत्वात् ।
अनुवादस्यचप्रापकवाक्यसापेक्षतया तद्विरुद्धार्थपरत्वासंभवात् ।
प्रापकवाक्येषु “एकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति”
“तत्तेजोमृजत” इति निमित्तत्वोपादानत्वयोःप्रतिपादनात्तदनुवा-
दिनि लक्षणवाक्ये यत इति पदमुभयविषयकमिति व्यासार्थैरुक्तम् ॥
नच हेतौ पञ्चमी नानुशिष्टेति शक्यं वक्तुम् । “अइउण् ॥ १ ॥”
इति सूत्रे विवारभेदादिति भाष्यनिर्देशेन “विभापागुणेऽस्त्रियाम्”
२ । ३ । २५ ॥ इत्यत्र विभाषेति योगविभागस्याश्रिततया तत
एव हेतुपञ्चम्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥

१ अतिविस्तरेण स्पष्टीकृतश्चायं विषयः सुरपुरवेङ्कटाचार्यैर्विरोधवरूथिर्नाप्रमाथिनी-
ग्रन्थे परिभाषेन्दुशेखरसर्वमङ्गलाटीकायामपि व्याख्यानत इतिपरिभाषायामनयैव
दिशापञ्चम्युपपादनंस्फुटम् । श्रीवल्लभीयमारुतशक्तिप्राभञ्जनयोरप्येतच्छ्रुतिव्याख्याने
तथैव दृश्यते । २ नन्वत्राणुभाष्यप्रकाशादिग्रन्थेषु सर्वेष्वधिकरणेषु हेतुघटितसूत्रदर्शनात्
पृथक्सूत्रत्वेपृथगधिकरणत्वे च प्रथमे हेतुशून्यत्वेन द्वितीये साध्यशून्यत्वेन चाध्या-
हारे गौरवाच्च जन्माद्यस्ययतशास्त्रयोनित्वादित्येकमेव सूत्रमिति स्थितमिति चेत् ।
शृणु ॥ “सौत्रीसंख्या शुभाशीरधिकृतिगणना चिन्मयीब्रह्मकाण्डेतादर्थ्येऽनन्तरत्वेप्यधिक-
रणभिदा नाल्पसारैःप्रकल्प्या । अक्षोर्म्याशाहिकाष्ठा द्विरदमुनिवसूर्म्यद्रितत्वातिशक्त्यक्षै-
रक्षैः प्रयाजैरिह भवतिरसैःपादनीतिप्रबंधः” इतिश्रीवेदान्तदेशिककृताधिकरणसारावलीवि-
रुद्धत्वेनसर्वमतसंमतचतुस्सूत्रीवादविरुद्धत्वेनचास्माकं तत्रासंमतेन दोषः । गौरवंतु तेषामे-
व । अस्यजन्मादि यतस्तत्कर्त्तृत्वानुपस्थितकर्तृपदाध्याहारेणतद्भाष्यटीकायामेव स्फोरितम् ।

अस्माकं तूद्देशलक्षणपरीक्षारूपेणास्यापि शास्त्रस्य प्रवृत्तेरधिकरणचिन्तामण्यादौ स्पष्ट-
तया प्रथमसूत्रेण ब्रह्मण उद्देशे कृते तृतीयादिभिः परीक्षाकर्तव्येति द्वितीयेन लक्षणसमर्प-
णाय यत्पदेन तत्पदस्य सुलभत्वाद्ब्रह्मपदस्यानुवृत्तेश्चास्य जन्मादि यतः तद्ब्रह्मेत्यर्थं न
गौरवं किञ्चिदपि । यदत्रसहस्राक्षग्रन्थोक्तदूषणोद्धाराय प्राभञ्जनग्रन्थे “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतु-
मद्भिः” इति भगद्वाक्यविरोधोद्भावनं तत्तत्र पदपदेन सुप्तिङन्तानामेव ग्राह्यत्वेन हेतुपदस्य
पञ्चम्यन्तातिरिक्तपरत्वेनापि व्याख्यानेन नक्षतिकरम् । यदप्येतदप्यन्यथयितुं मारुतशक्ति-
ग्रन्थे पदपदस्याधिकरणपरत्वेनाधिकदूषणवारणं तत्त्वतीवक्लिष्टतरम् । भगवद्वाक्ये हेतुम-
त्पदवैयर्थ्यापादनं तु सर्वस्यापि यत्किञ्चिद्विषयकबुद्धिमत्त्वेन लोके बुद्धिमत्प्रयोगविलोपा-
वादननुमतत्वादनुपयुक्तत्वाच्चाधिकमेवेति संक्षेपः ।

समन्वयाधिकरणम् ।

तत्तु समन्वयात् ॥ १ । १ । ४ ॥ सपर्यगाच्छुक्रम-
कायमव्रणम् । अस्नाविरंशुद्धमपापविद्धम् ॥ कविर्म-
नीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छा-
श्वतीभ्यस्समाभ्यः ॥

पर्यगात् परितोव्याप्तवान् । शुक्रमित्यादौलिंगव्यत्ययश्छां-
दसः । शुक्रं तेजिष्ठः । अकायं कर्मफलभोगार्थशरीररहितः । अव्रणं
कायाभावादेव व्रणरहितः । अत एव अस्नाविरं स्नायुशून्यः । शुद्धः
अविद्यारागद्वेषादिशून्यः । अपापविद्धश्च । कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी
मनीषा स्रष्टव्यालोचनरूपज्ञानं तद्वान् । परिभूः सर्वदेशव्यापनशीलः ।
स्वयम्भूः उत्पादकशून्यः । एवंभूतः परमात्मा याथातथ्यतः यथातथं
यथापूर्वं सत्यत्वेनेति वार्थः । शाश्वतीभ्यस्समाभ्यः चिरकालस्था-
यितया स्वाप्नपदार्थविसदृशान्पदार्थान्व्यदधादकाशीदित्यर्थः । इदं
वाक्यमीशावास्यगतम् ।

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति
शुश्रुम पूर्वेष्वां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥

ये अस्माकं पूर्वे गुरवः उपादिशंस्तद्वद्ब्रह्म सर्वात्मना विदितादपि
विलक्षणं सर्वात्मना अविदितादपि विलक्षणमिति तेषां वाचं श्रुत-
वन्तो वयमित्यर्थः ।

एतदेव प्रपंचयति ।

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

१ तत् पूर्वसूत्रोदितं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं समन्वयात् सिध्यति सम्यक् पुरुषार्थतया
अन्वयः समन्वयः वेदितुर्निरतिशयानन्दस्वरूपत्वेन परमपुरुषार्थरूपे परे ब्रह्मणि वेदकतया-
शास्त्रस्यान्वयात् ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं सिध्यत्येवेति सूत्रार्थवेदान्तदीपे श्रीभाष्यकारा
आज्ञापयांचक्रुः । २ इदं व्याख्यानं तु श्रुतप्रकाशिकातो विलक्षणम् । तत्र हि पर्यगात्
गत्यर्था बुद्धयर्थाः अमन्यतेत्यर्थ इत्युक्तम् ।

वागादिभिर्यदप्रकाश्यं स्वयं वागादीन्द्रियप्रकाशकं च यत्
तदेव ब्रह्मेति जानीहि । यद्वस्तु इदमिति इदंकारगोचरतया
हस्तामलकवत्सुविदिततयोपासते जनाः तत् ब्रह्म न भवति ।
प्राकृतजनोपास्यजगद्विलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदं च वाक्यं तलवका-
रोपनिषद्गतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ।

(ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ १ । १ । ५ ॥ प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृ-
ष्टान्तानुपरोधात् ॥ १ । ४ । २२ ॥ तदनन्यत्वमारम्भ-
णशब्दादिभ्यः ॥ २ । १ । १५ ॥ संज्ञामूर्तिं कृप्तिस्तु
त्रिवृत्कुर्वतउपदेशात् ॥ २ । ४ । १७ ॥ अनारब्धकार्यं
एवतुपूर्वेतदवधेः ॥ ४ । १ । १५ ॥ वाङ्मनसिदर्श-
नाच्छब्दाच्च ॥ ४ । २ । १ ॥)

इत्यादिविषयवाक्यार्थावगत्यर्थं सद्ब्रिद्या व्याख्यायते॥ छांदोग्ये
षष्ठाऽध्यायोपक्रमेस्पष्टा ॥

१ यस्मिन् शब्दएव प्रमाणं नभवति तदशब्दम् । आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः । न तज्जग-
त्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यं कुतः ईक्षतेः सच्छब्दवाच्यसंबन्धिव्यापारविशेषाभिधायिन
ईक्षतेर्धातोः श्रवणात् इति श्रीभाष्ये भाषितः सूत्रार्थः । २ अत्रास्यां सद्ब्रिद्यायाम् “उपक्रमो
पसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इति षड्विधतात्पर्यं
लिङ्गं विशिष्टाद्वैतविषयम् । तथाहि । उपक्रमे सदेवेति वाक्यं निमित्तत्वोपादा-
नत्वतदुपयोगिसार्वज्ञसर्वशक्तिमत्त्वादिपरत्वात्सविशेषविषयम् । उपसंहारगतं च तत्त्व-
मसीति सामानाधिकरण्यं प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थविषयत्वाद्विशिष्टाद्वैतविषयम् । वि-
शिष्टैकार्थपरस्य तत्त्वमसीतिवाक्यस्यावृत्तत्वादभ्यासोप्यस्ति । ब्रह्मणो जगत्कारण-
त्वजगदंतरात्मत्वादिगुणानां प्रमाणान्तराप्रतिपन्नत्वादपूर्वता सिद्धा । एवमुपास-
कस्य “तस्य तावदेवाचिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथसंपत्स्ये” इतिमोक्षोपदेशात्फलं चास्ति ।
एतद्विषयस्य पितापुत्रसंवादरूपत्वादर्थवादश्च सिद्धः । अस्मिन्नेवार्थे मृत्पिण्डादिदृष्टान्त
त्रयोपन्यासादुपपत्तिश्चास्तीतिषड्विधतात्पर्यलिङ्गं विशिष्टाद्वैतविषयमेव । विस्तरस्तु वेदा-
र्थसंग्रहतात्पर्यदीपिकाश्रीभाष्यजिज्ञासाधिकरणश्रुतप्रकाशिकादौद्रष्टव्यः ॥ ननु किमिदं-
विशिष्टाद्वैतत्वमितिचेत् । श्रूयतां सावधानेन । विशिष्टं च विशिष्टं च विशिष्टे विशिष्टयो
रद्वैतं विशिष्टाद्वैतम् । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्थूलचिदचिद्विशिष्टयोर्ब्रह्मणोरद्वैतमभेद
इत्यर्थः । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वं च सूक्ष्मचिदचिन्निष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताशा-

श्वेतकेतुर्ह्यरुणेय आस ॥

हः प्रसिद्धचर्थः । अरुणपुत्रस्योद्दालकस्य पुत्रः श्वेतकेतुनामा बभूवेत्यर्थः ॥

तथंहपितोवाच श्वेतकेतोवसब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्म-
त्कुलीनो न नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति ” इति ॥

लित्वम् । एवं स्थूलचिदचिन्निष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताशालित्वं स्थूलचिदचि-
द्विशिष्टत्वम् । चिदचितोर्ब्रह्मविशेषणत्वं च “ यआत्मनितिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा-
नवेद । यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी न वेद ” इत्यादिश्रुतिषु चिदचित्पदार्थयोः
सप्तम्यन्तत्वेन निर्दिष्टत्वात् । भूतले घट इत्यादौ सप्तम्यन्तनिर्दिष्टस्य विशेषणतायाः सर्व-
तंत्रसिद्धत्वात् । विशेषणतादयस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषा अतिरिक्तविशेषणताविशेषा-
वा न तत्राग्रहः । तथा च सूक्ष्मचिदचिन्निष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताशाल्यभिन्नं स्थूल-
चिदचिन्निष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताशालीति बोधः ॥ नन्वचित्पदार्थस्य स्थूलत्वे
सत्यपि चेतनस्य जीवस्य त्वन्मते अणुत्वात्कथं स्थूलत्वमिति चेन्न ॥ चिदचितोर्नामरूपवि-
भागार्हत्वं स्थूलत्वं नामरूपविभागानर्हत्वं सूक्ष्मत्वमिति स्थूलत्वसूक्ष्मत्वयोः पारिभाषि-
कत्वात् । पारिभाषिकत्वांगीकारे च “ तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत ”
इति श्रुतिरेव मानम् । तथा च नामरूपविभागानर्हचिदचिन्निष्ठविशेषणतानिरू-
पितविशेष्यताशाल्यभिन्नं नामरूपविभागार्हचिदचिन्निष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्य-
ताशालिब्रह्मेति निष्कृष्टो बोधः । एवं च कारणावस्थकार्यावस्थब्रह्मणोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतश-
ब्दार्थ इति फलितम् ॥ न चोभयोरभेदे कथं ब्रह्मणोरिति द्विवचनमिति वाच्यम् । नीलघटयो-
र्दण्डिपुरुषयोरित्यादौ विशेष्याभेदेऽपि नीलत्वघटत्वादिरूपविशेषणान्वयिद्विवचनदर्शनवत्
प्रकृतेऽपि विशेषणान्वयिद्विवचनसंभवादित्यन्यत्राकरेषु महान्विस्तरः ॥ यत्त्वत्र विशिष्टाद्वैतश-
ब्दस्य वेदादौ प्रसिद्धिर्नास्तीति विरोधवरूथिनी भूमिकायां ब्रह्मानन्दतीर्थ ऊचे । तत्र तु निर्विशे-
षाद्वैतशब्दस्यापि क्वचिदुल्लेखो नास्तीति सममेव । अद्वैतशब्दस्तु क्वचिच्छ्रूयत एवेति चे-
त्किं तेन । केनचिद्रूपेणाद्वैतं त्वस्माभिरपि स्वीक्रियत एव ॥ यदपि विरोधवरूथिनी टीकायां
विशिष्टाद्वैतशब्दे समासादिविरोधोद्भावनं तेनैव कृतम् । तस्य परिहारास्तु विशिष्टाद्वैत-
बादग्रन्थादौ पूर्वैः कृताः इति ततोऽवगन्तव्याः । यच्चात्र वेदान्तचूडामण्येकादशप्रकरणे
जन्माद्यधिकरणटिप्पण्युदाहृतप्राभञ्जनटीकामारुतशक्तिकारैः गोवर्धनापरपर्यायैः “ गट्ठूला ल-
शर्मभिः ” विशिष्टाद्वैते दूषणमभिहितम् । तत्तु निर्विशेषाद्वैतनिरासकयुक्तिभिरेव निरसनी-
यमिति नाकिंचित्करम् । तथा हि । यत्तत्रोक्तं कारणावस्थायामेकत्वावधारणश्रुत्यादीनां
सत्त्वान्न तत्त्वत्रयं सिध्यति किं त्विच्छातः कार्यावस्थायामेव जडजीवान्तरात्मनां भेदो-
भवतीति । तत्तु तेनैवावधारणेनेच्छाया अप्यसिद्ध्या मूलोच्छेदकरम् । अशरीरत्वश्रुत्या
चिदचिच्छरीराभावसाधने चानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिमत्त्वं तदिष्टं कथं वा सिध्येदि-
त्यादि किमनेन स्वगृहकलहेनेत्युपरम्यते । सर्वभाष्याध्येतृभिर्निपुणतरं परिहर्तुं शक्यम् ।

उद्दालकः पितातंद्वादशवर्षमनुपनीतमनधीतिनंपुत्रं श्वेतकेतुं
प्राति हेसोम्य सोमार्हश्चेतकेतोक्कचिद्गुरावध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यवसअ
स्मत्कुलीनः अस्मत्कुलप्रसूतः कोप्यनधीत्यब्रह्मबंधुरिवनभवतीत्यु
वाचेत्यर्थः ॥ यःस्वयमब्राह्मणएवसन्ब्राह्मणान्वन्धुत्वेन व्यपदिशति
सब्रह्मबंधुरित्युच्यते ॥

स ह द्वादशवर्षउपेत्यचतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदान
धीत्य महामनाः अनूचानमानी स्तब्ध एयाय ॥

स श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षस्सन् गुरुमुपेत्य गुरुकुले द्वादशवर्षानुषि-
त्वा सर्वान्वेदानधीत्य प्रौढमतिरात्मानं सांगवेदाध्यायिनं मन्यमानः
परिपूर्ण इव तृणीकृतजगत्रयः चतुर्विंशतिवर्षयुक्तः प्रत्यागतः ॥

तं हपितोवाचश्वेतकेतोयन्नुसोम्येदंमहामनाअनू
चानमानीस्तब्धोसि ॥ इति ।

इदंयद्यस्माद्वेतोस्सकइत्यर्थः ॥

उत तमादेशमप्राक्ष्योयेनाऽश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंम-
तमविज्ञातंविज्ञातम् ॥ इति ।

अत्र व्यासाचार्याः । उपक्रमे तावदुत तमादेशमप्राक्ष्य इत्य-
त्रादेशशब्देनप्रशांसिताऽभिधीयते ।

(अत्र श्लोकावाचार्यपादैरुक्तौ) छांदोग्ये केचिदाहुर्दिशतिरुत
तमादेशमप्राक्ष्यइत्यत्राङ्पूर्वस्तूपदेशं प्रकटयति सतो नप्रशास्ति
ष्यन्तः । नोकर्त्तर्यस्ति कर्मण्यगणिघभिहसत्कर्त्तृशास्तौ नकर्म
स्यात्स्यात्कर्मोपदेशे तदिदमुततमादेशवाचोपदेश्यम् ॥ १ ॥ अत्र

१ अयमर्थः सुस्पष्टमनुगृहीतः श्रुतिमनुवचनादिभिर्वेदार्थसंग्रहेश्रीभाष्यकारैः ।
२ इमौच श्लोकावनयैवरीत्या श्रीभाष्यजिज्ञासाधिकरणमहासिद्धांते वेदान्तवाक्या-
नां निर्विशेषैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादननिराकरणप्रकरणे एवंभूतेतिप्रतीकव्याख्याने श्रुत-
प्रकाशिकायामुपात्तौ व्याख्यातौच ।

ब्रूमः प्रशास्तिवदति दिशिरसावाङ्मुखेनोपदेशं शास्तौसोतिप्रसिद्धो न हि पर इह चापेक्षितार्थप्रसंगः । युक्तोऽसाधारणोत्तयाद्यभगणि करणेऽप्यत्रैवैवक्षिकत्वंशाब्दोक्तं कारकाणां ननु करणतया कर्त्तरि-स्याद्विवक्षा ॥ २ ॥ इति ।

आदेशशब्देनोपदेश्यमुच्यते । प्रकृत्यर्थउपदेशः । प्रत्ययार्थः कर्मत्वम् । “अकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायाम् । पा० ३ । ३ । १९ । इतिकर्तृव्यतिरिक्तकारकेऽभोविहितत्वात् । उपदेशे ब्रह्मणः कर्मत्वोपपत्तेश्च । प्रशासनेतु ब्रह्म न कर्म । अपितु कर्त्तृ । कर्त्तृव्यतिरिक्तकारके हि घञ्प्रत्ययविधिः । न च इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः पा० । ३ । १ । १३५ । उपपद्यते । क्कितिच पा० । १ । १ । ५ इति गुणप्रतिषेधादादेशशब्दरूपासिद्धेः । नापि पचाद्यच् पा० ३ । १ । १३४ ॥ प्रत्यय उपपद्यते । दिशिधातोरिगुपधत्वेनेगुपधात्कः पा० ३ । १ । १३५ इत्यपवादसूत्रेणकप्रत्ययप्राप्तेर्गुणाभावात् । अतोऽघञ्प्रत्ययांत एवायमादेशशब्दः । स च प्रत्ययः कर्त्तर्यविहित इति कर्मार्थकत्वस्यैवयुक्तत्वादुपदेश्यमेवादेशशब्दवाच्यमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्रकृत्यर्थः शासनं प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । अन्यथा स्वारस्य भंगात् । आङ्पूर्वोदिशतिर्नियोक्तृप्रयोजनवचनः । उपपूर्वस्तुनियोज्यप्रयोजनवचन इति हि न्यासकारः । नियोक्तरि प्रयोजनं यस्य तस्यार्थस्य वाचक इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । किंचोपदेश्यत्वंलौकिकालौकिकधर्मब्रह्मभागार्थसाधारणम् ॥ प्रशासितृत्वंतुब्रह्मणोऽसाधारणम् ॥ “अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि” इत्यादिभिर्निरुपाधिकप्रशासनस्य ब्रह्मासाधारणत्वश्रवणात् ॥

निरुपाधिकोपदेश्यत्वं ब्रह्मणोऽसाधारणमिति चेन्न । इष्टप्राप्त्यनिष्ट-
 निवारणतत्साधनेषु साधारण्यात् । यद्यप्यमितसुखदुःखनिवृत्त्या-
 दि साक्षादुपदेश्यं स्यात् । तथापि संसारनिवृत्तिब्रह्मतदुपासना-
 नामुपदेश्यत्वं साधारणम् । प्रष्टव्यत्वोक्तयोपदेश्यत्वमर्थसिद्धम् ।
 अत उपदेश्यत्वकथने वैयर्थ्यं च । ननु येनाश्रुतमित्यादिनैकवाक्य-
 त्वात् स्वज्ञानेनान्यज्ञानहेतुताविशेषतयोपदेश्यत्वमसाधारणमि-
 ति चेत् । तथापि तादृशमुपदेश्यत्वं प्रतिज्ञावाक्येन प्रष्टव्यत्वो-
 क्त्याचार्थसिद्धमित्यनपेक्षितोपदेश्यत्वकथनादप्यपेक्षितं प्रशास्तृत्व-
 मेव वाच्यमिति युक्तम् । येनाश्रुतमित्युपादानत्वे सिद्धे प्रशा-
 स्तृत्वे न हि निमित्तत्वं सिध्येत् । निमित्तांतरे सति हि एकविज्ञाना-
 त्सर्वविज्ञानं नोपपद्यते । अतः प्रतिपिपादयिषितवस्तुनोऽपेक्षिता-
 साधारणाकारविशिष्टतयैव प्रतिपादनमुचितम् । घञ्प्रत्ययस्य करणे
 व्युत्पन्नत्वात् । विवक्षातः कारकाणां प्रवृत्तिरिति शाब्दोक्तन्यायेन
 कर्तर्यैव कारकांतरनैरपेक्ष्येण साधकतमत्वविवक्षया तथा प्रयोग
 उपपद्यते । अकर्तरिचेतिसूत्रस्य प्रयोजनं करणत्वविवक्षया विना-
 कर्तर्यसाधुत्वेन प्रयोगनिवृत्तिः । उपदेशपक्षे प्रकृत्यर्थास्वारस्यं प्रत्य-
 यस्वारस्यमर्थानौचित्यं च, प्रशासनपक्षे प्रत्ययास्वारस्येऽपि प्रधा-
 नभूतप्रकृत्यर्थस्वारस्यमर्थौचित्यं चेति वैषम्यम् । अतः प्रशासन-
 मेवाददेशशब्दाभिधेयमिति स्वीकर्तुं युक्तमिति । येनाश्रुतं श्रुतं भव-
 तीत्यत्र “कस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति आत्मनि
 खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं भवति” इति मुंडकबृ-
 हदारण्यकवाक्यानुसारेण येन श्रुतेन मतेन विज्ञातेनाश्रुतममतम-
 विज्ञातं श्रुतं मतं विज्ञातं भवतीति येनाश्रुतमिति वाक्यपर्यवसि-
 तार्थः । ब्रह्मस्वरूपसत्तामात्रस्याश्रुतश्रुतत्वादिहेतुत्वाभावादिति द्रष्ट-
 यम् । अवस्थाविशिष्टतयाऽश्रुतं स्वरूपेण श्रुतं भवतीत्यर्थः । अत्र

विज्ञातशब्दो निदिध्यासनपरः । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति क्रमप्रत्यभिज्ञानादिति द्रव्यम् । अत्र “येन अश्रुतं श्रुतम्” इत्यनेन किमुपादानमिति पृष्टं भवति । प्रशासितृत्वार्थकेनादेशशब्देन चात्मस्वरूपं पृष्टं भवति ॥ ततश्चात्मभूतमुपादानं किमिति प्रश्नस्य फलितार्थः ॥ अत एव श्रीविष्णुपुराणेपि “यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम्” इति श्लोके यन्मयमित्यात्मस्वरूपं यतश्चैतच्चराचरमित्युपादानं च पृष्टम् । अत एव “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः” इति वाक्ये सदायतनादितिसतआत्मत्वं “सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा” इति सत उपादानत्वं च प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । अत एव “अथातोऽहंकारादेशः । अथात आदेशोनेति नेति आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः उभयमादिष्टं भवति अध्यात्मं चाधिदैवं च” इत्यादाविवादेशशब्दस्योपदेशार्थकत्वमेवास्तु न प्रशासनार्थकत्वमिति शङ्कापराकृता । अतो जगदुपादानभूतं जगदात्मानं किं पृष्टवानसीत्यर्थः । अत्र ज्ञातवानसीत्यनुक्त्वा पृष्टवानसीत्युक्तवतः “तद्विद्धि-प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इत्युक्त्वा प्रणिपातादिप्रसन्नाचार्योपदेशगम्य एव सौर्थः न तु प्रकारान्तरेण ज्ञातुं शक्य इत्यभिप्रायः । अन्यज्ञानेनान्यज्ञानासंभवादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवं मन्वानश्चोदयति ॥

कथं नु भगवस्स आदेशो भवतीति ।

हे भगवः ईदृश आदेशः कथं भवतीत्यर्थः । उपादानोपादेययोरभेदेन भवतीत्यभिप्रायेणोत्तरमाह ॥

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् ।

यथा उपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेयघटशरावादिकं ज्ञातं भवति तद्वदित्यर्थः ॥ नैयायिकरीत्या असदेव घटादिकं मृत्पिण्डेनोत्पद्यते । अतश्चोपादानोपादेययोर्भेदादुपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेयसर्वमृन्मयानां ज्ञातत्वं न संभवतीति मन्वानं प्रत्याह ॥

वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।

आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यते इत्यारंभणम् । कर्मणि ल्युट् । तेनैव मृद्रव्येण घटशरावादिलक्षणो विकारो घटशरावादिनामधेयं च स्पृश्यत इत्यर्थः । आरंभणशब्दस्य पुन्नपुंसकलिंगविकारनामधेयविशेषणत्वेऽपि नपुंसकैकशेषैकवद्भावाभ्यामारंभणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः । मृद्रव्येण विकारनामधेये कस्मै प्रयोजनाय स्पृश्येते इत्यत्राह । वाचेति । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । वाक्छब्दश्चाजहल्लक्षणया वागादिव्यवहारपरः । ततश्च वाक्पूर्वकहानोपादानादिव्यवहारार्थं मृत्पिण्डेननामरूपे स्पृश्येते । मृत्पिण्डेऽप्येव नामरूपभागभवतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि मृत्पिण्डमृन्मयाभेददर्शनं वाचारंभणं विकार इत्येतावन्मात्रेणापि सिध्यति ननामधेयस्यापि स्पृश्यत्वं वक्तव्यम् । तथापि संज्ञाभेदादुपादानोपादेययोर्भेदशङ्का स्यात् । तद्व्युदासाय नामापि मृद्रव्येण स्पृश्यत इत्युक्तिरगोक्षितेति द्रष्टव्यम् । कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वे प्रमाणमाह । मृत्तिकेत्येव सत्यम् । मृन्मयं हि घटादिकं मृत्तिकेत्येव प्रमाणप्रतिपन्नं नतु तद्विन्नत्वेनेत्यर्थः ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । वाचारंभणं विकारोनामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥

१ अत्रमृत्तिकैवसत्येतिवक्तव्ये नपुंसकनिर्देशकृतवत्याश्रुत्याजगन्मिथ्यात्वादयोवादानिराक्रियन्त इतिसविस्तरं श्रुतिव्याख्यानपूर्वकं दृढयुक्तिभिरुपपादितवन्तः स्नेहपूर्त्याख्यग्रन्थे जगन्निवृत्त्यनुपपत्तिनिरूपणेकाशीस्थाः पण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिणः ।

लोहमणिः सुवर्णपिण्डविशेषः । शिष्टं पूर्ववत् ।

यथासोम्यैकेन नखनिकृंतनेन सर्वं काष्णायिसं
विज्ञातं स्यात् । वाचारंभणं विकारोनामधेयं काष्णायि-
यसमित्येव सत्यम् ॥

नखनिकृंतनशब्देन काष्णायिसपिण्डो लक्ष्यते । शेषंपूर्ववत् ॥

एवं सोम्य स आदेशो भवतीति ॥

मयोक्त आदेशो मृत्पिण्डादितुल्य इत्यर्थः ॥ एवमुक्तः पुत्र आह ।

नवै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः । यद्येतदवेदि-
ष्यन्कथं मेनावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेवमेतद्वीत्विति ॥

भगवन्तः पूजावन्तः मम गुरवः एतत्स्वरूपं न ज्ञातवन्तः यद्येतद्व-
स्तुतो जानीयुस्तर्हि भक्ताय गुणवते मद्भ्यमुपदिशेयुर्हि नोपदिष्टं यतस्ते
नाहं मन्ये न विदितवन्त इति एवमवाच्यमपि गुरोर्न्येगं पुनर्गुरुकुलं
प्रति प्रेषणभयादुक्त्वा भगवानेव तदुपदिशत्विति पितरं प्रार्थयामा-
सेत्यर्थः ॥

तथासोम्ये ति होवाच ॥

पितापि तथैव वदानीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ प्रतिज्ञातस्यैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानस्य समर्थनाय जगतो ब्रह्मैककारणतां प्रतिपादयितुं प्रवृत्त
उद्दालको यथा लोकेऽपराह्णे प्रसारितानां घटशरावोदंचनादीनां मृ-
त्पिण्डैकोपादानतां प्रतिपादयिषुः पूर्वाह्णे एतद्वटशरावादिकं
मृत्पिण्डएवासीदिति प्रतिपादयति तथा प्रतिपादयति ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥

इदं विभक्तनामरूपं बहुत्वावस्थं जगद् अग्रे सृष्टेः प्राक् एकमेवा
विभक्तनामरूपतया एकत्वावस्थापन्नमेव अद्वितीयमधिष्ठात्रंतरशू-
न्यंच सदेवासीदित्यर्थः । अत्र सच्छब्दो मानसबंधयोग्यत्वलक्षणं सत्त्वं

प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य परमात्मनि वर्तते । अयंच सच्छब्दो विशेष्यभूत
परमात्मवाचकोपि कारणविषयत्वसामर्थ्यात् कारणत्वौपयिकगु-
णविशिष्टप्रकृतिपुरुषकालशरीरकं परमात्मानमुपस्थापयति । देवा-
नामाज्यपानामित्यादौ विशेष्यवाच्याज्यशब्दस्य विकृतिषु पृषदा-
ज्यवाचित्वस्य दाशमिकन्यायसिद्धत्वात् । अत्र सदेवेत्येवकारेण नै-
यायिकाभिमतमुत्पत्तेः प्राक् जगतोऽसत्त्वं व्यावर्त्यते । सदेवेत्येवका-
रस्य नैयायिकाभिमतोत्पत्तिप्राक्कालीनकार्यासत्त्वव्यावर्तकत्वं “तद्धै-
कआहुरसदेवेदमग्र आसीत्” इत्यसत्कार्यवादिदर्शनप्रतिक्षेपको-
त्तरवाक्यसंदर्भादवसीयते । एकमेवेत्येवकारेण बहुस्यामिति वक्ष्यमा-
णस्रक्ष्यमाणकार्यबहुत्वावस्था व्युदस्यते । “तदैक्षत तत्तेजोऽमृजत”
इत्युत्तरवाक्यसंदर्भे सच्छब्दितस्यैव निमित्तत्वकथनात् । अद्वितीय-
मित्यनेन निमित्तांतरं निषिध्यते । ततश्चैकमद्वितीयमिति पदा-
भ्यामभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिद्धं भवति ।

ततश्चायमर्थः ॥ इदं बहुत्वावस्थं विभक्तनामरूपं प्रत्यक्षतया
दृश्यमानं जगत् सृष्टेः प्राङ्निमित्तांतरशून्यमविभक्तनामरूपतया
एकं सच्छब्दितं ब्रह्मैवासीदिति । यद्यपीदानीमपि जगत्सदेवा तथाप्य-
विभक्तनामरूपसद्रूपापत्तिः सृष्टेः प्रागेवेत्यग्र इत्यस्य नानुपपत्तिः ॥
न च सच्छब्दस्य सूक्ष्मप्रकृतिजीवकालशरीरकपरब्रह्मपरत्वेन सच्छ-
ब्दस्य कार्यभूते जगति सृष्टेः प्राक्तादृशब्रह्मत्वबोधकत्वेपि जगति
सत्तासंबंधस्य बोधकत्वाभावेनासत्कार्यव्युदासकत्वं कथमिति
वाच्यम् । सृष्टेः प्राक् सच्छब्दितब्रह्माभेदे बोधिते नैयायिकाभिमता
सत्त्वव्युदासस्याप्यर्थसिद्धत्वात् । एतेनैकमेवाद्वितीयमित्येतत्
प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रमाणयंतः परे प्रत्युक्ताः । तस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तमि-
थ्यात्वपरत्वे “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति कालप्रापकेण पूर्वं
प्राग्रपदेन “तदैक्षत” “नामरूपे व्याकरवाणि” इतीक्षणनाम-

रूपात्मकप्रपञ्चप्रापकेणोत्तरेण च विरोधप्रसंगात् ॥ किंचेदंशब्दो
दितं सर्वं जगत्सृष्टेः प्रागेकमेवाद्वितीयं सदेवासीदितिपरैर्व्याख्यात
त्वेन सृष्टिप्राक्कालेऽद्वितीयपदेन द्वितीयासत्त्वबोधनेपि सृष्ट्युत्तर-
काले तस्यासत्त्वाप्रतिपादनेन जगतो मिथ्यात्वासिद्धेः । घटशरावा-
दिकंसर्वं सृष्टेः प्रागद्वितीय एकमृत्पिण्डएवासीदित्युक्त्या घटशरावा-
दीनां मिथ्यात्वप्रतिपादनादर्शनात् । प्रागसत्त्वप्रतिपादनेन ह्यनि-
त्यत्वमात्रं सिद्धयेत् । नतु मिथ्यात्वम् ॥ नच नेहनानास्तीतिवाक्या
त्सृष्ट्युत्तरकालमप्यसत्त्वावेदनान्मिथ्यात्वसिद्धिरितिवाच्यम् ॥ न
स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । ३ । २ । ११ । इत्यधिक-
रणे तस्य वाक्यस्य ब्रह्मगतनानात्वनिषेधपरतया परैरेव व्या-
ख्यातत्वात् ॥ नन्वनित्यत्वमेव मिथ्यात्वम् । अनित्यस्य धर्मिणो-
ऽनित्यत्वमसत्यत्वमिति पर्यवस्यतीति वाचस्पतिमिश्रोक्तः ।
विद्यारण्ययतिनापि तथैवोक्तत्वात् । “अनाशी परमार्थश्चप्राज्ञैरभ्यु-
पगम्यते । यत्तुकालांतरेणापि नान्यसंज्ञामुपैतिवै ॥ परिणामद्विसं-
भूतां तद्वस्तुनृपतच्चकिम् ” इति पराशरस्मरणादनित्यत्वमेवमि-
थ्यात्वमितिचेत् । ईदृशस्य प्रामाणिकस्य प्रत्यक्षाविरुद्धस्य प्रपञ्च-
मिथ्यात्वस्यास्माभिरप्यप्रतिक्षेप्यत्वादित्यास्तां तावत् ॥

सदेवासीदिति सृष्टिप्राक्काले ब्रह्माभेदप्रतिपादनमुखेन सत्कार्य
वादमुक्त्वा तद्विरोध्यसत्कार्यवादिनैयायिकादिमतं वाचारंभणमित्या-
दिना प्रतिक्षिप्तमपि कंठतः प्रतिक्षेप्तुं तन्मतमुपन्यस्यति ॥

तद्वैक आहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

१ सूत्रार्थे विषयेतु परस्य ब्राह्मणः अंतर्यामितया स्थानतोपि वर्तनादपि पृथिव्यादौ न
विकारगंधः हि यस्मात् सर्वत्र श्रुतिस्मृत्यादौ अखिलहेयप्रत्यनीकत्वं कल्याणगुणाकरत्वं
चोभयं ब्रह्मणो लिङ्गमुच्यते इत्यर्थकं वाक्यं भगवंतः श्रीभाष्यकारा वेदांतसारादावा-
ज्ञापयंतिस्म ॥

इदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागसदेवासीन्नतु सदासीदित्यर्थः । नामरूप-
विभागाभावलक्षणस्यासत्त्वस्य सिद्धांतेपि संमतत्वादाह । एकमेवाद्वि-
तीयमिति ॥ प्रागभावव्यतिरेकेणावस्थाया वाऽवस्थाश्रयस्य वा
कस्यापि सत्त्वं नास्तीत्यर्थः ॥ यद्वा असदेवेत्यत्र अ इत्येतत्सत्पदे
नासमस्तं सत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति वाक्या
र्थस्य प्रतिक्लेषकम् ॥

तस्मादसतः सज्जायत ॥

सदिति भावप्रधानो निर्देशः । सत्तेत्यर्थः । यस्माद्धेतोरुत्पत्तेः
प्रागवस्थाश्रयस्याप्यभावस्तस्माद्धेतोः असतः सत्त्वरूपा उत्पत्तिर-
जायत अभवदित्यर्थः पर्यवसन्नः । सज्जायतेत्यत्राऽऽभावश्छान्द-
सः ॥ तन्मतं प्रतिक्लिपति ॥

कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः स-
ज्जायेत ॥

केन प्रमाणेनासत उत्पत्तिः प्रतीयते तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा-
विरोधेन प्रमाणस्यानवतारात् । अतः कथमसतो द्रव्यस्य सत्ता भ-
वेत् । अतोऽसतः सदुत्पत्तिर्न भवति । अपितु सत एव द्रव्यस्य प्रथम-
क्षणावच्छिन्नावस्थांतरसंबन्ध एव उत्पत्तिरित्यर्थः ॥ एवं परपक्षं प्रति-
क्षिप्य स्वमतमुपसंहरति ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत
बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत ॥

तदेतत्सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म विचित्रानंतचिदचिन्मिश्रव्यष्टि-
जगद्रूपेणाहं बहुस्यां तदर्थं तेजोबन्नादिसमष्टिरूपेण प्रकर्षेण जायेये-
तिसंकल्प्य तेजः ससर्ज ॥

तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत ॥

अत्राचेतनस्य तेजआदेरीक्षितृत्वासंभवात्तेजआदिशब्दास्तच्छरी-
रकपरमात्मपरा द्रष्टव्याः। भगवता भाष्यकृता “गौणश्चेन्नात्मशब्दा-
त् १११ । ६ ॥ ” इति सूत्रे तेजःप्रभृतयोपि शब्दाः परमात्मन एव
वाचकाः । “ तत्तेज ऐक्षतता आप ऐक्षंत ” इति मुख्य एवेक्षणव्यपदेश
इति भाषितम् । तथा “तदभिध्यानदेवतुतल्लिगात्सः १२ । ३११४ ॥ ”
इति सूत्रे “तत्तेज ऐक्षतता आप ऐक्षंत” इति श्रूयमाणमीक्षणंतच्छरी-
रकस्य परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यत इति भाषितम् । संज्ञामूर्तिकृप्त्य
धिकरणे २ । ४११७ । च “तत्तेज ऐक्षत” इति तेजश्शरीरकं परंब्रह्मैवा-
भिधीयत इति भाषितम् । नच तत्तेज ऐक्षतेत्यत्र तेजश्शब्दस्य तेज
श्शरीरकपरब्रह्मपरत्वे तत्तेजोऽसृजतेति वाक्येपि तेजश्शब्दस्य परब्र-
ह्मपरत्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः । ब्रह्मणः सृज्यत्वाभावादिति वाच्यम् ।
तेजश्शरीरकब्रह्मणः कार्यत्वेन सृज्यत्वेदोषाभावात् ॥ तेजसो-
जलहेतुत्वे उपपत्तिं दर्शयति ॥

तस्माद्यत्र कचन शोचति स्विद्यति वापुरुषः तेजस
एव तदध्यापोजायते ॥

१ समन्वयाधिकरणेऽपि पण्डितः-ननु भाष्यदीपसारेष्वेतत्सूत्रविषयवाक्यत्वेनास्य मंत्र
स्यानुपन्यासादेतत्सूत्रेण तच्छ्रुत्युपन्यसनमेतद्ग्रन्थशैलीविरुद्धम् । नह्यधिकरणविषयवाक्याति-
रिक्तवाक्यान्वयस्मिन्नन्धे व्याख्यायन्ते । यतः “साक्षाच्चोभयाम्नात्” इति सूत्र एवावस्था-
पेक्षितोपि किंस्विदिति मंत्रो न व्याख्यात इति चेत् ॥ सत्यम् ॥ समन्वयाधिकरण एव भाष्ये प्रयो-
जनशून्यत्वेन ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्याभावे मीमांसकेनाशङ्किते तत्र निष्प्रपञ्चीकर-
णवादिध्याननियोगवादिभेदाभेदवादिनामुत्थाने ध्याननियोगवादिप्रघटके भाष्यकारैरेतन्म-
त्राऽऽद्यखण्डस्योदाहृतत्वेनाग्रिमयोरपि मंत्रयोस्तत्रैवोपात्तत्वेनच तेषां व्याख्यानस्यात्रोपयो-
गमवेहि । त्वदुल्लेखितनियमेतु मानाभावः । किंस्विदिति मंत्राव्याख्यानं त्वल्पोपयोगाद्वा स्पष्टार्थ
त्वादेति न तादृशनियमकारि । १ तत्तेज ऐक्षतेति वत् तदैक्षतेत्यत्रापि ईक्षतिगौण इति चेत् ।
स आत्मा तत्त्वमसीत्यात्मशब्दश्रवणादिति श्रीभाष्याद्यनुगृहीतः सूत्रार्थः । २ तस्य परमा
त्मनोऽभिध्यानात्संकल्पात् तस्य सृष्टत्वलिङ्गात्सः परमात्मैव पृथिव्यादीनां कारणमित्या
शयं भगवान् श्रीभाष्यकारो वेदांतदीपादावाज्ञापयांचकार । ३ “संज्ञामूर्तिकृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्व
त उपदेशात् ” इति सूत्रम् । ४ यथाबालत्वयुवत्वादयो धर्मा नात्मानं स्पृशन्ति तथा तेजआ
दिगता विकारा न परमात्मानं स्पृशन्तीति भावः ।

यत्र कचन देशे वा काले वा पुरुषः संतप्यते प्रस्विद्यते तत्तदा तेजस एवाऽऽपोधिजायंत इत्यर्थः ।

ता आप ऐक्षंत बह्वचः स्यामः प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजंत ॥

अत्रान्नशब्देनमहाभूताधिकारात्पृथिव्युच्यते।सूत्रितं च“पृथिव्य-
धिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः २ । ३ । ११॥”इति । अधिकारोमहाभूता
धिकारः । रूपंयत्कृष्णंतदन्नस्येतितैत्तिरीयके । अद्भ्यः पृथिवीति
शब्दांतरम् । एतच्चसूत्रमन्यत्रव्याकृतम् । अपामन्नहेतुत्वे युक्तिमाह॥

तस्माद्यत्र कचन वर्षति तदैव भूयिष्ठमन्नं भवति ॥
तदैव तत्रैवेत्यर्थः ॥

अद्भ्यएवतदध्यन्नाद्यंजायते ॥

तत्तस्मात्पृथिव्येकदेशस्य व्रीहियवादिलक्षणस्यान्नस्य वृष्टिप्रभ
वत्वदर्शनादेवहेतोः अन्नाद्यमन्नप्रभृतिपृथिवीत्वावच्छिन्नमद्भ्यएवा
धिजायत इत्यर्थः ॥ सर्वस्येतरस्य तेजोबन्नात्मकबीजत्रयप्रसूतत्वं
दर्शयति ॥

तेषांखल्वेषांभूतानांत्रीण्येवबीजानिभवन्त्यण्डजं
जीवजमुद्भिज्जमिति ॥

अण्डजजीवजोद्भिज्जशब्दनिर्दिष्टानामेषां भूतानां तेजोबन्नानि
त्रीण्येव बीजानीत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति ॥

सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्त्रोदेवता अनेन जी
वेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां
त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति ॥

१ तदुक्तं पूर्वैः श्लो० द्वेधाभूतानिभित्वापुनरपिच भिनत्यर्द्धमेकंस्थितेऽर्द्धेतैरेकैकस्यभागैः
परमनुकलयत्यर्द्धमर्द्धचतुर्भिः । इत्थंपञ्चीकृतैस्तैः सजनयतिजगद्धेतुरंडादिकार्याण्यैदंपर्यं
त्रिवृत्त्वश्रुतिराधिकगिरामक्षमैकानिरोद्धुम् ॥ १ ॥ इति ।

अत्र संज्ञामूर्तिकृप्त्यधिकरणे भगवताभाष्यकृता सेयं देवते
 त्यादिवाक्यस्यायमर्थः॥ सेयंसच्छब्दिता परा देवता इमास्तेजोबन्ना
 रूपास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेन जीवसमष्टिविशिष्टेनात्मनानुप्र
 विश्य नामरूपे व्याकरवाणि देवादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानि च
 करवाणीति तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषांतेजोबन्नानां विशेषसृ
 ष्ट्यसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति भाषितम्।
 “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” इतिसूत्रेहंताहमिमास्ति
 स्रोदेवता इतितेजोबन्नानि देवताशब्देन विशिष्यंत इति भाषितत्वादत्र दे
 वता इत्यभिमानि देवता परत्वं वक्तव्यम्। ततश्चेमास्ति स्रोदेवता इत्यस्या
 यमर्थः॥ स्वस्वाभिमानि देवताधिष्ठिता मितेजोबन्नानीति तेजोबन्नाभि
 मानि देवतानां परमात्मव्यतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावात् परमात्मनः सर्वा
 भिमानि देवतात्वसंभवाच्च परमात्मरूपदेवताधिष्ठितानीत्यर्थः ।
 परमात्मव्यतिरिक्तदेवताभ्युपगमेऽपि देवताशब्दस्य तदधिष्ठितत्व
 मेवार्थः ॥ नच तत्तेजोसृजत तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ तेज आदिशब्दानां
 परमात्मपरत्वात्तेजोबन्नावस्थपरमात्मनां तदुपहितत्वावस्थाधीनब-
 हुत्वाश्रयाणामेव इमास्ति स्रोदेवता इति देवताशब्देन परामर्शोऽस्तु
 नतु देवताशब्दस्य तदधिष्ठितपरामर्शित्वमिति वाच्यम् ॥ तत्तदवस्थ
 परमात्मसु जीवस्य प्रवेशासंभवेन प्रवेशयोग्यतेजोबन्नानामेवाभेदोप
 चारेण लक्षणया वा देवताशब्देन निर्देष्टव्यत्वात् । महासिद्धांते तदै
 क्षतेति सर्वज्ञत्वम्, असृजतेति निमित्तत्वं, बहुस्यामित्युपादानत्वं
 तदुभयानुगुणं, सर्वशक्तित्वं, सत्यसंकल्पत्वम्, अनेन जीवेनात्म
 नानुप्रविश्येति सर्वांतरत्वं चोक्तं भवति । जीवेनात्मनेति जीवशरी
 रकेण मयेत्यर्थः, सिंहेन भूत्वा बहवो मयात्ता इति वत् । सार्वज्ञा-

१ जिज्ञासाधिकरणे वेदान्तवाक्यानां निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपरत्वं
 निरसनप्रघट्टके एकविज्ञानेनेति प्रतीकव्याख्यायां श्रुतप्रकाशिकायामित्यर्थः ॥

दिगुणकस्य तद्विपरीताकारजीवैक्यासंभवात् । यस्यात्मा शरीरमि-
त्यादिवचनात्तदनुप्रविश्येत्यचेतन इव जीवेऽप्यनुप्रवेशश्रवणाच्च शरी-
रवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यंतत्वस्य मुख्यतयोपपन्नत्वाच्चायमेवार्थ
इति व्यासायैरुक्तम् ॥ ननु जीवशरीरेकेण मया प्रविश्य व्याकरवाणी
त्यर्थो न संभवति । व्याकरवाणीति तिङा कर्तुरभिहितत्वेनानभिहि-
ताधिकारविहिततृतीयानुपपत्तेः ॥ न च व्याकरणक्रियाकर्तुस्तिङाभि-
हितत्वेऽपि प्रवेशक्रियाकर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया भविष्यतीति वाच्य-
म् ॥ तर्हि मया भुक्त्वा ब्रजामीत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । ब्रजिक्रि-
याकर्तुरभिहितत्वेऽपि भुजिक्रियाकर्तुरनभिहितत्वात् “स्वादुमिणमुल्ह
।३।४।२६॥” इति सूत्रे कैयटेन क्त्वाप्रत्ययस्य भावार्थत्वात् पक्त्वौ-
दनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि क्त्वाप्रत्ययेन
पाकक्रियाकर्तृकर्मणोरनभिधानात् तृतीयाद्वितीये कुतो न प्राप्तुत इ-
त्याशङ्क्याख्यातपदवाच्याक्रियाविशेष्यत्वात्प्रधानम्, इतरा तु विशेष-
णत्वादप्रधानं, तत्क्रियासाध्ययोरपिशक्तयोः तद्वारको गुणप्रधानभा-
वः, तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते प्र-
धानानुरोधात्, गुणानां पृथक् तद्विरुद्धस्वकार्यारंभायोगाच्चेत्युक्तत्वा-
दिति चेत् ॥ सत्यम् ॥ मयेत्यस्य स्वरूपेणेत्यर्थः । आत्मशब्दः स्वरूप-
परः । यद्यपि जीवशरीरकं स्वरूपं व्याकरणकर्तुर्नभिद्यते । तथापि “व्य-
पदेशिवदेकस्मिन्बुद्धयानानात्वकल्पना ” इति न्यायेन कल्पितभेद-
मादायानभिहिताधिकारविहिततृतीयोपपत्तेः । घटः स्वेन रूपेण इत-
रव्यावृत्तिं करोतीत्यादिप्रयोगदर्शनात् । करोतीति तिङाकर्तुरभिहि-
तत्वात् ॥ ननु तत्र करणार्थं तृतीया । करणं च न तिङाभिहित-
मिति चेत् ॥ तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु । तेनेशस्तद्विशिष्टः स्वकरणतया

१ श्लो० “या जीवेनात्मनेति श्रुतिरियमपि न ब्रह्मजीवैक्यमाह प्रागेवैकोऽन्तरात्मा वपुरित-
रदिति स्यादभिधानात् ॥ तेनेशस्तद्विशिष्टः स्वकरणतयाऽनुप्रवेशेऽपि कर्ता जीवेतत्क-
र्तव्यामिह नहि घटते त्वाश्रुतिः कर्तृभेदात् ॥ १॥” इति द्वितीयाध्यायचतुर्थपादशेषे इत्यर्थः ॥

नुप्रवेशेऽपि कर्त्तृत्वाधिकरणसारावल्युक्तेश्चायमेवार्थः । यद्वा आरंभ-
णाधिकरणे अनेन जीवेनात्मना मदात्मकजीवेनात्मतयानुप्रविश्यै
तद्विचित्रनामरूपभाक्करवाणीति भाषितत्वेन जीवशब्दस्य परमा-
त्मपर्यंतत्वाभावस्यापि दर्शितत्वात्तदनुसारेण जीवेनेत्यस्य जीव
एवार्थः । आत्मशब्दस्य शरीरमर्थः । शरीरभूतेनानेन जीवेनानु
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यर्थः । आत्मशब्दस्य शरीरवाचित्व
मभिप्रेत्यैव मदात्मकजीवेनेति भाषितम् ॥ आत्मतयानुप्रविश्येति
भाष्यस्यायमर्थः ॥ आत्मतयेति हेतौ तृतीया । हेतुत्वं च प्रयोजन-
त्वेन विवक्षितम् । आत्मत्वार्थमनुप्रविश्येत्यर्थः । प्रविश्यनियन्तृत्वा-
भावे आत्मत्वासंभवात् । चारेणानुप्रविश्य परबलं संकलयानीति
वदिति । यद्वा “ अनेन जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमान-
स्तिष्ठति ” इत्यत्रेवानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यत्रापि जीवेनेति जीवा-
त्मनेत्येवार्थः । अस्मिन्पक्षेऽनेनेति शब्दस्य प्रमाणप्रतिपन्नपुरोवर्ति
ना मच्छरीरभूतेनेत्यर्थः । अनयोः पक्षयोश्चारेणानुप्रविश्य परसैन्यं संक-
लयानिदेवदत्तेन पक्त्वौदनं चैत्रोभुङ्क्ते इत्यत्रेव प्रविशिक्रियाप्रयोजक-
कर्त्रा परमात्मना व्याप्रियमाणस्य जीवात्मनः करणतया तृतीयासं-
भवात्तृतीयाया नानुपपत्तिः ॥ इयांस्तु विशेषः ॥ नामरूपव्याकरणस्य
त्रिवृत्करणसमानकर्तृत्वावगमान्नामरूपव्याकरणांशे साक्षात्कर्तृ-
त्वमप्यस्ति । प्रवेशेऽतु सर्वव्यापकस्य परमात्मनः साक्षात्कर्तृत्वा-
संभवात्प्रयोजककर्तृत्वम् । एवंच प्रवेशनामरूपव्याकरणयोः समा-
नकर्तृकत्वसंभवात् क्त्वाप्रत्ययस्यापि नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एते-
नांतःकरणविशिष्टस्याहमर्थत्वं वदंतः परे प्रत्युक्ताः । बहुस्यां हंता-
हमिमा इतिसंकल्पसमये तस्याभावादित्यास्तां तावत् ॥

सेयं देवते मास्ति स्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्र-

विश्य नामरूपेव्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकै-
कामकरोत् ॥

अत्र त्रिवृत्करणाधीनत्वान्नामरूपव्याकरणस्यार्थक्रमानुरोधेन
पाठक्रमो बाध्यते । अत्र तेजोबन्नेदेवतासु एकैकां त्रिवृतं कृत्वा
नामरूपव्याकरणमकरोदित्यर्थः । अत्र व्यापकस्य परमात्मनः
स्वरूपेण स्वाऽपृथक्सिद्धसर्ववस्तुप्रवेशस्य सर्वदासत्त्वेऽपि स्वशरीर-
भूतजीवेनानुप्रवेशस्य पूर्वमभावात् जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोदित्यर्थस्य नानुपपत्तिः । चारस्य च राजशरीरत्वाभावान्न-
चारेणानुप्रविश्येतिवाक्यसाम्यंच ॥

यथातु खलुसोम्येमास्तिस्त्रोदेवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवतितन्मेविजानीहीति ॥

देवताधिष्ठितानां तेजोबन्नानां त्रिवृत्करणप्रकारं मे निगदतः
शृण्वित्यर्थः । व्यासाचार्यैरानन्दमयाधिकरणे अनुप्रविश्यनामरूपे
व्याकरवाणीत्यत्र नामरूपव्याकरणस्यानुप्रवेशपूर्वकत्वमवगम्यते ।
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यत्रानुप्रवेशस्य सृष्टिपूर्वकत्वं गम्यते ।
तस्मात्समानकर्तृकत्वमेवविवक्षितम् । नपौर्वापर्यमपि । अत एव
हि“तस्यत्वष्टाविदधद्रूपमेति”इति सृष्ट्यनुप्रवेशयोः समानकालीन-
त्वमेवप्रतीयते । अथवा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति सृष्ट्यनन्तर-
त्वेन श्रूयमाणोनुप्रवेशः स्थित्यर्थोन्य एवेत्युक्तम् । अत्र व्यापकस्या
पि परमात्मनोऽतर्क्यामिविग्रहद्वारानुप्रवेश उपपद्यत इति केचित् ।
जीवद्वारैवानुप्रवेशोनस्वत इति केचित् । प्रतिवस्तु तत्तद्वस्तुमात्रपू-
र्णपरमात्मनः कार्यकारित्वात् तत्र प्रविष्ट इव इत्युक्तिरितिके-
चित् ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम् ॥

अग्नेर्यद्रोहितस्वरूपं रोहितोभागो दृश्यते तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसः स्वरूपम् ।

यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य ॥

अग्नेर्यच्छुक्लं रूपं तदपामेव यदग्नेः कृष्णं तत्पृथिव्या इत्यर्थः ॥
अग्नेस्तेजोबन्धसमुदायरूपत्वे यावत्तेजोबन्नावस्थानमग्निरूपेणोप-
लभं प्राप्नोतीत्यत्राह ॥

अपागादग्नेरग्नित्वम् ॥

तेष्वेव तेजोबन्नेष्वग्न्याद्यवस्थानाशकसामग्रीसन्निधाने अग्नित्वा-
वस्थाअपेता भवति । अवस्थांतरं प्रादुर्भवति ॥

वाचारंभणं विकारोनामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येव-
सत्यम् ॥

अतस्तेजोबन्नेरेवाग्नित्वाद्यवस्थालक्षणोविकारोऽग्न्यादिनामधेयंच
वाक्पूर्वकव्यवहारसिद्धये तेजोबन्नेरेवस्पृश्येते । अतस्तेजोबन्धस्वरू-
पाण्येवाग्निरितिसत्यमित्यर्थः ॥

यदादित्यस्य रोहितंरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं
वाचारंभणं विकारोनामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यम् ।
यच्चंद्रमसोरोहितंरूपं तेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपां यत्-
कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चंद्राच्चंद्रत्वं वाचारंभणं विका-
रोनामधेयं त्रीणिरूपाणीत्येवसत्यम् । यद्विद्युतोरोहि-
तंरूपम् तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लंतदपां यत्कृष्णं तद-
न्नस्यापागाद्विद्युतोविद्युत्त्वं वाचारंभणं विकारोनाम-
धेयं त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यम् ॥

पूर्ववदर्थः । एवं सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य त्रिवृत्कृततेजोबन्नरूपत्वेन तदभेदं प्रसाध्याध्यात्ममांसलोहितमज्जास्थिलक्षणस्य देहस्येन्द्रिय मनःप्राणानां च त्रिवृत्कृततेजोबन्नाभेदं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति ॥

यथा खलु सोम्येमास्ति स्रोदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृ-
त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥

तेजोबन्नानि पुरुषेण भुज्यमानानि पुरुषं प्राप्य यथा परिणमन्ति
तं परिणामप्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ॥

पुरुषेण भुक्तं जाठराग्निना पच्यमानं स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपेण
त्रेधा विभक्तं भवति ॥

तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्यम-
स्तन्मांसम् । यो णिष्ठस्तन्मनः ॥

स्थूलांशः पुरीषतामापद्यते । मध्यमांशस्तु मांसताम् । अणिष्ठांशस्तु
मनस आप्यायकतामापद्यते । मनस आहंकारिकत्वेनान्नविकारत्वा-
भावादिति भावः ॥

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धा-
तुस्तन्मूत्रं भवति । यो मध्यमस्तल्लोहितम् । यो णिष्ठः
स प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो-
धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा । यो णिष्ठः
सा वाक् ॥

तैलघृतादिकं तेजश्शब्देनोच्यते । मज्जा अस्थ्यन्तर्गतः स्नेहः धातु-
विशेषः । घृततैलादेः पीतस्य सूक्ष्मांशो वा गाप्यायक इत्यर्थः ॥

अन्नमयं हि सोम्य मनः अपोमयः प्राणस्तेजोम-
यीवागिति ॥

उक्त्वा उक्त्वा मनःप्राणवाचामन्नजलतेजस्सूक्ष्मांशाप्यायितत्वा-
न्मनोन्नमयं प्राणोजलमयस्तेजोमयीवागित्यर्थः ॥ एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानसिद्धयर्थं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तदुपादेयत्वं वक्तुं प्रवृत्तः
तेजोवन्नात्मकसकलाचेतनवर्गस्य तदुपादेयत्वमुक्त्वाचेतनवर्ग
स्यापि तदुपादेयतां प्रतिपादयितुं प्रस्तौति ॥

उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नांतं मे
सोम्यविजानीहीति ॥

स्वप्नांतं सुषुप्तिं प्रतिपादयतो मम वाक्याद्विजानीहीत्यर्थः ॥ एवं
शिष्यावधानाय प्रतिज्ञायाह ॥

यत्रैतत्पुरुषः स्वपितिनाम ॥

यत्र यदा नामशब्दः प्रसिद्धौ एतत्पुरुषः एष पुरुष इत्यर्थः ॥

सता सोम्यतदा सम्पन्नोभवति ॥

सदेव सोम्येति प्रकृतेन सता संगतोभवति ! तस्या एवसत्संपत्तेः
सतिलयरूपत्वं स्वपितिनामनिवर्चनानुगुणं विवृणोति ॥

स्वमपीतोभवतीति ॥

अत्र स्वशब्दस्तावन्नजीवमात्रपरः सता सोम्य तदा संपन्नोभ-
वति स्वमपीतोभवतीतिस्थानप्रमाणेन सच्छब्दस्वशब्दयोरेकविष-
यत्वावश्यंभावात्।सच्छब्दस्य चास्मिन्प्रकरणे परमात्मविषयत्वात्।
स्वशब्दोपि तत्पर एव ॥ ननुजीवभिन्नत्वात्परमात्मनः तस्यकथं
जीवंप्रति स्वत्वमितिचेत्तु उच्यते॥देवमनुष्यादिनामरूपाभिमानराग
लोभाद्यनुगुणबहिर्दुःखज्ञानप्रसरवजागरितावस्थजीवविशिष्टःपरमा-
त्मादेवमनुष्यादिनामरूपरागद्वेषलोभमोहाद्यौपाधिकबाह्याभ्यन्तरा-

भिमानकालुष्यरहितः जीवशरीरकः सन्नात्मन्यंतर्भूतइत्यर्थ इति ।
 “स्वाप्ययात् ११११ १०॥” इतिसूत्रेव्यासायैर्व्याख्यातत्वान्नानुपप-
 त्तिः।अत्रत्वपिपूर्वस्थेतेर्ल्यार्थस्यसकर्मकत्वात्स्वमपीतइतिद्वितीया

तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतोभवति ॥

यस्मात्स्वस्मिह्येनोभवतितस्मात्स्वपितीतिलौकिका आचक्ष-
 ते इत्यर्थः।अत्र यद्यपि भिष्वप्शय इति धातोर्निष्पन्नः स्वपि-
 तिशब्दोनतु स्वशब्दोपपदादपीतेः।तथापिअशनायादिनिर्वचनवद-
 र्थवादरूपमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । तत्र जीवस्य परमात्मनि लयप्र-
 तिपादनात्तेजोबन्नादिवज्जीवस्यापि तदुपादेयत्वात्तज्ज्ञानेनज्ञात-
 त्वमुपपादितं भवति । अत्र वक्तव्यमुपनिषत्प्रकाशिकायामुक्तं
 तत्रैवद्रष्टव्यम् ।

अन्नेन सोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छाद्भिस्सोम्यशुंगे-
 न तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्यशुंगेन सन्मूलम-
 न्विच्छ ॥

शुंगेन कार्येणकारणं जानीहोत्यर्थः ॥

सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनास्स-
 त्प्रतिष्ठाः ॥

अत्र प्रजाशब्देन सजीवं जगन्निर्दिश्यते सन्मूलाः सत्प्रतिष्ठा-
 इति पदद्वयं सच्छब्दवाच्यब्रह्माधीनोत्पत्तिलयपरम् । प्रतिष्ठा-
 निष्ठापर्यवसानं लय इति यावत् । सदायतना इति सदाधारत्वमु-
 च्यते । अनेन जगतःशरीरत्वं फलितम् ॥ तत्कथमितिचेत् ।
 इत्थम् ॥ उत्पत्तिलयहेतुत्ववाचिपदद्वयमध्यगतेन स्थितिहेतुत्व-
 वाचिना सदायतना इतिपदेन स्थितिहेतुत्वरूपधारकत्वं सिध्य-
 ति । “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी

विधृते तिष्ठत इति"तिष्ठतीतिस्थाधातूक्तस्थितेः प्रशासनेन धारणा-
धीनत्वावगमात्तस्य च प्रशाशनस्य"अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्"
इत्यंतः प्रवेशपूर्वकत्वावगमात् सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनांतः प्रवेश-
शासनधारणानामन्यतमस्योक्तावपि इतरयोः फलितत्वात् । सदाय-
तना इत्यनेन धारकत्वोक्तावप्यन्तः प्रविश्य शासनेन धारकत्वलक्ष-
णात्मकत्वस्यफलितत्वाज्जगतः शरीरत्वं फलितम् । सन्मूलाः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत्प्रतिष्ठा इति द्वाभ्यां सदुपादानकत्वम् ।
सदायतना इत्यनेन सदंतर्यामिकत्वम् । उपादानोपादेयभावस्या-
भिन्ननिष्ठत्वात् । प्रजाशब्देनाचित्संसृष्टजीवमात्रपरामर्शतस्यसदुपा-
दानकत्वासंभवात् । प्रजाशब्देनापि प्रजाशरीरकं ब्रह्मैवोच्यते । सदा-
यतना इत्यत्र सदंतर्यामिकत्वस्य शरीरभूतचिदचिन्मात्रनिष्ठत्वेन
चिदचिच्छरीरकब्रह्मनिष्ठत्वाभावात् । सदायतना इति वाक्यानुषक्त
प्रजाशब्देन शरीरभूतचेतनाचेतनमात्रमेवाभिधीयते । तथा सन्मूलाः
सत्प्रतिष्ठाः इत्युपादानत्वप्रतिपादकवाक्ये विशिष्टस्यैवोपादान-
त्वात् सच्छब्देन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमेवोच्यते । सदायतना इत्यत्र
विशिष्टस्य सतोतर्यामित्वासंभवात् सच्छब्देन विशेष्यमात्रमेवाभि-
धीयते । एवं सुषुप्तौ सत्संपत्तिं जीवस्य प्रदर्श्य प्रमाणकालेपि
सत्संपत्तिं दर्शयति ।

अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतोवाङ्मनसि संपद्यते
मनःप्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यादेवतायाम् ॥

प्रयतः म्रियमाणस्येत्यर्थः । अत्र वाचः मनःप्रकृतिकत्वासंभवात्
व्यापारोपरमहेतुभूतसंश्लेषविशेष एव वाचोमनसि लयः । मनःप्राणयो-
रपितादृश एव । मनसि करणग्रामं प्राणेमनः पुरुषे च तं झटिति घट-
यन्भूतेष्वेनं परे चतमात्मनीत्युक्तरीत्याप्राणोजीवे संपन्नोजीवेन सह-
तेजश्शब्दोपलक्षितेषु सर्वेषुभूतेषुसंपन्नोभवति । ततः परं सुखदुः-

खोपभोगायासविश्रमाय सजीवानां भूतसूक्ष्माणंपरमात्मनि संप-
त्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

सयएषोऽणिमा ॥

तादृशःसच्छब्दितः एषोणिमा अणुः दुर्विज्ञेयः मानांतरागोचर
इत्यर्थः ॥

ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ॥

एष आत्मायस्यऐतदात्म्यंस्वार्थेऽप्यभ् ॥

तत्सत्यम् ॥

सजीवस्य जगतः सदात्मकत्वमेवसत्यंप्रामाणिकम् ॥

सआत्मा ॥

प्रमाणप्रतिपन्नत्वात्सच्छब्दितः स एतस्यात्मेत्यर्थः ॥

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ॥

अत्रत्वंशब्देनाभिमुखश्चेतकेतुवाचिना पर्यवसानवृत्त्या तदं-
तर्यामिपरमात्माभिधीयते । शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्त-
त्वस्याकृत्यधिकरणन्यायसिद्धत्वात्संसारिणः श्वेतकेतोः नित्यमु-
क्तेन तच्छब्दार्थेन सच्छब्दितब्रह्मणाभेदासंभवात् । अत्र वक्तव्यमु-
पनिषत्प्रकाशिकायामुक्तंतत्रैवद्रष्टव्यम् ॥ एवमुक्तः श्वेतकेतुः,
सुषुप्तिदशायां परमात्मनि संपन्नः स्वापानन्तरं तत उत्थायागतश्चेत्
प्रातर्गृहादुत्थायागतस्य गृहे स्थितोस्मि गृहादागतोस्मीति प्रतिसं-
धानवत् सतिसंपन्नोस्मि तत आगतोस्मीति प्रतिसंधानप्रसंगात्
नैतद्विश्रम्भणीयमिति मन्यमान, आह ॥

भूयएव मा भगवान् विज्ञापयत्विति ॥

सम्यग्मायमुशाधीत्यर्थः । एवं प्रार्थितः पिता ।

तथा सोम्येति होवाच । यथा सोम्य नद्यः पुरस्ता-

त्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्तास्समुद्रात्समुद्र
मेवापियन्ति समुद्र एव भवन्तिताः यथा तत्र न विदुरिय
महमस्मीयमहमस्मीति एवमेवखलुसोम्येमाःसर्वाःप्र
जाः सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह इति तदह
व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतं
गोवा दँशोवा मशकोवा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति
इति सएषोऽणिमैतदात्म्यमिदँसर्वं तत्सत्यं स आ
त्मा तत्त्वमसिश्चेतकेतो इतिभूयएवमा भगवान्विज्ञाप
यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥

यथा गंगाद्या नद्यः पूर्वदिक्प्रस्थिताः प्राङ्मुखतया समुद्रं यान्ति
पश्चाद्देशेप्रवृत्ताः सिन्ध्वाद्याः नद्यः प्रत्यङ्मुखतया समुद्रंयान्ति
पुनश्चताः समुद्रात्समुद्रं गच्छन्ति समुद्रपर्यंतदेशात् समुद्रमध्यं गत्वा
समुद्रेणैकीभूतास्सत्य इयं गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीत्येवं प्रत्यभि
ज्ञातुमसमर्था भवन्तीति तथा सुप्तोत्थिता अपि सत उत्थिता
आगता इति न प्रत्यभिज्ञातुं समर्थाः । अपितु प्राचीनव्याघ्रादिमात्र
भावमनुसंदधते । यद्यद्भवन्ति प्रजाः जाग्रदशायां यद्यव्याघ्रादित्वं
प्राप्नुवन्ति तत्तद्व्याघ्रादित्वमा भवन्ति । आगत्य भवन्ति । सुषुप्ति
स्थानात्परमात्मन आगत्य यथा पूर्वं व्याघ्रादिभावमनुसन्दधत
इत्यर्थः । अनन्तरं प्रयाणदशायां जीवस्य नाशाभावः “अस्यसो-
म्यमहतो वृक्षस्ययो मूलेभ्याहन्याज्जीवन् श्रवेत् यो मध्ये-
ऽभ्याहन्याज्जीवन् श्रवेत् योग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् श्रवेत् जीवापेतं
वावकिलेदं म्रियते न जीवो म्रियते” इति खण्डेन वर्णितः ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीयतं
ततो विजने विसृजेत् सयथा तत्र प्राङ्मुखोदङ्मखाधराङ्
वाप्रध्मायीताभिनद्धाक्षानीतोभिनद्धाक्षोविसृष्टः ॥

हे सोम्य यथा लोके गन्धारेभ्यो जनपदेभ्यो निवद्धचक्षुषं कश्चित्पु
रुषंचोरो गृहीत्वा विजने विसृजेत्सदिग्भ्रमोपेतः प्राङ्मुखोवा उदङ्
मुखोवा अधोमुखोवा पिनद्धाक्ष एव तस्कैरानीत अभिनद्धाक्ष एव
विसृष्ट इति विक्रोशेत् ॥

तस्य यथा अभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयात् एतां दिशं
गन्धारा एतां दिशं व्रजेतिसग्रामाद्रामं पृच्छन् पण्डितो-
मेधावी गन्धारानेवाभिसंपद्यते ॥

यथा कैश्चित्कारुणिकस्तस्य बन्धनं मुक्त्वा उत्तरतोगन्धाराः
एतां दिशं व्रजेत्युक्तो ग्रामाद्रामान्तरं गच्छन् तैरूपदिष्टमार्गो मेधावी
उक्तार्थाविस्मरणशीलः पण्डितः ऊहापोहक्षमधीयुक्तः यथा गन्धारा-
नेव पुनरभिसंपद्यत इत्यर्थः ॥

एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यति ॥

एवमाचार्येण ब्रह्मात्मकस्त्वमसि। अतस्तदात्मकतया स्वात्मान-
मनुसंधत्स्वेत्युपदिष्टस्स तदात्मकत्वमनुसन्धत्ते । एतादृशानुसन्धान
निष्ठस्य तस्य तावानेव विलंबः यावत्प्रारब्धकर्मरिब्धशरीरान्नविमो-
क्ष्यते । तदनंतरंतु सद्रूपं ब्रह्म संपत्स्यते न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यति इति
पुरुषव्यत्ययश्छांदसः । केचित्तु तस्य तावदेव चिरमित्यत्र मे इत्य-

१ अत्र यद्यपि तैलङ्गनागराक्षरयोः पुस्तकयोरेवमेव पाठो दृश्यते तथापि अग्रिमपाठा-
न्तरोधादर्थानुरोधाच्च कैश्चित्कारुणिकैरित्येव पाठ उचित इति प्रतीयते ।

ध्याहारः । तस्यमे तावानेव विलंबः, यावत्कर्मभिर्नविमोक्ष्येअतः परं
ब्रह्म संयत्स्ये इत्युपासकस्यानुसंधानप्रकारोनेन वाक्येनोच्यते
इति वदन्ति ॥

तद्धास्यविजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥

एवं नवकृत्वो बोधितः श्वेतकेतुरस्योद्दालकस्यवाक्यात्तद्ब्रह्म-
स्वरूपं विजज्ञौ ज्ञातवानित्यर्थः । व्यासायौक्तरीत्योपासितवा-
नित्यर्थः । द्विरुक्तिः सद्विद्या समाप्त्यर्थः ॥

इति सद्विद्या समाप्ता ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ १ । १ । १३ ॥

परमतत्त्वहितपुरुषार्थप्रतिपादिकानन्दवल्ली प्रस्तूयते ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥

निरतिशयबृहत्वाश्रयवस्तूपासकः सर्वेभ्य उत्कृष्टं ब्रह्म प्राप्नोती-
त्यर्थः “आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४१११॥” इत्यधिकरणोक्तन्यायेन
वेदनोपासनादिशब्दानामेकार्थत्वात् । ब्रह्मविदित्यत्रविच्छब्दोप्यु-
पासनपरः तत्रैतुन्यायेन प्राप्यस्यैवोपास्यत्वात् । “ ब्रह्मविदाप्नोति-
परम् ” इति परस्यब्रह्मणः प्राप्यत्वकथनात्तस्यैवोपास्यत्वमिति-
द्रष्टव्यम् ॥ अत्र ब्रह्मतद्वेदनं प्राप्तिः प्राप्यंचेति चतुष्टयमुक्तम् ।
किंतद्ब्रह्म कीदृशं तद्वेदनं कीदृशो प्राप्तिः कीदृशं च प्राप्यमित्याकां
क्षायां मंत्रमुखेन विवरितुं मंत्रमवतारयति ॥

तदेषाभ्युक्ता ॥

तत् ब्रह्माभिमुखीकृत्य एषा ऋगध्येतृभिरुक्ता ब्राह्मणोक्तस्यार्थ-

१ यथाऋतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतःप्रेत्य भवतीति श्रुतिसिद्धो यथाऋतुन्यायः ।
२ एतेन मंत्रव्याख्यानरूपत्वाद्ब्राह्मणभागस्य नवेदत्वमित्यनुमानं दयानन्देन तदीय वेद-
भाष्यस्य भूमिकायामुक्तं प्रत्युक्तम् । अत्र वैपरीत्यस्यापि दर्शनात् ।

स्य वैशद्यमनेन मंत्रेण क्रियत इत्यर्थः । एवमेव हि मांत्रदर्णिकसूत्रे भाषितम् ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां
परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा
विपश्चितेति ।

जन्मादिसूत्रे यतोवा इमानि भूतानीत्यादिकारणवाक्येन प्रति-
पन्नजगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणस्सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधी-
यते सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । तत्र सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि
ब्रह्माह । तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टचेतनश्च व्यावृत्तः । नामा-
न्तरभजनाहर्विस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वा-
त्ज्ञानपदं च नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचित्सङ्कुचि-
तज्ञानत्वेन मुक्ताव्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदर-
हितं स्वरूपमाह । सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्तत्वेन पूर्व
पदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणास्सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या
व्यावृत्ताः । विशेषणानां व्यावर्तकत्वादिति भाषितम् ॥ नन्वत्र ज्ञान
पदस्य विषयावगाहिज्ञानत्वं प्रवृत्तिमितं चेत्स्वरूपस्यातादृत्तत्वाऽज्ञा-
नमित्यस्य ज्ञानगुणकमित्यर्थः पर्यवस्येन्नतु स्वरूपस्य ज्ञानत्वम् ।
स्वप्रकाशतारूपज्ञानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं चेत्स्वरूपस्य ज्ञानत्वमात्रं
सिध्येन्नतु ज्ञानगुणकत्वम् । नचेष्टापत्तिः । “तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः
प्राज्ञवत् । २ । ३।२९ ॥ ” इति सूत्रे यथा सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मणो
ज्ञानगुणसारत्वाज्ज्ञानमितिव्यपदेशइति भाष्यं विरुध्येतेति चेत् ॥
उच्यते ॥ स्वप्रकाशत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्र ज्ञानत्वाश्रयत्वम-
संकोचात् स्वरूपतो गुणतश्चसिध्यति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयमानं बृहत्त्वं

१ अतएव स्वावच्छिन्नाश्रयत्व स्वावच्छिन्नाश्रयाश्रयत्व स्वावच्छिन्नजनकसंकल्पवत्त्वै-
तत्त्रितयसंबन्धेन परममहत्त्वत्ववत्त्वरूपब्रह्मत्वमेव ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति यादवाद्भि-
निवासरसिकाः श्रीमदनन्तार्यवर्याः ब्रह्मशक्तिवादे ॥

यथा स्वरूपतो गुणतश्च सिध्यति तद्वदिति व्यासाचार्यैरुक्तम् ।
वस्तुतस्तु सत्यं ज्ञानमित्यस्यांतोदात्तत्वाददर्शआद्यजंतत्वेन ज्ञान-
गुणत्वमेवार्थः । प्रज्ञानघनएवानन्दमय इति श्रुत्यंतरात् ब्रह्मणो
ज्ञानस्वरूपत्वमप्यस्तीति द्रष्टव्यम् । इहेदं नान्यत्रेति परिच्छेत्तुमश-
क्यत्वं देशापरिच्छेदः । इदमिदानीं नान्यदेति परिच्छेदायोग्यत्वं
कालापरिच्छेदः । इदमिदं नेति परिच्छेदानर्हत्वलक्षणं सर्ववस्तुसा-
मानाधिकरण्यार्हत्वं वस्त्वपरिच्छेदः । यद्वा वस्तुस्वभावतः परिच्छेदो
वस्तुपरिच्छेदः । यथा तुल्याकारत्वेपि तुल्यपरिमाणत्वेपि दशवर्णस्व-
र्णापेक्षया कलधौतादेरपकर्षस्तद्राहित्यं वस्त्वपरिच्छेदः । समाभ्यधि-
कराहित्यनिदानभूतैर्गुणैर्निरतिशयप्रकर्षो वस्त्वपरिच्छेद इत्युक्तं भव-
तीति व्यासाचार्यैर्व्याख्यातम् । “नान्तंगुणानां गच्छंति तेनानंतोय
मुच्यते” इति स्मरणाद्गुणानन्त्यमनन्तशब्दार्थः । अत्र रूढिवशा-
द्देवताविशेषनिर्णयः ॥ नचानन्तपदस्य नारायणवाचिनः पुल्लिङ्गत्वं
स्यादिति वाच्यम् ॥ इष्टापत्तेः । तस्य द्वितीयांतत्वेन पुल्लिङ्गत्वस्येष्ट-
त्वात् । द्वितीयांतत्वाभावे च यो वेद निहितं गुहायामित्यत्र तच्छ-
ब्दाध्याहारप्रसंगात् । अनध्याहारेणोपपत्तावध्याहारस्यान्याय्यत्वात् ।
यदिचानन्तपदयौगिकार्थस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्यस्य नारायणा-
दन्यत्राप्रसक्त्या श्रीपत्यादिशब्देष्विव न रूढिः कल्पनीयेत्युच्यते
तदापि न नः क्षतिः । अत्र “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इत्यनेन ब्रह्मश-
ब्दार्थो विवृतः । हृदयगुहानिहितत्वप्रकारकज्ञानप्रतिपादकेन
यो वेद निहितं गुहायाम्” इत्यनेन विच्छब्दार्थ उक्तः । “परमे-
व्योमन्सोऽश्रुते इत्यंशेन आप्नोतिशब्दार्थ उक्तः । “सर्वान्कामा-
न्ब्रह्मणा सह विपश्चिता” इत्यनेन प्राप्यमुक्तम् । काम्यन्तइति
कामाः कल्याणगुणाः । मुक्तस्य सर्वविषयविरक्तस्य तद्व्य-
तिरिक्तकाम्यान्तरासंभवात् । अथ “यइहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्ये-

तांश्च सत्यान् कामान्” इत्यादौ कामशब्दस्य कल्याणगुणेष्वेव प्रयोगात् । विविधं पश्यन्ती चिद्यस्येति बहुव्रीहिः । निरुपाधिका नन्याधोनासंकुचितसर्वविषयकज्ञानवत्त्वं हि विपश्चित्वम् । अयं च गुणो नित्यमुक्तव्यावर्तकः । ब्रह्मापेक्षयापि तद्गुणानां फलदशायाम् प्राधान्यं प्रतिपादयितुं ब्रह्मणा सहेति निर्देशः “सहैयुक्तेऽप्राधान्ये” इति हिपाणिनिस्मृतिः । नच भोग्यतायां गुणापेक्षया ब्रह्मणोऽप्राधान्यं दोषायेति शङ्क्यं “श्रियं त्वत्तोप्युच्चैर्वयमिह भणामः शृणुतराम्” इतिवत्परमात्मापेक्षयापि तत्कल्याणगुणानां भोग्यतातिशयपर्यवसायित्वेनैतादृशाप्राधान्यस्य गुणत्वेन दोषत्वाभावात् । अतएव हि पुत्रेण सहौदनं भुङ्क्ते इतिवद्भोक्तृसाहित्यपरत्वे ब्रह्मणोऽप्राधान्यप्रसंगात् । तत्परित्यज्य पयसा सहौदनं भुङ्क्ते इतिवद्भोग्यसाहित्यपरत्वमेव स्वीकृतम् । नात्रच पक्षे ब्रह्मणोऽप्राधान्यं दोषायेति भोग्यसाहित्यपक्षएव भगवता भाष्यकृता समाश्रितः ॥ ननु “तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” इति जैमिनिनार्थवशाधीनपादव्यवस्थात्वस्य ऋग्लक्षणतयोक्तत्वात् । सहइत्यस्य पादांतरस्थस्य ब्रह्मणेति पादांतरस्थे नान्वयो न संभवति । ततश्च ब्रह्मणेति न सहयोगे तृतीया । अपित्वित्थं भूतलक्षणे तृतीया । सहेत्यस्य युगपदित्यर्थः । सर्वान्कामान्युगपदनुभवति ब्रह्मणा । ब्रह्मभूत इति यावत् । अतएव रुकांदे “सोऽश्रुते सकलान्कामानक्रमेण सुरर्षभाः । विदितो ब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः” इत्युपबृंहितमिति चेन्न ॥ तेषामृग्यत्रार्थवशेनेत्यस्योपलक्षणमात्रत्वात् । उपलक्षणपक्षमभ्युपगम्यैव तद्व्याख्यातृभिरप्यर्थवशेन वा वृत्तवशेन वा पादव्यवस्थेति व्याख्यातत्वादभियुक्तानां मंत्रप्रसिद्धिविषयत्वं मंत्रत्वमितिवत् । अभियुक्तानामृक्पदप्रसिद्धिविषयत्वमेव ऋकत्वम् । ततश्च पादांतरस्थेनापि पादांतरस्थपदान्वयो युक्तः । ब्रह्मणेत्यस्येत्यं

भूतलक्षणत्वाश्रयणे ब्रह्मभूतइत्यर्थोऽपिनसंभवति श्वेतच्छत्रेण राजत
इत्यादौ तथाऽदर्शनात् । त्वदुक्तस्कांदवचनस्य पूर्वैस्संप्रतिपन्नैरनुदा
हृतत्वाच्च भाष्यकृदुक्तएवार्थः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिद्योतनार्थः ॥
सत्यंज्ञानमनंतमित्युक्तंवस्त्वपरिच्छेदलक्षणमानंत्यं सर्वोपादानत्व-
सर्वांतरत्वमुखेन प्रपंचयति ॥

तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः ॥

तस्मादित्यनेन ब्रह्मविदाप्नोति परमिति व्यवहितब्राह्मणोक्तं
परामृश्यते।एतस्मादितिसत्यंज्ञानमित्यव्यवहितमंत्रोक्तंपरामृश्यते।
ततश्च मंत्रब्राह्मणोक्तादात्मनआकाशः समुत्पन्न इत्यर्थः ॥

आकाशाद्वायुः वायोरग्निःअग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवी ॥

अत्र तत्तेजःक्षत ता आपःक्षतेति तेजः प्रभृतिष्वीक्षणादि-
श्रवणादाकाशवायुतेजआदिशब्दास्तत्तच्छरीरकपरमात्मपरा इति
“तेजोतस्तथाह्याह २ । ३ । १० ॥” इत्याधिकरणे स्थितम् ॥

पृथिव्याओषधयःओषधीभ्योन्नम् । अन्नात्पुरुषः
पुरुषः शरीरमित्यर्थः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ।

सवाएषपुरुषोन्नरसमयः ॥

अयंदेहः अन्नरसस्यपरिणामः । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति योमध्यमस्तन्मांस
मित्याद्युक्तरीत्या जाठराग्निपच्यमानान्नरससारांशनिर्वर्त्यमानमां-
सादिमयत्वाच्छरीरस्येतिभावः ॥

तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः
पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

तस्य देहरूपस्य पुरुषस्येदं प्रत्यक्षतोदृश्यमानमेवशिरः । बाहु-

द्वयं पक्षौ । अधस्तद्वीवाया नाभेरूर्ध्वपरिदृश्यमानोयंमध्यमोदेह-
भाग आत्मा “मध्यमं ह्येषामङ्गानामात्मा” इति श्रुतेः । धारकत्वेन प्रधा-
नभूत इत्यर्थः । इदं नाभेरधस्तात्परिदृश्यमानं चरणद्वयं पुच्छवदा-
धारत्वात्पुच्छमित्यर्थः । अत्र पुरुषशब्दितमनुष्यपाण्यादेः पक्ष-
त्वादिरूपणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमिति द्रष्टव्यम् । तदप्येष श्लोको-
भवति । तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्ते अयं मंत्ररूपः श्लोको भवतीत्यर्थः ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्च पृथिवी ऽंश्रिताः ।

अथो अन्नेनैव जीवन्ति अथैनदपियन्त्यंततः ॥

पृथिव्यां वर्तमानास्सर्वाः प्रजा अन्नादेवोत्पद्यन्ते उत्पन्नाश्चान्नेनै-
व जीवन्ति अन्तकाले तत्रैव लयं यान्तीत्यर्थः ॥

अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते ॥

सर्वभूतोपकारकत्वादन्नमेव ज्येष्ठम् । अतएवाशनायादिव्याधिनि-
वर्तकत्वात्तदेव सर्वोषधमुच्यत इत्यर्थः । ओषधीभ्योन्नमिति ओषधि-
परिणामत्वं निमित्तीकृत्यान्ने प्रयुक्तमौषधि शब्दं भेषजत्वनिमि-
त्तकतया श्रुतिर्व्यपदिशतीति द्रष्टव्यम् ॥

सर्वं वै ते ऽन्नमाप्नुवन्ति येन्न ब्रह्मोपासते ॥

अन्ने ब्रह्मदृष्टिं कुर्वन्तः यावदन्नमपेक्षितं तावदन्नं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ ब्रह्मदृष्टिहेतुभूतं ब्रह्मसाम्यमाह ॥

अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते ॥

ब्रह्मणोपि सकलरोगनिवर्तकतया सर्वभेषजत्वस्य सत्त्वादि-
तिभावः ॥

अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते ॥

जननवृद्धिहेतुत्वमन्नब्रह्मणोस्सममित्यर्थः ॥ अन्नशब्दस्य निर्व-
चनमाह ॥

अद्यतेऽतिचभूतानि । तस्मादन्नंतदुच्यत इति ॥

जीवनदशायां स्वयमद्यते नाशदशायामलभ्यमानतया वा विपरीतपरिणामहेतुतया वा “अन्नंमृत्युंतमुजीवातुमाहुः” इति श्रुत्युक्तरीत्याऽतृत्वलक्षणं संहर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । एवमाकाशादेरन्नमयशब्दितस्थूलशरीरपर्यंतस्य ब्रह्मैवात्मा उपादानंचेत्युक्त्वा स आत्मा कइत्यपेक्षायामानन्दमयएव सआत्मेति दर्शयितुं स्थूलारुन्धतीन्यायेन स्थूलदेहान्तर्वर्तिनंप्राणमयमात्मत्वेनदर्शयति । सूक्ष्मामरुन्धतींदर्शयितुं प्रवृत्तः प्रथमतएव सूक्ष्मायाअरुन्धत्याः प्रदर्शनासंभवं पर्यालोच्य तत्समीपवर्तिस्थूलतारकामियमेवारुन्धतीति प्रदर्शयति । तस्यां स्थूलतारकायां श्रोतुररुन्धतीत्वबुद्धौ दृढायां तत्समीपवर्तिनीं वस्तुतोरुन्धतीं सूक्ष्मामियमेवारुन्धतीति प्रदर्शयति सोयं (स्थूलारुन्धतीन्यायः) ॥

तस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयात् । अन्योंतरआत्मा प्राणमयः ॥

देहान्तर्वर्ती देहादन्यो यः प्राणमयः सएवात्मा आत्मनआकाशः संभूतइति आकाशादिसर्वोपादानत्वेन तदन्तर्यामित्वेन च निर्दिष्ट आत्मेत्यर्थः । भगवताभाष्यकृता “अन्वयादितिचेत्स्यादेवावधारणात् ३।३।१७॥” इति सूत्रेऽन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा । तदनन्तरं च प्राणमयादन्तरे मनोमये ततो विज्ञानमये तत आनंदमयेइतिभाषितम् । अत्र पंचवृत्तेः प्राणस्य प्राणनवृत्तिप्रचुरत्वात्प्राणमयत्वम् ॥

तेनैषपूर्णः ॥

तेन प्राणमयेनात्मना अयमन्नरसमयःपूर्णइत्यर्थः । व्याप्तइति-यावत् । सर्वस्यापि देहस्य प्राणव्याप्तत्वादितिभावः ॥

स वा एष पुरुषविध एव ॥

प्राणमयोपि पुरुषविधः पुरुषाकृतिरेवेत्यर्थः ॥ हस्तपादादिम-
त्त्वेनपुरुषविधत्वभ्रान्तिव्युदस्यति ॥

तस्यपुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥

तस्यान्नमयस्य पुरुषविधत्वमनुकृत्यप्राणमयोपिपुरुषविधइत्य-
र्थः । ततश्चतद्वदेवशिरःपक्षपुच्छादिमत्तया पुरुषविध इत्यर्थः ॥

तस्यप्राणएवशिरः । व्यानोदक्षिणः पक्षः अपानमु
(उ) त्रः पक्षः ॥

स्पष्टोर्थः ॥

आकाशआत्मा ॥

“ यथाकाशस्थितोनित्यंवायुस्सर्वत्रगोमहान् ” इतिस्मृत्युक्तरी-
त्यावायुविकारभूतप्राणापानादिधारकत्वादाकाशस्यात्मत्वम् ॥

पृथिवीपुच्छंप्रतिष्ठा ॥

पृथिव्यामाकाशस्यप्रतिष्ठितत्वात्तस्याःपुच्छत्वम् ॥

तदप्येषश्लोकोभवति । प्राणंदेवाअनुप्राणन्तिमनु-
ष्याःपशवश्चये ॥

प्राणमनुप्राणन्ति प्राणाधीनजीवना इत्यर्थः ॥

प्राणोहिभूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥

यस्मात्सर्वेषांभूतानांयावदस्मिच्छरीरेप्राणोवसति तावदायुरिति
प्राणस्योच्छ्वसननिश्वासनादिलक्षणस्यसर्वभूतायुर्हेतुत्वम् । अतः
प्राणएवसर्वेषामायुरित्युच्यतइत्यर्थः ॥

सर्वमेवतआयुर्यन्ति । येप्राणंब्रह्मोपासते ॥

एवलक्षणेप्राणेब्रह्मबुद्धिकुर्वन्तः सर्वमायुः प्राप्नुवंतीत्यर्थः । एवं

प्राणमये आकाशाद्यन्नमयान्तरात्मत्वबुद्धिमवतार्य तांबुद्धिनि
वर्तयति ॥

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

पूर्वस्यान्नमयस्य य आत्मा एष एव तस्य प्राणमयस्याप्यात्मेत्यर्थः ।
शरीरः शरीरप्रतिसंबन्ध्यात्मेत्यर्थः । अनेनात्मशब्दस्य स्वरूपार्थ
त्वभ्रांतिव्युदस्ता भवति । ततश्चान्नमयप्राणमयावेकात्मकौनत्वन-
मयस्य प्राणमयात्मेत्यर्थः ॥ तर्ह्यन्नमयप्राणमययोः क आत्मा-
इत्याकांक्षायामाह ॥

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योन्तर आत्मा-
मनोमयः ॥

अत्र मनोमय इत्यत्र प्राचुर्यार्थे मयद् मनोबुद्धयहंकारचित्ताख्यान्तः
करणवृत्तिषु मनोवृत्तेः प्रचुरत्वात् ॥

तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविध
ताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥

पूर्ववदर्थः ॥

तस्य यजुरेव शिरः ॥

तस्यान्तःकरणस्य यजुर्वेदविषयज्ञानजनकमनोव्यापारश्च शिर
इत्यर्थः । मुख्यार्थस्य यजुर्वेदस्य मनस्संबन्धाभावेन मनसश्चिरस्त्व
रूपणासंभवादिति द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥

ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा ॥

इदं कुरु इदं माकार्षीरिति विधिनिषेधरूपं रहस्यानुशासनमादेश
इत्यर्थः । तत्र तज्जन्यज्ञानहेतुभूतान्तःकरणवृत्तिरादेशशब्देनोच्यते ॥

अथवांगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

अथर्वाङ्गिरोभिर्दृष्टामंत्राः प्रतिष्ठाहेतुभूतं पुच्छमित्यर्थः । अत्रापि अथर्वाङ्गिरश्शब्दः तज्जन्यज्ञानहेतुभूतमनोव्यापारपरः ॥

तदप्येषश्लोकोभवति । यतोवाचोनिवर्तन्ते । अप्राप्यमनसासह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति ॥

यस्माद्ब्रह्मानन्दाद्वाङ्मनसे इयत्तालक्षणं पारमप्राप्य निवर्तते तादृशं ब्रह्मानन्दं विद्वान् “ दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या ” मनसा तु विशुद्धेन ” इत्युक्तरीत्या शुद्धेन मनसा ज्ञात्वा कदापि न विभेतीत्यर्थः । अत्र ब्रह्मानन्दस्य विशुद्धमनोगोचरत्वप्रतिपादकत्वादस्य श्लोकस्य मनोविषयत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

पूर्वस्य प्राणमयस्य आत्मा स एव मनोमयस्याप्यात्मेत्यर्थः । एवं चान्नमयप्राणमयमनोमयानामेक आत्मेत्युक्तं भवति ॥ सक इत्यपेक्षायामाह ॥

तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः ॥

अत्र विज्ञानमयो जीवः । न बुद्धिमात्रं मयत्प्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः ॥

तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥

पूर्ववदर्थः ॥

तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः ॥

अत्र श्रद्धा ऋतसत्यशब्दाः ज्ञानविशेषपराः ॥

योगआत्मा ॥

“ ब्रह्मणेत्वामहस ॐ ” इत्यात्मानंयुंजीतेतिविहितज्ञानविशेषो योगशब्देनोच्यते ॥

महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

योगविरोधिनिरसनसामर्थ्यलक्षणंमहः पुच्छमित्यर्थः । एतेषांश्रद्धादीनामात्मगुणत्वेन प्रसिद्धत्वात्तत्तदवच्छिन्नमात्मस्वरूपं शिरःपक्षपुच्छादिमत्तयाप्रतिपाद्यतेइति द्रष्टव्यम् । अतः स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैश्शिरःपक्षपुच्छादिरूपणपरत्वात्प्रकरणस्येतिभाष्यस्य न विरोधः ॥

तदप्येषश्लोकोभवति ॥ २ ॥ विज्ञानंयज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेपिच ॥

अत्र विज्ञानमयशब्दनिर्दिष्टोजीवोविज्ञानशब्देनोच्यते । आत्मस्वरूपस्य स्वप्रकाशतयाज्ञानैकनिरूपणीयत्वेनच विज्ञानशब्देनाभिधानसंभवात् । “ कृत्यल्युटोबहुलम् ३।३।११३॥ ” इति जानातीत्यर्थैकर्तरिल्युडाश्रीयते । नन्द्यादित्वंवाश्रित्य “ नन्दिग्रहि ३।१।१३४॥ ” इत्यादिनाकर्तरिल्युःआश्रीयते । तेन केवलविज्ञानमात्रपरामर्शयज्ञं तनुतेकर्माणि तनुतेपिचेति प्रतिपादितवैदिकलौकिककर्मकर्तृत्वासंभवादन्तर्यामिब्राह्मणे “ यआत्मनितिष्ठन्नितिमाध्यंदिनपाठगतात्मशब्दस्थानेयोविज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वपाठदर्शनाद्विज्ञानशब्दोजीवात्मपरः ॥

विज्ञानं देवास्सर्वेब्रह्मज्येष्ठमुपासते ॥

सर्वेदेवा विज्ञानं जीवस्वरूपमेव प्रधानंशब्दाभिलष्यादचेतनाद्ब्रह्मणोज्येष्ठंप्रजापतिविद्योक्तरीत्याउपासतइत्यर्थः ॥

विज्ञानं ब्रह्मचेद्रेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरेपाप्मनोहित्वासर्वान्कामान्समश्नुतइति ॥

यस्तु जीवरूपं ब्रह्मवेदतस्माच्च जीवादन्ति मप्रत्ययपर्यन्तं न प्रमाद्य-
ति चेच्छरीरे पाप्मनो हित्वा देहे वर्तमान एव विनष्टाश्चिष्टपूर्वोत्तरावः
सर्वान्कामान्समश्नुते ॥

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा ए-
तस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मा आनन्दमयः । तेनै-
ष पूर्णः । स वा एव पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्व-
यं पुरुषविधः । तस्य प्रियमैव शिरः । मोदोदक्षिणः पक्षः ।
प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ॥

इष्टवस्तुदर्शनजन्यं सुखं प्रियम् । तच्छाभजन्यं सुखं मोदः । लब्धस्यो-
पभोगजन्यं सुखं प्रमोदः । सुखातिशय आनन्दः ॥ न च मध्यमकायत्वेन
रूपितस्यानन्दस्य पुच्छत्वेन रूपितस्य ब्रह्मणश्च भेदाभावेन तस्यै-
वात्मत्वेन पुच्छत्वेन च रूपणं कथमिति वाच्यम् ॥ एकस्यैव ब्रह्मणो ब्र-
ह्मत्ववेषेण पुच्छत्वम्, आनन्दत्ववेषेणात्मशब्दितमध्यकायत्वमित्यु-
पपत्तेः ॥ न चानन्दरूपब्रह्मस्वरूपस्य कथमानन्दप्रचुरलक्षणमानन्दम-
यत्वमानन्दस्य चानन्दप्रचुरत्वाभावादिति वाच्यम् ॥ आनन्दस्वरूप-
स्यैव ब्रह्मणः प्रियमोदप्रमोदशब्दवाच्यशिरःपक्षतादिरूपितधर्मभू-
तानन्दमयत्ववत्तस्याप्युपपत्तेः । अत्र पूर्वेष्वन्नमयादिषु चतुर्षु
पर्यायेष्वनिरूपितस्य ब्रह्मणो वयवत्वस्यास्मिन्नानन्दमयपर्याये निरू-
पणं ब्रह्मविदाप्रोतिपरमित्युपक्रांतस्य ब्रह्मोपदेशस्यानन्दमयपर्याये स-
मापनमिति ज्ञापनार्थमिति द्रष्टव्यम् । अतोत्रानन्दमय एव प्रक्रांतं ब्रह्म ॥

तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥ असन्नेव स भवति । असद्ब्र-
ह्मेति वेदचेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । संतमेनंततो विदुरिति ।
पूर्वेषु चतुर्षु पर्यायेषूदाहृतानां श्लोकानां पुच्छवद्विषयत्वदर्श-

नादयमपिश्लोकः पुच्छवदानन्दमयविषयकएव । नतुब्रह्मपुच्छमिति-
निर्दिष्टतदेकदेशविषयः । ततश्चब्रह्मशब्देनानन्दमयएवोच्यते ।
आनन्दमयसदसत्त्वज्ञानान्मोक्षसंसारौभवतइत्यर्थः ॥ आनन्दमयरू-
पस्यब्रह्मणः आकाशादिविज्ञानमयान्तपदार्थान्तर्यामितयानिर्दिष्ट-
स्याप्यात्मान्तरमस्तिकिमितिशङ्कांव्युदस्यति ॥

तस्यैष एवशारीरआत्मा । यः पूर्वस्य ॥

पूर्वस्यआकाशादिविज्ञानमयान्तपदार्थस्यात्मभूत एष आनन्दम-
यआत्मा । तस्यानन्दमयस्यात्मेत्यर्थः । ततश्चानन्यात्मत्वमुक्तंभव-
ति ॥ नचपूर्वेषु पर्यायेषु तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यस्यानन्यात्म-
त्वप्रतिपादकत्वाददर्शनादस्मिन्पर्यायेतदाश्रयणेऽर्थवैरूप्यंस्यादिति
शङ्क्यम् ॥ पूर्वेषु पर्यायेष्वनुक्तस्यैवब्रह्मावयवत्वस्येहनिरूपणात्तस्मा
द्वाएतस्मादानन्दमयादन्योन्तरआत्मेतिनिर्देशाभावाच्च एतत्पर्या-
यगतस्यतस्यैषएवशारीरआत्मेत्यस्यानन्यात्मत्वमेवार्थः ॥ आन-
न्दमयब्रह्मप्रतिपादनानन्तरंब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमाभिहितप्रा-
प्तिविशदीकरणार्थंप्रश्नानुपक्षिपति ॥

अथातोनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुंलोकंप्रेत्यकश्चनग-
च्छतीति । आहोविद्वानमुंलोकंप्रेत्यकश्चित्सम-
श्नुता३इ ॥

पूर्वप्रतिपादनस्यबुभुत्साहेतुत्वमतः शब्देनोच्यते । उतेति-
निपातस्य च्छांदसोदीर्घः । अथासपत्नानितिवदविद्वानितिपदे
सतिहि आद्युदात्तत्वंस्यात् । तत्पुरुषेतुल्यार्थेतिस्मरणात् ।
अन्तोदात्तंचेदंपदम् । उत विद्वानितिच्छेदः । अविप्रकृष्टहृदया-
दिस्थानस्थमनवच्छिन्नंब्रह्मोपासिनोविद्वान्किमितः प्रेत्यामुंलो-
कंपरमेव्योमन्नित्युक्तंलोकं गच्छतीत्येकः प्रश्नः । उतगत्यनपेक्षमि-

हैवब्रह्माप्रोतीत्यर्थसिद्धः प्रश्नः । आहोविद्वान्समश्रुतइतिभोक्तृत्वंवि-
वक्षितम् । अयमर्थः कश्चिदहं ग्रहेणोपासीनोपि विद्वानमुंलोकं गत्वा-
किंसमश्नुते भोग्यभूतब्रह्मानुभवतीत्येकः प्रश्नः । उत ब्रह्मस्वरूपे
णैकीभवतीत्यर्थसिद्धः प्रश्नः । एवं शास्त्रवैविध्यमूलागतिविशे-
षस्वरूपभेदसदसद्भावविषयाः प्रश्नाः बहुवचनेनविवक्षिताः । एतत्स
र्वव्यासाचार्यैः “उपासात्रैविध्यात् ११११३॥” तिसूत्रेष्वष्टमुक्तम् ॥
एतान्प्रतिवक्तुं जगत्कारणत्वौपर्येकगुणविशिष्टस्यैवब्रह्मणः प्राप्य-
त्वादिज्ञापनायाह ॥

सोकांमयतबहुस्यांप्रजायेयेति ॥

सआनन्दमयआत्मा देवमनुष्यादिरूपेण बहुस्यां तदर्थमाका-
शादिभूतरूपेण प्रजायेयेतिव्यष्टिसमष्टिरूपचेतनाचेतनविषयसंक-
ल्पमकुरुतेत्यर्थः ॥

सतपोऽतप्यत ॥

सपरमात्मा स्रष्टव्यालोचनरूपं तपः कृतवानित्यर्थः । तपआ-
लोचनइतिहिधातुः ॥

**सतपस्तप्त्वा, इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच, तत्सृ-
ज्यात् देवानुप्राविशत् ॥**

ननुसर्वदासर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः कोसौसृष्टिकालानुप्रवेश इति-
चेत् ॥ च्यते ॥ गोजठरेगतवत्सवत्सर्वव्याप्तस्यब्रह्मणः प्रत्येकंसर्व-
वस्तुषु पुष्कलप्रतीत्यर्हस्थितिविशेषएवानुप्रवेशः । अनेन “सत्यं
ज्ञानमनन्तंब्रह्म योवेदनिहितं गुहायाम्” इत्यत्रोक्तमनन्तस्य
ब्रह्मणोहृदयगुहानिहितत्वमुपपादितंभवति ॥

१ नन्वत्र तदैक्षतेत्यत्र च जननानंतरमेव बहुभवनस्य संभवात् विपरीतनिर्देशोऽनुचितइति-
चेत् । न॥अव्यापारेतथानियमसत्त्वेपिघटंकारिष्यामीतिमृदमाहरिष्यामीतिसंकल्पेतादृश विप-
रीतनियमस्यैवसत्त्वेनदोषाभावात् । स्पष्टंचैतच्छ्रुतप्रकाशिकारण्यकांडैकविंशसर्गभूषणादौ ।

तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवत् ॥

सच्छब्देननिर्विकारतया सततैकरूपश्चेतन उच्यते । त्यच्छब्देन पूर्वपूर्वावस्थात्यागविकारारूपदमचेतनमुच्यते । ब्रह्मैवचेतनाचेतन नामरूपभागभवतीत्यर्थः ॥ ननु ब्रह्मण एवसर्वोपादानतया सर्वभावे विकारारूपदत्वंस्यादित्याशंक्याह ॥

निरुक्तंचा निरुक्तंच, निलयनंचानिलयनंच ॥

जातिगुणक्रियावत्तयाजातिगुणक्रियाभिधायिशब्दवाच्यमचेतनं निरुक्तम् । जातिगुणादिशून्यचेतनजातमनिरुक्तम् । एता भूत मात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताइत्युक्तरीत्याऽचेतनवर्गाधारभूतं चेतनजातंनिलयनम् । आश्रितमचेतनजातमनिलयनम् ॥

विज्ञानंचावि ज्ञानंच ॥

अजडस्वरूपंजडस्वरूपंच ॥

सत्यंचानृतंच सत्यमभवत् ॥

निर्विकारतयासत्यत्वंचेतनस्य । इतरस्यत्वतथात्वम् । ततश्चनिरुक्तत्वानिरुक्तत्वनिलयनत्वानिलयनत्वविज्ञानत्वाविज्ञानत्वयुक्तसत्या नृतशब्दितचेतनाचेतननामरूपभागभवदपि ब्रह्म सत्यमेवाभवत् । अजहन्निर्विकारत्वलक्षणस्वस्वभावमेवाभवदित्यर्थः ॥

यदिदंकिं च, तत्सत्यमित्याचक्षते ॥

यस्माच्चेतनाचेतनात्मकवर्गानुप्रविष्टतया सत्यशब्दितस्य ब्रह्मणआत्मत्वमतएव सर्वमपिचेतनाचेतनात्मकंजगच्छास्त्रदृष्टिमन्तः पुरुषाः पराशरादयो“हरेर्नकिंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति ज्योतींषिविष्णुर्भुवनानिविष्णुः” इत्याचक्षतइत्यर्थः ॥

तदप्येषश्लोकोभवति ॥

स्पष्टोर्थः ॥

असद्वा इदमग्रआसीत् । ततोवैसदजायत ॥

इदंस्थूलचेतनाचेतनशरीरकं ब्रह्मानभिव्यक्तनामरूपं ब्रह्मसृष्टेः प्रागासीत् । तस्मादिदं जगदभिव्यक्तनामरूपमभवदित्यर्थः ॥ नन्वसच्छब्दितस्य ब्रह्मण उपादानत्वे कर्त्रैतरमपेक्षितं निमित्तोपादानयोर्भेदावश्यंभावादित्याशंक्याह ॥

तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥

आत्मानमेवोपादानत्वेन स्वीकृत्य स्वयमेवाकुरुत ॥

तस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइति ॥

यस्मात्स्वयमेवस्वस्वकार्यम् । अतएव ब्रह्मसृष्टुकृतं कार्यं यस्य तत्सुकृतम् । कार्यस्य सौष्टवं चानतिक्लेशरूपत्वम् । स्वभिन्नस्य कार्यस्य निर्माणे हि क्लेशप्रसक्तिः । ततश्चाक्लिष्टकार्यं ब्रह्मेति “निश्चसितमेतन्महतोभूतस्य” इत्यादिश्रुतयोवदन्तीत्यर्थः । भवतु तत्सुकृतं तस्योपास्यत्वप्राप्यत्वयोः किमायातमित्यत्राह ॥

यद्वैतत्सुकृतम् । रसोवैसः ॥

सुकृतमिति निर्दिष्टब्रह्मरसः आनन्दः ॥

रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति ॥

तल्लाभादस्यानदित्वम् । ततश्च तस्यानन्दत्वात् प्राप्यत्वोपास्यत्वे युक्तइति भावः ॥ तदेवोपपादयति ॥

को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति ॥

यद्ययमपरिच्छिन्नानन्दरसः परमात्मा न स्यात्सांसारिकमापवर्गिकंच सुखं कः प्राप्नुयात् । अतएष एवानन्दयाति । अतस्तस्य सर्वविधानन्दहेतुत्वात्तस्य प्राप्यत्वमस्तीति भावः ॥

यदाह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने-
ऽभयंप्रतिष्ठांविन्दते ॥ अथसोऽभयंगतोभवति ॥

अदृश्ये चक्षुरादिग्रहणानर्हे आत्म्यं व्याप्यं शरीरमित्यर्थः ।
अनात्म्येऽशरीररूपइत्यर्थः । अतएवानिरुक्ते जातिगुणादिवाचिदे-
वादिपदावाच्ये।अनिलयने आधारशून्ये।अभयं अभयाय । नाव्ययी-
भावादितिचतुर्थ्या अम्भावः । अर्थाभावेयदव्ययमित्यव्ययीभावस-
मासः । अभयसाधनभूतांप्रतिष्ठां निरंतरस्मृतिलक्षणांनिष्ठांयोविन्द-
तेलभते स अभयंप्राप्नोति । अत्र व्यासाचार्यैः “अदृश्यइत्यचि-
द्व्यावृत्तिः । अनात्म्यइतिबद्धव्यावृत्तिः । सहिपरमात्मनाव्याप्यः ॥
यद्वा आत्म्यंव्याप्यंकर्मकृतशरीरंतद्रहितोऽनात्म्यः । अनिरुक्तइ-
तिमुक्तव्यावृत्तिः । सहिबद्धावस्थायांदेवादिशरीरशब्दैरुक्तः । अनि-
लयनइतिनित्यमुक्तव्यावृत्तिः । तेषांभगवानाधार” इत्युक्तम् ॥ एवं
विहितायाः प्रतिष्ठायाविच्छेदेऽनर्थदर्शयति ॥

यदाह्ये वैषएतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथतस्यभ-
यंभवति ॥

एष उपासकः एतस्मिन्परमात्मनि ध्यानस्यांतरंविच्छेदंदरम-
ल्पमंतरमपि यः कुरुते तस्य भयंभवतीत्यर्थः । पूर्ववाक्येप्र-
तिष्ठाशब्देन निरन्तरध्यानवाचिनाध्यानगतनैरन्तर्यस्याभिहितत्वा-
दत्रान्तरशब्देनापितस्यैवध्यानगतनैरन्तर्यस्य विरोधिनोध्यानवि-
च्छेदस्य ग्रहणमुचितम् । नतुपरोक्तरीत्या “ब्रह्मण्यन्तरंभेदं यः
कुरुते जानातीत्यर्थः” उचित इति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु ब्रह्मैक्यवा-
दिनामस्माकं ब्रह्मणि नानात्वनिषेधो नप्रतिकूलः । अस्माभिर्नाना-
ब्रह्मवादस्यानभ्युपगमात् । तथापि प्रकरणानुगुण्यादस्मदुक्त एवार्थ
उचित इति द्रष्टव्यम् ॥ किंभयं तत्राह ॥

तत्त्वेवभयंविदुषोमन्वानस्य ॥

विदुषोब्रह्मोपासननिष्ठस्यतदतिरिक्तविषयस्पृहया निरंतरमन
नमकुर्वतस्तदेवामननं भयम् । नहितदपेक्षयाऽन्यद्भयमस्ति ।
उक्तं च महर्षिभिः “यन्मुहूर्तक्षणंवापिवासुदेवो न चिंत्यते । साहा-
निस्तन्महच्छिद्रंसाभ्रांतिस्साचविक्रिया ॥ १ ॥ वरंहुतवहज्वा-
लापंजरांतव्यवस्थितिः ॥ नशौरिचिंताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥
॥ २ ॥ इति ॥

तदप्येषश्लोकोभवति ॥ ५ ॥ ७ ॥ भीषास्माद्वातः
पवतेभीषोदेतिसूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्यु-
र्धावतिपंचमइति ॥

अग्नींद्रसूर्यप्रमुखास्सर्वेपि देवप्रवराः परमात्मशासनातिवृत्तौ किं
भविष्यतीतिभीत्या स्वस्वकर्मसु जागरूकाभवन्ति । अतश्चब्रह्मव्य-
तिरिक्तंकृत्स्नमपिपदं दुःखोदकत्वादनर्थरूपमेव । अतश्च तादृशप-
दकामनया मननविच्छेदस्यात्यंतभयावहत्वात्ततो नभयंकिंचिदस्ती-
त्यर्थः ॥ एवं ब्रह्मवेदनस्य जगत्कारणत्वतदौपयिकसार्वज्ञादिगुणवि-
शिष्टविषयकत्वमविच्छिन्नत्वं च विधाय प्राप्यस्यानन्दमयस्यब्रह्मण
आनन्दमयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमानन्दप्राचुर्यदर्शयति ॥

सैषानन्दस्यमीमांसाभवति ॥

वक्ष्यमाणानन्दविषयविचारोभवतीत्यर्थः ॥

युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः आशिष्ठोदृष्टिष्ठोबलि-
ष्ठः । तस्येयंपृथिवीसर्वावित्तस्य पूर्णस्यात् । सएको-
मामानुषआनन्दः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥

अत्रव्यासाचार्यैः साधुयुवाध्यायकः साधु यथाविधि । सम्यक्संप्रदा-
यसिद्धतयास्वरवर्णादिभ्रंशरहितंवा युवशब्देन प्रत्यग्रत्वंविवक्षितम् ।

अविस्मरणान्नित्यनवं यथा तथा अध्ययनवानित्यर्थः । यद्वा स्वसमव-
यस्कानां सर्वेषामध्यायकअध्यापकः । तदधिकज्ञानइत्यर्थः । आशिष्ठः
आशुतरक्रियः । यद्वाऽशनक्षमः अरोगइत्यर्थः । यद्वा आशीर्वादविषय-
भूतः । सर्वानुरञ्जकइत्यर्थः । “सर्वान्देवान्नमस्यंति” इतिवत् । बलिष्ठो मनो-
बलवान् । द्रढिष्ठइति शरीरबलस्योक्तत्वात् । यद्वा द्रढिष्ठः दृढतरः । स-
त्त्वव्यवस्थितस्वभावइत्यर्थः । बलिष्ठः शारीरमानससर्वविधबलवान् ।
वित्तस्य पूर्णावित्तेन पूर्णा । ‘पूरणगुणसुहितार्थ ० २ । २ । ११ ॥’ इति पृष्ठ्या
अनुज्ञानात् । एवं गुणसमुदायं विभूतिपौष्कल्यंचोक्त्वा “स एको मानुष
आनन्दः” इति श्रुत्या तस्यैवानन्दत्वमुक्तम् । न च ज्ञानभिन्नस्य गुणविभू-
त्यादेः कथमानन्दत्वमिति शङ्क्यम् । अनुकूलत्वं ह्यनन्दत्वम् । तच्च स्व-
तएवेष्टत्वम् । तच्च गुणविभूत्योरपि संभवति । तद्विषयस्य ज्ञानस्याप्यनु-
कूलत्वं विषयानुकूलत्वान्वयव्यतिरेकसिद्धम् । अतः श्रुतिस्वार-
स्याद्गुणविभूत्योरेवानन्दत्वम् । श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठः । अकामहतः समस्त-
सांसारिकभोगानुपहतः । अतो मुक्त उच्यत इत्युक्तम् । एवं च युवत्व-
दृढगात्रत्वसौंदर्यज्ञानबलैश्वर्यादयः संभूय यत्र भवन्ति स एको मानुषा-
नन्दः । अकामहतस्य श्रोत्रियस्य मुक्तस्यापि स आनन्दोऽस्ति मुक्तस्य-
सर्वानन्दानुभवशालितया तत्र मानुषानन्दस्यान्तर्गतत्वादिति भावः ॥

ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणा-
मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यग-
न्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रि-
यस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः ।
स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामा-
नन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रिय-

स्यचाकामहतस्य । तेयेशतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य । तेयेशतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य । तेयेशतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य । तेयेशतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य । तेयेशतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥

ये मनुष्या एव संतः कर्मविशेषेण वा विद्याविशेषेण वान्तर्धानादिशक्त्युपेततया गन्धर्वत्वं प्राप्तास्ते मनुष्यगन्धर्वाः । अन्तरिक्षलोकवासिनो देवगन्धर्वाः । चिरकालस्थायि लोकश्चिरलोकः । चिरलोको लोकोऽेषां ते चिरलोकलोकः पितरः । आजानो देवलोकः । तत्र जाता आजानजाः । स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाता इत्यर्थः । अग्निहोत्रादिकर्मणा अग्नीन्द्रादिसायुज्यं प्राप्ताः कर्मदेवाः । देवास्तु वसुरुद्रादयः त्रयस्त्रिंशद्विभुजः । इन्द्रा बृहस्पती प्रसिद्धौ । प्रजापतिश्चतुर्मुखः न तु दक्षादयः । एकवचनश्रवणात् ॥

तेयेशतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥

अत्र ब्रह्मशब्दो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृतब्रह्मपरः ॥ न च ब्रह्मानन्दस्य ते येशतमिति परिच्छिन्नत्वं कथमिति शङ्क्यम् । क्षणाद्धैन बहूनियोजनानि रवौ गच्छति इषु वद्वच्छति सवितेति इषु साम्यप्रतिपादकवचनस्य गतिमान्द्यनिवृत्तिपरत्ववत्तेयेशतमिति वाक्यस्यापि

चतुर्मुखानन्दाधिक्यमात्रपरत्वेन शतगुणितचतुर्मुखानन्दान्यूनान-
धिकपरत्वाभावात् ॥ एवंभूत आनन्दमयो योवेदनिहितं गुहायाम्”
इति हृदयगुहानिहितत्वेनोपास्यमानः कीदृशविग्रहविशेषविशिष्टः-
कोवादेवताविशेषइत्याकाङ्क्षायामाह ॥

सयश्चायंपुरुषे । यश्चासावादित्ये । सएकः ॥

“यएषोऽन्तरादित्येहिरण्मयः पुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यके-
शः आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णः तस्यैयथाकप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षि-
णीतस्योदितिनाम” इत्यादित्यमण्डलान्तवर्तीकमनीयविग्रहयुक्तोयः
पुण्डरीकाक्षः सएव हृदयगुहावर्तीविज्ञानमयादन्तरस्ततश्चपुण्डरी-
काक्षत्वादिविग्रहोपेतो नारायणएवेत्यर्थः । ततश्च तादृशविग्रहवि-
शिष्टत्वेन हृदयगुहान्तर्वर्तिनोभगवतोध्यानंकर्तव्यमितिफलितोर्थः॥
अत्र “सच्चत्यच्चाभवत्” इतिचिदचिच्छरीरकत्वेनानुसन्धानमुक्तम् ।
सत्यंज्ञानम्” इतिस्वरूपेणानुसन्धानमुक्तम् । तच्चस्वरूपेणानुसन्धा-
नमादित्यमण्डलान्तर्वर्तिपुण्डरीकाक्षत्वादिविग्रहविशिष्टतयाचोक्तं-
भवति । “जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यात् १।१।३२॥”
इति सूत्रे भगवता भाष्यकृतातदिदंत्रिविधं ब्रह्मानुसन्धानंप्रकरणां-
तरेष्वप्याश्रितम् । “सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्म” इत्यादिषु स्वरूपेणानुस-
न्धानं “तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवत्” इति
भोक्तृशरीरकतयाभोग्यभोगोपकरणशरीरकतयाचानुसंधानमित्यु-
क्तम् । एवमस्यप्राप्यत्वोपयुक्तंरूपमुक्तम् ॥ “उताविद्वानमुंलोकम्”
त्यादिनोपक्षितानां प्रश्नानामुत्तरमाह ॥

सयएवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमय
मात्मानमुपसंक्रामति । एतंप्राणमयमात्मानमुपसं-
क्रामति । एतंमनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं

विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमय-
मात्मानमुपसंक्रामति ॥

अत्र“सयएवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य”इत्यनेन सर्वेषां ब्रह्मविदामर्चि-
रादिमार्गं उक्तो भवति। “आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति”इति मुक्त-
दशायां जीवब्रह्मणोरुपास्योपासकयोः भोक्तृभोग्यभावप्रतिपा-
दनान्मुक्तौ जीवब्रह्मणोरैक्यपक्षो व्युदस्तो भवति। एतमन्नमयमित्यादि-
पंचस्वपिपर्यायेषु एतच्छब्दः परमात्मपरः । अन्नमयप्राणमयमनोम-
यविज्ञानमयशब्दास्तच्छरीरकपरमात्मपराः । अत्र व्यासार्थैः स-
र्वोपि विद्वानस्माल्लोकात्प्रेत्यान्नमयादिसमष्टिव्यष्टिविभूतिकं निरति-
शयानन्दं परमात्मानं भोग्यभूतं भोक्तासन्ननुभवतीति प्रशंस्योत्तरमु-
क्तं भवतीत्युक्तम् ॥ अभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयंगतो भवती-
त्युक्तार्थे साक्षित्वेन श्लोकं पठति ॥

तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तते । अप्रा-
प्य मनसा सह ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति-
कुतश्चनेति ॥

वाङ्मनसे आनन्दस्य इयत्तालक्षणं पारंगतुं प्रवृत्ते तदप्राप्यैव-
निवृत्ते भवतः । तादृशानन्दगुणकब्रह्मोपासनेन सर्वक्लेशभयादत्यंत
निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति ॥

एतद्ब्रह्म वा वनतपति । किमहं साधुना करवम् । किम-
हं पापमकरवमिति ॥

स्वर्गादिहेतुकं सुकृतं नाकार्षेन्नरकादिहेतुभूतदुष्कृतमकार्षमिति
ईदृशी चिन्ता एनं ब्रह्मविदं न बाधते । स्वर्गादिलोकेष्विच्छाया अभवा-
त् । ब्रह्मज्ञानदग्धपापतया नरकादिभयस्याप्यभावात् ॥ एतादृशं ब्रह्म
विद्याप्रयुक्तमाहात्म्यमपि ध्येयमित्याह ॥

सयएवंविद्वानेते आत्मान ७ स्पृणुते ॥

एते एताभ्यां चिंताभ्यामात्मानं स्पृणुते रक्षतीत्यर्थः । पुण्यपाप-
फलानुभवो नास्तीत्युक्तं भवति ॥

उभेह्येवैष एत आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद ॥
पुनर्वचनं पुण्यपापविधूननध्यानसातत्यतात्यर्यद्योतनायानुवाक-
समाप्तिद्योतनाय च ॥

॥ इत्युपनिषत् ॥

इत्थं परमरहस्योपदेशः तादृशोपदेशयोग्यायैव वक्तव्य इति भावः ॥
अन्तरधिकरणम् ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । १ । १ । २१ ॥

छांदोग्ये प्रथमाध्याये षष्ठ्यष्टके ॥

अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ॥

आदित्यमण्डलस्य मध्ये हिरण्मयः कमनीयविग्रहः यः पुरुषो-
योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । “दृश्यते त्वग्र्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्-
शिभिः” इति श्रुत्यैकार्थ्यात् । “हिरण्मय इति रूपसामान्याच्च-
न्द्रमुखवत्” इति वाक्यकारः । ततश्च हिरण्मयशब्दस्य न मुख्यार्थो-
ग्राह्य इति वाक्यकाराभिप्रायः । ततश्च हिरण्मयत्वमुज्ज्वलत्वमि-
त्यर्थः । अतो नीलतोयदाभस्यापि हिरण्मयत्वेनानुपपत्तिः । यद्वा
“कच्चिन्नतद्धेमसमानवर्णम् । तस्याननम्” इति श्रीरामायणप्रयोगात् ।
“पश्यते रुक्मवर्णम्” इति श्रुतेश्च । नीलतोयदाभस्यापि रुक्मवर्णत्वं सं-
भवति । तत्र हेतुश्च संप्रदायंगम्यः । एतत्सर्ववेदार्थसंग्रहप्रकाशिका-
यां स्पष्टम् । तत एव वावगंतव्यम् । “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्”
इति प्रकरणे “मनसा तु विशुद्धेन” इति रुक्मवर्णविग्रहविशिष्टस्य विशु-
द्धमनोग्राह्यत्वोक्तेः आरोपिताकारस्य विशुद्धमनोग्राह्यत्वाभावा-
दनारोपितत्वं सिद्धम् । “ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । १ । ३ । १२ ।”

इत्यत्रेक्षणस्य परमार्थविषयत्वं वक्तव्यमिति परैरप्यङ्गीकृतत्वाच्च ।
 “आदित्यवर्णतमसः परस्तात्” इतितमः पारवर्तिनः आदित्यवर्ण-
 विग्रहविशिष्टत्वाभिधानेन कल्पितत्वाप्रसक्तेः । नहिकल्पितस्य
 तमः पारवर्तित्वं संभवति ॥

१ यत्त्वत्र तार्किकमोहप्रकाशग्रन्थे ब्रह्मानन्दसंन्यासी “अत्र केचिद्वैष्णवादयः सशरीरत्व
 नानात्वरूपवत्त्वादि कमभ्युपगच्छन्ति ॥ तदसंगतम् ॥ अनित्यत्वासर्वज्ञत्वादिदोषस्य दुर्निवार
 त्वात् ॥ ननु तच्छरीरस्याप्राकृतत्वात् तस्यानित्यत्वादिकं सम्भावयितुं शक्यमिति चेन्न विकल्पा
 सहत्वात् । तथाहि किन्नामाप्राकृतत्वं प्रकृतिविकारभिन्नत्वमुत प्रकृतिभिन्नत्वं वा । नाद्यः ।
 विकारभिन्नायाः प्रकृतेः शङ्खचक्राद्यायुधविशिष्टहस्तपादादिविकाररूपशरीरत्वानुपपत्तेः ।
 शरीराणां भौतिकत्वं निश्चयात् । प्रकृतिविकारशून्यशरीरस्य बन्ध्यापुत्रशरीरवदप्रसिद्धत्वाच्च ।
 नान्त्यः । प्रकृतिभिन्नस्य चेतनस्य हस्तपादादिविशिष्टशरीररूपेण परिणतत्वाद अनित्यत्वस्य
 दुर्निवारत्वेन शून्यवादप्रसङ्गात् । तादृशशरीराप्रसिद्धेश्च ॥ किञ्च रामकृष्णादीनां भिन्नत्वेना-
 नेकेश्वरकल्पने प्रमाणाभावात् । एकेनैवेश्वरकार्यसंभवेनेकेश्वरकल्पनावैयर्थ्यापत्तेश्च । अस्म-
 न्मते त्वेकस्यैवेश्वरस्य मिथ्याभूतमायिकरामकृष्णाद्यनेकविग्रहपरिग्रहवत्त्वान्न कोपि दोषः ।
 भवतां पुनः सात्त्विकानेकसत्यविग्रहवादिनामगतिरेव स्यात् ॥ नन्वीश्वरस्याचिन्त्यशक्ति
 मत्त्वान्न कोपि दोष इति चेन्न ॥ तस्य जगत्कर्तृत्वाद्यसिद्ध्या तन्मूलाचिन्त्यशक्तिमत्त्वस्याप्य-
 सिद्धेः ॥ किञ्च तन्मतसिद्धः परमेश्वरोऽनित्यः परिच्छिन्नत्वात् रूपादिमत्त्वात् विभक्तत्वात्
 भक्तपक्षपातित्वेन रागादिमत्त्वात् दृश्यत्वेन जडत्वाच्च घटवत्” इत्यक्षिणी निमील्य प्रलपित-
 वान् । तत्तु शास्त्रहृदयग्राहिभिरनादरणीयत्वादरण्यरोदनमेव । तथाहि । तदुक्तप्रथमवाक्यादीदृ-
 शानुमानं फलति, ईश्वरोऽनित्यः असर्वज्ञश्च सशरीरत्वात् नानात्वात् रूपवत्त्वाच्चेति ॥ तत्रेदं व-
 क्तव्यम् । सशरीरत्वमनित्यत्वव्याप्यमिति कदृष्टं त्वया । येन दृष्टान्तेनेदं साधयसि । जीवानां सशरीर-
 त्वेनानित्यत्वं जानासि चेत्सम्यग्जीवसि । तस्मादुभयवादिसंप्रतिपन्नजीवानां सशरीरत्वे-
 प्यनित्यत्वं नास्तीत्यप्रसिद्धनिबन्धनाव्याप्तिः । सशरीरत्वेनासर्वज्ञत्वं तु गीतोपदेष्टरि श्रीकृष्णे
 व्यभिचरितम् ॥ किञ्च मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्त इति नृसिंहतापनीय श्रीशंकर
 भाष्यप्रतीकमुपादाय “व्याख्यातं च सर्वज्ञैः श्रीमद्भिर्भाष्यकारैः” इति श्रीधरस्वाम्युक्तिरपि
 त्वया भाष्यकारोक्त्या सह खण्डिता भवति कथमिति चेत् ये मुक्तास्ते तु तवमते वेदमपि
 ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन मिथ्यामन्यमानाः कथमिथ्याविग्रहान् भजेयुः । कथं वा शरीरवन्तः
 श्रीशंकराचार्याः सर्वज्ञा भवेयुरिति सूक्ष्मधिया विचारय ॥ किञ्च त्वन्मते ईश्वरोऽनित्यः सर्व-
 ज्ञश्च शरीराभावात् नानात्वाभावात् रूपवत्त्वाभावाच्चेत्यनुमानं सिध्यति । तत्र शरीराभा-
 वेपि नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं च घटादौ व्यभिचरितम्, नानात्वाभावेपि नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं चाकाशे
 वेदांतिमते व्यभिचरितम्, रूपवत्त्वाभावेपि नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं च वाय्वादौ व्यभिचरितम्,
 इतिकीदृशी ते तार्किकमोहप्रकाशकता ॥ नन्वित्यादिवाक्येपि प्रथमे त्वदभिमतजडविकार-
 भिन्ना प्रकृतिः विविधशक्तिमती प्रकृतित्वात् भगवदुक्तजगद्विधारकजीवरूपप्रकृतिवत्
 इत्यनुमानेन विकारभिन्ना प्रकृतिः शरीरत्वाभाववती प्रकृतित्वादिति तवानुमानं सत्प्रति-
 पक्षितम् । तेनाभौतिकत्वेपि शरीरत्वं नानुपपन्नम् । अत्रास्मदृष्टान्ते प्रमाणं तु “अपरेयमितस्त्वन्यां
 प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्” इति वाक्यम् । द्वितीयेपि

विवादास्पद ईश्वरोऽनित्यः शरीररूपेणपरिणतत्वात् घटवदितितवाभिमतानुमाने परिणत-
त्वादिति हेतुः सोपाधिकः । उपाधिश्चतत्र चेतनभिन्नत्वम् । अस्तिच घटादौ साध्यव्यापक-
त्वेन त्वदभिमतईश्वरव्यक्तिविशेषे साधनाव्यापकत्वेनचोपाधित्वं तस्येति । ततस्तादृशशरीर-
प्रसिद्धिरपि समर्थिता । पुनः किंचेत्यादि वाक्यं त्वस्मन्मतापरिज्ञाननिबन्धनम् । नास्माभोराम-
कृष्णादीनां विग्रहभेदेऽपितत्त्वभेदः स्वीक्रियते । येन त्वदुक्तो दोषः स्यात् । यदिच त्वया रामकृष्णा-
दयस्तत्त्वतोऽपि भिन्नाः शरीरभेदात् देवदत्तवदित्यनुमानेन भेदः साध्यते, तदा त्वस्माभो-
रामकृष्णादयो विग्रहभेदेऽपितत्त्वतो नभिन्नाः सौभर्यादियोगिवदित्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षी-
क्रियते । अस्मादित्यादिवाक्ये तु रामकृष्णादीनां मिथ्यामायिकशरीरवत्त्वं केन चिदुक्त्या-
भासेन साध्यमानमपि तद्विपरीतशब्दप्रमाणसत्त्वेन बाधितमेव । प्रमाणानित्वनुपदमेव
वक्ष्यामोऽवसरे । पुनर्नान्वित्यादिवाक्ये जगत्कर्तृत्वाभावहेतुना अचिन्त्यशक्तिमत्त्वाभावसा-
धनं तव जगद्व्यापारवर्जाधिकरणसिद्धजगत्कर्तृत्वाभाववत्सु विश्वामित्रप्रभृतिषु व्यभि-
चारितम् । पुनः किञ्चेतिवाक्येऽपि हेत्वाभासपञ्चतयी पूर्वोक्तचेतनभिन्नत्वापाधिनापाधिमती ।
तत्रैव दृश्यत्वेनजडत्वसाधनंतु आत्मावारे द्रष्टव्यइति श्रुत्यपर्यालोचनमूलकामितिसंक्षेपः ।
वस्तुतस्तु यक्षानुरूपोबलिरिति न्यायानुसारेण विनोदार्थमेववमुक्तम् । नत्वेतैव वस्तु-
स्थिरीकरणम् । यत एतेऽप्यनुमानप्रयोगा विज्ञैरन्यथा कर्तुंशक्यंते । अतएवतुशास्त्रयोन्यधि-
करणे तर्काप्रतिष्ठानसूत्रेच भाष्यादौ उत्तरोत्तरतर्कयुक्तिमतांलोके संभवेन नहिशास्त्रमन-
नुरुध्य तर्कः प्रतिष्ठितोभवतीति सिद्धांतितम् । अन्यथात्वदुक्तरात्या मेरुः पाषाणमयः
पर्वतत्वात् विन्ध्यवत् । नरशिरः, कपालं, शुचिं, प्राण्यङ्गत्वात् स्नातजीवच्छ्रोत्रियकरवत्
तप्तचक्राङ्गुलं न धर्मः निखिलजनैरननुष्ठीयमानत्वात् क्वचित्प्रतिषेधवचनोपलंभाच्च केशो-
ल्लुंचनादिवदित्यादीनामप्यनुमानानां विजयः स्यात् । तस्मादीदृशानामनुमानप्रयोगाणां बा-
धकानि शास्त्रवचनान्येवेति त्वदनुमानबाधकानिशास्त्राणि क्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तथाहि । “अजा-
यमानो बहुधाविजायते इति दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः इति वेदाहमेतं
पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय” इत्यादिश्वेताश्वतरादिश्रुतिषु परब्रह्मणो मूर्तिमत्त्वं नानात्वंच दिव्यं प्रतीयते ॥

नन्वेतत्सर्वमस्माभिर्मायिकपरमेश्वरपरत्वेन योजयितुं शक्यते । सत्यंशक्येत । यदि भग-
वतो श्रुतिरेवासंदिग्धं ब्रुवाणा युष्मन्मुखं नापिदधीत । प्यधानुसा । तथाहि । अजायमान इत्यत्र
तस्य धीराः परिजानन्ति योनिमिति वाक्यशेषणेन युष्मदभिमताविद्यानिवृत्त्या ज्ञानिनां
वेद्यत्वेनाविद्यागन्धं निवारितवती बहुधा जायमानस्यापि । दिव्यो ह्यमूर्त इत्यत्रापि सहस्र
शीर्षादिमत्त्वेन प्रसिद्धस्य पुरुषस्य दिव्यत्वं ब्रुवती मायागंधमुत्सारितवती । वेदाहमित्यत्रापि
तमेवंविदित्वातिमृत्युमेतीति वचनेन मोक्षसाधनवेदनविषयस्यादित्यवर्णस्य तमसः परत्वं
वदन्ती मायापारवर्तित्वं निर्धारयति । अत्र तमःशब्दस्य लौकिकतमःपरत्वं तु नशक्यं संभा-
वयितुं व्यर्थविशेषणत्वापातात् । नहि प्रत्यक्षसिद्धं तमःपरत्वमादित्यवर्णस्य श्रुत्या वक्तुमु-
चितम् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । किंतु नासदासोन्नोसदासीत्तदानींतमभासीत्
पूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमः इत्यादौ युष्मत्सिद्धांतसिद्धस्य मायावाचकस्यैव तमःशब्दस्य
ग्रहणमुचितम् । तथा महाभारतेऽपि नभूतसंघसंस्थानो देहोस्य परमात्मनः इति श्रीकृष्णवि-
ग्रहविषयवचनम् । तथागीतायामपि दिव्यं ददामि तेचक्षुरित्युक्त्वा विश्वरूपप्रदर्शनेन तस्य
रूपस्यामायिकत्वं स्फुटमेव । तथा श्रीरामायणे तमसः परमोधाता शंखचक्रगदाधरः इत्यत्र
श्रीराममूर्तेस्तमःपरत्वमुच्यते । श्रीविष्णुपुराणेऽपि इच्छागृहीताभिमतोरुदेहोऽव्यक्तस्वरूपः
प्रकटस्वरूप इत्यादिकमुच्यते । इत्युपरम्यत आस्तिकजनसंतोषमनीषया । एतेन सत्यार्थविवेक-
कृतोक्तजीवविषयकम् अणुजीवोऽनित्यः परिच्छिन्नत्वात् घटवत् इत्यादिकमपिपरास्तम् ।
जीवविषयेऽपि न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिश्रुतिसिद्धावात् ।

हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णः॥

रमणोयश्मश्रुकेशो रमणीयसर्वावयव इत्यर्थः ॥

तस्य यथाकप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी ॥

कंपिवतीतिकपिरादित्यः । तेनास्यते क्षिप्यते विकस्यत इति कप्यासम् । तदाहवाक्यकारः “आदित्यक्षितं वा श्रीमत्वात्” इतिकं पिवतीति कपिर्नालं तस्मिन्नास्त इति कप्यासम् । अपचितादपि पंकजान्नालस्थस्यपुण्डरीकस्य शोभातिशयवत्वं तादृशमिहविवक्षितम् । यद्वा । कंजलम् “आसउपवेशने” इतिधातुरपिपूर्वकः । “वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः” इतिवचनादकारलोपः । के जलेअप्यास्तइतिकप्यासं सलिलस्थमित्यर्थः । एवमस्यार्थत्रयस्योपपन्नतया वाक्यकारेण सिद्धांतितत्वमभिप्रेत्यभगवताभाष्यकारेण वेदार्थसंग्रहे “गंभीरांभः समुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीकंदलामलायतेक्षणः” इत्यभिहितम् । मर्कटजघनसदृशपुण्डरीकसादृश्याद्यर्थान्तरंत्वश्लीलत्वादिदोषदुष्टतया वाक्यकृदनादृतत्वाद्भाष्यकारेणाप्यनादृतम् । यद्यप्यमरकोशे “पुण्डरीकंसिताम्भोजम्” इत्यनुशिष्टं तथापि शबरस्वामिनानवमाध्याये “मौद्वंचरुंनिर्वपेत्त्रिश्रियैश्रीकामः” इतिविहितायामिष्टौपुण्डरीकाणिबर्होषिभवन्तीतिस्तरणार्थत्वेन विहितेषुपुण्डरीकेष्वतिदेशतः प्राप्तस्य “दर्भैस्तृणातिहरितैः” इतिमंत्रस्य दर्भपदस्थानेपुण्डरीकपदंहरितपदस्थानेरक्तपदमूहितव्यमित्युक्तत्वात् । रक्ताम्भोजमेवपुण्डरीकमितिद्रष्टव्यम् ॥

तस्योदितिनाम ॥

स्पष्टार्थः । तस्योन्नामकत्वेहेतुमाह ॥

१ अंते मीमांसकमतनिराकरणानन्तरं नित्यविभूत्यादिनिरूपणावसरइतिभावः । २ अयंच पदवाक्यार्थ दोषाणां मध्ये पद दोषएव तथाचसाहित्यरत्नाकरेदोषतरंगे पददोषनिरूपणे “अश्लीलंतदमांगल्यंजुगुप्साब्रीडकारणम्” इतितल्लक्षणमुक्तम् ।

स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ॥

सर्वपाप्मोद्गतत्वादुन्नामकत्वमित्यर्थः । नोडाच्छकुंतस्योद्गम-
नवत्पापपंजरादुद्गमनरूपमुख्यार्थस्य कुत्राप्यभावादुद्गमनेन तत्संब-
न्धराहित्यं लक्ष्यते “नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः नजरानमृत्युर्न शोको न-
सुकृतं न दुष्कृतमिति” परमात्मनः सुकृतदुष्कृतसम्बन्धाभावो हि-
प्रतिपाद्यते । तरतेः प्रातिवाचित्वात् । पापशब्दश्च पुण्यपापरू-
पो भयविधकर्मपरः । परमात्मप्रकरणेषु “नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो
नजरानमृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् । सर्वपाप्मानो तो निवर्तते”
इति सुकृतेऽपि पापशब्दप्रयोगात् । “पाप्मानः किल जरामृत्युशो-
कादयः संख्यातत्वादिति” वाक्यकारवचनादलौकिकत्वे सत्यनि-
ष्टफलसाधनत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तयोगात् पुण्यस्यापि पापशब्दाभिधे-
यत्वोपपत्तेः । मुमुक्ष्वपेक्षया स्वर्गादीनामप्यनिष्टत्वात् । “एते
वैनिरयास्ता तस्थानस्य परमात्मनः” । “क्वनाकपृष्ठगमनं पुन-
रावृत्तिलक्षणम् । क्वजपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्” इति
स्मरणात् । सर्वपापोदितत्वं नाम कर्मवश्यतागन्धराहित्यमिति
फलितोर्थः । कृतानामपि कर्मणां फलजननशक्तिप्रतिभटल-
क्षणः कश्चिदैश्वरस्वभावविशेषोपहतपाप्मत्वाख्यः सर्वपापोदित-
शब्दार्थ इति द्रष्टव्यम् । एवं नाम विशिष्टस्य ध्यानस्य फलमाह ॥

उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥

रूपस्यार्थः ॥

तस्य ऋक्सामच गेष्णौ ॥

ऋक्सामे तद्गानरूपे अग्नीन्द्रादिप्रतिपादकऋक्सामज्ञेयत्वो-
क्त्या सर्वात्मकत्वमुक्तं भवति ॥

तस्मादुद्गीथः ॥

यस्मात्परमात्मनः उन्नामकत्वं तद्गेष्यत्वं च ऋक्सामयोः अतः
ऋक्सामात्मकद्वितीयभक्तेरुद्गीथत्वम् ॥

तस्मात्वेवोद्गाता एतस्य हि गाता ॥

उन्नामकपरमात्मगातृत्वादेव ऋत्विग्विशेषस्य उद्गातृसंज्ञत्वम् ॥
स एष ये चासुष्मात्परांचो लोकास्तेषांचेष्टे देवकामा-
नांच ॥

स एष हिरण्यमयः पुरुषः आदित्यमण्डलोर्ध्ववर्तिलोकानां देव
भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानांच नियन्तेत्यर्थः ।

इत्यधिदैवतम् ॥

उपदिष्टमिति शेषः ॥

अथाध्यात्मम् ॥

उपदिश्यत इति शेषः ॥

अथ य एषोन्तरक्षिणिपुरुषो दृश्यते सैव ऋक्तत्साम-
तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म ॥

स एव ऋग्यजुःसामात्मा उक्थादिशस्त्रात्मा ब्रह्म चेत्यर्थः । अत्रो-
क्तस्य त्रय्यपेक्षया पृथक्परिगणनं गोबलीवर्दन्यायेन द्रष्टव्यम् ॥

तस्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्यरूपं यावमुष्यगेषणौ-
तौ गेषणौ यन्नाम तन्नाम ॥

एतस्याक्ष्यन्तरवर्तिनः आदित्यान्तरवर्तिनो यद्विरण्यमयत्वादि-
रूपमुदिति नाम ऋक्सामरूपगेषणौ च तानि सर्वाणि भवन्तीत्यर्थः ॥

स एष एवैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्यका-
मानां चेति ॥

एतस्मादक्षिस्थानादधोवर्तिनां लोकानां मनुष्यभोग्यादीनांच-
नियन्तेत्यर्थः ॥

तद्यद्दमेवीणायांगायन्त्येतन्तेगायन्ति ॥

यस्मादयमीश्वरस्तस्माद्धेतोर्वीणागायकाः सर्वेपि इममेवगायन्तीत्यर्थः । तस्यसर्वात्मकत्वेनदेवमनुष्यादिकर्मकगानस्यापिपरमात्मविषयकत्वादितिभावः ॥

तस्मात्तेधनसनयः ॥

सनिलाभः धनानां सनिर्येषांते धनसनयः । ईश्वरगायकत्वादेववीणागायकानां धनलाभवत्वं नह्यनीश्वरगातृत्वे धनप्रशक्तिरस्तीतिभावः ॥

अथयएवंविद्वान्सामगायति उभौसगायति ॥

अध्यात्माधिदैवतभिन्नविद्यायुक्तः सद्बुद्धीथयोगायति सचाक्षुषमादित्यस्थंच परमात्मानं गायतीत्यर्थः । उद्गीथस्यचाक्षुषेण परमात्मना आदित्यांतरवर्तिना च परमात्मनाऐक्याध्यासविशिष्टतया तादृशोद्गीथगायकस्यैव परमात्मगायकत्वादितिभावः । तस्यैवंविदः फलमुच्यते ॥

सोमुनैव सएषयेचामुष्मात् पराञ्चोलोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्चअथानेनैवयेचैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च ॥

सविद्वानमुनैवादित्यान्तरवर्तिना उपासितेन तदुपासनाविशिष्टएषः तदूर्ध्वलोकान्देवकामांश्चाप्नोति । अनेनाक्ष्यन्तरवर्तिना मनुष्यलोकाधस्तनलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नोति चक्षुरादित्यस्थानवर्तिपरमात्मोपासनया सर्वलोकावाप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

तस्मादुहैवं विदुद्गाताब्रूयात् कन्ते काममागायानीति ॥

एतादृश विद्यायुक्तउद्गातायजमानं प्रतिहेयजमानं तेकंदेवकामं
मनुष्यकामंवागायानि संपादयानीतिब्रूयादित्यर्थः । नन्वेतादृशो
क्ताबुद्गातुः कथं सामर्थ्यमित्यत्राह ॥

एषह्येवकामगानस्येष्टे यएवं विद्वान्सामगायति
सामगायति ॥

एवं विदुषस्सामगस्य कामसंपादकगानसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः ।
द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥

आकाशाधिकरणम् ।

आकाशस्तल्लिंगात् । १ । १ । २३ ॥

छांदोग्येप्रथमप्रपाठकेऽष्टमखण्डे ॥

त्रयोहोद्गीथे कुशलावभूवुः शिलकःशालावत्यश्चैकि-
तायनोदाल्भ्यः प्रवाहणोजैवलिरिति ॥

शालावत्सुतः शिलकनामादाल्भ्यः दल्भगोत्रश्चिकितायन
सुतः प्रवाहणोनामाजिवलसुतश्चत्रय एते उद्गीथविज्ञानेनिपुणावभूवु
रित्यर्थः । शालावच्छब्दादपत्यार्थेऽण् तदन्तात्स्वार्थे“अभिजिद्विद
भृच्छालावत्”५।३।१०८। इत्यादिना यभ्प्रत्ययः । दल्भशब्दाद्गो
त्रापत्येगर्गादित्वाद्यभ् । चिकितायनशब्दादपत्यार्थे ऋषित्वादणि
चैकितायनः जिवलशब्दात् अतइभ् ४।१।९५। जैवलिः ॥

तेहोचुरुद्गीथेवैकुशलाःस्मःहंतोद्गीथेकथांवदामइति
वयमुद्गीथविज्ञाने कुशलाभवामः अतो विद्यावैशद्याय वादकथां
परस्परं प्रवर्तयाम इत्यूचुरित्यर्थः ॥

तथेतिह समुपविविशुः ॥

एकत्रोपविष्टवन्तः ॥

सह प्रवाहणो जैवलिरुवाच ॥

प्रवाहणः क्षत्रियः तौ ब्राह्मणौ प्रागल्भ्यादुवाचेत्यर्थः ॥

भगवंतावग्रेवदतांब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचंश्रोष्यामीति ।

भगवंतौ पूजावंतौ ब्राह्मणौ अग्रे वादकथां कुरुताम् तत्प्रकारं श्रोष्यामीति ॥

सहशिलकश्शालावत्यश्चेकितायनं दाल्भ्यमुवाच
हंत त्वापृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥

स्पष्टोर्थः ॥

कासाम्नो गतिरिति ॥

गतिरयनं प्राप्यमित्यर्थः ॥

स्वरइतिहोवाच ॥

स्वरात्मकत्वात्साम्नइतिभावः ॥

स्वरस्य कागतिरिति प्राण इतिहोवाच ॥

प्राणनिर्वर्त्यत्वास्वरस्येतिभावः । एवमुत्तरत्राप्यौचित्यमनुसन्धेयम् ॥

प्राणस्यकागतिरित्यन्नमितिहोवाच अन्नस्यकाग-
गतिरित्यापइतिहोवाच अपांकागतिरित्यसौलोक इति
होवाच ॥

द्युलोकादेव वृष्टिप्रभवादितिभावः ॥

अमुष्यलोकस्य कागतिरिति नवैपरंस्वर्गं लोकम-
तिनयेदिति होवाच ॥

स्वर्गलोकमतीत्यपरमाश्रयांतरं साम ननयेत् । इति स्वर्गलो-
कव्यतिरिक्तमाश्रयांतरं सामनप्रापयेदित्यर्थः । नवदेदितियावत् ॥

स्वर्गं वयंलोकः७सामाभिस७स्थापयामःस्वर्गसं७
स्तव७हिसामेति ॥

अतोवयमपि सामाभि सामप्रति आश्रयत्वेन स्वर्गलोकं सम्यक्सं
स्थापयामः “ स्वर्गोवैलोकः सामवेद ” इति श्रुत्यास्वर्गत्वेन सामः
स्तूयमानत्वादित्यर्थः ॥

तंहशिलकः शालावत्यउवाच अप्रतिष्ठितं वै किल-
ते दाल्भ्यसाम यस्त्वेतर्हिब्रूयान्मूर्द्धाते विपतीष्यती-
ति मूर्द्धातेविपतेदिति ॥

हे दाल्भ्य अप्रतिष्ठितं स्वर्गलोकं सामगतिपरंपराविश्रांतिभूमिं
वदतस्तवमतेसाम अप्रतिष्ठितमेव स्यात् एतस्मिन्समये यः कश्चि-
दागत्य वादकथायामयुक्तमर्थप्रतिजानानस्य ते मूर्धाव्यपतिष्यती-
ति यदिब्रूयात्तदाविपतेदेव नसंशयः । मयातुसौहार्दात्तथानोक्तमतो
जीवसीतिशिलक उक्तवानित्यर्थः ॥

हंताहमेतद्भगवत्तोवेदानीति विद्धीतिहोवाच ॥

तर्ह्यहं सामगतिपरंपराविश्रांतिभूमिं त्वत्तोजानीयामितिप्रार्थितः
तथेत्युक्तवानित्यर्थः ॥

अमुष्य लोकस्य कागतिरित्ययंलोक इतिहोवाच ॥

यागदानहोमादिभिर्भूलोकस्यस्वर्गोपजीव्यत्वादितिभावः ॥

अस्य लोकस्य कागतिरिति नप्रतिष्ठां लोकमति-
नयेदिति होवाचप्रतिष्ठांवयं लोकं सामाभिसंस्थाप-
यामः प्रतिष्ठासंस्तवंहिसामेति ॥

पृथिवीलोकस्य कागतिरिति दाल्भ्येन पृष्टः शिलकः प्रतिष्ठां
पृथिवीलोकमतिक्रम्यसामगतिपरंपराविश्रांतिभूमिमन्यन्न कश्चिद-
पिवदेत् । अतोवयमपि तथैववदामः ‘इयंवैरथंतरम्’ इतिश्रुत्या-
सामःप्रतिष्ठालोकत्वेन स्तूयमानत्वात् । स्वर्गस्यज्योतिश्चक्रलग्न-

तयावंब्रम्यमाणत्वेन प्रतिष्ठात्वाभावेऽपि पृथिव्यास्तुस्थिरत्वात्प्रतिष्ठात्वमित्युक्तवानित्यर्थः ॥

त७ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच अंतवद्वैकिलते शालावत्यसाम् ॥

अंतवतीं पृथिवीं सामगतिपरंपराविश्रांतिभूमितया प्रतिजानानस्य ते मते सामान्तवदेवस्यादित्यर्थः ॥

यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धांते विपतेदिति हंताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥

पूर्ववदर्थः ॥

अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच ॥

अस्य पृथिवीलोकस्य कागतिरिति शालावत्येन पृष्टः प्रवाहणः आकाश इत्युक्तवानित्यर्थः । अत्राकाशते आकाशयतीति वा व्युत्पत्त्या आकाशशब्दो ब्रह्मपरः । “आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता” इत्यादावाकाशशब्दस्य ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धत्वात् । नतु भूताकाशपर इति द्रष्टव्यम् । तदेव गतित्वं प्रपञ्चयति ॥

सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यंस्तयन्ति ॥

चिदचिदात्मकः प्रपञ्चः आकाशादेवोत्पद्यते तत्रैव लीयते इत्यर्थः ॥

१ चिदचिदात्मकः प्रपञ्चोत्पद्यते इत्युक्त्या अचिद्वस्तुन इव चिद्वस्तुनोऽपि स्वाभाविको भेदः पूर्वसिद्ध इति सूच्यते । अत्र तार्किकमोहप्रकाशग्रन्थे ब्रह्मानन्दतीर्थनामकः संन्यासी जगाद् । यत्तु रामानुजेनोत्प्रेक्षितम् जीवस्येश्वरांशत्वमणुत्वं चिद्रूपत्वं गुणिव्यतिरिक्तदेशव्यापिज्ञानगुणवत्त्वं चेति तदसदित्यादिना विस्तरेण । तत्र तत्पंक्तीरनुद्धृत्य तदाशयो नूद्य दूष्यते तथाहि जीवस्येश्वरांशत्वे “अंशोनानाव्यपदेशात्” । १ । ३ । ४१ इति ब्रह्मसूत्रं “ममैवांशोजीवलोक” इति गीता “तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोऽंशकृतम् । अंशं शास्ते देवमरीच्यादय एते तत्रांशेनावतीर्णस्य ततो जगन्मंगलमच्युतांशमित्यादि

आकाशोह्येवैतेभ्योज्यायान् ॥

ज्यायस्त्वंनाम सर्वैः कल्याणगुणैः सर्वेभ्योनिरतिशयनिरूपा-
धिकोत्कर्षः ॥

श्रीभागवतादिकंच प्रमाणजातमस्तीति कथमंशत्वं दृष्टतर्केणनिवारयितुं शक्यम् । अणुत्वे-
पि “ एषोणुरात्मा चेतसावेदितव्यः ” “ आराग्रमात्रोह्यवरोपि दृष्टः ” “ वालाग्रशतभागस्य
शतधा कल्पितस्य च । भागोजीवः सविज्ञेयः ” इत्याद्याः श्रुतयः नाणुरतच्छतेरितिचेन्नेत-
राधिकारात् । २ । ३ । २२ । इतिब्रह्मसूत्रम् । “अणुर्नित्योव्याप्तिशीलः” इतिपद्मपुराणादिकं
प्रमाणजातमस्ति चिद्रूपत्वेतु शास्त्रज्ञानां विवाद एव न विद्यते गुणिव्यतिरिक्तदेशव्यापि-
ज्ञानगुणवत्त्वेपि “विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा । अविद्याकर्मसंज्ञान्या
तृतीया शक्तिरिष्यते” ६ । ७ इतिचिदचिद्रूपं जगत् शक्तिशब्देन निर्दिश्य “एक देशस्थित
स्याग्नेज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्” १ । २२
इत्यादिना प्रभाप्रभावदृष्टान्तेन निरूपयद्विष्णुपुराणादिकं प्रमाणमस्त्येव । (निरवयव
योस्तयोरंशांशित्वासंभवात्) इतित्वशास्त्रज्ञचोदितम् । यतो न वयं ब्रह्मखंडत्वेन
जीवस्यांशत्वं ब्रूमः । अपितु ब्रह्मविशेषणत्वेनैव यथा घटघटत्वयोर्घटत्वंविशेषणत्वेनांश
इतिव्यवहरन्ति शास्त्रज्ञाः विशेष्यविशेषणभावस्तु ब्रह्मजीवयोर्निरूपित एवपूर्वं
विशिष्टाद्वैतनिर्वचने एतेनैव ईश्वरस्यांशित्वेनांशदुःखेन दुःखित्वं सावयवत्वेनानित्यत्वं
जीवस्यांशत्वे जन्यत्वेनानित्यत्वमित्याद्यग्रिमं सर्वमप्युत्तरितम् । जीवस्याणुत्वेनानित्यत्वापा-
दनंतुश्रुत्याबाधितमिति पूर्वमेवोक्तम् । तथातस्याणुत्वे सकलदेहक्रियासुखाद्यनुपलब्धि-
रपि “अविरोधश्चन्दनवत् । २ । ३ । २४ । गुणाद्दालोकवत् । २ । ३ । २६॥” इति सूत्राभ्या-
मेवनिरस्ता ज्ञानं न गुणिव्यतिरिक्तदेशव्यापि गुणत्वात् रूपादिवदित्यनुमानं तु अस्मन्म
तापरिज्ञानात्स्वरूपासिद्धहेतुमत्त्वेन हास्यास्पदमेव । तथाहि “द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभय-
विधं तद्विदस्तत्त्वमाहुर्द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ॥ अंत्यं
प्रत्यक् पराक्च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदान्नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडामादिमां
केचिदाहुः” । इत्यादिना तत्त्वमुक्ताकलाप न्यायसिद्धांजन सिद्धांतसिद्धांजनादौश्रीमद्वे-
दांतदेशिकादिभिर्ज्ञानस्य द्रव्यत्वमेव सुदृढंस्थापितम् । अस्य ज्ञानस्य द्रव्यत्वेपि गुणत्वव्य-
वहारस्तु यथाभवति तथा प्रभाप्रभावदृष्टान्तादिना निपुणतरमुपपादितं महासिद्धांते श्रीभा-
ष्यश्रुतप्रकाशिकयोरिति तत्रैवावलोकनीयम् । एतेनैवाग्रिमः सर्वोपि प्रलापोनिरस्तएव किंचे-
त्यादिविकल्पत्रयेपि “ पृथगुपदेशात् ॥ तद्रूपसारत्वात्” । २ । ३ । २९ । इतिसूत्राभ्यांजीव
धर्मभूतज्ञानयोर्भेदत्वं जीवस्य ज्ञानशब्देनव्यवहारश्च भवतीति युक्तिभिर्निरूपितं वेदार्थ-
संग्रहादौ अणोरपिजीवस्य धर्मभूतज्ञानस्य संकोचविकासशालित्वेच “ तथा तिरोहित-
त्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपालतारतम्येन वर्तते” । २ । ७ । २९ । इत्यादि
वद्विष्णुपुराणादिकं प्रमाणमिति कथमंतर्दग्धो दग्धांगांत्यजशिष्य शब्दादिभिरस-
त्यलापं कुर्वाणश्चन लज्जते इति कृतगुरुपरिचर्या निर्मत्सराः शास्त्रज्ञा एवविदांकुर्वन्तु ॥
एवं तस्मिन्नेवग्रंथे आत्मनोनिर्विशेषत्ववादः जीवेश्वरयोः स्वाभाविकभेदाभाववाद-
श्चैतदुक्तौ नैयायिकश्रीमाध्वश्रीविल्लभश्रीनिबार्कादिभिरेवशतशः खंडितौ इतिक्तेन पिष्ट-
पेषणेनेत्युपरम्यते विस्तरभीलुकेन ॥

आकाशः परायणम् ॥

परायणत्वं परमगतित्वम् । परमप्राप्यत्वमितियावत् ॥

सएष परोवरीयानुद्गीथः ॥

परः उत्कृष्टः । वरीयान् वरीयसामपिवरइत्यर्थः । अत्र परःशब्दः सकारान्तोद्गृह्यः । एवंप्रकारं आकाश उद्गीथः परमात्मदृष्टिविशिष्ट उद्गीथ इत्यर्थः । उद्गीथे एतादृशाकाशदृष्टिः कर्तव्येति यावत् ॥

सएषोऽनन्तः ॥

उद्गीथे अध्यस्यमानः अयमाकाशोऽनन्तः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । ततश्चानन्तस्याकाशशब्दितस्य परमात्मन एव सामगतिपरंपरा-विश्रांतिभूमित्वान्मत्पक्षे अन्तवद्वैकिल्यं ते सामेत्युक्तोन्तवत्त्वदोषो न प्रसरतीति भावः ॥

परोवरीयोहास्य भवति । परोवरीयसोहलोकाञ्ज-यति । एतमेवंविद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते ॥

यः परोवरीयांसमेतमाकाशशब्दितं परमात्मानं विद्वान् आका-शत्वेनोद्गीथमुपास्ते, तस्य परोवरीयस्त्वगुणकं जीवनं भवति, परोवरी-यस्त्वगुणकसकललोकावाप्तिश्च भवति ॥ प्रवाहण उद्गीथं संवादयति ॥

तथैह नमति धन्वा शौनक उदरशांडिल्या योक्त्वो-वाच ॥

अतिधन्वनामा शुनकसुतः उदरशांडिल्या यर्षये । उदरशब्देन संततिर्लक्ष्यते । संततिशांडिल्यायेत्यर्थः । एतमुद्गीथमुक्त्वा अन्यद-प्युवाचेत्यर्थः । किंतु इति तत्राह ॥

यावन्तएनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयोह्ये-भ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति तथा मुष्मि-ल्लोके लोक इति ॥

लोकेलोकइति वीप्सायां द्विर्वचनम् । यावन्तः पुरुषाः उद्गीथमुपा-
सिष्यन्ते तेषामुत्कृष्टमिहलोके जीवनं भविष्यति, तथा सर्वस्मिन्नपि
परलोके भविष्यतीति । वेदिष्यन्ते इत्येतद्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इती-
ति । अतिधन्वा उवाचेति पूर्वणान्वयः । अत इदानीं तनानामपि तद्वि-
दां तत्फलमस्तीत्याह ॥

सय एतमेवं विद्वानुपास्ते । परोवरीय एव हास्यास्मि-
ल्लोके जीवनं भवति । तथामुष्मिलोके लोकइति ॥

लोकेलोकइति द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥

प्राणाधिकरणम् ।

अतएव प्राणः । १ । १ । २४ ॥

छांदोग्ये प्रथमेन वमे—

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सहजाय योषस्तिर्हचा-
क्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥

चक्रस्य सुतः उषस्तिनामा कश्चन ऋषिः अश्मवृष्टिकृतदुर्भिक्ष-
दूषितेषु कुरुदेशेषु आटिक्या अनुपजातपयोधरादिव्यंजनयाभार्य-
या सह इभ्यानां गजारोहाणां ग्रामे प्रद्राणकः अनशनेन कुत्सितां-
गतिमापन्नः ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादं कांक्षन्नुवास ।
द्राकुत्सायांगताविति हि धातुः । चक्रस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे अश्वादि-
त्वात् फभि चाक्रायण इति रूपम् ॥

सहेभ्यं कुलमाषान् खादन्तं विभिक्षे ॥

सोऽन्नार्थी पर्यटन् कुत्सितान्माषान् खादन्तमिभ्यं याचितवान् ।
कुलमाषान् खादन्तमिति निर्देशात् कुत्सितमाषार्थे कुलमाषशब्दस्य सा-
धुत्वम् ॥

तंहोवाच नेतोऽन्येविद्यन्ते यच्चयेम इम उपनिहिताइति ।

इतोमया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषाअन्ये नविद्यन्ते यद्यस्माद्धेतोः इमेकुल्माषाः मे चये मदीये भक्ष्यचये उच्छिष्टराशौउपनिहिताः प्रक्षिताः, अतः किंकरोमीत्युपस्तिमिभ्य उवाचेत्यर्थः ॥

एतेषामेदेहीतिहोवाच ॥

उच्छिष्टानामपि मध्येमह्यमपिकिंचिद्देहीति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

तानस्मैप्रददौ ॥

तान्कुल्माषान् उपस्तये दत्तवानित्यर्थः ।

हंतानुपानमित्युच्छिष्टंवैमेपीतंस्यादितिहोवाच ॥

समीपस्थमुदकं गृहीत्वा गृहाणानुपानमितिइभ्येनोक्तः तदुदकपाने उच्छिष्टोदकपानंमेस्यादित्युवाचेत्यर्थः ॥

नस्विदेतेप्युच्छिष्टाइतिनवा अजीविष्यमिमा न खादन्नितिहोवाच । कामोमउदपानमिति ॥

किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतिइभ्येनपर्यनुयुक्तः कुल्माषाखादने स्वस्यजीवनहानिर्भवति तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निषिद्धंस्यादित्युवाचेत्यर्थः ॥

सहखादित्वाऽतिशेषाआयाया आजहार ॥

उपस्तिस्तान् भक्षयित्वाऽतिशिष्टाआयायै दत्तवानित्यर्थः ॥

साग्रएवसुभिक्षावभूवतान् प्रतिगृह्य निदधौ ॥

साजाया प्रागेव लब्धान्ना बभूव । तथापिसूत्रीस्वभावादनवज्ञाय (ज्ञया) तान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निक्षिप्तवती ॥

सह प्रातः संजिहान उवाच यद्वतान्नस्य लभेमहि
लभेमहि धनमात्राम् ॥

सहोषस्तिः शयनं परित्यजन्नेव पत्न्यां शृण्वन्त्यां यद्यन्नस्यस्तो-
कमपिलभेमहि तेन प्राणं धृत्वाल्पमपि धनं लभेमहीत्युवाचेत्यर्थः ।
कथं धनमात्रालभ्यते इत्यत्राह ॥

राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्तिवज्यैर्वृणीतेति ॥

राजासौ नातिदूरे यजते स मां दृष्ट्वा सर्वाण्यार्तिवज्या नित्वया
कारयितव्यानीति प्रार्थयेतेत्युवाचेत्यर्थः ॥

तं जायोवाच हंत पत इम एव कुलमाषा इति ॥

हे पते मद्भस्तनिक्षिप्तास्त्वया कुलमाषास्ते इम एव तान् गृहाणे-
त्युक्तवतीत्यर्थः ॥

तान् खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥

तानेव पर्युषितोच्छिष्टान् कुलमाषान् भक्षयित्वा विस्तीर्णं यज्ञवा-
टंगतवानित्यर्थः ॥

तत्रोद्गात्रादीना (द्रातृना) स्तावे स्तोष्यमाणानु-
पोपविवेश ॥

आस्तुवंत्यस्मिन्नित्यास्तावः स्तोत्रस्थानम् । सदसि स्तोतुं प्रवृ-
त्तानामुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृणां समीपे उपविष्टवानित्यर्थः ॥

सह प्रस्तोतारमुवाच । प्रस्तोतर्यादेवता प्रस्तावम-
न्वायत्ता, तांचेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि, मूर्द्धा ते विपतिष्य-
तीति ॥

हे प्रस्तोतः प्रस्तावभक्तावध्यस्य यादेवतोपास्या तामविदित्वा
यदि विदुषो मम समीपे प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्यर्थः ।
यद्यपि तेनोभौकुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेदेत्यविदुषोऽप्यार्तिवज्या-

धिकारोस्ति । तथापि विद्वत्सन्निधावविदुषः कर्माधिकारोनास्ती-
तिभावः ॥

एवमेवोद्गातारमुवाच । उद्गातर्यादेवतोद्गीथमन्वाय-
त्ता, तांचेदविद्वातुद्गास्यसि । मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति ।
एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच । प्रतिहर्तर्यादेवता प्रतिहारम-
न्वायत्ता, तांचेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि, मूर्ध्ना ते विपति-
ष्यतीति ॥

स्पष्टोर्थः ॥

तेह समारतास्त्वूष्णीमासांचक्रिरे ॥

ते ह प्रस्तोत्रादय उपरताः संतः मूर्द्धपातभयात्तूष्णीमेव स्थिता
इत्यर्थः ॥

अथहैनं यजमान उवाच । भगवन्तं वा अहं विवि-
दिषाणीति ॥

कोभवानिति भवन्तं ज्ञातुमिच्छामीति उपस्ति यजमान उक्त-
वानित्यर्थः ॥

उपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥

स्पष्टोर्थः ॥

सहोवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्यै-
षिषं, भगवतो वाहमविद्याऽन्यानवृषि भगवांस्त्वेवमेस-
र्वैरार्त्विज्यैरिति ॥

भगवंतं सर्वगुणोपेतं श्रुत्वा सर्वाण्यार्त्विज्यानि भगवदधीनानि
कर्तुं भवतोन्वेषणंकृतवानस्मि । भगवतः अविद्या विदित्वाभः नविदिः
अविदिः इक्कृष्यादिभ्यः । ३ । ३ । १० । ८ ॥ वा० इति इक् । अविद्या अला-

भेन, इमानृत्विजोवृतवानस्मि । इतः परमपि भगवानेव सर्वैर्ऋ-
त्विक्कर्मभिर्वृत इत्युवाचेत्यर्थः । सर्वोत्तिवज्यार्थवृत इति यावत् ॥

तथेतिह्यथतर्ह्येत एवसमतिसृष्टास्तुवतां यावत्त्वे-
भ्योधनं दद्यास्तावन्मे (नमम) दद्यादिति ॥

तथेत्युपगम्यानंतरं त्वया पूर्ववृताएतएव मया सम्यक् प्रसन्ने-
नानुज्ञाता उपदिष्टदेवताः संतस्तुवतां स्तुवंतु । एभ्योयावद्धनंप्रय-
च्छसि तावन्मम दद्यादित्युक्तवान् ॥

तथेतिह्यजमानउवाच ॥

स्पष्टोर्थः ॥

अथ हैनंप्रस्तोतोपससाद ॥

उपस्तिवचनंश्रुत्वाप्रस्तोता विनयेन समीपमागतवानित्यर्थः ॥

प्रस्तोतर्यादेवता प्रस्तावमन्वायत्ता, तांचेदविद्वान्
प्रस्तोष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति, मा भगवान्नवोच
त् कतमा सा देवतेति ॥

भगवान्मांप्रतिप्रस्तोतर्यादेवतेत्यादिना यां देवतां पृष्टवान्सा
देवता केति पप्रच्छेत्यर्थः ॥

प्राणइतिहोवाच ॥

अत्र प्राणयितृत्वगुणयोगात् प्राणशब्देन परमात्मैवोच्यते ॥
प्राणशब्दस्यमुख्यप्राणपरत्वं व्यावर्तयति ॥

सर्वाणिहवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति,
प्राणमभ्युज्जिहते, सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ॥

प्राणमभिलक्ष्यसंविशंति । समित्येकीकारे । ऐक्येन विशंति
लीयन्तइत्यर्थः । प्राणमभ्युज्जिहते प्राणादेवोद्वच्छंतीत्यर्थः । सर्वभू-

तल्योत्पत्तिस्थानत्वेन वेदान्तेषु प्रसिद्धा प्राणरूपादेवता प्रस्ताव-
भक्त्यनुगता प्रस्तावभक्तावध्यस्योपास्येत्यर्थः ॥

तांचेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्त-
स्यमयेति ॥

तांचेदविद्वान्प्रास्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति महुक्त्यनंतर-
मप्युक्तिमनादृत्यतद्देवतामनभिज्ञाय यदि प्रास्तोष्यस्ततोमूर्धाते
व्यपतिष्यदेव । अतस्साधुकृतं त्वया मत्समीपमागत्य विनयेन
पृच्छतेतिभावः । अत्र मूर्द्धाते व्यपतिष्यत् तथोक्तस्यमयेत्यु-
क्त्या विदुषैवमुक्तस्याविदुषः तदनादरेण कर्मकरणे शिरः
पातलक्षणः प्रत्यवायः । नतुविदुषानुक्तस्याविदुषइतिभावः ।
व्यासायैस्तु मूर्धा ते व्यपतिष्यदित्यस्यऽऽत्मसत्ता नलभ्येतेत्यर्थ
इत्यात्मसत्ताहानिपर्यन्तः प्रत्यवायोवर्णितः ॥

ज्योतिरधिकरणम् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । १ । १ । २५ ॥

छांदोग्येतृतीयाध्यायेद्वादशखण्डस्योपक्रमे ॥

चतुष्पात्त्वषाड्विध्याभ्यां ब्रह्मणोगायत्रीसादृश्यानुसंधानरूपा वि-
द्याप्रस्तूयते “ इन्द्रःशचीपतिः । बलेनपीडितः । दुःश्रयवनोवृषा ।
समित्सुसासहिः ” इतिहिगायत्रीचतुष्पदा । एकैकस्य पादस्य षडक्षरा-
त्मकतया षडक्षरपादवत्त्वेन षड्विधाच । एवं ब्रह्मणोपि भूतशब्दितात्म-
वर्ग एकःपादः, कर्माजितभोगस्थानरूपः पृथिवीलोक एकः पादः,
भोगोपकरणंशरीरमेकः पादः, आत्मस्थित्यनुगुणंप्रदेशविशेषरूपं
हृदयमेकः पादः, इतिभूतपृथिवीशरीरहृदयानि चत्वारः पादाः ।
तत्रसर्वभूतलक्षणपादस्यब्रह्मात्मकवाक्कर्तृकगानकर्मत्वत्राणकर्मत्व
लक्षणंविधाद्वयम् । पृथिवीलक्षणस्य पादस्य सर्वभूतप्रतिष्ठात्वसर्व-

भूतानतिवर्तित्वलक्षणंविधाद्वयम् । शरीरहृदयलक्षणयोः पादयोः प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्तित्वलक्षणंविधाद्वयम् । द्वयोरपिविधाद्वययोर्भेदाभावात् । ततश्च ब्रह्मरूपागायत्रीभूतपृथिवीशरीरहृदयरूपपादचतुष्टयस्तथाचतुष्पदा । एवंगानकर्मत्वप्राणकर्मत्वसर्वभूतप्रतिष्ठात्वसर्वभूतानतिवर्तित्वसर्वप्राणप्रतिष्ठात्वसर्वप्राणानतिवर्तित्वलक्षणविधाषट्कयुक्ततया षड्विधा । अतश्चतुष्पात्त्वषाड्विध्याभ्यांब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसंधानं कर्तव्यमितिप्रतिपादयति ॥

गायत्रीवाङ्मयं सर्वभूतं यदिदं किञ्च ॥

अत्रगायत्रीशब्देन नप्रसिद्धागायत्र्यभिधीयते।तस्या भूतादिपादचतुष्टयसंबन्धाभावात्,“एतावानस्य महिमा”इति पुंसूक्तमंत्रप्रतिपाद्यत्वाभावाच्च । अपितु परमात्मा । यथाकुण्डपायिनामयने मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रशब्दः प्रयुज्यमानः तत्सादृश्यविशिष्टानुष्ठानार्थः, तथा गायत्रीशब्दोब्रह्मणि प्रयुज्यमानः तत्सादृश्यानुसन्धानार्थः । ततश्च गायत्रीशब्देनब्रह्मैवाभिधीयते । वैशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैव परिदृश्यमानं सर्वभूतात्मकमित्यर्थः । ततश्च ब्रह्मणोभूतलक्षणपादवत्त्वमुक्तम् ॥ गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि ब्रह्मण्युपपादयन्विधाद्वयमाह ॥

वाग्वैगायत्री ॥

गायत्रीशब्दितं ब्रह्मैव वाग्रूपविशिष्टंभवतीत्यर्थः । “ शब्दमूर्तिधरस्यैतद्रूपंविष्णोर्महात्मनः ” इतिपराशरस्मृत्यनुरोधेन ब्रह्मण एव शब्दरूपत्वमितिभावः ॥ ततश्चकिमित्यत्राह ॥

वाग्वाङ्मयं सर्वभूतं गायति (च) त्रायते च ॥

वाग्रूपमेवब्रह्म सर्वाणिभूतान्यभिधत्ते । हिताहितविधिनिषेधमुखेन

त्रायतेच । अतोब्रह्मणोवाग्रूपस्य गानत्राणकर्तृत्वाभ्यां गायत्री-
शब्दवाच्यत्वम् । भूतात्मकपादवतोब्रह्मणोवाकर्तृकगानत्राणकर्म-
त्वाभ्यां द्वैविध्यंचोक्तंभवति ॥ उक्तार्थानुवादपूर्वकंद्वितीयंपादं सामा-
नाधिकरण्येनाह ॥

यावैसागायत्रीइयंवावसायेयंपृथिवी ॥

उक्तरूपविशिष्टप्रकृतधर्मिपरः यच्छब्दः । यासासर्वभूतरूपैक-
पादयुतागायत्री गायत्र्याख्यंब्रह्म तदेव प्रसिद्धापृथिवीत्यर्थः । कथं
पृथिव्याब्रह्मात्मकत्वमित्यत्राह ॥

अस्यांहीदंसर्वभूतंप्रतिष्ठितम् ॥

ब्रह्मात्मकत्वादेव हि सर्वभूतप्रतिष्ठात्वम् । नहि केवलपृथिव्याः
सर्वभूतधारणशक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ प्रतिष्ठात्वंच नियतमित्याह ॥

“एतामेवनातिशीयते” इति ॥

पृथिवीं भूतजातं नातिवर्तते । कर्मवश्यात्मनांहि प्रतिष्ठात्वादेव
पृथिवीनियमेनाशक्यातिक्रमणेत्यर्थः । पृथिवीमयब्रह्मांडोदरे हिभो-
क्तुवर्गः परिवर्तते, नततोऽन्यत्रेतिभावः । एवंद्वितीयःपादो भूतप्रतिष्ठा-
त्वतदनतिवर्तित्वरूपंविधाद्वयं चोक्तम् ॥

अथतृतीयंपादमाह ॥

यावैसापृथिवी यं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे
शरीरम् ॥

पुरुषशब्दः शरीरविशिष्टजीवपरः । पृथिवीरूपपादविशिष्टा या
गायत्री गायत्र्याख्यंब्रह्म साशरीरंशरीराख्यपादविशिष्टेत्यर्थः । भूत-
पृथिव्योर्गायत्रीसामानाधिकरण्येन निर्दिष्टतया भूतपृथिवीशब्दयो-
र्ब्रह्मपर्यंतत्वेन तदुपस्थापनक्षमत्वात् । अग्न्यप्रायन्यायेनात्रशरीर-
लक्षणपादान्तरस्यनिष्कर्षकशब्दत्वेपि सामानाधिकरण्येन निर्दे-
शोयुक्तः ॥

शरीरस्यब्रह्मात्मकत्वंप्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्तित्वाभ्यामुपपादयति ॥

अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतदेवनातिशीयन्ते ॥

नातिवर्तन्तइत्यर्थः ॥

चतुर्थपादमाह ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः-
पुरुषे हृदयम् ॥

शरीराख्यपादविशिष्टं यद्वायव्याख्यं ब्रह्म तदेव हृदयं हृदयलक्षणपादकमित्यर्थः ॥

हृदयस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपपादयति ॥

अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतदेवनातिशीयन्ते ॥

प्राणशब्देन प्राणापानादय इन्द्रियाणि वा कथ्यन्ते । तेषां हृदयसंबन्धिनाडीद्वारा हृदयप्रतिष्ठितत्वम् । एवं तृतीयचतुर्थपादयोः प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्तित्वरूपं विधाद्वयं चोक्तम् ॥

एवमुक्तं चतुष्पात्त्वं षाड्विध्यं च निगमयति ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ॥

नन्वेवं चतुष्पात्त्वे ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वं स्यादिति शङ्कायामुक्तस्य महिम्न एतावत्त्वप्रतिषेधिकामृचमुदाहरति ॥

तदेतद्वचाभ्यनूक्तम् ॥

तदेतद्वायव्याख्यं ब्रह्माभिमुखीकृत्य ऋचाप्युक्तम् ॥

तामेव चैव पठति ॥

तावानस्य महिमा ॥

पूर्वोक्तः सर्वोपि एतस्य महिमा नियाम्यवर्गः ।

ततो ज्यायाऽंश्च पुरुषः ॥

पूर्वोक्तमहिमापेक्षया पुरुषः परमात्मा ज्यायान् । ततोधिकम-
हिमशालीत्यर्थः ॥

पादोऽस्य सर्वाभूतानि ॥

अत्र सर्वाभूतानीति कार्यजगदन्तर्गताऽचित्संसृष्टाश्चेतना उच्यन्ते ।
सर्वा सर्वाणि पादः अंशमात्रमित्यर्थः । सर्वशब्दात्परस्य शेः “सुपांसु-
लुक् ०।७।१।३९॥” इतिलुकिनलोपेरूपम् ॥

त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

अत्रद्युशब्दः समष्टिव्यष्टितत्त्वबहिर्भूताप्राकृतस्थानविशेषपरः ।
अप्राकृतस्थानविशेषेऽस्य परमात्मन अमृतं पादत्रयमित्यर्थः । त्रिपा-
त्वं चाऽप्राकृतैर्भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणविशेषैर्वा भूषणास्त्रादि-
रूपेण जगदन्तर्गतवस्त्वभिमानिभिर्नित्यैर्भगवदनुभवमात्रपरैर्नित्य-
सिद्धैश्च मुक्तैश्चात्मभिर्वा संभवति ॥

अथ चतुर्थपादत्वेनोक्तस्योपास्यतयावक्ष्यमाणस्य हृदयस्य स्तु-
त्यर्थं तत्स्थाकाशस्य बाह्याकाशाभेदेन महत्त्वं वक्तुं बाह्याकाशस्य
ब्रह्मतुल्यत्वं सामानाधिकरण्येनाह ॥

यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो
यो वै सबहिर्धा पुरुषादाकाशो यं वाव स योयमन्तः पुरुष
आकाशः ॥

स्वकार्यव्याप्तत्वामूर्तत्वाचलत्वादिभिर्ब्रह्मतुल्यबाह्याकाशाभि-
न्नः पुरुषांतर्वर्त्याकाश इत्यर्थः । बाह्यान्तराकाशयोर्भेदसत्त्वेऽपि धर्म-
क्याभिप्रायेणाभेदनिर्देशः ॥

यो वै सान्तः पुरुष आकाशोऽयं वाव स योयमन्त-
हृदय आकाशः ॥

एवंब्रह्मतुल्यबाह्याकाशाभिन्नपुरुषांतर्गताकाशाभेदं हृदयाका-
शस्योक्तैतादृशमहिमशाली हृदयाकाशइतिस्तौति ॥

योवै सौतर्हृदय आकाशः ॥

अन्तर्हृदये वर्तमानो य आकाशः अयं स एतादृशमहिमशा-
लीत्यर्थः ॥ अनयाच हृदयाकाशस्तुत्या चतुर्थपादत्वेनोक्तं हृद-
यंस्तुतंभवति ॥

एवंचतुष्पदः षड्विधस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चान्तर्भावेन परिच्छिन्नत्वा-
स्थिरत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थपूर्णत्वाप्रवर्तित्वगुणकतयोपासनं मोक्षफ-
लंविदधाति॥

तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति ॥

पूर्णत्वमपरिच्छिन्नत्वमप्रवर्तित्वमचलत्वं स्थिरत्वम् ॥

पूर्णमप्रवर्तिनींश्रियंलभतेयएवंवेद ॥

अनन्तस्थिराश्रीमुक्तैश्वर्यमेव । तदुपासीनोमुक्तिं भजतीत्यर्थः ॥

एवंगायत्रीविद्याप्रकृतस्यद्युसंबन्धिनः सकलफलप्रदस्य ब्रह्मणः
आभिरूप्यकीर्तिमत्त्वरूपफलविशेषार्थकौक्षेयज्योतीरूपत्वेनोपास-
नविधानायाह ॥

अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठे-
षु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु ॥

“तथाक्षरात्संभवतीहविश्वम्” इत्यत्रजगदन्तर्बतिव्यष्टिजातेविश्व-
शब्दप्रयोगाद्विश्वशब्दोव्यष्टिपरः, सर्वशब्दः परिशेषात्समष्टितत्त्व-
परइति व्यासायैरुक्तम् । ततश्च दिवोऽप्राकृतस्थानविशेषस्योप-
रिष्ठात्समष्टिव्यष्टिबहिर्भूतेषु स्वावधिकोत्तमरहितोत्तमस्थानविशे-
षेषु “ तस्यभासासर्वमिदंविभाति ” इत्येषभासकतयाज्योति-

इशब्दितः परमात्मायोदीप्यतइत्यर्थः । अत्र यच्छब्दस्य सर्वनामत्वे-
न प्रकृतपरामर्शितयाप्रकृतं त्रिपाद्ब्रह्म परामृश्यते ॥

इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषेज्योतिः ॥

तद्विवः परस्तादोप्यमानं त्रिपाद्ब्रह्म कौक्षेयज्योतिरेव ! कौक्षेय
ज्योतिश्शरीरकमेवेत्यर्थः । “अहंवैश्वानरोभूत्वा प्राणिनां देहमा-
श्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नंचतुर्विधम्” इति स्मरणात् ।
ततश्च तदात्मकत्वानुसंधानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्यैषादृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं
विजानाति ॥

तस्य परमात्मशरीरभूतस्य जाठराग्रेरेषादृष्टिः । दर्शनमित्यर्थः ।
यत्र यदा अस्मिञ्छरीरे हस्तस्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीति यत्त-
दौष्ण्योपलम्भनमित्यर्थः । उपलभ्यमानोष्णस्पर्शस्य जाठराग्निसंब-
न्धित्वात्तत्स्पर्शसाक्षात्कार एव तत्साक्षात्कारइत्यर्थः ॥

तस्यैषाश्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नद-
थुरिवाग्रेरिव ज्वलत उपशृणोति ॥

यत्र यदाकर्णावंगुलिभ्यांपिधाय निनदमिवरथघोपमिवनदथु-
रिवनदथुमिव ऋषभकूजितमिव बहिर्ज्वलतोग्नेः शब्दमिव शृणो-
तीति यत्तदेव जाठराग्निश्रवणम् । आन्तरस्य शब्दस्य जाठराग्नि
संबन्धित्वात् । तच्छब्दश्रवणमेवतच्छ्रवणमित्यर्थः ॥

तदेतद्वष्टंच श्रुतंचेत्युपासीत ॥

तदेतत्परमात्मशरीरभूतं कौक्षेयज्योतिरुक्तरीत्यादृष्टत्वश्रुत-
त्वाभ्यामुपासीतेत्यर्थः ॥

तस्य फलमाह ।

चक्षुष्यः श्रुतोभवति । यएवं वेद यएवंवेद ॥

चक्षुष्यत्वमाभिरूप्यम् । चक्षुषेहितइत्यर्थे “ शरीरावयवाद्यत् ।
५ । १ । ६ ॥ ” इतियत् । श्रुतत्वंकीर्तिमत्त्वमिति । द्विरुक्तिर्वि-
द्यासमाप्त्यर्था ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ १ । १ । २९ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्यायाम् ॥

प्रतर्दनोहवै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियंधामोपजगाम
युद्धेनचपौरुषेणच ॥

दैवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः, नाम्ना प्रतर्दनः, युद्धसाधनबलेन
शौर्येणचयुतः इन्द्रस्यप्रियंस्थानंस्वर्गमुपगतइत्यर्थः ॥

तंहेन्द्रउवाच ॥ प्रतर्दन वरंवृणीष्वेति ॥
स्पष्टोर्थः ॥

सहोवाच प्रतर्दनः । त्वमेव मेवरंवृणीष्व । यत्वं
मनुष्यायहिततममन्यसे ॥

सर्वज्ञस्त्वं यं वरं मनुष्याय मे हिततमं मन्यसे तमेव वृणीष्व ।
अहमज्ञः हिततमं वरं नवेद्मीति ॥

तंहेन्द्र उवाच ॥ नवै परः परस्मै वृणीते । त्वमेव
वृणीष्वेति ॥

नह्यन्योऽन्यार्थंवरं वृणीते । अतस्त्वदभिलषितं वरं त्वमेव मत्तो-
वृणीष्वेत्यर्थः ॥

अवरोवै तर्हि किल म इतिहोवाच प्रतर्दनः ॥

यदि हि त्वयापि नव्रियते तर्हि मम हिततमस्यापरिज्ञानाद्वरा-
भाव एव प्राप्त इति प्रतर्दन इन्द्रमुवाचेत्यर्थः ॥

अथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय ॥

एवमुक्तस्ते वरं ददानीति सत्याद्वाक्यान्नापेतः । तत्रहेतुमाह ॥

सत्यंहिन्द्रइति ॥

इन्द्रस्य सत्यप्रधानत्वादित्यर्थः । ततश्च वरंददानीति मदुक्तं वाक्यमसत्यं माभूदित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

सहोवाच । मामेवविजानीहि । एतदेवाहंमनुष्या-
य हिततममन्ये । यन्मांविजानीयात् ॥

यदि ते हिततममुपदेष्टव्यं तर्हि मदुपासनमेवहिततममोक्ष-
साधनमिति मन्मतम् । अत इतरत्परित्यज्य मामुपास्वेत्यर्थः ।
अत्र प्रसिद्धजीवभावस्येन्द्रस्यहिततमत्वलक्षणमोक्षसाधनत्वाश्रयो-
पासनकर्मत्वासंभवान्मामितिशब्दः स्वात्मभूतं परमात्मानमभिद-
धाति । “ यआत्मनि तिष्ठन् ” । “ अन्तःप्रविष्टइशास्ता जनानां-
सर्वात्मा ” इतिशास्त्रेणस्वस्याप्यात्मभूतः परमात्मा निर्दिश्यते ।
अहंबुद्धिशब्दाः परमात्मपर्यंताइतिजानतइन्द्रस्यस्वात्मभूते पर-
मात्मनि मामिति शब्दप्रयोगे नानुपपत्तिः । ननु स्वायत्तेशब्दप्रयोगे
ऽसंदिग्धंपरमात्मवाचकमेवपदं प्रयुज्यताम्, किंन्यायलभ्यपर-
मात्मपर्यवसानेन मामितिशब्देनेतिचेत् ॥ स्यादेवम् ॥ यदिपरमा-
त्मस्वरूपमात्रोपासनंविधित्सितंस्यात् । अपितु स्वशरीरकतया ।
अतोमामितिनिर्देश उपपद्यते । तत्क्रतुन्यायेन स्वोपासकस्य
पापाश्लेषंवक्तुंस्वस्यपापाश्लेषं दर्शयति ॥

त्रिशिर्षाणंत्वाष्ट्रमहनम् ॥

त्रिशिरस्कंत्वाष्ट्रंविश्वरूपंहतवानस्मि ॥

अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम् ॥

रौतीतिरुद्वेदः । रुत् मुखे न विद्यतेयेषांते अरुन्मुखाः । वेदांत-
विमुखान्यतीच्छविशेषेभ्यः खादनाय प्रायच्छम् ॥

बह्वीःसंधाअतिक्रम्यदिविप्राह्लादीयानतृणहमन्त-
रिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां कालकआन् ॥

नहनिष्यामीति कृताबह्वीःप्रतिज्ञा अतिक्रम्य दिविवर्तमानान्प्रह्लाद
पुत्रानतृणहम् अहनम् । तृहहिंसायामिति धातुः । अंतरिक्षे पौलो-
मान् पुलोमसुतान् पृथिव्यांकालकआख्यानमुरांश्चहिंसितवानस्मि॥

तस्यमे तत्र न लोम च मीयते ॥

एवांहिसितवतो मे लोमापि न हिंस्यते ब्रह्मविद्याप्रभावादित्यर्थः॥

सयोमांविजानीयान्नास्यकेनच कर्मणा लोको मी-
यते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणह-
त्यया नास्य पापं चक्रुषोमुखंनीलंवेति ॥

यएतादृशं मदात्मकं परमात्मानमुपास्ते तस्यकेनापि कर्मणा
मातृवधपितृवधस्तेयभ्रूणहत्यादिलक्षणेन परलोकप्राप्तिर्नविरुध्यते ।
एवंपापंकृतवतोपि मयेदृशं पापं कृतमिति निर्वेदजनितमुखवैवर्ण्य-
मपि नास्तीत्यर्थः । चक्रुष इति कस्वंतात्पष्ठी ॥ एवंचेतनविशेषरूप-
स्वविशिष्टपरमात्मोपासनमुक्त्वाऽचेतनविशेषरूपप्राणविशिष्टोपास-
नमाह ॥

सहोवाच ॥ प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा । तंमामायुरमृतमि-
त्युपास्स्व ॥

प्रज्ञारूप आत्मा प्रज्ञात्मा जीवः । जीवशरीरकइत्यर्थः । जीवशरी-
रकोहं प्राणोस्मि प्राणशरीरकोहमस्मि । तादृशं प्राणशरीरकं मामायुर-
मृतमित्युपास्स्व॥ कथंप्राणशरीरकस्यायुश्चाऽमृतत्वेइत्याशंकचाह ॥

आयुःप्राणःप्राणोवाआयुःप्राणउवाअमृतंयावद्धच-
स्मिञ्छरीरेप्राणो वसति तावदायुः । प्राणेनह्येवामुष्मि-
ल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति ॥

शरीरेप्राणस्थितेरुच्छ्वासादिलक्षणायुःसाधनत्वादायुःप्राणः ।
 लोकांतरेचिरस्थायित्वरूपामृतत्वप्राप्तेःप्राणाधीनोपायानुष्ठानसाध्य-
 त्वात्प्राणस्यामृतत्वम् । अतआयुश्चामृतत्वेप्राणस्योपपद्येते । तद्वारापर-
 मात्मनश्चोपपत्तेःआयुश्चामृतत्वाभ्यां प्राणशरीरकब्रह्मणउपासनमुप-
 पद्यते । यद्वा अत्र व्यासार्योक्तरीत्या तंमामायुरिति वाक्ये मामिति
 जीवविशिष्टोच्यते । आयुरिति प्राणविशिष्टता । योवैप्राणइति
 ह्यनंतरमेवश्रवणात् । अमृतमिति स्वेनरूपेणावस्थितिः । एवंचास्मि-
 न्नेव वाक्ये स्वेनरूपेण चिदचिद्विशिष्टतयाच त्रिविधोपासनंविधी-
 यते । अतो नोपासनात्रयविधिकृतवाक्यभेद इति द्रष्टव्यम् ॥ प्रज्ञा-
 त्मकत्वविशिष्टोपासनस्य फलमाह ॥

प्रज्ञया सत्यसंकल्पमिति ॥

अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणं ब्राह्मरूपमित्यर्थः ॥

योवै प्राणः सा प्रज्ञा यावै प्रज्ञा स प्राणः ॥

ननु प्रज्ञाशब्दितजीवस्य प्राणस्य च कथमभेद इत्यत्राह ॥

सह्येतावस्मिञ्छरीरेवसतस्सहोक्रामतः ॥

सहोक्रमणप्रतिष्ठत्वादेककार्यकारित्वादभेदव्यपदेशोयुज्यतेइत्यु-
 क्त्वा “ प्राण एव प्रज्ञात्मा इदंशरीरं परिगृह्योत्थापयति ” इति
 प्रज्ञाशब्दितजीवसहायकस्य मुख्यप्राणस्यैव शरीरोत्थापकत्व-
 मिति मुख्यप्राणस्यामुख्यप्राणापेक्षया वैलक्षण्यमुक्त्वा “यत्रैतत्पु-
 रुषः सुप्तः स्वप्नंनकथंचनपश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा
 भवति ” इति

सुषुप्तिदशायामपि प्राणविशिष्टपरमात्मनि जीवस्य लीनतया

सुषुप्तावपि जीवप्राणयोः साहचर्यप्रदर्श्य प्राणस्य सर्वभूतोपजी-
व्यत्वमुक्त्वा “ अथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति
तद्व्याख्यास्यामः ” इति प्रज्ञाशब्दितजीवस्य सर्वभूताश्रयत्वप्रकारः
कथ्यत इति प्रतिज्ञायाऽऽह ॥

वागेवास्या एकमंगमुदूढं तस्या नामपुरस्तात्प्रति-
विहिता भूतमात्रा ॥

अस्याः प्रज्ञायाः प्रज्ञया । जीवेनेति यावत् । वागिन्द्रियमेकमं-
गमुदूढं परिगृहीतमित्यर्थः । उद्वाहकर्मभूतपत्नीवत्परिगृहीतमित्यर्थः ।
वस्तुतस्तु स्वांगाभावात्तस्या वाचः पुरस्ताद्वाह्यत्वेन प्रतिनियत-
तयाविहिता भूतमात्रा नाम । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

घ्राणमेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य गंधः पुरस्तात्
प्रतिविहिता भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमंगमुदूढं
तस्य रूपं पुरस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा । श्रोत्रमेवा-
स्या एकमंगमुदूढं तस्य शब्दः पुरस्तात्प्रतिविहिता
भूतमात्रा । जिह्वैवास्या एकमंगमुदूढं तस्या अन्नरसः
पुरस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा । हस्तावेवास्या एकमं-
गमुदूढं तयोः कर्माणि पुरस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
शरीरमेवास्या एकमंगमुदूढं तस्य सुखदुःखे पुरस्ता-
त्प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थमे वा (स्थ एवा) स्या
एकमंगमुदूढं तस्या नन्दोरतिः प्रजातिः पुरस्तात्प्रति-
विहिता भूतमात्रा ॥

प्रजातिः प्रजननमित्यर्थः ॥

पादावेवास्या एकमंगमुदूढं तयोरित्याः पुरस्तात्प्र-
तिविहिता भूतमात्रा ॥

इत्याः गमानि ॥

प्रज्ञैवास्या एकमंगमुदूढं तस्या धियो विज्ञातव्यं-
कामाः पुरस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा ॥

अत्र प्रथमान्तः प्रज्ञाशब्दो मनःपरः । नतु प्रज्ञारूपजीवपरः । उत्त-
रत्र नेत्यां विजिज्ञासीत एतारं विद्यादित्यनंतरं मनो विजिज्ञासीतेति-
मनश्शब्दप्रयोगात्स्थानप्रमाणेन प्रज्ञाशब्दस्य मनएवार्थः । धियो
विज्ञातव्यं मनोजन्यज्ञानविषयइत्यर्थः । कामाः काम्यमाना इत्यर्थः ॥

एवं नामगन्धरूपशब्दरसकर्मसुखदुःखानन्दगतिज्ञातव्यानां दशा-
नां भूतमात्राणां वाग्ध्राणादिविषयत्वमुक्त्वा प्रज्ञाशब्दितस्य जीव-
स्य नामादिदशविधभूतमात्राव्याप्तिप्रकारमाह ॥

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ॥

अत्र प्रज्ञाशब्द अव्यवहितप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टमनःपरः । तंतश्च
मनसा वागिन्द्रियमधिष्ठाय तद्वारा सर्वाणि नामानि अभिलपनक्रि-
याद्वारा ज्ञानेन व्याप्नोति ॥

प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति ॥

मनसा घ्राणेन्द्रियमधिष्ठाय तद्वारा सर्वान् गन्धान् ज्ञानेनाप्नोति ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

प्रज्ञया चक्षुस्समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नो-
ति । प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान्छब्दानाप्नो-
ति । प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया सर्वान् अन्नर-

सानाप्नोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्याप्नोति । प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति । प्रज्ञयोपस्थं समारुह्य उपस्थेनानन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आप्नोति । प्रज्ञयैव धियं समारुह्य धियो विज्ञातव्यं कामानाप्नोति ॥ .

ननु मनोद्वारा वागादिनियमनं किमर्थमित्याशंक्याह ॥

नहि प्रज्ञापेता वाङ्मनाम किञ्चित् प्रज्ञापयेत् ॥

नहि मनोऽनधिष्ठितं वागिन्द्रियं नाम प्रज्ञापनसमर्थं भवतीत्यर्थः । अत्र लोकमेव साक्षित्वेनोदाहरति ॥

अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिषमिति ॥

लोकोहि अन्यत्र मे मनोभूदित्युक्तवैतन्नाम न प्राज्ञासिषमित्याह । मनोव्यासङ्गवशाज्ज्ञानपूर्वकनामाभिलपनलक्षणवागिन्द्रियव्यापारो नाभूदिति हिलोकः प्रत्येतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

नहि प्रज्ञापेतो घ्राणो गन्धं कंच न प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोभूदित्याह नाहमेनं गन्धं प्राज्ञासिषमिति । नहि प्रज्ञापेतं चक्षुः रूपं किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोभूदित्याह । नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिषमिति । नहि प्रज्ञापेतं श्रोत्रश्शब्दं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोभूदित्याह । नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिषमिति । नहि प्रज्ञापेता जिह्वा अन्नरसं कंचन प्रज्ञा-

पयेत् । अन्यत्र मे मनोभूदित्याह । नाहमेतमन्नरसं
प्राज्ञासिषमिति । न प्रज्ञापेतौ हस्तौकर्मकिञ्चन प्रज्ञा-
पयेताम् । अन्यत्र मे मनोभूदित्याह । नाहमेतत्कर्मप्रा-
ज्ञासिषमिति । नहि प्रज्ञापेतंशरीरं सुखं दुःखं किञ्चन
प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोभूदित्याह । नाहमेत्सुखं
दुःखं प्राज्ञासिषमिति । नहि प्रज्ञापेत उपस्थआनन्दं
रतिंप्रजातिं काञ्चन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोभूदि-
त्याह । नाहमेतमानन्दंरतिं प्रजातिं प्राज्ञासिषमिति ।
नहिप्रज्ञापेतौ पादावित्यां काञ्चन प्रज्ञापयेताम् । अ-
न्यत्र मे मनोभूदित्याह । नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिष-
मिति । नहि प्रज्ञापेता धीः काञ्चन सिद्धयेत् ॥

एवं प्रज्ञाशब्दितस्य जीवस्य भूतमात्राव्याप्तिप्रकारकथनमुखेना
ऽऽत्मानात्मविवेकंप्रदर्श्य “ अन्यावाचोविमुञ्चथ ” इत्युक्तरित्या
भूतमात्राशब्दितानात्मविज्ञानंपरिहर्तव्यमित्याह ॥

न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञापयेत् ॥

ज्ञात्रात्मव्यतिरिक्तोऽनात्मभूतोविषयो न ज्ञातव्य इत्यर्थः । तदे-
वप्रपञ्चयति ॥

न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ॥

अत्र वाक्छब्दः प्रकरणानुगुण्यान्नामपरः । वक्तारमुक्तरित्यामनो
धिष्ठितवागिन्द्रियजन्याभिलपनक्रिययानामवक्तारमात्मानमेव विद्या
त् । वक्तृजीवशरीरकपरमात्मानं विद्यादितियावत् । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥

न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यात् । न रूपं विजि
ज्ञासीतरूपं विद्वांसं विद्यात् ॥

रूपं पश्यन्तं विद्यादित्यर्थः ॥

न शब्दं विजिज्ञासीत । श्रोतारं विद्यात् । नान्नरसं
विजिज्ञासीत । अन्नरसविज्ञातारं विद्यात् । न कर्मवि-
जिज्ञासीत कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे विजिज्ञासीत ।
सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात् । नानन्दं न रतिं न प्रजा
तिं विजिज्ञासीत । आनन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं वि-
द्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत । एतारं विद्यात् । न मनो विजि
ज्ञासीत । मन्तारं विद्यात् । तावा एताः दशैव भूतमात्रा
अधिप्रज्ञम् । दशप्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यदि भूतमात्रा
न स्युः । न प्रज्ञामात्राः स्युः । यदि वा प्रज्ञामात्रा न स्युः
न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् ।
नो एवैतन्नाना ॥

नामगन्धरूपशब्दरसकर्मसुखदुःखानन्दगतिज्ञातव्यलक्षणदश भू-
तमात्रा तद्ग्राहिवाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रजिह्वाहस्तशरीरोपस्थपादमनो-
लक्षणादश प्रज्ञामात्राश्चान्योन्याधाराः । वागादीन्द्रियाणाम-
भावेनामादिसिद्धेरभावेन वागादिलक्षणप्रज्ञामात्राधीनसिद्धिकत्वा-
न्नामादिभूतमात्राणाम् । तेषांचाभावे तद्व्यवहारफलकप्रज्ञामात्रा-
शब्दितेन्द्रियाद्यनिष्पत्तेः अतो ग्राह्यग्राहकोभयाधीनत्वात्सर्वलोक-
यात्रायाः ग्राह्येण विनाकृतं ग्राहकं ग्राहकेण विनाकृतं ग्राह्यं वा न का
र्यक्षमं भवति ॥ नो एवैतन्नाना नानाशब्दो विनार्थकः । एतद्ग्राह्य-

ग्राहकजातं परस्परविनाभूतमित्यर्थः । तस्मात्प्रज्ञामात्राशब्दितम-
पीन्द्रियजातं भूतमात्रांतर्गतमित्यर्थः ॥

तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरपितानाभावरा अपिताएव
मेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वपिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे
अपिताः ॥

यथा रथस्यनाभौ रथचक्रमध्यवर्तिसरंध्रकाष्ठविशेषे अरश-
ब्दिताः काष्ठविशेषाः परितोपिताः । तत्रच नेमिशब्दितं वलयाकारं
काष्ठं यथापितमेवं प्राणशब्दितपरमात्मनि प्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टा-
श्चेतनाः अपिताः । तेषुचभूतमात्राशब्दितग्राह्यग्राहकजातं सर्वसम-
पितमित्यर्थः ॥

नन्वत्र प्रज्ञामात्राशब्देन यदिभूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्रास्युः
यदि प्रज्ञामात्रा न स्युः न भूतमात्रास्स्युरितिपूर्ववाक्ये प्रज्ञामात्रा-
शब्दनिर्दिष्टानां वागादीनां ग्राहकाणां दशानामेव ग्रहणमुचितम् ।
नतुयोवैप्राणः साप्रज्ञेति व्यवहितकेवलप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टजीवपरत्व-
मितिचेन्न ॥ पूर्ववाक्येन्योन्याधाराधेयभावप्रतिपादनात्तत्र प्रज्ञामा-
त्राशब्दस्यवागादिपरत्वेपीहप्रज्ञामात्राशब्दनिर्दिष्टस्य भूतमात्राश्रि-
तत्वाप्रतिपादनात्प्राणशब्दितपरमात्माश्रितत्वस्यैव प्रतिपादना-
त्प्रज्ञामात्राशब्दोजीवपरएव । पूर्ववाक्येबाधकबलात्प्रज्ञाशब्दस्य मु-
ख्यार्थत्यागेपि इहतत्यागे कारणाभावात् । जडरूपस्य वागादेः
प्रज्ञाशब्दमुख्यार्थकत्वासंभवात् । यथा अस्मिन्प्रकरणे “यावद्ध्य-
स्मिच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः । अथास्मिन्प्राण एवैकधा
भवति । एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते” इतित्रिष्व-
पिवाक्येषु मुख्यप्राणपरमात्मजीवपरत्वेन भिन्नार्थकत्वम् । एवंयथा
प्रज्ञायांसर्वाणि भूतानि । नहिप्रज्ञापेता वाङ्नाम किञ्चित्प्रज्ञापयेत् ।

दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञमितिवाक्येषु जीवमनोबाह्येन्द्रियरूपार्थ-
त्रयविषये दृष्टप्रयोगस्य प्रज्ञाशब्दस्यार्थौचित्यानुसारेणैवार्थस्य
वर्णनीयत्वात् ॥ नचैकवचनान्तप्रज्ञाशब्दनिर्दिष्टस्य जीवस्य बहु-
वचनान्तप्रज्ञामात्राशब्देन परामर्शो न युक्तइतिवाच्यम् ॥ सद्वि-
द्यायां “स्वमपीतोभवति” इति एकवचनान्तशब्दनिर्दिष्टस्य जीवस्य
“सतिसंपद्यनविदुः” इतिबहुवचनान्तशब्दनिर्देशवदुपपत्तेः । एत-
त्सर्वं श्रुतप्रकाशिकायामिन्द्रप्राणाधिकरणेरूपष्टम् ॥

सएष प्राण एष प्राज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः ॥

प्रज्ञएवप्राज्ञः निरुपाधिकसार्वज्ञाश्रयः । निरुपाधिकानन्दत्व
विजरत्वविमृत्युत्वाश्रयः ॥

न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुनाकर्मणा
कनीयान् ॥

पुण्यपापकृतोत्कर्षापकर्षशून्य इत्यर्थः ॥

एषह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्योलोकेभ्य
उन्निनीषति ॥

यं पुरुषम् एभ्योण्डान्तर्वात्तिभ्यो लोकेभ्यः उर्ध्वं भगवल्लोकं
नेतुमिच्छति तंपुरुषं भगवल्लोकप्राप्तये साधुकर्मकारयति । कर्म-
णां भगवल्लोकप्राप्त्युपयोगित्वं च तद्धेतुभूतविद्याविरोधिपापनि-
रसनद्वारा ॥

एषउ एवैनमसाधुकर्म कारयति तं यमधोनि-
नीषति ॥

यमेभ्योलोकेभ्योननुत्सुतेइतिपाठद्वयम् । यंपुरुषमेभ्योलोके-
भ्योऽधः पातयितुमिच्छति तमसाधुकर्मकारयति । यथा साधु
कर्मणां ब्रह्मोपासनानिष्पादनद्वारोन्नयनहेतुत्वमेवमसाधुकर्मणामप्यु-

पासनाप्रतिबन्धद्वाराऽधोनयनहेतुत्वम् । उक्तंचभगवताभाष्यकारेण “ पापस्यज्ञानोदयविरोधित्वम् । एषह्येवासाधुकर्मकारयतितं यमधोनिनीषति इति श्रुत्यावगम्यते ” इति । विवृतंचव्यासार्थैः “ कर्मणामुन्नयनहेतुत्वमुपासननिष्पादनरूपमिति तद्विपरीतमधोनयनमुपासनप्रतिबन्धरूपमिति स्फुटतरमवगम्यते ” इति ॥

एषलोकपाल एषलोकाधिपतिरेषसर्वेशः ॥

लोकपालो लोकरक्षकः । अत्र व्यासाचार्याः “ लोकाधिपतिः लोकस्वामी सर्वेशः सर्वलोकनियंता । ननु पा रक्षणे इति धातोः पतिशब्दः, तत्कथमत्र शेषिवाचित्वम् । उच्यते ॥ न हि सर्वत्रावयवशक्तिरेवनरूढिशक्तिरित्यस्तिनियमः । अन्यथागमेडौ इति व्युत्पत्त्यागोशब्दस्य सकलजङ्गमवाचित्वप्रसंगात् । स्थिताया गोरवाचकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः शेषिणिपतिशब्दोरूढः । अन्यथा “ वृद्धौ च मातापितरौ साध्वीभार्यासुतः शिशुः । अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुब्रवीत् ” इति न्यायेन पितुः संरक्षकेषु त्रेपतिशब्दव्यवहारप्रसंगाद् ” इत्युच्यते ॥

सम आत्मेति विद्यात्सम आत्मेति विद्यात् ॥

पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्वांतर्यामीति प्रतिपत्तव्यः । यद्वास्मिन्नेव वाक्ये पूर्वोक्तत्वाद्ब्रह्मनादिकृतपापलेपशून्यत्ववक्तृत्वघातृत्वादिगुणकजीवविशिष्टतया आयुरिन्द्रियनिश्चयेयसहेतुत्वशरीरोत्थापकत्वादिगुणविशिष्टप्राणविशिष्टतया, आनन्दत्वामृतत्वादिस्वरूपेण च विशिष्टस्य स्वात्मत्वेनोपासनं विधीयते । एवं सत्यनेकोपासनाविधानकृतवाक्यभेदशंकाया नावकाश इति द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीरंगरामानुजमुनिविरचितायां विषयवाक्यदीपिकायां ब्रह्मसूत्र

प्रथमाध्यायप्रथमपादविषयवाक्यदीपिका समाप्ता ॥ १ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धचधिकरणम् १.

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । १ ॥

छांदोग्येतृतीयाध्यायेचतुर्दशखण्डोपक्रमेशांडिल्यविद्याप्रस्तूयते ।

सर्वैखल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीत ॥

जायतेइतिजम् । लीयते इतिलम् ॥ जलशब्दौडप्रत्ययान्तौ । अनितीति अन् । अनिति जीवतीत्यर्थः । क्विबन्तोविजन्तोवायं-शब्दः । तस्यजलान् तज्जलान् इतिशब्दोहेत्वर्थः । सर्वशब्दः सर्वशरीरकपरः । इदमित्येतत् ब्रह्मणः सर्वस्य वाविशेषणम् । अतश्च तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्सर्वात्मकंब्रह्मेतिशान्तः सन्नुपासीते-त्यर्थः । अत्र तज्जत्वतल्लत्वे स्थूलचिदचिच्छरीरकब्रह्मगते । उपादानोपादेयभावस्याभिन्ननिष्ठत्वात् । तदनत्वरूपंनियाम्यत्वं न ब्रह्मगतम् । ब्रह्मणस्तदसंभवात् । अपितु चिदचिन्मात्रगतमितिद्रष्टव्यम् । भगवता भाष्यकृता “सर्वैखल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीतेति सर्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीवयितृत्वेनच सर्वात्मकंब्रह्मोपासीतेत्युपासनं विधाय”इति भाषितम् । व्यासार्थैश्च “ब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य शास्त्रादवगम्य-सर्वभूतात्मके तातजगन्नाथेजगन्मये-परमात्मनिगोविन्दे मित्रामित्रकथाकुतः इत्युक्तीत्या रागद्वेषादिरहितः सन् वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थइति”उक्तम् । वक्ष्यमाणगुणकंब्रह्मेतिवदतांव्यासाचार्याणामयमाशयः । सर्वैखल्विति वाक्योक्तं सार्वार्थ्यंतुनोपास्यगुणतयाविवक्षितम् । उत्पत्तिशिष्टसार्वार्थ्यगुणावरुद्धेमनोमयत्वादिवक्ष्यमाणगुणविधानानुपपत्तिप्रसंगात् । नचोपासनोत्पत्तिवाक्यश्रुतस्य सार्वार्थ्यस्याविवक्षाकथमभ्युपगन्तव्येतिवाच्यम् । सर्वै खल्विदं ब्रह्म

तज्जलानित्यन्तस्य वाक्यस्य खलुशब्दकृतेन प्रसिद्धवान्निर्देशेन
 शांतउपासीतेत्यनेनैकवाक्यत्वस्यनिवारितत्वात् । नह्युपासीत
 खल्वितिवचनव्यक्तिर्वटते । अतः सार्वान्त्रिकस्योपासनोत्पत्तिवाक्य-
 श्रुतत्वाभावेन शांत उपासीतेति वाक्ये उपास्याकांक्षायां पूर्ववाक्य-
 प्रतिपन्नस्य ब्रह्मरूपधर्मिमात्रस्यैवोपास्यतयान्वयः । नतु सार्वान्त्रिक-
 विशिष्टस्य । ततश्चोत्पत्तिशिष्टसार्वान्त्रिकानवरोधात् नवक्ष्यमाणमनो-
 मयत्वादिगुणानन्वयशंका । सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेति तदर्थनिर्देशक-
 भाष्येपिसर्वात्मकत्वं नोपास्यतया निर्दिष्टम्, अपितूपास्यस्य
 ब्रह्मणः स्वरूपकथनमात्रपरमित्येतत्सर्वतैः कण्ठत एववर्णितं
 च । ननुब्रह्मात्मकत्वं सर्वस्य शास्त्रादेवावगत्यरागद्वेषादिरहितः
 सन्वक्ष्यमाणगुणकं ब्रह्मोपासीतेति व्यासाचार्यैरेवोक्तत्वात्तदे-
 कवाक्यत्वसंभवे तज्जलानित्यस्यपृथग्वाक्यत्वकल्पनाऽयोगात्,
 सार्वान्त्रिकस्योत्पत्तिवाक्यविहितत्वेपिमनोमयत्वादीनामुत्पत्तिशिष्ट
 सार्वान्त्रिकगुणाविरोधिनामन्वयेदोषाभावाच्च, वाक्यभेदकल्पनंवा
 शांडिल्यविद्यायांसार्वान्त्रिकस्यानुपास्यत्वकल्पनंवाव्यर्थमितिचेन्न ॥
 उपासीतेत्यनेन वाक्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमेपिपदैकवाक्यत्वनिराक-
 रणेदोषाभावात् । शान्तिहेतुतयान्वितस्य सार्वान्त्रिकस्योपा-
 स्यगुणत्वे प्रमाणाभावादिति व्यासाचार्याभिप्रायात् ॥ ननुब्र-
 ह्मणः सर्वात्मकत्वाद्यत्रकचित् क्रियमाणस्यापि द्वेषादेरात्म-
 द्वेषपर्यवसन्नत्वेनायुक्तत्वाच्छांतः सन्नुपासीतेत्युक्तेब्रह्मोपासीतेति
 कथमवगम्यते, सर्वखल्विदं ब्रह्मेत्यस्य शमविध्यर्थवादभूतस्योपास्य-
 समर्पकत्वाभावादितिचेत्सत्यम् ॥ शमविध्यर्थतयानिर्दिष्टस्यापि
 ब्रह्मणः उपास्याकांक्षापूरकत्वस्यापि संभवात् । अन्यार्थतयापि
 स्ववाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्मविहायोपास्यांतरकल्पनस्यानुचितत्वात् । सू-

लतः शाखापरिवारस्योपवेषं करोतीत्यत्र मूलतः इत्यस्य शाखापरि-
वासने अपादानतयान्वितस्याप्याकांक्षावशेनोपवेशं करोतीत्यनेना-
प्यन्वयाभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम् ॥ विहितमुपासनंस्तौति ॥

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरु-
षो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ॥

तं यथा यथोपासते तथैव भवतीति श्रुत्यन्तरादिह लोके पुरुषो य-
थोपासनस्तथैवेतः प्रेत्यास्मिँल्लोके भवति । ततो यं पुरुषः क्रतुमयः
क्रतुप्रधानः उपासनप्रधान इत्यर्थः । ततश्चोपासनस्यैव हिततमत्वात्
तसर्वदानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ एवं विहितं ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वादिगुणा-
न्तरविधानायानुवदति ॥

स क्रतुं कुर्वीत ॥

स पुरुषः क्रतुं ब्रह्मोपासनं कुर्वीतेत्यर्थः ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्पः आ-
काशात्मा ॥

मनोमयः परिशुद्धमनोमात्रग्राह्यः विवेकादिसाधनसप्तकानुगृही-
तपरमात्मोपासननिर्मलीकृतमनोमात्रग्राह्य इत्यर्थः । प्राणशरीरः जग-
तिसर्वेषां प्राणानां धारकः प्राणो यस्य शरीरम् आधेयं विधेयं शेषभूतं-

१ साधनसप्तकं च “तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभ-
वान्निर्वचनाच्च” इति-वाक्यकारेणोक्तम् । जात्याश्रयनिमित्ताऽऽदुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेकः ।
विमोकः कामनाभिष्वंगः । आरंभणसंशीलनं पुनः पुनरभ्यासः । पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं शक्तिः
क्रिया । सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानि । देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनु-
स्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोवसादः । तद्विपर्ययोऽनवसादः । तद्विपर्ययजानु-
ष्टिरुद्धर्षः । तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः-इति तल्लक्षणान्यपि वाक्यकारोक्तान्येव श्रीभाष्येलघुसिद्धांते
विस्तरेणोक्तानि ॥

च सप्राणशरीरः । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानामेवशरीरशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तत्वात् । भारूपः । भास्वररूपः । “आदित्यवर्णतमसः परस्ता-
त्” “पश्यतेरुक्मवर्णम्” इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नाप्राकृतस्वासाधार-
णनिरतिशयकल्याणगुणगणनिरतिशयदोषियुक्तविग्रहशालीत्यर्थः ।
सत्यसंकल्पोऽप्रतिहतसंकल्पः । आकाशात्मा आकाशवत्सूक्ष्म-
रूपः । सकलेतरकारणभूतस्याव्याकृताकाशस्यात्मभूतइतिवाऽका-
शात्मा । स्वयंचप्रकाशते अन्यान्प्रकाशयतीतिवा आकाशात्मा ॥

सर्वकर्मा ॥

क्रियते इति कर्म । सर्वजगद्यस्य कर्मासौ सर्वकर्मा । सर्वा वा
क्रियायस्यासौसर्वकर्मा ॥

सर्वकामः ॥

काम्यंतइतिकामाः भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादयः । तेपरि-
शुद्धास्तस्यसन्तीत्यर्थः ॥

सर्वगन्धःसर्वरसः ॥

अशब्दमस्पर्शमित्यादिनाप्राकृतगंधादिनिषेधात् । अप्राकृताः
स्वासाधारणाः निरवद्या निरतिशयाः कल्याणाः स्वभोग्यभूताः
सर्वविधा गन्धरसास्तस्यसन्तीत्यर्थः ॥

१ अनेनैव न्यायेन चिदचिद्रूपजगच्छरीरकः परमात्मेति विशिष्टाद्वैतसिद्धातिः ।
“सर्वात्मनाधेयतया नियाम्यतया शेषतयाचापृथक्सिद्धं प्रकारभूतमित्याकारः शरीर-
मिति चोच्यते” इति शरीरलक्षणं वेदार्थसंग्रहे श्रीभाष्यकाराः । चेष्टाश्रयत्वादीनां त्वव्या-
प्तिरेव दोषः । तत्र तात्पर्यदीपिकायामपि “व्याप्यत्वेसति सर्वात्मना स्वार्थे धारयितुं शक्यं
शरीरमिति शरीरलक्षणम् । “व्याप्तत्वेसति यावद्व्यवभावितया स्वार्थेधारयितुं शक्त आत्मे-
ति शरीरलक्षणम् । स्वार्थशक्यपदाभ्यामुत्पतनादिव्यापाराणां रुग्णदेहनियमनस्यचाभा-
वादसंभवाऽव्याप्तिशंकापरिहारः । घटपटादिव्यावृत्त्यर्थं व्याप्यत्वेसतीत्युक्तम् । परकायप्रविष्टं
प्रति परकायस्य देहत्वव्यावृत्त्यर्थं सर्वात्मनेतिपदम् । आत्मनोधर्मभूतज्ञानं रत्नदीपादेः प्रभाच्च
शरीरस्यादितितद्व्यावृत्त्यर्थं च व्याप्यत्वेसतीत्युक्तम् ” इत्यादिनानिरूपितमिदम् । भाष्ये
पि नविलक्षणाधिकरणादौ स्फुटमिदम् । नवीनरीत्या परिष्कारादिकं तुश्रीमदनन्तार्यवादा
वल्यां शरीरलक्षणवादे विस्तृतम् ॥

सर्वमिदमभ्यात्तः ॥

उक्तंसर्वमिदं कल्याणगुणजातमभ्यात्तः स्वीकृतवान् । भुक्ताब्रा-
ह्मणादितिवत्कर्तरिक्तः । अर्शाद्यजंतोवा ॥

अवाकी ॥

वाक उक्तिः । सोस्य नास्तीत्यवाकी । कुतइत्यत्राह ॥

अनादरः ॥

अवाप्तसमस्तकामत्वेनादर्तव्याभावादादररहितः । अतएवअ-
वाकीपरिपूर्णैश्वर्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतंनिखिलंजगत्तृणीकृत्यजोष-
मासीनइत्यर्थः ॥

एषम आत्मान्तर्हृदये अणीयान् ब्रीहेर्वा यवाद्वा
सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा ॥

मदीये हृदये ब्रीह्याद्यपेक्षयाणुत्वेनात्मत्वेन परमात्मोपासनार्थ-
मवस्थितइत्यर्थः । तथानुसन्धानंकर्तव्यमितिभावः ॥ अंतर्हृदयेव-
स्थितस्योपास्यमानस्यप्राप्याकारमनुसंधेयंनिर्दिशति ॥

एषमआत्मान्तर्हृदयेज्यायान्पृथिव्याज्यायानंत-
रिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्योलोकेभ्यःसर्वकर्मास-
र्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्य-
नादरः ॥

उक्तोऽर्थः । एवंभूतंपरब्रह्म परमकारुण्येनास्मदुज्जिजीविषया-
स्मद्धृदयेसंनिहितमित्यनुसंधातव्यमित्याह ॥

एषमआत्मांतर्हृतयेएतद्ब्रह्म ॥

यथोपासनमिदंशंपरमात्मानम्“अस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्यो-

तिरुपसपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते” इत्युक्तरात् देशविशेषविशिष्टं प्राप्तास्मीति निश्चयरूपमनुसंधानं कर्तव्यमित्याह ॥

एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति ॥

अत्रेतीत्यस्य सकृत्कुर्वीतेत्यनेनान्वयः । मनोमयः प्राणशरीरइत्यारभ्यैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्येतत्पर्यंतोऽनुसंधानप्रकारः । अत्रचेतिशब्दनिर्दिष्टो मनोमयत्वादिगुणगतः क्रमविशेष एकएवविधीयते । मनोमयत्वाद्युपास्यगुणानां त्वाक्षेपतो विधानं पृष्ठगतसर्वताविधानादिवत्पृष्ठानाम् । ततश्च प्राप्तानुवादेन मनोमयत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेद इति शंका प्रत्युक्ता । यद्वा विधेयानां बहुत्वेऽपि क्रमरूपविधेयतावच्छेदकैक्यान्न वाक्यभेदः । यदग्नये च प्रजापतये चेति वाक्ये देवतात्वरूपविधेयतावच्छेदकैक्येन वाक्यभेदस्य तांत्रिकैः परिहृतत्वात् । केचित्तु प्राप्तेऽपासनानुवादेनाभ्युदयेष्टिवाक्यवत्प्रयोगविधित्वसंभवान्न वाक्यभेद इति वदन्ति ॥ एवंविधप्राप्यप्राप्तिनिश्चयोपेतस्योपासकस्य प्राप्तौ न संशयोस्तीत्युपसंहरति ॥

यस्यस्यादद्धा न विचिकित्सास्ति ॥

अत्रेतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । अभिसंभवितास्मीति शब्दस्य क्रमवाचकस्यैव काकाक्षिगोलकन्यायेन वाऽन्वयः । उक्तप्रकारेण यस्योपासकस्य अद्धा निश्चयोस्ति तस्य प्राप्तौ विचिकित्सा संशयो नास्ति ॥ उक्तार्थस्य श्रद्धेयत्वसिद्धयैव कुराप्तिर्दर्शयति ॥

इतिहस्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥

अत्राधिकरणम् २.

अत्ता चराचरग्रहणात् । १ । २ । ९ ॥ प्रकरणाच्च
१ । २ । १० ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हितदर्शनात् । १ ।

२ । ११ ॥ विशेषणाच्च । १ । २ । १२ ॥ शब्दादेवप्र-
 मितः । १ । ३ । ३३ ॥ कंपनात् । १ । ३ । ४० ॥
 ज्योतिर्दर्शनात् । १ । ३ । ४१ ॥ आनुमानिकमप्ये-
 केषामितिचेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेदर्शयतिच ।
 १ । ४ । १ ॥ वदतीतिचेन्न प्राज्ञोहिप्रकरणात् । १ ।
 ४ । ५ ॥ त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १ । ४ । ६ ॥
 इत्येवमादिसूत्रविषयवाक्यार्थप्रदर्शनाय कठवल्ली प्रायेण
 व्याख्यायते ॥

उशन् हवै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ॥

उशन् कामयमानः । वशकांतावित्यस्माच्छतरि “ ग्रहिज्या
 ६ । १ । १६ । इत्यादिना संप्रसारणम् । हवै इति वृत्तार्थस्मरणा-
 र्थोनिपातौ । फलमितिशेषः । वाजश्रवसः । वाजेनान्नेन दानादिकर्म
 भूतेन श्रवः कीर्तिर्यस्य स वाजश्रवाः । तस्यापत्यं वाजश्रवसः ।
 रूढिर्वा वाजश्रवस इति । स किल ऋषिः विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन
 यजमानः तस्मिन् क्रतौ सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ दत्तवानित्यर्थः ।
 उशन्नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वावगमादक्षिणासाद्गुण्यमावश्यक-
 मितिसूच्यते ॥

तस्यह नचिकेता नाम पुत्रआस ॥

आस बभूव “छन्दस्युभयथा ॥ ३ । ४ । ११७ । इति लिटः
 सार्वधातुकत्वात्स्वस्तयेताक्षर्यमितिवदस्तेर्भूभावाभावः ॥

तं ह कुमारं संतं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा-
 विवेश ॥

कुमारं संतं बालमेवसंतमृत्विगम्योदक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा
 आस्तिक्यबुद्धिः पितृहितकामप्रयुक्ता आविवेश आविष्टवती ॥

श्रद्धाप्रकारमेवदर्शयति ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहानिरिन्द्रियाः ॥

पीतमुदकंयाभिस्ताः पीतोदकाः । जग्धंभक्षितं तृणं याभिस्ता
जग्धतृणाः । दुग्धोदोहोयाभिस्ता दुग्धदोहाः । निरिन्द्रियाः अप्र-
जननसमर्थाः । जीर्णानिष्फला इतियावत् ॥

अनन्दा नाम ये लोकास्तान्स गच्छतिता ददत् ।

याएवंभूतागावस्ताऋत्विगम्योदक्षिणाबुद्ध्याददत् प्रयच्छन्
अनन्दा असुखा येशास्त्रप्रसिद्धा लोकाः सन्तिनामखलु तान् स
यजमानोगच्छति एवममन्यतेत्यर्थः ॥

सहोवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं
तृतीयम् ॥

दीयमानदक्षिणवैगुण्यं मन्यमानो नचिकेताः स्वात्मदानेनापि
पितुः क्रतुसाद्गुण्यमिच्छन् आस्तिकाग्रेसरः पितरमुपगम्योवाच
तात कस्मै ऋत्विजे दक्षिणार्थं मां दास्यसीति । एवमुक्तेनापि पित्रो
पेक्ष्यमाणोपि प्रथमं द्वितीयं तृतीयमपि पर्यायं कस्मैमांदास्य सी-
त्युवाच ॥

तश्चोवाच मृत्यवे त्वां ददामीति ॥

एवंनिर्बध्यमानः पिता कुपितस्तंपुत्रं मृत्यवे त्वां ददामीत्युक्त-
वान् । एवमुक्तोपि विगतसाध्वसशोकः पितरमुवाच ॥

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ॥

सर्वेषांमृत्युसदनं गंतृणां पुरतोमध्ये वा गच्छामि नतुमंथरः ।
पश्चान्मृत्युसदनगमने न कोपि ममविचार इति भावः ॥

किंतर्हितत्राह ॥

किंत्वंस्विद्यमस्यकर्तव्यंयन्मयाद्यकरिष्यति ॥

तत्तादृशं यमस्यकर्तव्यं, किंवा पूर्णकामस्यमृत्योः मादृशेन बालिनेन किंप्रयोजनं स्याद्येन ऋत्विग्भ्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात् । अत एतदेवानुशोचामीतिभावः । साध्वसरोषावेशहीनमीदृशं पुत्रवाक्यं श्रुत्वा क्रोधावेशान्मयामृत्यवे ददामीत्युक्तं, नेदृशं पुत्रं मृत्यवेदातुमुत्सह इति पश्चात् तप्तहृदयं पितरमालोक्योवाच॥

अनुपश्य यथापूर्वं प्रतिपश्य यथापरे ॥

पूर्वं पितामहादयो यथामृषावादं विनैव स्थिता यथाच परे साधवोद्यापितिष्ठन्ति तान्वीक्ष्य तथा वर्तितव्यमिति भावः ॥

सस्यमिव मर्त्यः पच्यतेसस्यमिवाजायते पुनः ॥

मर्त्यः सस्यमिवात्येनापि कालेन जीर्यति । जीर्णः सन् मृत्वा सस्यमिव पुनराजायते । एवमनित्येजीवलोके किं मृषाकरणेन पालयसत्यं प्रेषयमां मृत्युव इति भावः । एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रोषितस्य मृत्योर्द्वारि तिस्रोरात्रीरनश्नुवास । ततः प्रोष्याऽऽगतं यमं द्वास्था वृद्धा ऊचुः ॥

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणोगृहान् । तस्यैतां शान्तिकुर्वन्ति । हर वैवस्वतोदकम् ॥

साक्षादग्निरेवातिथिर्ब्राह्मणः सन् गृहान् प्रविशति । तस्याग्निरेतां पाद्यासनादिलक्षणांशान्तिकुर्वन्ति संतः, तदपचारेण दग्धामाभूमेति । अतो हेवैवस्वत नचिकेतसे पाद्यार्थमुदकं हर आहर ॥ अकरणे प्रत्यवायं च दर्शयन्तिस्म ॥

आशाप्रतीक्षे संगतं सूनृतांचेष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् । एतद्वृद्धेपुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥

यस्याल्पमेधसः अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन्नभुञ्जानः

अतिथिर्वसति तस्याऽऽशाप्रतीक्षे अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा आशा,
उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छाप्रतीक्षा । संगतं सत्संगमम् । सूनुतां सत्यप्रियवा-
चम् । इष्टापूर्ते इष्टं यागादि, आपूर्ते खातादि । पुत्रान्पशूंश्च एतत् अन-
शनरूपं पापं वृत्ते वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । “वृजीवर्जने” रुधादि-
त्वाच्छम् । “वृजिवर्जन” इत्यस्मादिदितोनुमदादित्वाद्वा शपोलुक्च ।
एवं वृद्धैरुक्तोमृत्युर्नचिकेतसमुवाच ॥

तिस्रो रात्रीर्यद्वात्सीर्गृहेमे अनश्नन् ब्रह्मन्नति-
थिर्नमस्यः ॥

मे गृहे यस्माद्धेतोर्हेब्रह्मन् नमस्काराहोतिथिस्त्वं तिस्रोरात्रीरभुं-
जान एवावात्सीरित्यर्थः ॥

नमस्तेस्तु ब्रह्मन्स्वस्तिमेस्तु ॥

स्पष्टोर्थः ॥

तस्मात्तान् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥

तस्माद्धेतोर्मह्यं स्वस्ति यथास्यादित्येवमर्थं वरान् प्रत्युद्दिश्य-
वृणीष्वप्रार्थयस्व । तव लिप्साभावे मदनुग्रहार्थमनश्नन्नात्रिसमसं-
ख्याकान् त्रीन्वरान्वृणीष्वेतिभावः ॥

एवं प्रार्थितोनचिकेतास्त्वाह ॥

शांतसङ्कल्पः सुमनायथास्याद्रीतमन्युर्गौतमो-
माभिमृत्यो ॥

हेमृत्यो मत्पुत्रो यमं प्राप्य किंकरिष्यतीति मद्विषयचिन्तारहितः
प्रसन्नमना मामभि मांप्रति ममपिता गौतमोवीतरोषश्च यथास्यादि-
त्यर्थः ॥ किंच—

१ एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अंतर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥ १ ॥
पुष्करिण्यः सभावापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्वकर्म विनिर्दिशेत् ॥ २ ॥
इति मनुः ॥

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीतः ॥

त्वया गृहाय प्रेषितं मामभि मांप्रति प्रतीतः यथापूर्वप्रीतः
सन् वदेत् । यद्वा अभिवदेत् आशिषं प्रायुङ्क्षाम् । अभिवदति
नाभिवादयतइति स्मृतिषु अभिवदनस्याशीर्वादे प्रयोगात् ॥

एतत्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥

स्पष्टोर्थः ॥ एवमुक्तोमृत्युः प्रत्युवाच ॥

यथापुरस्ताद्भविता प्रतीतः ॥

यथापूर्वत्वयिहृष्टोभविता ॥

औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥

उद्दालक एवौद्दालकिः । अरुणस्यापत्यमारुणिः । व्यमुष्यायणो
वा उद्दालकस्यापत्यम् अरुणस्यगोत्रापत्यमितिवार्थः । मत्प्रसृष्टः
मदनुज्ञातः मदनुगृहीतः सन् । मदनुग्रहादित्यर्थः ॥

सुखंशरात्रीः शयिता वीतमन्युः ॥

वीतक्रोधः सन् उत्तरा अपिरात्रीः सुखंशयिता । लुट् । सुखंनि-
द्रांप्राप्स्यतीति यावत् ॥

त्वां दृशिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥

दृशिवान् दृष्टवान् सन्नित्यर्थः । कस्वन्तोयं शब्दः । दृशेऽतिवक्त-
व्यमिति कसोरिट् । छान्दसोद्विर्वचनाभावः । मत्प्रसृष्टमिति द्वितीयां-
तं वा । मत्प्रेषितंत्वामिति योजना ॥ नचिकेतावरंद्वितीयं प्रार्थयते
स्वर्गलोके इत्यादिना मंत्रद्वयेन ॥

स्वर्गे लोके नभयं किंचनास्ति ॥

अत्र स्वर्गशब्दोमोक्षस्थानपरः ॥

न तत्र त्वं न जरया बिभेति ॥

हेमृत्यो त्वं तत्र न प्रभवसि । जरया युक्तः सन् न विभेति ।
जरातो न विभेति तत्र । वर्तमानः पुरुषः इति शेषः ॥

उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगोमोदते
स्वर्गलोके ॥

अशनाया बुभुक्षा । अत्रापि स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः, प्रसि-
द्धस्य स्वर्गस्य क्षयफलविरक्तनचिकेतः प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेरिति-
द्रष्टव्यम् । अत्र वक्तव्यमुपनिषद्भाष्ये उक्तं तत्र द्रष्टव्यम् ॥

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो ॥

पुराणादिप्रसिद्धसार्वज्ञस्त्वं स्वर्गप्रयोजनकमग्निं जानासि । “स्व-
र्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः” इति प्रयोजनमित्यर्थेयत् । स्थंडिलरूपाग्नेः
स्वर्गप्रयोजनकत्वं चोपासनादौरेत्युत्तरत्र स्फुटम् ॥

प्रब्रूहितं श्रद्धधानाय मह्यम् ॥

श्रद्धधानाय मोक्षश्रद्धावते ॥ स्वर्गलोकेन तव किं सिध्यतीत्यत्राह ॥

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते एतद्वितीयेन
वृणेवरेण ॥

स्वर्गलोको येषां ते परमपदं प्राप्ता इत्यर्थः । परं ज्योतिरूपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकत्वा-
त्स्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षशब्दितामृतत्वस्येति भावः ॥ एवमुक्तो मृ-
त्युराह ॥

प्रते ब्रवीमि तदु मे निबोध ॥

ते प्रब्रवीमि “व्यवहिताश्च १।४।८२॥” इति व्यवहितप्रयोगः । मे
उपदेशाज्जानीहीत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य फलं दर्शयति ॥

स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्ननंतलोकाप्तिमथो
प्रतिष्ठाम् ॥

अनंतस्य विष्णोर्लोकः तत्प्राप्तिं “तद्विष्णोः परमंपदम्” इत्यु-
त्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् । अथोतत्प्राप्त्यनन्तरं प्रतिष्ठामपुनरावृत्तिं च
लभत इति शेषः ॥ तज्ज्ञानस्य चेदृशसामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्य
मानं प्रत्याह ॥

विधित्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥

ब्रह्मोपासनांगतयैतज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहा-
यां निहतमन्ये न जानन्ति । त्वं जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थकस्य वि-
देर्लाभार्थकत्वसंभवादग्निं प्रजानंस्त्वमनंतलोकाप्तिप्रतिष्ठां लभस्वे-
त्युक्तेर्हेतुहेतुमद्भावः सिद्धो भवति । प्रजानन् “लक्षणहेत्वोः” इति
शतृप्रत्ययः । अनन्तरं श्रुतिवाक्यम् ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ॥

लोकस्यादिहेतुम् । स्वर्ग्यमिति यावत् । तमग्निमुवाच ॥

या इष्टका यावतीर्वा यथावा ॥

यल्लक्षणा इष्टकाश्चेतव्या यत्संख्याका येन प्रकारेण चेतव्यास्तत्स-
र्वमुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्वसवर्णदीर्घश्छांदसः ॥

सचापितत्प्रत्यवदद्यथोक्तम् ॥

तच्छ्रुतं सर्वं तथैवानूदितवानित्यर्थः ॥

अथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ॥

शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन संतुष्टः सन् पुनरप्युक्तवान् ॥

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा ॥

संतुष्टो महामना नचिकेतसमब्रवीत् ॥

वरंतवेहाद्य ददानिभूयः ॥

पुनश्चतुर्थं वरं प्रयच्छानि । किंतत् । तत्राह ॥

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः ॥

मयोच्यमानोऽग्निस्तवैव नाम्ना नाचिकेत इतिप्रसिद्धोभविता ॥

किंच-

सृङ्कांचेमामनेकरूपांगृहाण ॥

सृंकांशब्दवतीं रत्नमालां स्वीकुरु इत्यर्थः॥पुनरपि कर्मस्तौति॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्यसंधित्रिकर्मकृत्तरतिजन्म

मृत्यू ॥

त्रिणाचिकेतः “अयंवाव यः पर्वते” इत्यादि अनुवाकत्रयाध्यायी । त्रिकर्मकृद्यजनाध्ययनदानकृत् पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञकृद्वा, त्रिभिरग्निभिरनुष्ठितैरग्निभिः संधिं परमात्मोपासनेन संबंधमेत्यप्राप्यजन्ममृत्यूतरतीत्यर्थः । “करोति तद्येनपुनर्न जायते” इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवमेवह्ययंमंत्रः “त्रयाणामेवचैवम् । १।४।५।” इतिसूत्रेव्यासाचार्यैर्विवृतः ॥ त्रिभिरेत्यसंधिमितिनिर्दिष्टमंगिभूतं परमात्मोपासनमाह ॥

ब्रह्मजज्ञं देवमीडयं विदित्वा ॥

अयंमंत्रो “विशेषणाच्च । १।२।१२।” इतिसूत्रेभाष्येब्रह्मजज्ञो-जीवः । ब्रह्मणोजातत्वाज्ज्ञत्वाच्चतंदेवमीडयं विदित्वा जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगत्येत्यर्थः” इति विवृतः । देवशब्दस्य परमात्मवाचितया जीवपरयोश्चैक्यासंभवादत्रत्यदेवशब्दस्यपरमात्मकत्वपर्यंतोर्थइतिभाष्याभिप्रायः ॥

निचाय्यमांशांतिमत्यंतमेति ॥

निचाय्य ब्रह्मात्मकं स्वात्मानं साक्षात्कृत्य इमां त्रिकर्मकृत्तरतीति पूर्वमंत्रनिर्दिष्टां संसाररूपानर्थशांतिमेतीत्यर्थः ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा ॥

त्रिणाचिकेत उक्तोर्थः । त्रयमेतद्विदित्वा “ब्रह्मजज्ञंदेवमीडयम्”

इति मंत्रनिर्दिष्टं ब्रह्मस्वरूपं तदात्मकस्वात्मरूपं त्रिभिरेत्यसंधिमि-
ति निर्दिष्टाग्निस्वरूपं च विदित्वा गुरूपदेशेन शास्त्रतो वा ज्ञात्वा ॥

य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

एतादृशार्थत्रयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेतमग्निं यश्चिनुते ॥

समृत्युपाशान् पुरुतः प्रणोद्य ॥

मृत्युपाशान् रागद्वेषादिलक्षणान् पुरुतः शरीरपातात्पूर्वमेव
प्रणोद्य तिरस्कृत्य जीवदशायामिव रागादिरहितः सन्नित्यर्थः ॥

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥

पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

यो वाप्येतां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां चित्तिं विदित्वा चिनुते
नाचिकेतम् । स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः करोति
तद्येन पुनर्न जायते ॥

एवं चित्तिं ब्रह्मजज्ञात्मभूतां विदित्वा ब्रह्मात्मकस्वरूपतयानुसं-
धाय नाचिकेतमग्निं चिनुते स एव ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसंधानशीलस्स-
न्न पुनर्भवहेतुभूतं यद्भगवदुपासनं तदनुतिष्ठति । ततश्चाग्नौ भगवदा-
त्मकस्वात्मानुसंधानपूर्वकमेव चयनं “त्रिभिरेत्य संधित्रिकर्मकृत्तरति-
जन्ममृत्यु” इति पूर्वमंत्रे भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधनतया निर्दिष्टं
नान्यदिति भावः ॥

एष तेग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यः ॥

उपदिष्ट इति शेषः ॥

यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ॥

स्पष्टार्थः । किंच-

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यंति जनास्तृतीयं वरं नचि-
केतो वृणीष्व ॥

एतदग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यंतीत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्। नचिकेता आह॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नाय-
मस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष
वरस्तृतीयः ॥

अत्ताचराचर० १।२।८॥”इत्यधिकरणे इमं मंत्रं प्रस्तुत्य इत्थं हि
भाष्यकृता “अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यवि-
ज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाप्रश्नः
क्रियते येयंप्रेतइति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम् । अपितु
सर्वबंधविनिर्मुक्षाभिप्रायम् । यथा नप्रेत्यसंज्ञास्तीति ॥ अयमर्थः ।
मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबंधविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषयवादिवि-
प्रतिपत्तिनिमित्ताअस्तिनास्त्यात्मिका एवं विचिकित्सा तदपनोद-
नाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयानुशिष्टोहं विद्यां जानीयामिति ॥ तथा
हि ॥ बहुधाविप्रतिपद्यन्ते—केचिद्वित्तिमात्रस्यात्मनः स्वरूपोच्छि-
त्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते ॥ अन्येतु वित्तिमात्रस्यैव सतोऽविद्यास्तम-
यम् ॥ अपरेपाषाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषविशेषगुणोच्छेद-
लक्षणं कैवल्यरूपम् ॥ अपरे अपहृतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपग-
च्छंतस्तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमे तद्भाव-
लक्षणंमोक्षमातिष्ठन्ते ॥ त्रय्यंतनिष्णातास्तु निखिलजगदेककार-
णस्याशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकान-
वधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य
सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरि-
च्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्यानादिकर्म-
रूपाविद्यातिरोहितस्याऽविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवं
मोक्षमाचक्षते ॥ तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च त्वत्प्रसादाद्विद्या-

मिति नचिकेतसा पृष्टोमृत्युः” इतिभाषितम्॥तथा “त्रयाणामेवचै-
वम् । १ । ४ । ५॥”इतिसूत्रे “तृतीयेनवरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणो-
पेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं चपृ-
ष्टम्” इतिभाषितम् । श्रुतप्रकाशिकायां च “येयंप्रेतइत्यादिप्रश्नवा-
क्येमोक्षस्वरूपप्रश्नः कण्ठोक्तः । प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्न-
श्वार्थसिद्धः । निर्विशेषताऽऽपत्तिर्मोक्षश्चेद्वाक्यार्थज्ञानस्योपायतान-
स्यात् । उभयलिङ्गप्राप्यंचेतथात्वेनोपासनमुपायःस्यात् । अतोमो-
क्षस्वरूपज्ञानं तदनुबंधिज्ञानापेक्षम्” इतिचवर्णितम् । अतो येयंप्रेत
इत्यस्य मुक्तस्वरूपपरत्वमेव । नदेहातिरिक्तपारलौकिककर्मनिष्ठानो-
पयोगिकर्तृभोक्त्रात्मकजीवस्वरूपमात्रपरत्वम् । अन्यथा तस्यार्थ-
स्य दुरधिगमत्वप्रदर्शनविविधभोगवितरणप्रलोभनपरीक्षाया असं-
भवादितिद्रष्टव्यम् । नचिकेतसोह्ययमभिप्रायः । हितैषिवचनादा-
त्मापरित्यक्तचरमदेहाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकोभवतीत्युप-
श्रुत्य“स्वर्गेलोके नभयंकिंचनास्ति”इत्यादिना मंत्रद्वयेन मोक्षसाधन-
भूताग्निमप्राक्षम् । अधुनातु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषयसंदेहोजाय-
ते । अयं“स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति”इत्यादिना मयोपन्यस्ता-
पहतपाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्तीत्येके ॥ नास्तीत्यपरे ॥
त्वयोपदिष्टएतज्जानीयामिति । अतएवप्रतिवचने “ एतच्छ्रुत्वा-
संपरिगृह्य मर्त्यः । प्रगृह्यधर्म्यमण्डमेतमाप्य समोदतेमोदनीयं हि
लब्ध्वा” इति एतत्प्रश्नानुगुणमेव दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥
एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टोमृत्युरूपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारं-
प्राप्तुंप्रभवते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाह ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा ॥

बहुदर्शिभिरपि देवैरस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे विचिकित्सितं
संशयितम् ॥

नहिसुज्ञेयमणुरेषधर्मः ॥

आत्मतत्त्वं न सुज्ञानमतिसूक्ष्मो धर्मः । सामान्यतो धर्म एव
दुर्ज्ञानः । तत्राप्ययं दुर्ज्ञान इति भावः ॥

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥

स्पष्टोर्थः ॥

मामोपरोत्सीरतिमासृजैनम् ॥

मामा इति निषेधे । वीप्सायां द्विर्वचनम् । उपरोधं माकार्पीः ।
एनं मामतिसृज मुंच ॥ एवमुक्तो नचिकेता आह ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल ॥

स्पष्टोर्थः ॥

त्वं च मृत्योऽयं न सुज्ञेयमात्थ ॥

न सुज्ञेयमिति च यदात्मस्वरूपमुक्तवान् ॥

वक्ता चास्य त्वाद्दृगन्योनलभ्यः ॥

त्वादृक् भवादृश इत्यर्थः ॥

नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥

एवं नचिकेतोऽक्तो मृत्युर्विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये न त्यक्ष्य-
तीति निश्चित्य सत्यपि ग्रहणसामर्थ्ये विषयांतरासक्तचेतसे एता-
दृशमुक्तात्मतत्त्वं नोपदेशार्हमिति मुमुक्षास्थैर्यानुवृत्त्यर्थं प्रलोभ-
यन्नुवाच ॥

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व । बहून् पशून् हस्ति-
हिरण्यमश्वान् ॥

स्पष्टोर्थः ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्व ॥

पृथिव्या विस्तीर्णमायतनं मण्डलं राज्यं वृणीष्व । अथवा भूमेः
संबन्धि महदायतनं विचित्रशालाप्रासादादियुक्तं गृहं वृणीष्व ॥

स्वयंचजीवशरदोयावदिच्छसि ॥

यावद्द्वर्षाणि जीवितुमिच्छसि तावज्जीवेत्यर्थः ॥

एतत्तुल्यं यदिमन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीवि-
कांच ॥

उक्तेन वरेण सदृशमन्यमपि वरं मन्यसे चेत्तदपि वृणीष्व प्रभूतं
हिरण्यरत्नादिकं चिरजीवनं चेत्यर्थः ॥

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि ॥

भव राजेतिशेषः । अस्तेल्लेण्मध्यमपुरुषैकवचनम् ।

कामानांत्वा कामभाजं करोमि ॥

कामानां काम्यमानानामप्सरःप्रभृतिविषयाणाम् । कामभाजं
कामः कामनां तांविषयतयाभजतीति कामभाक् तम् । काम्यमा-
नाप्सरःप्रभृतीनामपि कामनाविषयं करोमीत्यर्थः ॥

येये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामान्छन्दतः
प्रार्थयस्व ॥

छन्दतो यथेष्टमित्यर्थः ॥

इमा रामाः सरथाः सूर्या नहीदृशा लंभनीया
मनुष्यैः ॥

रथवादित्रादिसहिता मया दीयमानाः स्त्रियो मनुष्याणां दुर्ल-
भा इत्यर्थः ॥

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व ॥

मया दत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसंवाहनादिशुश्रूषां कारय-
स्वेत्यर्थः ॥

नचिकेतोमरणं माऽनुप्राक्षीः ॥

मरणमनु मरणान्मुक्तेः पश्चात् मुक्तात्मस्वरूपमितियावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्यवाचिनोपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं नदोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ एवं प्रलोभ्यमानोपि नचिकेता अक्षुभित हृदय आह ॥

श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदंतकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ॥

हे अंतक त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामास्ते श्वोऽभावाः श्व-अभावोयेषां ते तथोक्ताः । दिनद्वयस्थायिनो न भवंतीत्यर्थः । सर्वेन्द्रियाणां यदेतत्तेजः तत् क्षपयन्ति । अप्सरः प्रभृतयो हि भोगाः सर्वेन्द्रियदौर्बल्यावहा इति भावः ॥

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ॥

ब्रह्मणोपि जीवितं स्वल्पम् । किमुतास्मदादिजीवितम् । अतश्चिरजीवितापि न वरणाहेति भावः ॥

तवैव वाहास्तवनृत्य (त्त) गीते ॥

वाहा रथादयः । तिष्ठन्त्विति शेषः ॥

नहिवित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ॥

नहि वित्तेन लभ्ये (ब्धे) न कस्यचित्तृप्तिर्दृष्टचरी “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति” इति न्यायादिति भावः ॥ किंच—

लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्मचेत्त्वाम् ॥

वयं दृष्टवन्तश्चेत्त्वां वित्तं प्राप्स्यामहे । त्वद्दर्शनमस्ति चेद्वित्त-लाभेकोभार इति भावः ॥ तर्हि चिरजीविता प्रार्थनीयेत्यत्राह ॥

जीविष्यामो यावदीशिष्यसित्वम् ॥

यावत्कालं याम्येपदेत्वमीश्वरतया वर्तसे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
तावत्पर्यन्तमस्माकमपिजीवनं सिद्धमेव । नहित्वदाज्ञालङ्घनेनास्म-
जीवितान्तकरः कश्चिदस्ति । वरलाभालाभयोरपि तावदेवजीवन
मितिभावः ॥

वरस्तुमेवरणीयः सएव ॥

येयंप्रेत इति प्राक्प्रस्तुतोवरएव वरणीय इतिभावः ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य ॥

जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूपं ज्ञात्वा ॥

जीर्यन्मर्त्यः कतदास्थः प्रजानन् ॥

विवेकीजरामरणोपप्लुतोयंजनः तदास्थः जरामरणाद्युपप्लुता-
प्सरःप्रभृतिविषयकास्थावान् क्व कथं भवेदित्यर्थः । काधस्थइति
पाठेअधोदेशभूतभूमिष्ठइत्यर्थः ॥

अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदान् ॥

तत्रत्यान्वर्णाआदित्यवर्णत्वादिरूपविशेषाः, रतिप्रमोदाः संभोगा-
दिजनिता आनन्दविशेषाः, तान्सर्वानभिध्यायन् निपुणतयानिरू-
पयन् ॥

अनतिदीर्घेजीवितेकोरमेत ॥

अत्यल्पे ऐहिकेऽचिरजीविते कः प्रीतिमान्त्स्यादित्यर्थः ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सांपराये
महति ब्रूहि नस्तत् ॥

महति पारलौकिके यस्मिन्मुक्तात्मस्वरूपे संशेरते तदेव-
मेब्रूहि ॥

योयं वरोगूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता
वृणीते ॥

गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टोऽयं वरः तस्मादन्यं न नचिकेता वृणीत
इति श्रुतेर्वचनम् ॥ इति प्रथमा वल्ली ॥ एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य मुमु-
क्षास्थैर्यं निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां मन्वानः मुमुक्षां स्तौति ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ॥

अतिप्रशस्तं मोक्षवर्त्माप्यन्यत् । प्रियत्वारूपदं भोगवर्त्मा
प्यन्यत् ॥

ते उभे नानार्थे पुरुषं वृणीतः ॥

ते श्रेयःप्रेयसी विलक्षणप्रयोजने पुरुषं स्ववशमापादयत इत्यर्थः ॥

तयोः श्रेय आददानस्य साधु ॥

तयोर्मध्ये श्रेय आददानस्य मोक्षाय प्रयतमानस्य साधु भद्रं भवति ।

हीयते र्थाद्युपप्रेयो वृणीते ॥

यस्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । उदित्यवधारणे ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः ॥

मनुष्यं प्राप्नुतः ॥

तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ॥

तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्यगालोच्य नीरक्षीरे हंस इव पृथक्करोति ॥

श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते ॥

धियारमत इति धीरः प्रज्ञाशाली । प्रेयोपेक्षयाभ्यर्हितं श्रेय एव वृणीते

प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥

मन्दमतिर्योगक्षेमाद्धेतोः प्रेयो वृणीते । शरीरस्योपचयो योगः ।
क्षेमः परिपालनम् ॥

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामान् ॥

तादृशस्त्वं स्वतोरूपतश्च प्रियान् काम्यमानां रूपादीनित्यर्थः ॥

अभिध्यायन्नचिकेतोत्यस्राक्षीः ॥

दुःखोदकत्वदुःखमिश्रत्वादिदोषमिश्रतया निरूपयंस्त्यक्तवान-
सीत्यर्थः ॥

नैताः सृङ्कां वित्तमयीमवाप ॥

वित्तमयीं धनमयीं सृङ्कां कुत्सितगतिं विमूढजनसेवितां नाऽवा-
प्तवानसि ॥

यस्यां मज्जंति बहवो मनुष्याः ॥

स्पष्टोर्थः ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति
ज्ञाता ॥

या अविद्येति ज्ञाता कामकर्मात्मिका या च विद्येति ज्ञाता वैराग्य-
तत्त्वज्ञानमयी एते दूरमत्यन्तं विषूची विषूच्यौ भिन्नगती परस्पर
विरुद्धे च ॥

विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये ॥

विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनम् । विद्याभीप्सितमिति पाठे आहिता
श्र्यादित्वाग्निष्ठांतस्य परनिपातः, छांदसत्वाद्वा ॥

नत्वां कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥

कामा बहवोऽपि त्वां नालोलुपन्त श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः ।
लुपसदेति यङन्ताल्लुडि छांदसो यलोपः । यङ्लुगन्ताद्वा छांदसमा-
त्मनेपदम् अडभावश्च । “अविद्या या च विद्येति ज्ञाता” इत्युपात्त-
मार्गद्वये अविद्यामार्गं निंदति ॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ॥

काम्यकर्मादिलक्षणायामविद्यायां मध्ये घनीभूत इव तमसि व-
र्तमानाः ॥

स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ॥

स्वयमेव प्रज्ञाशालिनः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानाः ॥

जंघन्यमानाः परियन्तिस्ममूढाः ॥

जरारोगादिदुःखपीडिता अविवेकिनः परिभ्रमन्ति ॥

अन्धेनैवनीयमाना यथान्धाः न सांपरायः प्रति
भाति बालम् ॥

परलोकसाधनव्यापारोऽविवेकिनं प्रति न प्रकाशते ॥

प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेनमूढम् ॥

अनवहितमनस्कं विषयाशावशीकृतमनोरथम् ॥

अयंलोकोनास्ति परइतिमानी ॥

अयमेवल्लोकोस्ति परलोकोनास्तीति मन्यमानः ॥

पुनः पुनर्वशमापद्यतेमे ।

मत्कार्यमाणयातनाविषयो भवतीत्यर्थः । व्यासाचार्यैः “ संय-
मनेत्वनुभूय । ३ । १ । १३ । इति ” सूत्रे ‘ अयं लोकोनास्तिन-
परउतमानीति पाठानुसारेण अयं च लोकः परश्च लोकोनास्तीत्य-
यमर्थोवर्णितः । तत्र पक्षे तस्येति शेषः । पूरणीयश्चशब्दश्चाध्याहा-
र्यः । मानीत्यस्यदुर्मानीत्यर्थः । तस्यायंलोकः परश्च लोकोनास्ती-
त्यर्थः । शिष्टपरिग्रहाभावादयं च लोकोनास्तीत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या ।
स दुर्मानी पुनःपुनर्वशमापद्यतेमइत्युत्तरत्र संबध्यते ॥

श्रवणायापिबहुभिर्योनिलभ्यः ॥

यः प्रसिद्धः परमात्मा सोऽनेकैः पुरुषैः श्रोतुमपिनलभ्य इत्यर्थः ।
श्रवणलाभोपि महासुकृतफलमितिभावः ॥

शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः ॥

श्रवणेपि नसर्वेषां परमात्मप्रतिपत्तिः सुलभेतिभावः ॥

आश्चर्योस्य वक्ताकुशलोस्य लब्धा ॥

अस्यकुशलोवक्ता कुशलः प्राप्ता च दुर्लभइत्यर्थः ॥

आश्चर्योज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥

कुशलेनाचार्येणानुशिष्टोज्ञाताप्याश्चर्यः “ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मांवेत्ति तत्त्वतः ” इत्युक्तेरितिभावः ॥

न नरेणावरेण प्रोक्तएष सविज्ञेयोबहुधाचिंत्यमानः ।

अवरेणाश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन नरेणदेहात्माभिमानिना एषआत्मा विज्ञेयो न भवति बहुधाचिंत्यमानःवादिभिरितिशेषः ॥

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति ॥

अनन्येनोच्यमानादात्मनोनन्येनतदेकांतिना ब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्ते आत्मनि यादृशी अवगतिः सा आत्मावगतिरत्रावरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः । यद्वा । अत्र संसारे गतिः चक्रमणं नास्तीत्यर्थः । यद्वा । अनन्यप्रोक्ते स्वयमवगते गतिरात्मावगतिर्नास्तीत्यर्थः । अन्य प्रोक्त इतिपाठांतरेऽवरनरप्रोक्ते सति आत्मावगतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ननु येन केन चिदुपदिष्टेप्यूहापोहशालिनः स्यादेवेत्यत आह ॥

अणीयान्ह्यप्रतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥

यतोऽणोरणीयानात्माऽतस्तत्स्वरूपं तर्कागोचरम् ॥ तदेवाह ॥

नैषातर्केण मतिरापनेया ॥

आत्मविषयिणी मतिस्तर्कप्रापणीया नेत्यर्थः ॥ अतस्तर्ककुशलेनापि स्वयंज्ञातुं नशक्येत्यर्थः ॥

प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानायप्रेष्ठ ॥

हे प्रेष्ठ प्रियतमस्वस्मादन्येनैव गुरुणोपदिष्टैव मतिर्मोक्षसाधन-
ज्ञानाय भवति ॥ का पुनः सा मतिरित्यत्राह ॥

यांत्वमापः सत्यधृतिर्वतासि ॥

यांमत्तित्वमापः प्राप्तवानसि सिसाधयिषिततया निश्चितवानसी-
त्यर्थः ॥ सत्यधृतिः सत्याऽप्रकंप्याधृतिर्यस्य तथोक्तः । वतेत्यनुकं-
पायाम् ॥

त्वादृङ्मोभूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥

त्वादृशः शिष्योस्माकं भूयादित्यर्थः । पुनरपि तुष्ट आह ॥

जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यम् ॥

शेवधिः कुबेराद्यैश्वर्यमेवंजातीयककर्मफललक्षणमनित्यमिति
जानामि ॥

नह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवंतत् ॥

तदात्मतत्त्वम् । अध्रुवैरनित्यफलसाधनभूतैरनित्यद्रव्यसाध्यैर्वा
कर्मभिरित्यर्थः ॥

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवा-
नस्मि नित्यम् ॥

एवं ज्ञातवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेनानित्यैरिष्टकादि-
द्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः । तस्माद्धेतोर्नित्यफलसाधनं प्राप्तवानस्मी-
त्यर्थः । अतो ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वस्यनविरोधः ॥ त्वादृङ्मोभूया
न्नचिकेतः प्रष्टेति पूर्वमंत्रोक्तं नचिकेतसः श्रवणाधिकारंविबृणोति ॥

कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानंत्यमभयस्य
पारम् । स्तोमंमहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्यानचि-
केतोत्यस्त्राक्षीः ॥

ऋतोः कर्मणः प्रतिष्ठां फलभूतां जगतः कामस्याप्तिं चतुर्मुख-
स्थानपर्यंतसर्वलोकसंबन्धिरूपादिविषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा मो-
क्षस्वरूपमाह ॥ आनन्त्यमभयस्य पारमित्यादिना अविनाशित्वम्,
अत्यंतनिर्भयत्वम्, अपहतपाप्मत्वम्, सत्यसंकल्पत्वादिमहागुण-
रूपस्तोमम्, उरुकीर्तिं स्थैर्यं च मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकिकान्
कामान् प्रज्ञया त्यक्तवानित्यर्थः । यद्वा । मोक्षस्वरूपपरमात्मस्व-
रूप एव सर्वकामाप्राप्तिं तत्रैव सकलजगदाधारत्वं ऋतोः अनन्तफल-
रूपतां चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् ॥ तृतीयं प्रश्नं
प्रतिवक्ति ॥ तंदुर्दर्शमित्यादिना मंत्रद्वयेन ॥

तंदुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम् ॥

“श्रवणायापि बहुभिर्योनिलभ्यः” इत्युक्तरीत्या द्रष्टुमशक्यम् ।
गूढं तिरोधायि कर्मरूपाविद्यातिरोहितम् । सर्वभूतानुप्रविष्टम् ॥

गुहाहितम् ॥

हृदयगुहावर्तिनम् ॥

गह्वरेष्ठम् ॥

आत्मांतर्यामिणम् ॥

पुराणम् ॥

अनादिम् ॥

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ
जहाति ॥

विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्यचेतसः आत्मनि समाधानमध्यात्म-
योगः । “यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञः यदापंचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा
सह” इत्यादिना योवक्ष्यमाणस्तेन योयमधिगमः जीवात्मज्ञानं तेन
हेतुना देवं परमात्मानं मत्वाध्यात्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमा-

त्मज्ञानहेतुत्वादितिभावः । हर्षशोकौ विषयलाभालाभप्रयुक्तहर्ष
शोकौ जहातीत्यर्थः ॥

एतच्छ्रुत्वासंपरिगृह्यमर्त्यः ॥

एतदात्मतत्त्वं श्रुत्वा संपरिगृह्य मननादिकंकृत्वेत्यर्थः ॥

प्रवृह्यधर्म्यम् ॥

कर्मसाध्यं शरीरादि प्रवृह्यपृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः ॥

अणुमेतमाप्य ॥

एतं स्वात्मभूतं सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरम् । अणीयान् ह्यप्रत-
र्क्यमिति निर्दिष्टं देशविशेषे प्राप्य ॥

समोदतेमोदनीयं हिलब्ध्वा ॥

सविद्वान्मोदनीयं प्रीतिविषयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशि-
ष्टस्वरूपं लब्ध्वा मोदते आनंदीभवतीत्यर्थः । “ एष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते ।
स तत्रपय्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः ” इतिश्रुत्यंतरार्थोऽत्रानुसं-
धेयः । एवं प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेनस्तौति ॥

विवृतं सद्मनचिकेतसं मन्ये ॥

नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं सद्म धाम विवृतद्वारं प्रवेशार्हं मन्येइत्य-
र्थः । “ तस्यैष आत्मा विशति ब्रह्मधाम ” इतिश्रुतेः ॥ ननु ब्रह्मजज्ञं
देवमीज्यं विदित्वेति श्रुत्यैकाध्यायाध्यात्मयोगाधिगमेनदेवं मत्वे-
त्यत्रापि परमात्मात्मकजीवः प्रतिपाद्यताम् । ततश्च तंदुर्दर्शमिति
पूर्वमंत्रखंडोपि जीवविषय एवास्तु । ततश्च श्रवणायापिबहुभिर्योनल-
भ्यइतिपूर्वसंदर्भोपिपरिशुद्धजीवस्वरूपपरएवास्तु । ततश्च “ आश्चर्य-
वत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भूततथैवचान्यः । आश्चर्यवच्चैनम-
न्यः शृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चित् ” इति परिशुद्धात्मविषय-

गीतावचनैकार्थ्यमुपपद्यतइतिचेन्न ॥ ब्रह्मजज्ञमितिमंत्रेब्रह्मजज्ञत्वरूप-
 पप्रक्रमश्रुतजीवलिंगबलेनचरमश्रुतदेवशब्दस्यदेवात्मकस्वरूपाश्र-
 यणेपितंदुर्दर्शमितिमंत्रेतादृशजीवलिंगाभावेनदेवमित्यस्यदेवात्मक-
 मित्यर्थाश्रयणायोगात् । एतदेवाभिप्रेत्यभगवताभाष्यकृता “गुहां-
 प्रविष्टावात्मानौ । १ । २ । ११ ॥ ” इति सूत्रेपरमात्मनस्तावत्तंदुर्दर्शं
 गूढमनुप्रविष्टमितिगुहाप्रवेशोद्दृश्यतइत्युक्तम् । तथैवायंमंत्रः परमा-
 त्मपरतयाव्यासाचार्यैर्विवृतः । गह्वरेष्ठमितिपदेनपरमात्मनः गह्वरश-
 ब्दितदुर्ज्ञेयपरिशुद्धात्मस्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् ॥ इयांस्तुविशे-
 षः ॥ ब्रह्मजज्ञमितिमंत्रेपरमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपंप्रतिपाद्य-
 ते । तंदुर्दर्शमितिमंत्रेतुजोवशरीरकपरमात्मस्वरूपंप्रतिपाद्यत इति
 नतयोरैकार्थ्यहानिः । “नह्यध्रुवैःप्राप्यतेहिध्रुवंतत् । एतच्छ्रुत्वासंप-
 रिगृह्यमर्त्यः । प्रवृह्यधर्माणुमेतमाप्य । समोदतेमोदनीयंहिल-
 ब्ध्वा । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा हर्षशोकौ जहाति”इति प्र-
 देशेषुधर्मफलविलक्षणतया ज्ञानसाध्यतया प्राप्यतयाचनिर्दिष्टस्यप्रा-
 प्यस्य स्वरूपंचोक्तप्रदेशेषु धर्मविलक्षणतया मत्त्वेतिप्रतिपन्नस्यो-
 पायस्य स्वरूपं च धीरोहर्षशोकौ जहातीत्यत्र धीर इतिप्रतिपन्नस्य
 प्राप्तुश्चस्वरूपं शोधयितुं पृच्छति ॥

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि (ति) तद्वद ॥

ननुभाष्ये देवं मत्वेत्युपासनविषयतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य
 देवस्याध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेद्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगा-
 त्मनश्च मत्वा धीरोहर्षशोकौजहातीतिनिर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य
 स्वरूपशोधनाय पुनः पप्रच्छ ॥ अन्यत्रधर्मादित्युक्तेः कथंतद्विरुद्ध-
 तया धीर इतिनिर्दिष्टस्य प्राप्तुरित्युच्यतइतिचेत् मैवंवोचः ॥

अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टमात्मशब्दवाच्यं
 प्रजापतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्यं प्राप्यभूतं परिशुद्धस्वरूपमेव । अत-
 स्तस्यापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव । वस्तुगत्या तस्य प्राप्तुरभिन्न-
 त्वात्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्चेति भाष्यंनविरोत्स्यते । अतएव प्रथमं
 तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह—नजायतेप्रियतेवाविपश्चिदिति
 त्युत्तरभाष्यमपिनविरोत्स्यते । नहि नजायतेप्रियते वा विपश्चिदिति
 मंत्रप्रतिपाद्यस्य विपश्चिच्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्तुरूपतोप-
 पत्तिः “आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । विज्ञानसारथि-
 र्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं-
 पदम्” इतिमंत्रप्रतिपाद्यस्यैव प्राप्तुरूपत्वात् । तथैव “विशेषणाच्च १।
 २।१२ ।” इतिसूत्रभाष्ये प्रतिपादितत्वात् । अतएव प्राप्तुप्राप्यै-
 काधिकरणे निर्देशपरे गुहामंत्रे छायातपावित्यज्ञत्ववाचिनःछाया
 शब्देन निर्देशोदृष्टः । नतुविपश्चिच्छब्देन । अतोयथोक्त एवार्थः ।
 अयं मंत्रोव्यासायैः “त्रयाणामेवचैव०।१।४।६।” इतिसूत्रे विवृतः ॥
 धर्म उपायः धर्मादन्यत्र प्रसिद्धोपायविलक्षण इत्यर्थः । अधर्मोऽधर्म-
 तरः उपेयः अधर्मादन्यत्र प्रसिद्धसाध्यविलक्षण इत्यर्थः । अस्मा-
 दिति बुद्धिस्थस्तत्साधकोविवक्षितः । स एवोपेता सहिप्रसिद्धोपेतृवि-
 लक्षणः । साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वादेवं फलदशायाम-
 भाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च । कृताकृतादितिधर्मादीनां-
 विशेषणम् । कृताकृताच्च धर्मादेर्विलक्षणं यद्भूताच्च भव्याच्च
 धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः ॥ यद्वा धर्माधर्मादृचान्यत्रेत्युपा-
 सनप्रश्नः । पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वात् । कृता-
 कृताद्भूताद्भव्याच्चान्यत्रेति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम् । उपे-
 तुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यांतर्भावाच्च । अतएव तस्यापि
 तंत्रेण प्रश्नः । तदन्तर्गतंच प्राप्तुः स्वरूपमितिहि वक्ष्यते । अत्र यत्त-
 च्छब्दौ तृतीयपरावितिभाव इतिनचिकेतसा पृष्ट आह ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ॥

पद्यतइति पदं “सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्”
इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणं ब्रह्मस्वरूपं सर्ववेदाः साक्षात्परंपरयावा प्रति-
पादयन्तीत्यर्थः ॥

तपांसिसर्वाणिचयद्वदन्ति ॥

तपांसि तपःप्रधानाः उपरितनभागा इतिव्यासायैर्व्याख्यातम् ॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ॥

ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासस्त्रीसंगराहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तानु-
तिष्ठन्ति ॥

तत्तेपदं संग्रहेणब्रवीमि ॥

तत्तेपदं संग्राहकेण शब्देन वक्ष्यामीत्यर्थः । प्राप्यवक्तव्यत्वप्रति-
ज्ञापरेस्मिन्मंत्रेर्थात्प्रणवप्रशंसाया अपिलाभात्प्रणवंप्रशस्येति भा-
ष्यस्य सर्वे वेदा इत्यादि पादत्रयोक्तब्रह्मप्रतिपादकतयाप्रशस्येत्यर्थ
इतिश्रुतिप्रकाशिकावचनस्यचनानुपपत्तिरितिद्रष्टव्यम् । संक्षेपेण
तत्प्रतिपादकं किमित्यतआह ॥

ओमित्येतत् ।

“ॐ तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इतिप्रणवस्यब्रह्मवा-
चकत्वात्प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितयोपेयोपेत्रो-
रप्युपदिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ अतएवोपायस्वरूपमप्यत्रार्थमि-
तिमन्तव्यम् ॥ एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यामंत्राभ्यांस्तौति ॥

एतदेवाक्षरंब्रह्म ॥

ॐ मित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीतेतिब्रह्मप्राप्तिसाधन-
ध्यानालंबनत्वादिदमेवाक्षरं ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाद्ब्रह्म ॥

१ अयमर्थः श्रीपद्मपुराणेउत्तरखण्डेषांद्विंशत्यधिकद्विशततमाध्यायादौस्पष्टः श्रीवैष्णव
सम्प्रदायगम्यश्चभवति ॥

एतद्धचेवाक्षरंपरम् ॥

जाप्येषुध्येयेषुच श्रेष्ठमित्यर्थः ॥

एतद्धचेवाक्षरंज्ञात्वा योयदिच्छति तस्यतत् ॥

एतदक्षरमुपास्यानेनोपासनेनेदंफलंमेभूयादिति यत्कामयते त-
त्तस्य भवतीत्यर्थः ॥

एतदालंबनंश्रेष्ठम् ॥

एतदोङ्काररूपमालंबनंश्रेष्ठम् । ध्यानादेरितिशेषः ॥ अतएव-

एतदालंबनंपरम् ॥

एतदालंबनं ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

एतदालंबनंज्ञात्वा ब्रह्मलोकेमहीयते ॥

स्पष्टोर्थः ॥ प्रथमंतावत्प्रत्यगात्मस्वरूपमाह ॥ नजायतेम्रियते
इत्यादिना मंत्रद्वयेन । इदंचप्रस्तुत्य व्यासार्थैरित्थंहुत्तम् “इदं
मंत्रद्वयं तावदेकविषयम् । नहन्यतेहन्यमानेशरीर इत्येतद्विवरणरू-
पत्वाद्वितीयमंत्रस्य हंताचेदितिमंत्रश्च जीवविषयएव । लोकस्यपर-
मात्मनि हंतृहंतव्यभावप्रतीत्यभावात् । परमात्माहि प्रत्यक्षा-
गोचरः । कथंतस्मिन्वध्यतादिप्रतिपत्तिः । अहमेनं हन्मि अयं मांहं-
तुमिच्छतीति वध्यघातकभावाभिमानोहि देहिनां जीवविषय
एव । ननुनास्यजरयैतज्जीर्यतीतिवत् परमात्मनोपि हननप्रतिषे-
धउपपद्यते ॥ सत्यम् ॥ तत्र दहराकाशस्य देहांतःस्थित्या शङ्कित
विकारनिषेध उपपद्यते । इहतुलोकप्रसिद्धा भ्रांतिरनूद्य निरस्यते ।
नहिपरमात्मनि वध्यघातकभ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अतोनुवादनि-
षेधावनुपपन्नौ । नजायत इतिमंत्रश्चेतनैकार्थः । अतोमंत्रद्वयमपि
जीवविषयकमेवेति । अक्षरार्थस्तु-

नजायते म्रियतेवा विपश्चित् ॥

(१२२)

विषयवाक्यदीपिका । [अध्या० १—पाद२—

विपश्चित्त्वाहोऽयमिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः ॥

नायंकुतश्चित् ॥

उत्पादकशून्यः ॥

नवभूवकश्चित् ॥

पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्यः॥नजायते इत्यत्र हेतुमाह॥

“अजः” ॥ इति ॥

नम्रियते इत्यत्रहेतुमाह ॥

“नित्यः” ॥ इति ॥

नकुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह ॥

“शाश्वतोयम्” ॥ इति ॥

नवभूवेत्यत्र हेतुमाह ॥

“पुराणः” ॥ इति ॥

ननुकथमस्य नित्यत्वं शरीरान्तर्वर्तिनः शरीरविनाशानुविना-
शित्वावश्यंभावादित्यतआह ॥

नहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥

स्पष्टोर्थः ॥ तदेवोपपादयति ॥

हन्ताचेन्मन्यतेहंतुम् ॥

अहमेनं हनिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यतेचेदित्यर्थः ॥

हतश्चेन्मन्यतेहतम् ॥

छिन्नदेहावयवो देहात्मदृष्ट्यात्मानं हतोहमितिमन्यतेचेदित्यर्थः॥

उभौतौनविजानि (नी) तः ॥

आत्मस्वरूपमितिशेषः ॥

नायंहन्ति ॥

आत्मानमितिशेषः ॥

नहन्यते ॥

आत्मस्वरूपमितिशेषः । नचवेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथंहननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधावितिवाच्यम् । तस्यैव क्षेत्रज्ञतया तत्प्रयुक्तस्य तत्संभवादितिद्रष्टव्यम् ॥ एवं मंत्रद्वयेन प्रत्यगात्म-स्वरूपंविशोध्य तदात्मभूतपरमात्मस्वरूपमाह ॥

अणोरणीयान् ॥

अणोः सर्वाचेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनादणुतरः । ततोपिसूक्ष्म-स्तदन्तःप्रवेशयोग्यः ॥

महतोमहीयान् ॥

आकाशादेरपि महीयान्महत्तरः । स्वाव्याप्तवस्तुरहितइत्यर्थः ॥

आत्मास्यजन्तोर्निहितोगुहायाम् ॥

अस्यजन्तोर्नजायते म्रियत इति मंत्रद्वयप्रतिपाद्यस्य चेतन-स्यात्मा अंतः प्रविश्य नियन्ता ॥ नचास्यजंतोरित्यस्य हृदयकु-हरवाचिगुहाशब्देनैवान्वयोनात्मशब्देनेतिशङ्क्यम् ॥ मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोतीत्यत्र मूलतः शाखांपरिवास्य मूलतः उप-वेशं करोतीत्यन्वयवत् साकांक्षाभ्यामात्मगुहाशब्दाभ्यामन्वयसंभ-वात् । अतश्च जंतुशब्दितपूर्वमंत्रद्वयनिर्दिष्टजीवस्वरूपापेक्षया एत-न्मंत्रप्रतिपाद्यस्य भेदप्रतीतिः पूर्वमंत्रद्वयप्रतिपाद्य एवाणोरणीया-नितिमंत्रप्रतिपाद्योस्त्वितिशंकानिरस्ता ॥ ननुनजायत इत्युपन्य-स्तस्यात्मनोजायमानवाचिजंतुशब्देन परामर्शस्यानुपपन्नतयाऽस्यजंतोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितेतरदेहपरताया एव वक्तव्य-

त्वेन तद्ब्रह्मनिहितआत्माप्रागुपन्यस्तोजीवएवास्तु ॥ नचकर्तृत्व-
भोक्तृत्वविशिष्टतया सदाहमिति भासमानेजीवे “ कस्तंमदामदं
देवं मदन्योज्ञातुमर्हति । कइत्थावेदयत्रसः ” इत्युत्तरसंदर्भे प्रति-
पाद्यमानदुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेतीतिवाच्यम् । जीवस्यकर्तृत्वा-
दिविशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेपि मुक्तप्राप्यब्रह्मरूपविशिष्टतया
दुर्ज्ञानत्वसंभवादितिचेन्न। “प्राणीतु चेतनोजन्मी जंतुजन्युशरीरिणः”
इतिजंतुशब्दस्य चेतनपर्यायतया पाठात् प्रकृतजीववाचित्वसंभवा
दस्येतिशब्दस्यपूर्वमंत्रनिर्दिष्टजीवविषयत्वसंभवेप्रत्यक्षोपस्थापित
देहपरत्वाश्रयणायोगात् । “एषमआत्मान्तर्हृदयेणीयानेषमेआत्मा
न्तर्हृदयेज्यायान्”इत्यत्यन्ताणुत्वमहत्वयोः परमात्मधर्मत्वेन प्रसिद्ध
तया अणोरणीयानितिमंत्रस्य तद्विषयत्वस्यैव युक्तत्वेन पूर्वमंत्र-
निर्दिष्टशुद्धात्मपरत्वासंभवादणोरणीयानिति मंत्रः परमात्मस्वरू-
पपरएव ॥

तमक्रतुः पश्यतिवीतशोको धातुः प्रसादान्महिमा-
नमात्मनः ॥

तं तादृशं परमात्मानम् । अक्रतुः काम्यकर्मादिरहितः सन्
धातुधारकस्यपरमात्मनः प्रसादादात्मनोमहिमानं महत्वसंपादकं
स्वसार्वज्ञादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदापश्यति तदा वीत-
शोकोभवतीत्यर्थः। “द्युभ्वाद्यायतनं” १।३।१। “इत्यधिकरणेजुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीशम्” इतिमंत्रं प्रस्तुत्य यदास्वस्मादन्यं स्वस्येशं प्री-
यमाणस्येश्वरस्यमहिमानंच निखिलजगन्नियमनरूपं यदा पश्यति
तदावीतशोकोभवतीति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्तदनु-
सारिणेहापि यःपश्यति सवीतशोकोभवतीत्यर्थः । धातुः प्रसादाद्वी-
तशोको भवतीतिवान्वयः। “प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्नेकेशसंक्षयः”
इतिस्मृतेरितिद्रष्टव्यम् । धातोःप्रसादादितिपाठेपिसएवार्थः । तमक्र

तुमितिपाठे अक्रतुं कर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्यमिति परमात्मविशेष-
णम् । धातुः प्रसादशून्यस्य परमात्मतत्त्वं दुरधिगममितिदर्शयति॥

आसीनोदूरं व्रजति शयानोयातिसवतः ॥

परमात्मनः सर्वात्मकत्वादितरत्रविरुद्धतया भासमाना अपि
आसीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्रसंतीतिभावः ॥

कस्तं मदामदं देवं मदन्योज्ञातुमर्हति ॥

हर्षाहर्षरूपविरुद्धधर्माश्रयं तं परमात्मप्रसादानुग्रहीतमादृशज-
नव्यतिरिक्तः कोवा ज्ञातुमर्हतीत्यर्थः ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ॥

अशरीरं कर्मकृतशरीररहितम् । अनवस्थेषु अस्थिरेषु शरीरेषु
नित्यत्वेन तत्रस्थिरम् ॥

महांतं विभुम् ॥

महोवैभवशालिनम् ॥

“ आत्मानं मत्वा धीरो न शोचयति ” । इति ॥

स्पष्टोर्थः ॥ ईदृशात्मप्राप्त्युपायमाह ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥

अत्र प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधनं मननं लक्ष्यते । उत्तरत्र न मेधया
न बहुना श्रुतेनेति श्रवणनिदिध्यासनयोर्वक्ष्यमाणत्वात्तत्समभिव्या-
हारादध्ययनरूपप्रवचनस्य हेतुत्वाप्रसक्तेः । तथैव व्यासार्थैरपि वि-
वृतत्वाच्च ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥

एष परमात्मा यं साधकं प्रार्थयते तेन लभ्यः । प्रार्थनीयपुंसा

लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वंच तत्प्रियतमस्य पुंसः । तत्प्रियतम-
त्वंच तत्प्रीतिमतएव । ततश्च भगवद्विषयिणी उपासकस्यप्रीतिर्भग-
वत उपासकेप्रीतिमुत्पाद्य तत्प्राप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥

तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥

तस्योपासकस्यैष आत्मा परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयति स्वात्मा-
नुभवं प्रयच्छतीत्यर्थः । वृणुत इति पाठे स एवार्थः ॥ परमात्मोपास-
नांगतया कांश्चिद्धर्मानुपदिशति ॥

नाविरतो दुश्चरितात् ॥

अकृत्यकरणाद्योऽनिवृत्तः ॥

नाशान्तो नासमाहितः ॥

अशान्तबाह्येन्द्रियः नानाविधव्यापारविक्षिप्तचित्ततयाऽनवहि-
तमनाः ॥

नाशान्तमानसोवापि ॥

अनिगृहीतमानसश्च ॥

प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥

अत्र पुरुषार्थस्यापि दुश्चरितविरत्यादेरुपासनाङ्गतया विधानं
पुरुषार्थानृतवदननिषेधस्य दर्शपौर्णमासप्रकरणे नानृतवदेदिति
कृत्वङ्गतया विधानवदुपपद्यते । यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेध-
मतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमविगुणं चिकीर्षति तस्य दुश्चरितविरति-
रूपाङ्गवैगुण्यादुपासनसाङ्ग्यं न सिध्यतीति भावः ॥

यस्य ब्रह्मचक्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्यो-
पसेचनं कइत्थावेदयत्रसः ॥

१ प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । यस्यायं निरतिशय प्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति ।
यथा यं प्रियतमम् आत्मानं प्राप्नोति तथास्वयमेव भगवान् प्रयतते इत्यादि श्रीभाष्य-
मप्यत्रानुसन्धेयम् ॥

ब्रह्मक्षत्राख्यवर्णद्वयोपलक्षितकृत्स्नचराचरात्मकमिदं जगद्यस्यौ-
दनोभवति विनाश्यंभवतीत्यर्थः । यस्यमृत्युः स्वयमद्यमानत्वेसति-
अन्यस्यादनहेतुर्भवति “सः” निखिलचराचरसंहर्तापरमात्मा यस्मि-
न्प्रकारे स्थितः यत्प्रकारविशिष्टः तत्प्रकारमित्थमितिकोवेदेत्यर्थः॥
ननु ब्रह्मक्षत्रशब्देन चराचरग्रहणे किंबीजमितिचेत् ॥ उच्यते ॥
ब्रह्म च क्षत्रं च ओदन इत्युक्ते ब्राह्मणक्षत्रियवर्णयोःकिं(कं)चित्प्रत्योद-
नशब्दस्यमुख्यार्थत्वाभावादोदनशब्देन भोज्य(ग्य)त्वंविनाश्यत्वंवा
लक्षणीयम् । नहि ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्तातन्मात्रसंहर्तावाकश्चिज्जीवः
परमात्मावास्ति ॥नचान्तरादित्यविद्यायां येचामुष्मात्परांचोलोकाः
तेषांचेष्टइति सर्वलोकेश्वरे परमात्मन्युपासनार्थं लोकविशेषेईशितृ-
त्वश्रवणात्सर्वसंहर्तर्यपि परमात्मनि ब्रह्मक्षत्रसंहरणमुपासनार्थमुप-
दिश्यतामितिवाच्यम्॥तद्वदस्योपासनाप्रकरणत्वाभावात्।अतोब्रह्म-
क्षत्रग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणं युक्तम्।उक्तंचसूत्रकृता।“अत्ताच-
राचरग्रहणात्।१।२।९।”इति॥नन्वेवमप्योदनशब्देन किमिति विना-
श्यत्वं लक्षणीयम्।गौणत्वमपि शब्दस्य साधारणगुणमपहायासाधा-
रणगुणेनैव निर्वाह्यम्।नह्यग्निर्माणवक इत्यत्राग्निशब्देन पैंगल्यादेरिव
द्रव्यत्वादेरुपस्थितिरस्ति अतएवोद्गातृशब्देन सर्वर्त्विक्सधारणगुणं
विहायोद्गातृगुणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रेनिर्णीता।तद्वदिहापिब्रह्मक्षत्रयोरो-
दनशब्दमुख्यार्थत्वाऽसंभवेपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारलक्ष-
कत्वमेव युक्तम् । नत्वत्यंतबहिरङ्गविनाश्यत्वाकारस्य येननिखिल
चराचरसंहर्ता परमात्मात्रवाक्ये प्रतीयत इतिचेत् । उच्यते । यद्यपि
विनाशित्वं साधारणाकारः तथापि मृत्युर्यस्योपसेचनमिति वाक्य
शेषानुरोधात् साधारणोपि गौर्यावृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु उप-
सेचनशब्दापेक्षया ओदनशब्दस्य मुख्यत्वादोदनशब्दस्वारस्यानु-
रोधेनासाधारणाकाररूपभोग्यत्वे लक्षिते जघन्यमुपसेचनपदमबाध-

कत्वाभिप्रायेण कथंचिन्नीयताम् । अतश्च योत्र ब्रह्मक्षत्रभोक्ता यस्यच मृत्युरबाधकः सोस्मिन्मंत्रे प्रतिपाद्यः । भोक्तृत्वंच जीवस्येति स एवास्मिन्मंत्रे प्रतिपाद्यतामिति चेत् उच्यते । उपसेचनत्वेन रूपितस्य मृत्योरोदनत्वरूपितेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवत्प्रतीतस्य संबंधस्य सर्वात्मना बाधप्रसंगात् । नहि यस्य ब्रह्मक्षत्रं भोग्यं यस्यच मृत्युरबाधक इत्युक्ते मृत्योर्ब्रह्मक्षत्रस्यच संबंधः प्रतीयते । अतः उपसेचनशब्दस्योदनशब्दापेक्षया जघन्यत्वेऽप्यबाधकत्वरूपसाधारणगुणं विहाय स्वयमद्यमानत्वे सत्यन्यादनहेतुत्वरूपा साधारणाकार एव ग्राह्यः । ततश्चैकवाक्यान्तर्गतया चरमश्रुतोपसेचनपदानुसारेणोदनशब्देनापि विनास्यत्वमेवलक्षणीयम् । स्वबुद्ध्युपस्थापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादप्येकवाक्यतापन्नपदांतरोपस्थापितगुणग्रहणस्यैव बुद्धिछाववेनैकवाक्यतासामर्थ्यान्ुरोधेन च न्याय्यत्वादित्यस्यार्थस्याप्ताचराचरग्रहणादित्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । परमात्मनश्च सूयासत्वं द्वाभ्यां मंत्राभ्यां दर्शयति ॥

ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च तृणाचिकेताः ॥

सत्यवदवश्यं भाविकर्मफलमनुभवंतौ सुकृतसाध्यलोकवर्तिनौ गुहां प्रविष्टौ हृदयगुहावर्तिनौ परार्धे उत्कृष्टे परमाकाशे वर्तमानौ अज्ञसर्वज्ञरूपतया छायातपशब्दनिर्दिष्टौ पंचाग्निपरिशुश्रूषापरिशुद्धांतःकरणात्रिणाचिकेता ब्रह्मविदश्च वदन्तीत्यर्थः । अज्ञवाचि छायाशब्देन जीवं निर्दिशतो यमभिप्रायः । उपास्योपासकयोरेकगुहावर्तित्वेतयोरेव प्राप्तप्राप्यतया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन निरूपितेश-

रीरेवस्थानमयुक्तम् । नहिरथेन प्राप्तव्यो रथस्थोभवतीति शंका न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मनः तत्रावस्थितत्वेपि जीवस्य “पराभि-
ध्यानात्तुतिरोहितम् । ३।२।५॥” इत्युक्तरीत्या परमात्मसंकल्पमूलक-
मरूपाविद्यातिरोहिततया तदनुभवलक्षणतत्प्राप्तेरभावेन प्राप्तप्राप्य-
योः रथत्वरूपितशरीरांतर्वर्त्यैकगुहावर्तित्वकथनेनानुपपत्तिः ॥

यः सेतुरीजानानाम्,

यज्वनामाधारभूतः । कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामितिकान-
जंतः शब्दः ॥

अक्षरं ब्रह्म यत्परम् ॥

निर्विकारं परं ब्रह्म ॥

अभयं तितीर्षतां पारम् ॥

संसारसागरं तितीर्षतां निर्भयं दृढतरं तीरम् ॥

नाचिकेतं शकेमसि ॥

नाचिकेताग्निप्राप्यमुपासितुं शक्ताः स्मेत्यर्थः । शकेर्व्यत्यये-
नशपि “इदंतोमसि । ७।१।४६॥” नाचिकेतं शकेमसीत्यस्य मंत्र
खंडस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । अतोदुरुपास्यत्वबु-
द्ध्या नभेतव्यमिति भावः ॥ आत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना सोध्वनः
पारमाप्नोतीत्यंतेन संसाराध्वपारभूतवैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमु-
पदिशन् प्राप्तुरूपमुपदिशति ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि,

शरीराधिष्ठातारम् ॥

शरीरं रथमेव च ॥

स्पष्टार्थः ॥

बुद्धितुसारथिविद्धि,

बुद्धिलक्षणव्यवसायाधीनत्वाद्देहप्रवृत्तेस्तस्याः सारथित्वमिति-
भावः ॥

मनः प्रग्रहमेवच ॥

प्रग्रहोरशना ॥

इन्द्रियाणिहयानाहुः,

स्पष्टोर्थः ॥

विषयांस्तेषु गोचरान् ॥

तेषुइन्द्रियेषु हयत्वेन रूपितेषु । गोचरान्मार्गान् । शब्दादिविषया-
न्विद्धीत्यर्थः । रथसारथिहयप्रग्रहत्वेन रूपितानां शरीरेन्द्रियमनोबु-
द्धीनामभावे रथित्वेन रूपितस्योदासीनस्यात्मनो गमनरूपलौकि-
कवैदिकक्रियाकर्तृत्वमेवनास्तीत्येतत्सुप्रसिद्धत्वेनदर्शयति ॥

आत्मैन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

आत्मशब्दोदेहपरः । मनश्शब्दस्तत्कार्यबुद्धेरप्युपलक्षकः । पूर्व-
मंत्रे बुद्धेरपिसारथित्वेन निर्दिष्टत्वात् । भोक्ता कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
मानित्यर्थः । नहिकेवलस्यात्मनः कर्तृत्वंभोक्तृत्वंवास्तीतिभावः ॥
शरीरादेरथत्वादित्यरूपणस्य प्रयोजनमाह ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवतिअयुक्तेन मनसा सह । तस्ये-
न्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इवसारथेः ॥ यस्तुविज्ञा-
नवान्भवतियुक्तेनमनसासह । तस्येन्द्रियाणिवश्यानि
सदश्वाइवसारथेः ॥

लोकेहि समीचीनसारथिप्रग्रहवतः अश्वा वशीकृता भवंति । एवं-
सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनसोः समीचीन्ये अश्वत्वेन

रूपितानीन्द्रियाणि वश्यानिभवन्तिनान्यथेत्यर्थः ॥ हयत्वेन रूपिता-
नामिन्द्रियाणां वशीकरणतदभावयोः प्रयोजनं दर्शयति मंत्रद्वयेन ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवतिअमनस्कः सदाऽशुचिः ।
नतुतत्पदमाप्नोतिसंसारंचाधिगच्छति ॥ यस्तुविज्ञान-
वान्भवतिसमनस्कःसदा शुचिः । सतुतत्पदमाप्नोतिय-
स्माद्भूयो न जायते ॥

अमनस्कः अनिगृहीतमनाः । अतएवाशुचिः । सर्वदाविपरीतचिंता-
प्रवणत्वादित्यर्थः । न केवलं जिगिषितप्राप्त्यभावमात्रं प्रत्युत गहनं
संसारकांतारमेव प्रापयतीत्यर्थः ॥ किंतत्पदमित्याकांक्षायांतत्पदं
दर्शयन्नुपसंहरति ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोध्वनः
पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

समीचीनविज्ञानमनःशाली संसाराध्वपारभूतं परमात्मस्वरूपं
प्राप्नोतीत्यर्थः । वशीकार्यत्वायरथत्वादिनारूपितेषु शरीरादिषु
यानि येभ्योवशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते ॥

इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः । मनसस्तुप-
राबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्ता-
त्पुरुषः परः । पुरुषान्नपरं किंचित्साकाष्ठासापरागतिः ॥

१ अत्रास्य परमपदस्य मायिकत्वेन मिथ्यात्वं परममुक्ताप्राप्यत्वं च केचिद्वदन्ति ॥ तत्प-
रिहाराः श्रुतियुक्तिभिर्वैदार्थसंग्रहे श्रीभाष्यकारैर्निरूपिताः । अन्येषामपि तर्काणां परिहारो-
धिकरणसारावल्यां चतुर्थाध्याये “संघाते नित्यता न क्वचिदपि न पृथिव्यादिबाधस्तथात्वे
पर्यंकाद्यैर्न साध्यं किमपि भगवतः पूर्णनिस्सीमशक्तेः ॥ व्याप्तप्राप्त्यर्थमूर्ध्वं गतिरपि विफ-
लेत्यादिकान् हेतुकानां क्षोदिष्ठक्षीबजल्पाञ्छ्रुतिरुपशमयेदद्भुतार्थस्वतंत्रा” इत्यादिना
कृतः । तत्राधिकरणचिंतामणिरपि । यः संघातः सविनाशीति दृष्टानुसारेण व्याप्तिः दिव्य-
विभूतिनित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणबाध्या । यथानरशिरःपवित्रत्वेन प्राण्यंगत्वस्य व्याप्तिः
कपालापवित्रत्वप्रतिपादकप्रमाणबलाद्बाध्यतेइत्यादिः ॥

अस्य मंत्रद्वयस्यार्थो भगवता भाष्यकृता “आनुमानिकमप्येकेषाम् ० । १ । ४ । १ ॥” इत्यधिकरणे उक्तः । इत्थं हि तत्र भाष्यकृता तेषु रथादिरूपीतशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते । इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिना तत्र हयत्वेन रूपितेन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेन रूपितविषया वशीकार्यत्वे पराः । वश्येन्द्रियस्यापि विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं मनः । मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा । अध्यासादौ मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्याऽपि रथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्परः । सर्वस्यात्मेच्छायत्तत्वात् । आत्मैव महानिति च विशिष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम् । तदायत्तत्वाज्जीवस्य सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽतर्क्याम्यध्वनः पारभूतः परमपुरुषः । यथोक्तस्यात्मपर्यंतस्य तत्संकल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । सखल्वन्तर्क्यामितयोपासनस्यापि निर्वर्तकः । “परात्तु तच्छ्रुतेः । २ । ३ । ४० ।” इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्बृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते ॥ “पुरुषान्न परं किञ्चित्साकाष्ठासापरामतिः” इति । तथा चान्तर्क्यामि ब्राह्मणे “य आत्मनितिष्ठन्” इत्यादिभिः सर्वसाक्षात्कुर्वन्सर्वनियमयतीत्युक्त्वा नान्यो तोस्ति द्रष्टेति नियंत्रंतरं निषिध्यते ॥ भगवद्गीतासु च “अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवचैवात्र पञ्चमम्” इति ॥ दैवमत्र पुरुषोत्तम एव । “सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च” इति वचनात् । तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेव ॥ यथाह । “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शरणं गच्छ” इति । तदेव मात्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रिया-

दयः इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था इत्यत्रस्वस्वशब्दैरेवप्रत्यभिज्ञायन्ते । तेन
रथरूपितं शरीरमितिपरिशेषात्तदव्यक्तशब्देनोच्यतइतिभाषितम् ॥

एषसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते ॥

सर्वेषु भूतेष्व्वात्मतया वर्तमानोसौ गुणत्रयमायातिरोहितत्वेना-
जित्वाह्याभ्यन्तःकरणानां नयथावत्प्रकाशते ॥

दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः ।

अग्र्यया ऐकाग्र्ययुक्तया बाह्याभ्यन्तरव्यापाररहितया सूक्ष्मार्थ-
विवेचनशक्तया सूक्ष्मदर्शनशीलैर्दृश्यतेइत्यर्थः ॥ बाह्याभ्यन्तरकरण-
व्यापारराहित्यप्रकारमध्यात्मयोगाधिगमेनेतिनिर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञा-
नप्रकारंचदर्शयति ॥

“यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञः” ॥ इत्यादिना ॥

इमंमंत्रं प्रस्तुत्येत्यंहि भाष्यकृता “हयादिरूपितानामिन्द्रि-
यादीनां वशीकरणप्रकारोयमुच्यते । यच्छेद्वाङ्मनसी वाचंमनसि-
नियच्छेत् । वाक्पूर्वकानि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणिच मनसि
नियच्छेदित्यर्थः । वाक्शब्देद्वितीयायाः सुपांसुलुगित्यादिना लुक् ।
मनसीति सप्तम्याश्छांदसोदीर्घः ।

तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ॥

तन्मनोबुद्धौनियच्छेत् । ज्ञानशब्देनात्र पूर्वोक्ताबुद्धिरभिधीयते ।
ज्ञानआत्मनीतिव्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनिवर्तमाने ज्ञाने निय-
च्छेदित्यर्थः ॥

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् । (बुद्धिकर्तारि मह-
ति आत्मनि नियच्छेत् ।) तद्यच्छेच्छांत आत्मनि ॥

तंकर्तारं परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्य-

१ “ भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मावर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्”
इति पृषोदरादौपाठात्साधुत्वंगूढोत्मानः इत्यस्य ॥

येन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवं भूतेन रथिना वैष्णवं पदंगन्तव्य-
मित्यर्थः” इति भाषितम् । विवृतंच श्रुतप्रकाशिकायाम् । वाचोम-
नसि नियमनं मनोऽनुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनसोबुद्धौ
नियमनं व्यवसायानुगुणप्रवृत्त्यापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयताध्यव-
सायरूपा । तस्या बुद्धेरात्मनि नियमनं स एवोपायतया साक्षात्का-
र्यइत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । शान्ति—स्वतःकर्मिषट्प्रतिभटे । शान्ति-
आत्मनि महत आत्मनोजीवस्य नियमनं नाम तच्छेषतया प्रति-
पत्तिः । आत्मशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गतच्छब्देन निर्देष्टव्ये-
च्छादसत्त्वाल्लिङ्गव्यत्ययः ॥ ननु भाष्ये ज्ञानआत्मनीति व्यधि-
करणे सप्तम्यौ, आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थइत्युक्तिर-
युक्ता । अव्यावर्तकत्वादात्मनीति विशेषणस्य । आत्मन्यवर्तमा-
नज्ञानस्यैवाभावात् ॥ नचतद्यच्छेज्ज्ञानइत्येतावत्युक्ते आत्मस्व-
रूपज्ञानभ्रान्तिः स्यादतो ज्ञाने आत्मनीत्युक्तमिति वक्तुं शक्यम् । तथा
सति तस्याएवभ्रान्तिः सामानाधिकरण्ययोजनया दृढीकरणप्रसंगा-
त् । नह्यात्मनीत्यनेनात्मभ्रान्तिर्व्युद्स्यते । नचात्मनि वर्तमान इति
भाष्यस्यात्मनि विषयविषयिभावलक्षणसंबन्धेन वर्तमानइत्यर्थः ।
आत्मविषयकज्ञान इतियावत् । अतोनाव्यावर्तकत्वेन वैयर्थ्यदोष
इतिवाच्यम् । तथासति ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेदित्यस्य वैय-
र्थ्यापातात् । तदर्थस्यानेनैव सिद्धेरिति चेत् । उच्यते । अयमभिप्रा-
योभाष्यकारस्य । तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनीत्यत्राऽऽत्मनीति विषयसप्त-
मी । तच्चात्मविषयज्ञानम् । आत्मोपादेयः । तदतिरिक्ता अर्थाहेयाइत्ये-
वंरूपम् ॥ तच्चार्थेषु हेयताध्यवसायरूपाबुद्धिरिति श्रुतप्रकाशिकायां
व्यक्तम् । तस्यचात्मानात्मविषयकाहेयताहेयताध्यवसायरूपस्य

१ “ इच्छयायदुपादेयं परातिशयसिद्धये ॥ उभयानुभयैकैकजुषासौशेषशेषिणौ ” इति
शेषलक्षणम् ॥ तत्रोभयजुषेच्छया पत्येशेते, अनुभयजुषेच्छया कुंडलाय हिरण्यम्, एकै-
कजुषेच्छया पुरुषायवस्त्रं, प्राणदायपुरुषः इतिक्रमादुदाहरणानि ॥

ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम स एवोपायतया साक्षात्कार्य इत्ये-
तदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव श्रुतप्रकाशिकायामुक्तात्वाद्वाक्य-
द्वयस्यापि सप्रयोजनतया त्वदुक्तवैयर्थ्यशङ्कानवकाश इति ॥ एवं
वशीकरणप्रकारमुपदिश्याधिकारिपुरुषानभिमुखीकरोति ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत,

आत्मज्ञानाभिमुखा भवत । अज्ञाननिद्राक्षयंकुरुत ॥

प्राप्य वरान्निबोधत ॥

वरान्छ्रेष्ठानाचार्यानुपगम्यात्मतत्त्वं निबोधत । यद्वा उपासिताद्भग-
तो ब्रह्मविद्भ्यो वा । देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवानित्येवं रूपान्
वरान् प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत । नोदासितव्यमिति भावः ॥

क्षुरस्य धारानिशितादुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो-
वदन्ति ॥

ज्ञानिनस्तदात्मतत्त्वं दुर्गमं पंथानं वर्णयन्ति । तत्कस्य हेतोः । यत
आत्मतत्त्वं क्षुरस्यायुधविशेषस्य धाराअग्रं निशिता तीक्ष्णादुरत्यया
नातिक्रमणीया । तीक्ष्णे क्षुराग्रे संचरतः पुंसो यथा कियत्यप्यनवधाने
आत्मना शोभवति एवमात्मस्वरूपावगतिदशायां स्वल्पेऽप्यनवधानेऽ
पराधे आत्मना शोभवतीति भावः ॥ उपसंहरति ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसनित्यमगंधव-
च्चयत् ॥

अत्र नित्यमित्येतदशब्दमित्यादौ प्रत्येकमभिसंबंध्यते । अश-
ब्दत्वादिवशादेव कालवदव्ययम् अवयवापचयशून्यमित्यर्थः ॥

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्यतं मृत्युमुखा-
त्प्रमुच्यते ॥

महतइत्यनेनात्मनि महतिनियच्छेदिति पूर्वमंत्रनिर्दिष्टो जीवो
गृह्यते । ध्रुवंस्थिरं निचाय्य दृष्ट्वा दर्शनसमानाकारोपासनेन वशीकृत्ये
त्यर्थः । मृत्युमुखादतिभीषणात्संसारादित्यर्थः ॥ उपसंहरति ॥

परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्य
तिनान्तरात्मन् ॥

परानंचंतीति परांचि, खानीन्द्रियाणि, परप्रकाशकान्येव
नात्मप्रकाशकानि कुतइत्यत्राह ॥ व्यतृणत्स्वयंभूः—परमात्मा
इमानीन्द्रियाणि हिंसितवान् । “उतृदिर्हिंसायाम्” इति हिधातुः ।
तस्मात्पराङ्पश्यति तस्मादेव हेतोः प्रत्यंचं द्रष्टुमसमर्थानि सन्ति
पराङ्पराचःपदार्थान्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ईदृशेपिलोकस्वभावे नद्याः प्रति-
स्रोतःप्रवृत्तइव कश्चित्पुरुषधौरयः प्रत्यगात्मप्रवणोप्यस्तीत्याह ॥

कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमि-
च्छन् ॥

चक्षुश्शब्दः इन्द्रियमात्रपरः । स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियः कश्चिन्मु-
मुक्षुः धीशाली प्रत्यगात्मानं परिशुद्धेन मनसा साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥

पराचःकामाननुयन्ति बालास्तेमृत्योर्येति वितत-
स्य पाशम् ॥

अज्ञास्त्वात्मव्यतिरिक्तशब्दादिविषयानवगच्छंतः संसारपाशं-
विस्तृतं प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः ॥

याप्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहांप्रविश्य-
तिष्ठन्तीयाभूतेभिव्यजायत ॥

१ तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपा ध्रुवास्मृतिर्ध्यानशब्दवाच्याभवति, सैवभावना
प्रकर्षवशात् “वृक्षेवृक्षेचपश्यामिचरि कृष्णाजिनांबरम्” इति वददर्शनसमानाकाराचभवतीति
वस्पष्टं श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोर्लघुसिद्धांतशेषे ॥

कर्मफलान्यतीत्यदितिर्जीवउच्यते। प्राणेन संभवति प्राणेन सहवर्तते । देवतामयीन्द्रियाधीनभोगा गुहां प्रविश्यतिष्ठन्ती हृदयपुण्डरीककुहरवर्तिनी भूतेभिः पृथिव्यादिभूतैः सह व्यजायत देवादिरूपेण विविधासत्यजायतेत्यर्थः ॥

एतद्वैतत् ॥

एतन्मंत्रप्रतिपाद्यजीवस्वरूपं तत् । तदात्मकं ब्रह्मात्मकमित्यर्थः । अत्रैव प्रकरणे ब्रह्मजज्ञं देवमीजं विदित्वेत्यत्र देवमित्यस्य देवात्मकं परमात्मकमिति व्याख्यातत्वात् । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्येतदुपबृंहणे गीतावचनेपि मां मदात्मकमिति भाषितत्वाच्चैवमेवार्थः ॥ ननु सर्वेषां ब्रह्मात्मकत्वं न संभवति । अहमित्यहंता श्रयतयानुसन्धीयमानो ह्यात्मा सचाहमिहैवास्मीति देशान्तरव्यावृत्ततयानुसन्धीयते ॥ अतो ब्रह्मणः कथं सर्वदेशकालवर्तिपदार्थात्मभूतत्वमित्याशंक्याह ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ॥

यदेव परमात्मतत्त्वमत्र लोकेऽनुसन्धीयमानतयात्मभूतं तदेवलोकान्तरवर्तिनामप्यात्मभूतमित्यर्थः । ततश्चात्मभेदो नास्तीत्यर्थः । अयमभिप्रायः । किं परमात्मतत्त्वविदामहमिहैवेति प्रतीतिः सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वबाधकतयोपन्यस्यते उत तद्रहितानाम् । नाद्यः । तेषामहमिहेत्यादिप्रतीतेरेवाभावात् । प्रत्युताहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्येव प्रतीतेः सत्त्वात् । न द्वितीयः । अतद्विदामहं प्रतीतेर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र परिच्छिन्नत्वप्रतीतेः परमात्मविभुत्वबाधकत्वाभावादिति ॥

मृत्योः समृत्युमाप्नोति यइह नानेव पश्यति ॥

यइह परमात्मनि भेदमिव पश्यति संसारात्संसारान्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नन्वस्माकं परमात्मतत्त्वं कुतो नोपलभ्यत इत्यत्राह ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं,

इदं परमात्मस्वरूपम् । परिशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थ-
दृढीकरणाय पुनरभ्यस्यति ॥

नेहनानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्-
हनानेव पश्यति ॥

उक्तोर्थः ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वरः पुरुष उपासकशरीरम-
ध्ये अंगुष्ठपरिमाणः सन्नास्ते । ततस्तस्मादेव निखिलेश्वरत्वहेतोरेव
वात्सल्यातिशयात् कष्टभूतदेहांतरावस्थानान्नहिविजुगुप्सते । वात्स-
ल्यवशेन भोग्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥

एतद्वैतत् ॥

एतन्मंत्रप्रतिपाद्यमपि पूर्वोक्तपरमात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ॥

शुष्केन्धनानलवत्प्रकाशमान इत्यर्थः ॥

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्वः ॥

अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालत्रयपदार्थजातं
स एवेत्यर्थः ॥

यथोदकं दुर्गेवृष्टं पर्वतेषु विधावति ॥

यथा पर्वतमूर्धनि वृष्टं प्रत्यन्तपर्वतेषु नानाभूततया पतित्वा पति-
त्वा धावति ॥

एवं धर्मान्पृथक् पश्यन्तानेवानुविधावति ॥

एवं परमात्मगतदेवमनुष्यान्तर्यामित्वादिधर्मान्पृथगाधिकरण-
निष्ठान्पश्यन्पर्वतनिर्झरपातमनुकृत्य संसारकुहरेपततीत्यर्थः ॥ अथ
सर्वत्रैकात्म्यज्ञानस्य फलमाह ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासित्तं तादृगेव भवति । एवं
मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥

यथा शुद्धे शुभ्रं जलं प्रक्षिप्तं तत्सदृशमेव भवति, नतु किञ्चिदपि
वैसादृश्यमेवं मनननिदिध्यासनशीलस्यात्मापि परमात्मसदृशएवे
त्यर्थः । गौतमेतिसहर्षसंबोधनम् ॥

यएषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ॥

सर्वेषु जीवेषु निद्रां गतेषु । कामं काममिति णमुलन्तम् । संकल्प्य-
संकल्प्येत्यर्थः । स्वच्छन्दानुरोधेन पुरुषो निर्माता योस्ति ॥

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लो-
काः श्रिताः सर्वे तदुनात्येतिकश्चन ॥

शुक्रं प्रकाशकम् । तदेवनिरूपाधिकममृतमित्यर्थः । नित्यमुक्ता-
नाममृतान्तराणां सत्त्वेऽपि निरूपाधिका मृतत्वाभावात्तदेवेत्यवधारण-
स्य नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । एतेनामृतान्तरनिषेधान्मुक्तपरमात्म
नोरभेदइति शंकाप्रत्युक्ता ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः
करोति । तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं
शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

तमः परे देवे एकीभवतीति स्वात्मन्यविभक्ततमस्त्वावस्थामा-
पन्नमव्यक्ताख्यं बीजमित्यर्थः । आत्मस्थम् आत्मन्यन्तर्यामित-
यास्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेकोबहूनांयोवि-
दधातिकामान् ॥

एकोनित्यश्चेतनः सन् बहूनांनित्यानां चेतनानां कामान्विदधाती
त्यर्थः । नित्यानांमध्येनित्यः चेतनानांमध्येचेतन इतिराजराजादि-
शब्दवदत्यंतनित्यत्वचेतनत्वप्रतिपादनेपि नानुपपत्तिः । “तमात्म-
स्थम्” इत्यादिस्पष्टम् ॥

न तत्रसूर्योभाति नचंद्रतारकं नेमाविद्युतोभांतिकु-
तोयमग्निः ॥

सर्वतेजसांछादकमित्यर्थः ॥

तमेवभांतमनुभातिसर्वं,

अनुभानंपश्चाद्भानम् । तेनकार्यकारणभावः सिद्धः । पौर्वापर्य-
नियमोहि कार्यकारणभावः । सर्वतेजसांकारणमित्युक्तंभवति ॥

तस्य भासा सर्वमिदंविभाति ॥

चाक्षुषरश्म्यनुग्राहकचंद्रातपादित्यवदुत्पन्नस्यापि तेजसः स्व-
संबन्धेनस्वकार्यकारणसामर्थ्यापादकत्वलक्षणानुग्राहकत्वशालीत्य-
र्थः । अत्रचवक्तव्यंकठवल्लीप्रकाशिकायामुक्तं ततोवगन्तव्यम् ॥

यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिस्सृतम् । महद्भयं-
वज्रमुद्यतंयएनंवि (तद्वि) दुरमृतास्तेभवन्ति ॥

अस्मिन्नंगुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टेस्थितानां सर्वेषांततो-
निस्सृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेजनंकंपनंश्रूयते । तच्छा-
सनातिवृत्तौकिंभविष्यतीतिमहतोभयाद्वज्रादिवोद्यतात्कृत्स्नं जग-
त्कंपतइत्यर्थः । भयादस्याग्निस्तपतीत्यादिनैकाथ्यान्महद्भयंवज्रमु-
द्यतमितिपंचम्यर्थेप्रथमेतिभाषितम् । तच्चव्यासायैर्विवृतम् । प्राण
इतिसप्तम्यंतपदसामर्थ्यात् स्थितानामित्यध्याहारः । कुतोनिस्सृता-

नामित्यपेक्षायां प्रकृतस्यैवोपादानत्वमाह । तत इति । एजनंकंपनम् ।
 “एजृकंपने” इति हि धातुः । प्रत्यवायभयात्स्वस्वकार्यप्रवृत्तिः कंप-
 नम् । उद्यतवज्रादिवपरमपुरुषात्संजातेन भयेन कृत्स्नं जगत्कंपत इत्य-
 र्थः । अत्र महद्भयं वज्रमुद्यतमिति चत्वारिपदानि पंचम्यर्थे प्रथमांता-
 नि । तत्राद्यं पंचम्यर्थप्रथमांतपदद्वयं भयवाचि, उत्तरं तु पदद्वयमुद्य-
 द्वाजसदृशब्रह्मपरमिति द्रष्टव्यम् ॥ वशीकार्यपरंपराविश्रांतिभूमितया-
 प्राङ्निर्दिष्टमेव परमात्मानं स्मारयंति ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥

इन्द्रियेभ्यो मनः परमित्यर्थः ॥ इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं-
 मन इत्यनेनैकाध्यात् । सत्त्वशब्दश्च तत्कार्यबुद्धिलक्षकः । मनसस्तु-
 पराबुद्धिरित्यनेनैकाध्यात् ॥

सत्त्वादधि महानात्मा महतो व्यक्तमुत्तमम् । अव्य-
 क्तान्नुपरः पुरुषो व्यापको लिङ्ग एव च ॥

अलिङ्गः लिङ्गागम्यः । पुरुषो वशीकार्येषु परः । तस्य च वशीकर-
 णं तच्छरणगतिरेवेत्ययमर्थः पूर्वमुक्त एवानेन स्मारितो भवति ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-
 नैनम् ॥

अस्य स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषये मूर्तत्वेनाभि-
 मुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः । अत एव चक्षुषा कोपि द्रष्टुं नैष्टे ॥

हृदा मनीषा मनसा भिक्नुतः ॥

अयं मंत्र खण्डः व्यासार्थः “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । ३ ॥”
 इत्यधिकरणे हृदेति भक्तिरुच्यते । मनीषेति धृतिः । न संदृशेति तिष्ठति रूप-
 मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमिति पूर्वार्द्धमेकरूपं पठित्वा भक्त्या
 च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीति महाभा-

रतोक्तेः । अभिक्लृप्तः ग्राह्य इत्यर्थः ” इति विवृतः । धृत्या समाहितात्मा-
भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति साक्षात्करोति—प्राप्नोतीत्यर्थः । भक्त्या-
त्वनन्यया शक्य इत्यनेनैकाग्र्यादिति वेदार्थसंग्रहे प्रतिपादितम् ॥

य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

रूपस्यार्थः ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥

ज्ञायते नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानानिन्द्रियाणीत्यर्थः । “सप्तगतेर्विशे-
षितत्वाच्च । २ । ४ । ५ । ” इत्यधिकरणे व्यासार्थैर्विवृतम् ॥

बुद्धिश्च न विचेष्टेत,

अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिश्च नोच्यते । अतएव तत्र भाष्यम् ।
“अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान् मन एव बुद्धयहंकारचित्तशब्दै-
रूपं दिश्यते” इति ॥

तामाहुः परमां गतिम् ॥

शरीरांतः संचरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिरिति तत्रैव
रूपम् ॥

तां यो म इति मन्यन्ते स्थिरा मिन्द्रियधारणाम् ॥

पूर्वमंत्रनिर्दिष्टां बाह्यांतःकरणधारणां परमां गतिं परमव्योम
गतिं मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्थैः परमा गतिर्योग इति ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेस्य हृदि स्थिताः । अथ
मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

कामाः शब्दादिविषयमनोरथाः हृदि गता यदा शाम्यन्ते तदुत्त-
रक्षण एवायमुपासकः पुमानविशिष्टाश्चिष्टपूर्वोत्तरदुरितो भवति ।
अत्रोपासनवेलायामेव ब्रह्माश्नुते । ब्रह्म अविक्षिप्तेन मनसानुभवती-
त्यर्थः । “इदं च समानाचासृत्युपक्रमात् ० । ४ । २ । ७ । ” इति भाष्ये

स्पष्टम् ॥ उक्तमेवार्थमादरेणाभ्यसन्नुपदेष्टव्यांश्च एतावानेवेत्युप
संहरति ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते हृदयस्यैव (स्येह) ग्रंथयः ।
अथ मर्त्यो मृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥

ग्रंथय इव दुर्मोचा रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः ।
एतावदनुशासनमनुशासनीयम् । उपासकस्य कर्तव्यत्वेन समुपदे-
ष्टव्यमेतावदेवेत्यर्थः ॥ विमुक्तश्च विमुच्यत इति पूर्वमुक्तां द्वितीयां
परममुक्तिमाह ॥

शतंचैकाच हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनि
स्सृतैका ॥

हृदयस्य प्रधाननाड्यः शतंचैकाच सन्ति । तासां मध्ये एका
सुषुम्नाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभिनिस्सृता ॥

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्गुन्या उत्क्रमणे
भवंति ॥

तयोर्ध्वनाड्योर्ध्वब्रह्मलोकं गच्छन्देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वक
स्वरूपाविर्भावलक्षणं मुक्तिं प्राप्नोति । अन्यास्तु नाड्यो विष्वङ्गुत्क्र-
मणे नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणा योपयुज्यन्ते । विष्वङ्ग विततानाड्यः
अन्योत्क्रमण उपयुज्यन्त इति व्यासायैर्व्याख्यातम् ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये
सन्निविष्टः ॥

स्पष्टार्थः ॥

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण ॥

सकलचेतनाचेतनांतर्यामितया संतमात्मानं तच्छरीरिणं चेतना
चेतनलक्षणाच्छरीरा (तच्छरीरभूताज्जनशब्दिताच्चेतना) त्प्रवृहे-

तृथकुर्यात्तृथगात्मानमित्युक्तरीत्याधारकत्वनियंतृत्वशेषित्वधर्मैर्वि-
लक्षणं धैर्येण प्रज्ञाकौशलेनजानीयात् ॥

तं विद्याच्छुक्रममृतं,

शुक्रं तेजिष्ठं स्वप्रकाशज्ञानरूपं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । देवदत्तः
स्वाच्छरीराद्विलक्षण इत्यत्र स्वशब्दस्यदेवदत्तसंबन्धिपरत्ववादि-
हापिस्वाच्छरीरादितिस्वशब्दः परमात्मसंबन्धिशरीरपरामर्शी । न वे-
दितृजनसंबन्धिपरामर्शी । एतेन देहात्पृथक्करणस्य देहैक्यभ्रमविषये
जीवएव संभवात्तस्यैव तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ब्रह्मत्वोपदेशादि-
दंप्रकरणं जीवब्रह्माभेदपरमितिशंकायाअनवकाशः ॥

अंतरउपपत्तेः १ । २ । १३ ।

छांदोग्ये चतुर्थाध्यायेदशमखण्डोपक्रमे ॥

उपकोसलोह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले
ब्रह्मचर्यमुवास ॥

कमलसुत उपकोश (स) लनामा पूर्वोक्तजाबाले सत्यकामे
विद्यार्थं ब्रह्मचर्यमवात्सीत् ॥

तस्यह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार ॥

तदग्निशुश्रूषां द्वादशवर्षाणि कृतवान् ॥

सहस्माऽन्यानन्तेवासिनः समावर्तयंस्तं ह स्मैव
नसमावर्तयति ॥

स्वाध्यायार्थिन इतरान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायंग्राहयित्वा समाव-
र्तयन् । तं ब्रह्मविद्यार्थिनं ज्ञात्वाचिरसेवामंतरेण ब्रह्मविद्यानोपदेष्टव्ये
तिमत्वा तमेव न समावर्तयतिस्म ॥

तंजायोवाच तसोब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्पर्यचारीन्
मात्वाग्नयःपरिप्रावोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति ॥

तपसा तप्तः ब्रह्मचारी सम्यग्निशुश्रूषां कृतवान् एतस्यविद्या-
नुपदेशेतत्परिचरणप्रीता अग्नय एव तदनुग्रहं कुर्युरिति तस्मा
उपकोशलाय विद्यामुपदिशेति तस्य भार्योक्तवतीत्यर्थः ॥

तस्मैहाप्रोच्यैवप्रवासांचक्रे ॥

तस्य विद्यामनुपदिश्यैव देशांतरंप्रोषितः ॥

सहव्याधिना अनशितुंदध्रे ॥

स मानसेन दुःखेन पीडितः सन् अनशनाय मतिंचक्रे । धृङ् अव-
स्थाने इतिधातुः ॥

तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशानकिंचुनाश्चा-
सीति ॥

स्पष्टोर्थः ॥

सहोवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषेकामाः नानात्ययाव्या
धिभिः परिपूर्णोऽस्मिनाशिष्यामीति ॥

अस्मिन् जीवे ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्ताः काम्यमाना विषया नानाविध
गर्भजन्मजरामरणादिलक्षणफलजनकाः मनसि परिवर्तमानाः सन्ति ।
अतस्तद्विषयभयरूपव्याधिभिः पूर्णोऽस्मि अतो न भुंजे इति ॥

अथहाग्नयःसमुदिरे ॥

एतद्वाक्यं श्रुत्वा परिचरणप्रीता गार्हपत्यादयोऽग्नयोदयमानमा-
नसाः संभूयोक्तवन्तः ॥

तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीद्विंतास्मै प्रब्रवा-
मेति ॥

स्पष्टोर्थः ॥

तस्मैहोचुः ॥

तस्मै उपकोशलाय अग्रयोवक्ष्यमाणमूचुरित्यर्थः ॥

प्राणोब्रह्म कंब्रह्म खंब्रह्मेति । सहोवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणोब्रह्म कंच खंच तुनविजानामीति ॥

अस्यायमभिप्रायः ॥ न तावत्प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिधी-
यते । जन्मजरामरणादि भवभयभीतस्य मुमुक्षोर्मममोक्षोपदेशाय
प्रवृत्तत्वात् । अतोब्रह्मैवोपास्यमुपदिष्टम् । तत्र प्राणादिभिः
समानाधिकरणं ब्रह्म निर्दिष्टं तत्र सकलजगत्प्राणपितृत्वयोगेन प्राण-
शब्दितत्वस्य ब्रह्मण्युपपन्नत्वात्प्राणो ब्रह्मेत्युक्तम् । तज्जानामि
कं ब्रह्म खंब्रह्मेत्युक्तंच नविजानामि । यद्यपि कंशब्दस्य सुखमर्थः
खमित्यस्यचाकाशोर्थः ततश्च वैषयिकसुखशरीरकमाकाशशरीरकंच
ब्रह्मेत्यभिप्रायः । उत कमित्यनेन सुखमभिधीयते खमित्यनेनाका-
शवाचिनाऽपरिच्छिन्नत्वमभिधीयते । तयोरन्योन्यविशेष्यविशेषण-
भावेनापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्मेत्यर्थोलभ्यते । ततश्चानयोर्मध्येकार्थं
तात्पर्यमिति नजाने इत्यर्थः ॥

तेहोचुः यद्वाचकं तदेवखं यदेवखं तदेवकमिति ॥

ते तदभिप्रायज्ञा आग्रयो कंखमित्यनयोरन्योन्यविशेषणवि-
शेष्यभाव एवाभिमत इत्यूचुः इत्यर्थः । ननु पुनरुक्तिर्व्यर्थेति चेत् ।
एतद्वाठ्यार्थवाऽपरिच्छिन्नसुखत्वेन सुखरूपापरिच्छिन्नत्वेनचोपास-
नासिद्ध्यर्थवा परस्परविशेषणविशेष्यभावोपदेशसार्थक्या ॥

तत्प्राणंचहास्मै तदाकाशंचोचुः ॥

अतो जगत्प्राणपितृत्वेन प्राणत्वविशिष्टं यद्ब्रह्म तदेवापरिच्छिन्न-
सुखरूपंचेत्यग्रय उक्तवंत इत्यर्थः ॥

अथ हैनंगार्हपत्योनुशशास ॥

जगत्प्राणपितृत्वेनापरिच्छिन्नसुखरूपं च ब्रह्मेत्युपदिश्येवमुपदिष्ट
ब्रह्मविद्यमेनमुपकोशलं गार्हपत्योग्निः स्वविद्यांवक्ष्यमाणामुपदिदे-
शेत्यर्थः । अथ शब्दश्च प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । अत्रचाथहैनमि-
तिशब्दाभ्यां वक्ष्यमाणाम्निविद्यायाः प्रकृतब्रह्मविद्यांगत्वमुपदिश्यते ।
अनुशासनप्रकारमेवाह ॥

पृथिव्यग्निरन्नमादित्यइति ॥

गार्हपत्याग्नेर्मैएताश्चतस्रस्तनवइत्यर्थः ॥

यएषआदिये पुरुषोदृश्यते सोहमस्मि सएवाहम-
स्मीति ॥

पृथिव्यग्न्यन्नादित्यलक्षणानां चतुर्णां रूपाणां मध्येऽग्न्यादित्यरूप-
योर्वक्तृत्वप्रकाशकत्वरूपधर्मसंबन्धादैक्यमग्नेरादित्येन यादृशमैक्यं
नतादृशं पृथिव्यन्नाभ्याम् । तस्मादादित्य एवाहमस्मीत्यग्निरुवाचे-
त्यर्थः ॥

यएतमेवंविद्वानुपास्ते अपहते पापकृत्याम् ॥

ब्रह्मप्राप्तिविरोधिपापंकर्मापहन्ति ॥

लोकीभवति ॥

तद्विरोधिनि पापेनिरस्ते ब्रह्मलोकंप्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्म-
प्राप्तिविरोधिपापनिवृत्तेर्ब्रह्मप्राप्तेश्च प्रधानभूतब्रह्मविद्याफलत्वमेव
तथाप्यंगिफलेनांगस्तूयते इतिद्रष्टव्यम् । यद्वा पापशब्दोब्रह्मविद्यो-
त्पत्तिप्रतिबंधकपापपरः । लोकशब्दश्च ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्नि-
लोकपरोद्रष्टव्यः ॥

सर्वमायुरेति ॥

ब्रह्मोपासनप्राप्त्यैयावदायुरपेक्षितं तत्सर्वमेति ॥

ज्योग्जीवति ॥

व्याध्यादिभिरनुपहतोयावद्ब्रह्मप्राप्तिरुज्ज्वलोजीवति ॥

नास्यावराः पुरुषाः क्षीयन्ते ॥

अस्य शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयोपि ब्रह्मविदएव भवन्ति ।
सन्ततौ ब्रह्मविद्यानुवर्तते नास्या ब्रह्मवित्कुले भवतीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्म-
विद्याफलत्वेन श्रवणात् ॥

उपवयन्तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च ॥

य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च वयमग्नय उपभुञ्जा-
मो यावद्ब्रह्मप्राप्तिविघ्नेभ्यः परिपालयामः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनो नुशशास ॥

अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥

आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रम-
सि पुरुषो दृश्यते । सोहमस्मि स एवाहमस्मीति । स य
एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्यां लोकी भ-
वति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरः पुरुषाः
क्षीयन्ते उपवयन्तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकोऽमुष्मिंश्च य एत-
मेवं विद्वानुपास्ते ॥

चन्द्रमसश्चाग्नेश्च प्रकाशकत्वसाम्यादिति भावः ॥

अथ हैनमाहवनीयो नुशशास प्राण आकाशो द्यौर्वि-
द्युदिति य एतद्विद्युति पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स ए-
वाहमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहतः पाप-
कृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति ना-
स्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उपवयन्तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लो-
कोऽमुष्मिंश्च य एवं विद्वानुपास्ते ॥

विद्युत्पुरुषस्यापि प्रकाशकत्वादाहवनीयैक्यं द्रष्टव्यम् ॥

तेहोचुः उपकोशलैषा सोम्यास्मद्विद्या आत्मविद्या च इति ॥

प्रत्येकमनुशासनानंतरं संमिलित्वा तेब्रुवन्नस्मद्विद्याग्निविद्या आत्मविद्या परमात्मविद्येत्यर्थः । चशब्दोंगांगिविद्ययोरुपदेशक्रियायां समुच्चयद्योतनार्थः । नतु समसमुच्चयार्थः । अग्निविद्याचात्मविद्याचोपदिष्टेत्यर्थः ॥

आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति ॥

एवं वदतामग्नीनामयमभिप्रायः । हेउपकोशल ब्रह्मविद्यामनुपादिश्य प्रोषिते गुरौ तदलाभादनाश्वासं त्वामुपजीवयितुं ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदंगभूतामग्निविद्यांचोपादिक्षाम आचार्यादेवविद्याया विदितायाः साधिष्ठत्वादाचार्य्य एव संयद्भामत्वादिगुणकं ब्रह्माक्षिरूपं च तदुपासनस्थानमर्चिरादिकां गतिमुपदिशत्विति । ततश्च गतिं वक्तृत्यस्यावशिष्टंवक्तेत्यर्थः । नतु गतिमात्रमिति द्रष्टव्यम् ॥

आजगामहास्याचार्य्यः तमाचार्योभ्युवाचोपकोशल इति भगव इति हप्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्यते मुखंभाति कोनुत्वानुशशासेति ॥

स्पष्टोर्थः । एवमुक्तआह ॥

कोनु मानुशिष्याद्भो इति ॥

हेभगवन् त्वयि प्रोषित इहमां कोनुशिष्यादिति ॥

अपेवनिहते ॥

अपनिहृतइवेत्यर्थः । नापहृते नच यथावदग्निभिरुक्तमित्यप्यब्रवीदित्यभिप्रायः । कंचित्कालमपहृत्याग्नीनिमे एव नूनमुपदिष्टवन्तइत्युक्तवानित्याह ॥

इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इति हाग्नीनभ्यूचे ॥

इदानीमीदृशा ज्वलनाकारतया परिदृश्यमाना एवाग्नयः पूर्वम-
न्याकाराः संतो ममोपदिष्टवन्त इत्युक्तवानित्यर्थः । आचार्यआह ॥

किन्तु सोम्य किल तेवोचन्निति ॥

इतरआह ॥

इदमितिहप्रतिजज्ञे ॥

एतातावदुपदिष्टमिति प्रतिज्ञातवान् । इतरआह ॥

लोकान्वावकिलसोम्यते वोचन् अहंतुतेतद्वक्ष्या-
मि यथा पुष्करपलाशे आपोन श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि
पापं कर्मनश्लिष्यते इति ॥

हेसोम्यते अग्नयः पृथिव्यादीन् लोकानेव तवोक्तवन्तः नतुज्ञा-
तव्यं ब्रह्मकात्स्न्येन । अहंतु ते पद्मपत्रजलाश्लेषतुल्यसर्वपापाश्लेषा
पादकविद्याविषयभूतं ब्रह्म वक्ष्यामि यदि शुश्रूषसे इत्यर्थः । पापाश्ले-
षोनाम पापहेतुभूतकर्माचरणेपि पापोत्पत्तिप्रतिबंधकशक्तिमत्त्वम् ।
इदंच प्रामादिकपापविषयम् । पापशब्दश्च सुकृतदुष्कृतसाधारणः ।
एतच्च तत्र तत्रोक्तं तत्रैवानुसन्धेयम् । इतरआह ॥

ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच तस्मै एवमुप-
पन्नायोपकोशलायाचार्यो वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः । यए-
षोक्षिणिपुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्मेति ॥

योगिभिर्योक्ष्यंतर्वर्तिपुरुषो दृश्यते अयमेवात्मा नियन्तेत्यर्थः ।

१ अस्मिन्नेव ग्रंथे अंतरधिकरणे श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोरपि तत्रैव जिज्ञासाधिकरणेच
वेदार्थसंग्रहतात्पर्यदीपिकयोश्चेति बोध्यम् । श्रीशंकरभाष्येपि चतुर्थे स्फुटमिदम् ।

अमृतत्वंनिरतिशयभोग्यत्वमभयत्वं दुःखासंभिन्नत्वं ब्रह्मत्वं निरति-
शयबृहत्त्वम् ॥

तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकंवा सिंचति वर्त्मएवग-
च्छति ॥

तस्मान्निलैपस्थानप्रभावादक्षिणि यद्यपि सर्पिर्वोदकंवा कश्चित्सि-
चेत् तत्पार्श्वद्वयंगच्छति न तत्रलिप्यते ॥

एतंसंयद्रामइत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति यएवं वेद ॥

संयन्ति संगतानि वामानि वरणीयानि प्रार्थनीयानि यस्मिन्स
संयद्रामः सर्वकल्याणगुणाश्रयत्वं सत्यसंकल्पत्वं वासंयद्रामत्वं
तदुपासकस्यापि तत्क्रतुन्यायात्तद्भवतीत्यर्थः ॥

एष उ एव वामनीरेषहिसर्वाणि वामानि नयति
यएवंवेद ॥

वामनीत्वं स्वाश्रितेषु शोभनप्रापकत्वं तत्क्रतुन्यायेन तद्गुणो-
पासकस्यापि तद्भवतीत्यर्थः ॥

एष उ एव भामनीरेषहि सर्वेषु लोकेषु भातिय-
एवंवेद ॥

भामनीत्वं सर्वलोकव्याप्तदीप्तिमद्विग्रहयुक्तत्वम् । उपासक-
स्यापि तद्भवत्यपेक्षायां सत्यामित्यर्थः । अत्र संयद्रामत्ववामनीत्व-
भामनीत्वेषु फलत्वकथनं फलरूपतात्पर्यलिङ्गोपन्यासेन तेषु गुणेषु
तात्पर्यप्रदर्शनार्थम् । नतु सर्पिर्वोदकंवासिंचतीत्यत्रैवार्थवादमा-
त्रतयास्तुतिरूपत्वमितिप्रदर्शनार्थम् । सर्पिर्वैतिवाक्यस्य स्तुतिप-
रत्वं व्यासायैरुक्तम् ॥

अथ यदुचैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमे-
वाभिसंभवन्ति ॥

अथ शब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः । अस्मिन् ब्रह्मविदि सामा-
न्याभिप्रायत्वात्तदेकवचनस्योत्तरत्राभिसंभवन्तीति बहुवचनेन न वि-
रोधः । यद्यदि शव्यं शवदहनादिकर्म पुत्रादयः कुर्वन्ति यदिवा न ते-
र्चिषमभिसंभवन्ति । अर्चिरादिशब्दाश्च “आतिवाहिकास्तल्लिगात् ।
४ । ३ । ४ ॥” इतिन्यायेन तदभिमानिदेवतापराइत्यन्यत्रस्थितम् ।
अत्रकेचित् । उपकोशलविद्यांगभूताग्निविद्यावैभवेन शवदहनादिवै-
गुण्येऽप्युपकोशलविद्यानिष्ठस्य न क्षतिः । विद्यान्तरनिष्ठस्य दहना-
दिवैगुण्ये किञ्चिद्वैगुण्यमस्तीतिवदन्ति । तन्न । नकर्मणा लिप्यते
नोकनीयानित्यादिश्रुतिसिद्धार्थानुवादित्वादस्यवाक्यस्य तादृशा-
र्थप्रत्यायकत्वाभावात् । अतोऽथयदुचैवास्मिन्नित्येतत्सर्वब्रह्मवित्सा-
धारणमेव ॥

अर्चिषोहरन्ह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा
द्यान् षडुदङ्केति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संव-
त्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं
तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्मगमयति । एषुदेवयथो
ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमंमानवमावर्तं ना-
वर्तन्ते॥

यान् षण्मासान् उदङ्कादित्यएति तान्मासानित्यर्थः । देवपथः
देवैरातिवाहकैर्नीयमानः पंथा देवपथः ब्रह्मप्रापकः पंथाः ब्रह्मपथः
एतेन मार्गेण प्रतिपद्यमाना इमंघोरं घटीयंत्रवज्जननमरणाद्यावर्तकं
मनुष्यादिशरीरोपलक्षितं संसारं पुनर्न प्रतिपद्यन्ते ॥

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशा-
त् । १ । २ । १९ ॥

बृहदारण्यके पंचमाध्याये सप्तमब्राह्मणे ॥

अथ हैनमुद्दालकः आरुणिः पप्रच्छ ॥

नाम्नोद्दालकः । अरुणस्यापत्यमारुणिः ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्ववसाम पतंजलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः ॥

मद्रेषु देशेषु गोत्रतः काप्यस्य नाम्ना पतंजलस्य गृहेषु
“ गृहाः पुंसिचभूमन्येव ” इत्येकस्मिन्बहुवचनम् । कल्पसूत्रमधी-
यानाउषितवन्तः ॥

तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोसीति
सोब्रवीत्कबन्ध आथर्वण इति ॥

नाम्ना कबन्धः अथर्वपुत्रश्च इतरत्स्पष्टम् ॥

सोब्रवीत्पतंजलं काप्यं याज्ञिकांश्च ॥

सगन्धर्वः याज्ञिकान् यज्ञाध्येतृन् अस्मांश्चाध्यापकं काप्यंचा-
ब्रवीदित्यर्थः । तदेवाह ॥

वेत्थनु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति ॥

सूत्रेण पुष्पाणीव ग्रंथनेन विष्टब्धानीत्यर्थः । एतादृशं सूत्रं
त्वंवेत्थ किमितिप्रश्नः ॥

सोब्रवीत्पतंजलः काप्यः नाहं तत्सूत्रं भगवन्
वेदेति ॥

एवं सूत्रं पृष्ट्वा अन्तर्यामिणं पप्रच्छेत्याह ॥

सोब्रवीत्पतंजलं याज्ञिकांश्च वेत्थनुत्वंकाप्य तमंत
र्यामिणं यद्मं च लोकं परंचलोकं सर्वाणिच भूतानि
यान्तरोयमयतीति । सोब्रवीत्पतंजलः काप्यः नाहं भग-
वन् वेदेति । सोब्रवीत्पतंजलं काप्यं याज्ञिकांश्च योवै
तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तंचांतर्यामिणमिति ॥

इतिशब्दः प्रकारवचनः । हेकाप्य तत्सूत्रं तम् ॥

चांतर्यामिणमस्मदवगतप्रकारेण योविद्यादित्यर्थः ॥
शिष्टंस्पष्टम् ॥

सब्रह्मवित्सलोकवित्सदेववित्सवेदवित्स भूतवित्स-
आत्मवित्ससर्वविदितितेभ्योब्रवीत् ॥

सपरब्रह्मवित्तन्नियाम्यलोकदेवभूतवित्सपरमात्मवित्ससर्वविदिति
एवंतेभ्यः काप्ययाज्ञिकेभ्यः गंधर्वोब्रवीदित्यर्थः ॥

तदहंवेद ॥

तत्सर्वमहंजानेइत्यर्थः ॥

तच्चैवंयाज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान् तंचांतर्यामिणं ब्र-
ह्मगवीरुदजसे मूर्द्धातेविपतिष्यतीति ॥

ब्रह्मगवीब्रह्मविद्यापणबंधभूतागाः । गोरतद्धितलुकि । ५।४।९२।
इति टचि समासांते टिङ्गाणम् । ४ । १ । १५ । इत्यादिना ङीप्
उदजसे चेत्कलयसेचेत् तेमूर्धा व्यपतिष्यतीति शशापतम् ॥

वेदवा अहंगौतमतत्सूत्रंतंचांतर्यामिणमिति ॥
याज्ञवल्क्यस्यप्रतिवचनम् । हेगौतम तत्सूत्रं तंचांतर्यामिणमहं
वेदवेदैवेत्यर्थः । एवमुक्तउद्दालक उवाच ॥

योवाइदंकश्चिद्ब्रूयाद्वेदवेदेति ॥

यः कश्चिद्वै सर्वज्ञडम्भः इदं वेद इदं वेदेति वाचा ब्रूयादित्यर्थः ।

यथावेत्थ तथा ब्रूहीति ॥

यथा येन प्रकारेण वेत्थ तेन प्रकारेण ब्रूहि किं वचनेनेत्यर्थः ॥

सहोवाच वायुर्वैगौतम तत्सूत्रं वायुना वैगौतम सूत्रेण अयंच लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संहन्धानि भवंति तस्माद्वै गौतम पुरुषंप्रेतमाहुः व्यसुंव्यस्रं सिषतास्यांगानीति वायुनाहि गौतम सूत्रेण संहन्धानि भवंतीति ॥

यस्मात्सर्वाणि वायुना ग्रथितानि तस्मादेव हेतोरुक्रांतप्राणस्य पुरुषस्यांगानि उत्सूत्रमाल्यानीव विस्रस्तानि भवन्ति । अतो-वायुना संहन्धानि । व्यस्रंसिषत लुङ् अंगीकरोति ॥

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति ॥

भवत्वेतदेवमितरद्ब्रूहीत्याह ॥

अंतर्यामिणं ब्रूहीति यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी-मंतरोयमयत्येष त आत्मा तस्याम्यमृतः ॥

पृथिव्यां स्थितस्तदंतर्गतस्तदवेद्यः । तच्छरीरकः सन् योतः प्रविश्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणनियमनं करोति । एषोन्तार्यामीति ऽमृतः आत्मा निरुपाधिका मृतत्वशाल्यात्मेत्यर्थः । ते ऽमृतात्मेति व्यतिरेकनिर्देशादंतार्यामिणो जीवव्यतिरेकः सिद्धः । अमृतत्वविशेषणाच्च सिध्यति । तद्विशेषणं जीवव्यावृत्त्यर्थम् । अंतार्यामीति आत्मेत्युक्ते आत्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वशंकया जीवव्यावृत्तिर्न प्राप्नोतीति

१ अत्रोभयोः पुस्तकयोरस्यैव पाठस्य सत्वेऽपि पोतः पाकोऽर्भकोऽडिम्भ इत्यमरकोशात् डिम्भोऽपि बालिशे बाले इति मेदिनीकोशात् चाडिम्भ इत्येवोचितः पाठः ।

ह्यमृतइत्युक्तम् । निरुपाधिकामृतत्वशाल्यात्मा परमात्मैवात्र प्र-
 श्रानुसारेणेमंच लोकंपरंच लोकं सर्वाणि भूतानियोन्तरोयमयति
 एषत आत्मांतर्याम्यमृत इत्येकेनैव निर्देशेन सर्वांतर्यामिणः उद्दाल-
 कंप्रति त आत्मेति । आत्मप्रतिपादनसंभवात् । यः पृथिव्यां तिष्ठन्
 योप्सुतिष्ठन्नित्यादिपर्यायोपदेशबाहुल्यं किमर्थमिति चेन्न । पृथिव्या-
 द्यैकैकवस्तुषु परिपूर्णत्वेन नियंतृतया स्थितिज्ञापनार्थत्वेन सार्थ-
 क्यत् । परिपूर्णत्वं चाणुमात्रेपि स्थितस्य निरवधिकषाड्गुण्यविशिष्ट-
 तयास्वप्रतिपत्तियोग्यत्वमिति व्यासार्थैर्वाक्यान्वयाधिकरणे । १ ।
 ४ । १९ । वर्णितम् । ननु सर्वाणि भूतानि योन्तरोयमयति तंमेब्रूही-
 ति सर्वभूतस्याप्यंतर्याम्येकोस्ति सवक्तव्य इति पृष्टवतं प्रति पृथिव्यं-
 तर्याम्येव तंतर्यामीजलांतर्याम्येव । तंतर्यामीति पृथिवीजलाद्यंतर्या-
 मिणश्चोद्दालकांतर्यामिणश्चाभेदबोधनमसंगतम् । अंतर्याम्यैक्यस्य-
 प्रागेवनिश्चितत्वात् । अतस्तआत्मेत्यत्रात्मशब्दोनांतर्यामिवचनोपि
 तु स्वरूपवचन इत्येव युक्तमिति चेत् । न । आत्मशब्दस्य शेषित्वा-
 धारत्वाद्यर्थकतयाप्युपपत्तेः । पतिं विश्वस्येत्यादिवाक्यैर्विश्वशेषिणः
 कस्यचिदवगतत्वात्तेनवाक्येन प्रतिपन्नस्त आत्मातेशेषीपृथिव्यादी-
 नामंतर्यामीति प्रघट्टकार्थः । एवम् ॥

योप्सु तिष्ठन् योग्नौ तिष्ठन् योन्तरिक्षे तिष्ठन् यो-
 वायौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन् योदिक्षु तिष्ठन् यश्चं-
 द्रतारके तिष्ठन् य आकाशे तिष्ठन् यस्तमसि तिष्ठन्
 एषत आत्मांतर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम् ॥

उपदिष्टमंतर्यामिस्वरूपमिति शेषः ॥

अथाधिभूतम् ॥

अन्तर्यामिस्वरूपमुपदिश्यत इति शेषः ॥

यः सर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्नित्यधिभूतमथाध्यात्मम् ।

उच्यत इति पूर्ववच्छेषः ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । योवाचि तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन्
यः श्रोत्रे तिष्ठन् योमनसि तिष्ठन् यस्त्वचि तिष्ठन्
योविज्ञाने तिष्ठन् योरेतसि तिष्ठन्नेषत आत्मांतर्याम्य-
मृतः ॥

अत्र विज्ञानशब्द आत्मपरः समानप्रकरणे माध्यंदिनिशा-
खायां विज्ञानशब्दस्थाने आत्मन्नित्यात्मशब्देन निर्देशदर्शनात् ॥

अदृष्टोद्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतोमंता अविज्ञातो
विज्ञाता ॥

अत्र द्रष्टृत्वरूपसाक्षात्कारवत्त्वं नतु चक्षुर्जन्यज्ञानवत्त्वम् । तस्य
परमात्मन्यसंभवात् । श्रोतृत्वं शब्दसाक्षात्कारवत्त्वं मंतृत्वं मंतव्य-
विषयसाक्षात्कर्तृत्वं विज्ञातृत्वं विज्ञानशब्दितनिदिध्यासनविषयसा-
क्षात्कर्तृत्वम् । द्रष्टृत्वादिकं जीवस्याप्यस्तीति अद्रष्टृत्वादिना द्रष्टृ-
त्वादिकं विशेषितं तादृशंच नजीवस्यास्तीतिभावः । अत्रैव द्रष्टृत्वा-
दाबुपाध्यनुक्तेर्निरुपाधिकद्रष्टृत्वमर्थसिद्धम् ॥

नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतो-
स्ति मंता नान्योतोस्ति विज्ञाता एषत आत्मांतर्याम्य-
मृतः । अतोऽन्यदार्तं ततोहोद्दालकआरुणिरुपरराम ॥

अन्यशब्दादेः सर्वनाम्नः पूर्वनिर्दिष्टसमानान्यपरत्वस्य “समानेषु
पूर्वत्वादि” इतिसाप्तमिकाधिकरणे व्यवस्थितत्वात् । अत्राप्यन्यशब्देन
पूर्वनिर्दिष्टाद्रष्टृत्वादिविशेषितनिपरुपाधिकरूपादिसाक्षात्कारादिम-
तोनिषेधउपपद्यतेजीवस्यकरणायत्तज्ञानत्वात् । अन्यस्तत्सदृशोऽ

दृष्टोद्द्रष्टानास्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शिष्टंस्पष्टम् ।
सप्तमंब्राह्मणम् ॥

अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः ॥ १ । २ । २२ ॥

मुंडकोपनिषदिप्रथमखण्डे ॥

शौनकोहवै महाशालोंगिरिसंविधिवदुपसन्नः प्रप-
च्छकस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदं विज्ञातंभवतीति ॥

सर्वोपादानंकिमितिप्रश्नार्थः । विस्तरस्तु मुंडकोपनिषत्प्रका-
शिकायां द्रष्टव्यः ॥

तस्मैसहोवाच ॥

स्पष्टोर्थः ॥

द्वेविद्येवेदितव्येइतिहस्मयद्ब्रह्मविदोवदन्ति ॥

अत्र प्राप्तमित्यध्याहारः । यद्वस्तु प्राप्तं द्वेज्ञाने उपादेये इतिह
तदभिज्ञाः पराशरादयः । “ तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानंच कर्मचोक्तं महा-
मुने । आगमोत्थंविवेकाच्च द्विधाज्ञानंतथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं
परंब्रह्मविवेकजम् ।” इति यद्वदन्ति तज्ज्ञाने सर्वविज्ञातं भवतीत्यर्थः
एतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृताद्वेविद्ये वेदितव्ये इति हस्म
यद्ब्रह्मविदोवदन्ति पराचैवापराचेति । ब्रह्मप्रेप्सुना द्वेविद्ये वेदितव्ये
ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थः इतिभाषितम् ।
एतेन परविद्याया ब्रह्मप्रेप्सूपादेयत्वेप्यपरविद्यायास्तथात्वाप्रतीतेः ।
प्रत्युताथ परा यया तदक्षरमधिगम्यतइति वाक्यपर्यालोचनायामपर
विद्याया ब्रह्मप्रेप्सूपादेयत्वाभावस्यैव प्रतीतेर्ब्रह्मप्रेप्सूनां द्वेविद्ये
उपादेये इतिभाष्यं कथमिति शंकापिनिरस्ता ॥

प्राप्तुमितिपदाध्याहारेणारस्यार्थस्य प्रतीतेरितरथा यत्पदवैय-
र्थ्यात् । किंच कस्मिन् भगव इति सर्वोपादाने पृष्ठे विद्याद्वयकथन

माम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे इति न्यायमनुसरेदतोयथोक्तएवार्थः ।
ओदनपाकं पचतीतिवत् द्वेविद्ये वेदितव्ये इतिनिर्देशः । केते विद्ये-
इत्यत्राह ॥

परचैवापराचेति ॥

परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः । तत्र सूचीकटाहन्यायेना
परज्ञानस्वरूपमाह ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः शिक्षा
कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमितिहासपु-
राणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणीति ॥

षडङ्गोपेतसशिरस्कसोपबृंहणवेदश्रवणजन्यपरोक्षज्ञानमित्यर्थः ।
अपरविद्यामुक्त्वापरविद्यामाह ॥

अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥

अत्रतच्छब्दः इति ह स्म यद्ब्रह्मविद इति यच्छब्दप्रतिनिर्देश-
कः।येनज्ञानेन इति हस्म यद्ब्रह्मविद इतिवाक्ये प्राप्यतयानिर्दिष्टम् ।
तदक्षरमधिगम्यतेआधिक्येन गम्यते।अपरोक्षीक्रियतइत्यर्थः । विवे-
कादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यज्ञानानंतर्भाविदर्शनसमानाकारंप
रज्ञानमित्यर्थः।एतेनाधिगम्यतइत्यस्य ज्ञायत इतिवाप्राप्यत इतिवा
अर्थस्याश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वब्रह्मप्राप्तिहेतुत्व-
योः सिध्यापरविद्याया ब्रह्मविषयत्वब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वयोरभावेनावर-
विद्याया अपि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः।किंच परवि-
द्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुपलंभादपरोक्षत्वप्रतिपादकभा-
ष्यस्याप्यसंगतिरितिदूषणंपरास्तम् । अधिगम्यत इत्यस्यापरो-
क्षीक्रियत इत्यर्थकत्वात् ॥ नन्वेतदुपबृंहणे श्रीविष्णुपुराणे “द्वेविद्ये

वेदितव्येवै” इतिचाथर्वणीश्रुतिः । परयात्वक्षरप्राप्तिऋग्वेदादिमया
 उपरेति । अधिगम्यतइत्यस्यप्राप्त्यर्थतपोपबृंहितत्वात् कथमिदमुच्य
 तइतिचेन्न । यद्युपबृंहणानुसारेणप्राप्त्यर्थकतयाव्याख्यातव्यमितिनि-
 र्बन्धः । तर्हीतिहस्मतद्ब्रह्मविदोवदंतीतिपूर्ववाक्येपरापरविद्ययोर्द्वयोर-
 पिब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन यया तदक्षरमधिगम्यते । ते इत्य-
 स्यापरविद्याव्यावर्तकत्वाभावप्रसंगेन तद्व्यावर्तकत्वार्थसाक्षादितिप
 दमध्याहृत्य ययासाक्षादक्षरमधिगम्यते प्राप्यते सापराविद्येत्यस्तु ।
 अपरोक्षत्वंतु अर्थाह्म्यते । श्रुत्यंतरे निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमु-
 च्यते “ तस्मिन्दृष्टे परावरे ” इत्यादिदर्शनादिति दृष्टव्यम् । ननु
 “ स्वाध्यायस्यतथात्वेहि । ३ । ३ । ३ । इतिसूत्रे तेषामेवैतां ब्रह्म
 विद्यां वदेतेत्युपसंहारगतब्रह्मविद्याशब्दस्यब्रह्मविद्यांवेदविद्यामित्यु-
 पनिषत्परतयाभाष्यकृताख्यातत्वात् येनाक्षरंपुरुषं वेद सत्यं
 प्रोवाचतां तत्त्वतोब्रह्मविद्यामिति द्वितीयखण्डगतब्रह्मविद्याशब्द
 स्यापि तत्परत्वौचित्यादुपक्रमेच ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वा-
 यज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तिकर्मतया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनि-
 षद्ग्रन्थरूपत्वस्यैवौचित्यात् । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः
 इत्यत्रऋग्वेदादिशब्दानां तज्जन्यज्ञानलक्षणाया अयुक्तत्वेन
 विद्याशब्दस्यैव ग्रन्थपरत्वाश्रयणस्य युक्तत्वात्परविद्याशब्देनापि
 साक्षाद्ब्रह्मप्रापकोपनिषद्भागएवाभिध्यातुमुचितः । ततश्च परोक्षापरो-
 क्षरूपज्ञानपरत्वेन युक्तिपश्यामइति चेत् । अत्रोच्यते । यदि पर-
 विद्याशब्देनोपनिषद्ग्रन्थसंदर्भविशेषः प्रतिपाद्यः ऋग्वेदादिशब्दैर्मुख्य
 या वृत्त्या ऋग्वेदादय एव प्रतिपाद्यास्तर्हि ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदां
 ऋग्वेदादिबहिर्भावप्रसंगेन “ यावेदबाह्याः स्मृतयः ” इत्युक्तरीत्या

सदर्थत्वमेव स्यात् । ऋग्वेदादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमाश्रितवद्भिर-
पि परैरुपनिषदां वेदबाह्यत्वप्रसंगात्परविद्याशब्दोज्ञानवाचीतिव्या-
ख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । परमते द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र सकृ-
त्प्रयुक्त एव विद्याशब्दो सत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्ते ऋग्वेदादि-
ग्रंथसंदर्भलक्षणमपरविद्यांब्रह्मज्ञानलक्षणां परविद्यांचव्यनक्तीतिदो-
षोस्ति । अस्मन्मते सनास्ति । किंचपरव्याख्याने ऋग्वेदादि वेद्य-
विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य इति स्मृतिः पीड्येत । अत
ऋग्वेदादिजन्यज्ञानं ब्रह्मविषयकमेवेत्येवयुक्तम् । अतः परापरज्ञान-
शब्दितपरोक्षापरोक्षज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया
रीतिरेवसाधीयसी ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपा-
णिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भू-
तयोनिपरिपश्यन्ति धीराः ॥

अद्रेश्यम् अदृश्यम् । ज्ञानेन्द्रियाविषयम् । अग्राह्यं पाण्यादि-
कार्यहानोपादानाद्यविषयम् । अगोत्रंकुलरहितम् । अवर्णमपेतब्रह्म
क्षत्रादिकम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । तत्प्रसिद्धम् ।
अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यंकालापरिच्छिन्नम् । विभुं-
देशापरिच्छिन्नं सर्वगतंसर्वेष्वन्तःप्रविश्यावस्थितम् । तत्रहेतुमाह ।
सुसूक्ष्ममित्युक्तविशेषणविशिष्टं यत्तदव्ययम् । अथ परायया तद-
क्षरमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थः । यद्भूतयोनिपरिपश्यन्ति धीराः ।
प्रज्ञाशालिनः । यत्सर्वभूतोपादानतयापश्यन्तीत्यर्थः । योनिश-
ब्दस्योपादानवचनत्वम् । “यथोर्णनाभिः सृजतेगृह्णतेच ” इति
वाक्यशेषादवगम्यत इति प्रकृत्याधिकरणे १ । ४ । २३ ॥ भा-
षितम् । ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्टं सर्वोपादानत्वं ब्रह्मणो न संभवति ।

घटादिषु मृदादेरेवोपादानत्वदर्शनेन ब्रह्मण उपादानत्वासंभवादि-
त्याशङ्क्य मृदादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया व्याप्तत्वान्मृदादिरूपस्य
ब्रह्मण उपादानत्वेनानुपपत्तिरित्यभिप्रयन्नाह ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ॥

अत्र परशब्द उत्कृष्टवचनः । अपरशब्दोन्यवचनः । यस्मादन्य-
दुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्वयोरपिनिषेधः । तथा सति
नभः सकृच्छ्रुतस्यावृत्तिप्रसंगात् ॥

यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानितिभावः । अणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वं
व्यापित्वमिति फलति । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वव्यापित्वात् ।
सर्वेश्वरत्वादस्यैवैतद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं
च नास्तीत्यर्थ इतिवेदार्थसंग्रहेव्याख्यातम् । कश्चिदिति लिंगव्य-
त्ययश्छांदसः ॥

वृक्षइव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः ॥

नंतव्यवस्त्वभावाद्दृक्ष इवाप्रणतस्वभावः सन् यः प्रधानभूतः
परमपद आस्तइत्यर्थः ॥

तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥

नियमनाद्यर्थमंतःप्रविष्टेन सर्वमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च
मृदादिशरीरकस्य ब्रह्मणो घटादावप्युपादानत्वसंभवाद्भूतयोनित्वं
नानुपपन्नमितिभावः । अयंमंत्रः केषुचित्कोषेषु न दृष्टः कैश्चिद्-
व्याकृतस्तथापिव्यासायैरक्षरपुरुषस्य यस्मात्परं नापरमस्तीति
समाभ्यधिकनिषेधश्चोपक्रमादवगत इत्यभिहितत्वात् नप्रक्षेपशंका-
र्हइतिद्रष्टव्यम् । ननु लोके उपादानस्य स्वभिन्ननिमित्तकारणसापे-
क्षत्वदर्शनादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपन्नम् । किञ्च । एकस्य

ब्रह्मणः परस्परविरुद्धानन्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न संभवति । किञ्च । घटाद्युत्पत्तावुपादानरूपमृत्पिण्डादिषु पूर्वावस्थोपमदर्शयते । प्राकारोपादानभूतास्विष्टकासु चतुरस्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानं दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसंभवेनोपादानत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याह ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च ॥

“यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णासंतत्यवक्रतः । तयाविहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवंजनार्दनः । इत्युक्तरोत्या यथालूतारव्यकीटविशेषस्य स्वांतःस्थिततंतुनिःसारणतत्प्रवेशनयोर्निरपेक्षकर्तृत्वम् ॥

यथापृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ॥

यथैकस्यामेवपृथिव्यां पूर्वावस्थोपमर्दतिरोधानाभावेपिविलक्षणानन्तौषध्युपादानत्वम् ॥

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि ॥

यथाजीवतः पुरुषस्याचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम् ॥

तथाक्षरात्संभवतीहविश्वम् ॥

एवमेवनिमित्तांतरनिरपेक्षादुपादेयविलक्षणात्रिर्विकारात्परमात्मनः परस्परविलक्षणचेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत्संभवतीत्यर्थः । ब्रह्मणोविश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते ॥

तपसाचीयते ब्रह्म ॥

तपसा ज्ञानेन “यस्य ज्ञानमयंतप इति वक्ष्यमाणत्वात् । चीयते उपचीयते । बहुस्यामिति संकल्परूपणे ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः ॥

ततोन्नमभिजायते ॥

“अद्यतेऽत्तिचभूतानि” इतिभोग्यभोक्तरूपचेतनाचेतनसंघातलक्षणमव्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणोजायत इत्यर्थः ॥

अन्नात्प्राणोमनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥

तस्मात्समष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकादन्नशब्दितादव्याकृतात् मुख्यप्राणः अंतःकरणं सत्यशब्दितोभोक्तृवर्गः स्वर्गादयो लोकाः कर्मसुश्रायतममृतंचामृतत्वसाधनं कर्मेतियावत् । अथवा कर्मस्विति निर्धारणे सप्तमी । कर्ममध्ये मोक्षार्थं कर्मेत्यर्थः । तद्वारा एतत्सर्वमभिजायते इतिपूर्वेणान्वयः । एतत्सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् । पूर्वमंत्रोक्ततपःशब्दंविवृण्वन्भूतयोनिभूतस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युपकरणसार्वभौम्यं दर्शयति ॥

यत्सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपः ॥

सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् सर्ववित् तद्वस्तुगतसर्वप्रकार-ज्ञानवान् स्वरूपतः प्रकारतश्चसर्वविषयकज्ञानवत्वमस्मिन्मंत्रेभूत-योनिर्विधेयम् । अप्राप्तत्वात् “ यस्य ज्ञानमयंतपः ” इत्यनेनांशेन पूर्वमंत्रोक्ततपःशब्दविवरणम् । यस्य ब्रह्मणः संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपयुक्तं कर्मान्तरं नास्तीत्यर्थः । ततोन्नमभिजायत इत्यादिकमनुवदति ॥

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं चजायते ॥

तस्मात्संकल्पेन सृष्ट्युन्मुखात् ब्रह्मणः “ ततोन्नमभिजायते ” इत्यत्रान्नशब्दनिर्दिष्टमेतदव्याकृतारूपं ब्रह्म साक्षाज्जायते । तद्वारा नामरूपवत् । अद्यतेऽतिच भूतानीत्यन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोक्तृरूपं च जायत इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्मंत्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिता व्यक्तादिहेतुत्वं विधीयत इतिप्रतिभाति । तथापि तस्य पूर्वमंत्रप्राप्तस्य विधेयत्वासंभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमितिद्रष्टव्यम् । ननु सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपौनरुक्त्याय सर्वज्ञशब्दस्यरूढिरभ्युपगं तव्या “ कृशानुरेताः सर्वज्ञः ” इतिनिबंदुपाठेसर्वज्ञशब्दस्योपापतौ रूढत्वात् । तस्मात्सर्वविदोदेवतांतरान्निमित्तभूतात्तपसा चीयते ब्रह्मे

ति पूर्वमंत्रनिर्दिष्टमेतत् ब्रह्म नामरूपमन्नंच जायत इत्युपादानभूताद्ब्रह्मणो निमित्तस्येश्वरस्य भेद एव प्रतीयत इति चेन्न “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयंतपः” इति तपसा चीयमानतया पूर्वमंत्रनिर्दिष्टस्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासंभवान्निमित्तोपादानभेदविवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रश्नस्य प्रतिवचनासंभवेन प्रतिपिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसंगादित्यलमतिप्रसङ्गेन । प्रथमखंडः ॥

तदेतत्सत्यम् ॥

नित्यम् उत्पत्तिविनाशादिषड्भावविकारशून्यमित्यर्थः ॥

मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ॥

अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्था वेदेषु यान्यग्निहोत्रादिकर्माणि दृष्टवन्तः ॥

तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ॥

गार्हपत्यादिवैतानिकाग्निषु यावज्जीवं कर्तव्यतयाधिकारिमंत्रफलभेदेन बहुधा विहितानि ॥

तान्याचरत नियतंसत्यकामाः ॥

स्वतः सत्यं परंब्रह्मैव कामयमानाः । फलाभिसन्धिरहितास्संत इत्यर्थः ॥

तानि कर्माण्याचरत ॥

अनुष्ठितकर्मणां ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति द्रष्टव्यम् । अमुमुक्षून् प्रत्याह ॥

एषवः पंथाः सुकृतस्य लोके ॥

१ जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति इतियास्कमुन्युक्ताः षड्विकाराः श्रीशंकरभाष्येऽप्युक्ताः ॥

पुण्यफलभूतेलोकेतु वक्षमाणोमार्गइत्यर्थः ॥

यदालोलायतेह्यर्चिःसमिद्धेहव्यवाहने ॥

यथेधनादिभिर्दीपिते अग्नौ यस्मिन्काले ज्वाला चलति ॥

तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥

तस्मिन्काल आज्यभागयोर्मध्ये आहुतीः प्रक्षिपेच्छ्रद्धयातत्सुहु-
तंभवेदित्यर्थः ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शपौर्णमासमनाग्रयणमत्तिथिव-
ज्जितंचाहुतमवैश्वदेवमश्रद्धया अविधिनाहुतमासप्त-
मांस्तस्यलोकान्नाहिनस्ति ॥

दर्शाख्यपौर्णमासाख्येष्ट्यननुष्ठाने नवान्नस्वीकारार्थंशरत्कालक-
र्तव्याग्रयणाख्येष्टिविशेषाननुष्ठाने तिथिसत्कारोपासनहोमवैश्वदेवा-
ननुष्ठाने श्रद्धावैधुर्येण यथाशास्त्रमननुष्ठाने वानुष्ठितमप्यग्निहोत्र-
कर्मतस्य सुकृतफलं सर्वं सप्तपुरुषपर्यंतं नाशयतीत्यर्थः । यद्यप्य-
ग्निहोत्रस्य न दर्शपौर्णमासादिकमंगं तेषांपृथक्फलकत्वात् । तथा-
पि नित्यनैमित्तिकं सकलं कर्मानुष्ठेयमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव
भगवता भाष्यकृता श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु एकतरवैधुर्यपीतरे-
षामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वमयथानुष्ठितस्याननुष्ठितसमत्वंचाभि-
धायेति मंत्रार्थोविवृतः ॥

काली करालीच मनोजवाच सुलोहिता याचसुधू-
म्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचीच देवी लोलायमाना
इति सप्तजिह्वाः ॥

देवीत्येतद्विश्वरुच्यादिविशेषणम् । इतिलोलायमानाःसप्तजिह्वा-
इत्यन्वयः ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालंचाहुतीराद-
दायन् ॥

एतेषु दीप्यमानेषु अग्निजिह्वाभेदेषु विहितकालानतिलंघनेन
होमद्रव्यंगृहीत्वा योग्निहोत्रादिकर्माचरति ॥

तंनयंत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेको-
धिवासः ॥

अधिवसतीत्यधिवासः यस्मिन्सत्यलोके देवानां पतिरनवधिकः
समानो हिरण्यगर्भ आस्ते तत्राहुतयः सूर्यरश्मयो भूत्वा तं यजमानं
प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

एह्येहीतितमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्य-
जमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदंत्योर्चयंत्यः एषवः
पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥

सूर्यस्य रश्मिसंपृक्ता अतएव सुवर्चसः आहुतयस्तं यजमानमर्च-
यंत्यः सुकृतसाध्यः पावन एष चतुर्मुखलोको भवदीयः भवत्स्वा-
मिकः । ईदृशीं प्रियां वाचं वदन्त्येह्येह्येत्याह्वयंत्यस्तं यज-
मानं ब्रह्मलोकं प्रापयन्तीत्यर्थः । एवं ब्रह्मलोकपर्यन्तसाधनान्यपि
कर्माणि क्षयिफलतया निवृत्ते ॥

प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म ॥

षोडशर्त्विक्पत्नीयजमानरूपाष्टादशकर्त्राश्रितत्वेनोक्तमवरफला-
भिसन्धिमत्तयाऽश्रेष्ठं कर्मयेषु यजमानेषु वर्तते । ते यज्ञप्रधानाः
पुरुषाः जीर्णनौका इव संसारार्णवसंतरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा ।
अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्त्तं कर्म येषु श्रौतकर्मसु तदधिकारसंपाद-

कत्वेनावरमंगभूतं भवति । तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि
शोकांबुधितरणे साधनानि न भवंतीत्यर्थः ॥

एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवा
पि यन्ति ॥

एतत्कर्म श्रेयःसाधनं मत्वा येहृष्यन्ति । ते जरां मृत्युं च भूयो
भूयो गच्छन्ति ॥

अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितं
मन्यमानाः ॥

अविवेकप्रधानाः स्वयमेव धीमंत ऊहापोहक्षमा धीशालिन
इति मन्यमानाः ॥

जंघन्यमानाः परियन्तिमूढाः ॥

जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैः भृशं हन्यमाना मूढाः परिभ्रमन्ति ॥

अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

स्पष्टोर्थः । एतदेवविशदयति ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः ॥

प्रकृतिमंडले देवमनुष्यादि बहुधाभिमानितया वर्तमानाः
अज्ञानिनः ॥

वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति ॥

यत्कर्मिणो नप्रवेदयन्ति रागात् ॥

कर्मफलस्वर्गादि रागात् कर्ममूढास्तत्त्वंयतो नजानन्ति ॥

तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥

तत्त्वज्ञानाभावादेव हेतोः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् ॥

इष्टं यागादि पूर्तखातादि एतदेवाखिलपुरुषार्थसाधनं मन्यमानाः ॥

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥

श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः ॥

नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विंशति ॥

तेसुकृतसाध्ये स्वर्गलोकोर्ध्वलोके कर्मफलमनुभूय इमं लोकं ततोप्यवरतरं वा नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥

तपः श्रद्धेयेह्युपवसन्त्यरण्येशांता विद्वांसो भैक्ष-
चर्यां चरन्ति । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रा-
मृतः सपुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

ये संन्यासिनः कृतश्रवणमनना वने स्थित्वोपरतकरणग्रामा-
स्तपःशब्दितं च ब्रह्म तदादरातिशयरूपां च श्रद्धां ये सेवन्ते ते
अवधूतपापाः सूर्यमण्डलं भित्त्वा “सहस्रस्थूणे विमिते दृढउग्रे यत्र
देवानामधिदेव आस्ते ।” इति पर्येकविद्यादिप्रमाणप्रतिपन्नो हेयप्रत्य-
नीकः । सदैकरूपरूपायेतिप्रमाणप्रतिपन्ननित्यविग्रहयुक्तो यत्रास्ते
तत्र यान्तीत्यर्थः । येचेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते इत्यत्र तपः-
शब्देन ब्रह्मोच्यते । बृहदारण्यके श्रद्धां सत्यमित्युपासतइतितप-
शब्दस्थाने सत्यशब्दप्रयोगात् सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वादिति
व्यासायैरुक्तत्वात्तपःशब्दो ब्रह्मपरः । विरक्तस्य परब्रह्मप्राप्तिसाधन-
ज्ञानेच्छोर्गुरूपसदनं विधीयते ॥

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
न्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्स
मित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै विद्वानुपसन्नाय

सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्यं प्रोवाचतां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

अस्मिन्वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन गुरूपसत्तिर्विधीयते कर्मचि-
तान्कर्मसंपाद्यान् लोकान् परीक्ष्यमीमांसान्यायैर्निरूप्य ब्राह्मणोधीत-
सांगसशिरस्कवेदः यइत्यध्याहार्यस इत्युत्तरत्रश्रवणात् । अकृतोनित्यः
अत्र पुरुषोविशेष्यः लिंगवशादक्षरं पुरुषमित्यनंतरोक्तेश्च । कृतेन
कर्मणा नास्ति नसिध्यति नलभ्यतइतीतिकरणं द्रष्टव्यमितियोनिर्वै-
दमायासतद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एवकारेण नियमविधित्वम-
वगम्यते । समित्पाणिः न रिक्तपाणिः “रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं
दैवतं गुरुमिति स्मर्यते । श्रोत्रियं श्रुतवेदांतम् । ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षा-
त्कारवंतम् । श्रुतवेदांतोपि रुचिभेदाद्ब्रह्मनिष्ठो नोपगंतव्य इति भावः ।
अभिगच्छेदित्यन्वयः । शमो बाह्येन्द्रियनियमनरूपः प्रशान्तचित्ताये-
त्यंतःकरणनियमनस्योक्ततयापारिशेष्यात् । एतेन श्रवणोपयुक्तमवधा-
नं विवक्षितं न तूपासनोपयुक्तात्यंतेंद्रियजयादि सतस्मै विद्वान् प्रोवाचे-
त्यन्वयः । येनेति निर्देशो विज्ञानाभिप्रायः । तद्विज्ञानार्थमिति प्रकृतं
सामान्यंतःकरणाभिप्रायेणवा लिंगव्यत्ययेनवा अक्षरम् स्वरूपेणा-
विकारं सत्यं गुणतोप्यविकारम् । आभ्यामचिज्जीवव्यावृत्तिः तां
ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः इति वेदांतसारे व्याख्यातम् ॥

तदेतत्सत्यम् ।

पूर्ववत् ॥

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिगाः सहस्रशः प्रभवन्
ते सरूपाः ॥

अयोगोलकादिगताद्ब्रह्मन्यमानाद्वा वेश्मादिषु सुदीप्ताद्वा पावका-
दनेकशः स्वरूपा विस्फुलिगा यथोत्पद्यन्ते ॥

तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र
चैवापियन्ति ॥

एवमेवचिदचिच्छरीरादक्षराद्वह्मणः तत्सरूपानानाविधस्थूल-
चिदचिद्रूपा भवन्तीतिभावः । कार्यवर्गाउत्पद्यन्ते तत्रैवलीयन्तेच ॥

दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्रा-
णोह्यमनाः शुभ्रोह्यक्षरात्परतः परः ॥

पूर्वत्र वृक्ष इवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येक इतिद्युसंबन्धित्वेन
तदपाणिपादमितिवा नित्यं विभुमितिवा अमूर्तत्वेन तेनेदं
पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति बाह्याभ्यन्तरसर्ववस्त्वात्मतया अचक्षुः
श्रोत्रमित्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनःशून्यतया येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य-
मिति विकाररूपदोषशून्यतया शुभ्रशब्दितश्च यः स अव्याकृतादक्ष-
राद्यः परः समष्टिरूपः पुरुषस्तस्मादपिकारणत्वेन पर इत्यर्थः ।
प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादितिभावः । अक्षरात्परत इत्यत्राक्षरशब्दः
अश्नुते इतिवा नक्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापकेनामांतरा
भिलापयोग्यक्षरणाभाववत्यव्याकृते वर्ततेनतु भूतयोन्यक्षरेभूतयोन्य
क्षरस्य सबाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तस्मादेव परत्वासं-
भवात् । नहि तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति विरोधात् । नचाक्ष-
रात्परत इति पंचम्योः सामानाधिकरण्यमेवास्तु । ततः स्वविकारापेक्ष
यापरभूतादव्याकृतात्पर इत्येवास्तु । नतु अव्याकृतादक्षरात्परभूता-
त्समष्टिभूतात्पर इतिवाच्यम् । परशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेनाक्ष-
रशब्दस्य परत्वावधिसमर्पकत्वस्यैव युक्तत्वान्नहि देवदत्तादुत्पन्ना-
द्भयमित्यत्र पंचम्योः सामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अतोयथो-
क्तएवार्थः विश्वसृष्टिमेव प्रपञ्चयति ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणिच ॥

स्पष्टोर्थः ॥

खंवायुज्योतिरापंपृथिवीविश्वस्य धारणी ॥

खमाकाशोज्योतिस्तेजो विश्वस्य कृत्स्नस्य धारिणीति पृथिवी-
विशेषणम् ॥

अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषी चंद्रसूर्यौदिशः श्रोत्रेवाग्विवृताश्च
वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवीह्ये-
षसर्वभूतान्तरात्मा ॥

अमुं मंत्रं प्रस्तुत्य “स्मर्यमाणमनुमानंस्यात् । १ । २ । २६ ॥
इत्यत्राग्निरिहद्युलोकः “असौवाव लोकोग्निरिति श्रुतेः । स्मरंति च ।
मुनयः द्यामूर्द्धानं यस्य विप्रावदन्ति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे
दिशः श्रोत्रे विद्धिपादौक्षितिं च सोचित्यात्मा सर्वभूतप्रणेतेति भा-
षितम् । वाग्विवृता वागिन्द्रियव्यापारा एव वेदा वायुः प्राणः महावायु-
रेव देहधारकः प्राणः जगत्सर्वमस्य देहांतर्वर्तिहृदयाख्यं मांस-
विशेषः । पद्भ्यां पृथिवी पादावेव पृथिवीत्यर्थः । “प्रकृत्यादिभ्य-
उपसंख्यानम्” इतितृतीया । सर्वभूतानां तच्छरीरत्वात् सर्वेषामं-
तरात्मेत्यर्थः ॥

तस्मादग्निः समिद्धोयस्य ॥

इत्यादि ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । १ । २ । २५ ॥

छांदोग्ये पंचमप्रपाठके एकादशखण्डे वैश्वानरविद्या प्रस्तूयते ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्यु-
म्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्वि-
स्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्यमीमांसां
चक्रुः कोनु आत्मा किं ब्रह्मेति ॥

उपमन्युसुतः प्राचीनशालनामा पुलषसुतः सत्ययज्ञनामा
भाह्विसुतः इंद्रद्युम्ननामा शार्कराक्षिसुतो जननामा अश्वतराश्वसुतः
बुडिलनामा एते पंचापि महागृहस्थतया विस्तीर्णशालाः संपन्नाः
प्रसिद्धा इति यावत् । अतीव श्रुताध्ययनसंपन्ना एकत्र संभूयारूमा-
कमंतार्यामितयात्मभूतं ब्रह्म किमिति विचारं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

तेह संपादयां चक्रुः ॥

त एव मीमांसित्वा निश्चयमलभमानाः आत्मभूतब्रह्मोपदेष्टारं
कंचित्संपादितवन्तः निश्चितवन्त इत्यर्थः । किमिति तत्राह ॥

उद्दालको हवै भगवंतोयमारुणिः संप्रतीममात्मानं
वैश्वानरमध्येति तंहंताभ्यागच्छामइति ॥

हे भगवंत उद्दालकनामा इदानीं वैश्वानरमात्मानमध्येति । इक्-
स्मरणे उपास्तइत्यर्थः । यद्वा । इण्गतौ गत्यर्थाज्ञानार्थाइत्यवग-
च्छतीत्यर्थः । तमभ्यागच्छामेति ॥

तंहाभ्याजग्मुः ॥

तमागतवन्तः ॥

सहसंपादयांचकार । प्रक्ष्यंति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्योन सर्वमिव प्रतिपत्स्येहंताहम-
न्यमभ्यनुशासानीति ॥

सहोद्दालक एते महाशाला महाश्रोत्रिया मां वैश्वानरमात्मानं
प्रक्ष्यंति नाहं तत्सर्वं प्रतिपत्तुं शक्नोमि । अन्यंतदभिज्ञं कंचिदुपा-
दिशानीत्येवं संपादितवान्निश्चितवानित्यर्थः ॥

तान् होवाचाश्वपतिर्वै भगवंतोयं कैकेयः संप्रतीममा
त्मानं वैश्वानरमध्येति तंहंताभ्यागच्छामइतितंहा-
भ्याजग्मुः ॥

केकयस्यापत्यंकैकयः अश्वपतिमुद्दालकषष्ठास्तेभ्यागतवंत
इत्यर्थः शिष्टंस्पष्टम् ॥

तेभ्योह प्राप्तेभ्यः पृथग्गर्हाणिकारयांचकार ॥

प्राप्तेभ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्यः पृथक् पूजां भृत्यैः पुरोहितादिभिश्च
कारितवान् ॥

सहप्रातः संजिहान उवाच ॥

अन्येद्युः प्रातःकाले स्वभवनंसंजिहानस्त्यजन् स्वभवनान्निर्गत्य
तत्समीपमागत्येतियावत् । तान् महर्षीनुवाचेत्यर्थः । किमितितत्राह ॥

नमे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः । नानाहि-
ताग्निर्नाविद्वान्नस्वैरी स्वैरिणी कुतः । यक्ष्यमाणोह वै
भगवंतोहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्या-
मि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसंतु भगवन्त इति ॥

हेभगवंतः पूजार्हा मदधिष्ठिते जनपदे चोरो वा दानशून्योवा
मद्यपायी वा सत्यायोग्यतायामनाहिताग्निर्वा वेदाध्ययनादिशून्य-
स्त्रैवर्णिकोवा परदारगंतावानसंतिस्वैरिणीपुंश्चलीतुकुतः स्यादित्यर्थः ।
एवमाद्या दुष्टा नसंति न तैर्दत्तं धनमुपजीवामि । अतोमम प्रतिग्र-
हयोग्यतास्त्यचिरेणैव कालेन यागंकरिष्याम्येकैकस्मा ऋत्विजे
यावद्धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यः प्रत्येकं दास्यामितावत्कालमत्रैव
वसंतुयागंचपश्यंत्विति प्रार्थितवानित्यर्थः । भगवता भाष्यकृतानमे
स्तेन इत्यादिना यक्ष्यमाणोहंवैभगवंतोहमस्मोत्यंतेनात्मनोवृत्त-
स्थतया प्रतिग्रहयोग्यतांज्ञापयन्नेवब्रह्मविद्भिरपिप्रतिषिद्धस्य परिह-
रणीयतांविहितस्य कर्तव्यतांच प्रज्ञाप्य यावदेकैकस्मा ऋत्विजे
धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्योदास्यामि वसंतु भगवंत इत्यवोचदि-
तिभाषितम् ॥

तेहोचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तं हैव वदेदात्मानमे-
वेमं वैश्वानरंसंप्रत्यध्येषितमेव नोब्रूहीति ॥

येनार्थेन प्रयोजनेन यत्प्रयोजनमुद्दिश्य पुरुष आगच्छति तमेव
पुरुषार्थं तस्य कुर्यात्समीहितं हि कर्त्तव्यं भवत्यस्माकंच वैश्वानरा-
त्माजिज्ञासितः त्वंच तमात्मानमधुनोपास्सेनचतेतज्ज्ञानमपह्नुवा-
हम् । तमेवन उपदिशनप्रयोजनांतरमित्यर्थः । विश्वान्नरान्नयतीति
विश्वेयनं नराः नयंतीति वा विश्वनरः विश्वनर एव वैश्वानरः रक्ष
एव राक्षसः वय एववायसइतिवत् ॥

तान्होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ॥

तेषामभिमानं परिशोध्यश्वः प्रतिवचनं दास्यामीति मत्वा प्रातः
प्रशस्य प्रतिवचनंवक्तास्मीत्युवाचेत्यर्थः ॥

तेह समित्पाणयःपूर्वाह्णेप्रतिचक्रमिरे ॥

तेचराज्ञोभिप्रायज्ञाः समिद्धारहस्ताः अपरेद्युः पूर्वाह्णे राजानं
शिष्यभावमेत्योपगतवन्तः ॥

तान्हानुपनीयैवैत दुवाच ॥

राजातुसमित्पाणानुपयामेतिवदंतस्त्यक्तस्वजात्यभिमानानुद्धी-
क्ष्यतेषामुपदेशयोग्यतां ज्ञात्वाऽब्राह्मणेन नब्राह्मणउपनेतव्य इति-
शास्त्रार्थं ज्ञात्वा समर्पितं समिदाद्युपायनं स्वीकृत्यैव मैत्र्येतद्वक्षमा-
णमुवाचेत्यर्थः । यत एवमहाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणा महाशाल
त्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्धारहस्ता जातितोहीनं राजानं विद्यार्थित-
योपजग्मुः । तथान्यैरपि विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यमित्याख्यापिकया
सूच्यते कैकेयस्तेभ्योवैश्वानरात्मानमुपदिदिक्षुर्विशेषप्रश्नान्यथा
नुपपत्त्यावैश्वानरात्मन्येतैः किंचिज्ज्ञातं किंचदज्ञातमिति विज्ञाय
ज्ञाताज्ञातांशुभुत्सया तानेकैकशः प्रष्टुमुपक्रमते ॥

औपमन्यव कंत्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेवभ-
गवोराजन्निति होवाच ॥

हेभगवः द्युलोकशरीरकं वैश्वानरमुपास इत्युवाचेत्यर्थः । कैके-
य आह ॥

एषवै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यंत्वमात्मान
मुपास्से ॥

यंद्युलोकावच्छिन्नं वैश्वानरमात्मानमुपास्स एषवैश्वानर आत्मा
सुतेजाः शोभनं तेजो यस्य स सुतेजाद्युलोकोहिसूर्य्यचंद्रादितेजसा
युक्ततया सुतेजा भवति ततश्चद्युलोकावच्छिन्नोवैश्वानरात्मा तयो-
पास्यमानः सुतेजस्त्वगुणयोगेन सुतेजानाम वैश्वानरः ॥

तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥

अत्र सुतप्रसुतासुतशब्दा एकाहाहीनसत्रकर्मगताभिषवणपराः सु-
तशब्दवत्त्वसाम्यात्सुतेजस्त्वोपासनायाःसुतादिफलकत्वोपपत्तिः ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम् ॥

तदुपासनवैभवेन लौकिकं भोग्यमनुभवसि प्रियं पुत्रादिकं चपश्य
सीत्यर्थः । एवमन्योपि यः कश्चित्त्वमिव त्वदुपास्यं वैश्वानरमुपास्ते ।
सोपि त्वमिवान्नादनप्रियदर्शनब्रह्मवर्चसशाली संतानवांश्चभव-
तीत्याह ॥

अत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
यएतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते ॥

उक्तोर्थः उक्तमर्थमंगीकुर्वन्नेवफलदर्शनेन तदभिमुखीकृत्य तत्र
वक्तव्यमुपदिशति ॥

मूर्द्धात्वेष्ट आत्मन इतिहोवाच मूर्द्धाते व्यपतिष्य-
द्यन्मां नागमिष्यइति ॥

त्वया वैश्वानरबुद्धयोपास्यमान एष द्युलोकपरिच्छिन्न आत्मा
वैश्वानरस्यात्मनो मूर्द्धरूपावयवभूतः । नतु सएवैश्वानर आत्मा
एतदर्थनिर्णयार्थं मत्समीपानागमने वैश्वानरमूर्द्धावयवभूते कृत्स्नवै-
श्वानरबुद्धिं कुर्वतस्तवविपरीतविद्यावशादनर्थः स्यादतः साध्वका-
र्षीस्त्वं यतोमामागतोसीत्यभिप्रायः ॥

अथहोवाच सत्ययज्ञं पौलषिं प्राचीनयोग्यकंत्व-
मात्मानमुपास्सइतिप्राचीनयोग्येति सत्ययज्ञस्य
नामान्तरआदित्यमेवभगवो राजन्निति होवाच एष
वैविश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यंत्वमात्मानमुपास्से ।
तस्मात्तव विश्वरूपं कुले दृश्यते प्रवृत्तोऽश्वतरीरथोदा-
सीनिष्कोऽत्स्यन्नंपश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वै-
श्वानरमुपास्ते चक्षुस्त्वेतदात्मन इति होवाच । अन्धो-
भविष्योयन्मांनागमिष्य इति ॥

रूप्यत इतिरूपं विश्वंरूपं प्रकाश्यं यस्य सविश्वरूपः आदि-
त्यस्य विश्वप्रकाशकत्वात् विश्वरूपत्वम् । तव कुले विश्वरूपं
विश्वप्रकाशकं पुत्ररत्नादिकं कुले दृश्यते अश्वतरीभिर्युक्तोरथः
त्वागनुगतः दासीभिर्युक्तोहारः दासीनिष्कः त्वामनुगतः शिष्टं-
पूर्ववत् ॥

अथहोवाच इन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्यकंत्वमा-
त्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाच
एषवैपृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यंत्वमात्मानमुपास्से
तस्मात्त्वां पृथग्वलय आयन्ति ॥

पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥

अत्स्यन्नंपश्यसिप्रियम् । अत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मान्नागमिष्यइति । अथहोवाच जनं शार्कं राक्ष्यंकत्वमात्मानमुपास्स इति आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाच एषवै बहुल आत्मा वैश्वानरो यंत्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोसि प्रजयाच धनेनच अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियम् । अत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इतिहोवाच संदेहस्तेव्यशीर्यद्यन्मांनागमिष्यइति ॥

भूतांतरेभ्यआकाशस्य महत्वात् बहुलत्वम् । संदेहोमध्यकायो मध्येकायोहिउत्तराधरकाययोश्चानुप्रविष्टइति संदिह्यमानत्वात् संदेहइत्युच्यते । व्यशीर्यतविशीर्णोभविष्यत् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथहोवाच बुडिलमाश्वतराश्विवैयाघ्रपद्यकंत्वमात्मानमुपास्सइति अपराव भगवो राजन्नितिहोवाच एषवैरयिरात्मावैश्वानरोयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वंरैमान् पुष्टिमानत्स्यन्नं पश्यसिप्रियम् अत्त्यन्नं पश्यतिप्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मानइतिहोवाच वस्तिस्तेविभेत्स्यद्यन्मांनागमिष्यइति ॥

अपांवेगवत्वात् रयित्वं विसर्गश्छांदसः धनप्राप्तिहेतुत्वाद्धारयित्वं
रैमान् धनवानित्यर्थः । वस्तिनाममूत्रस्थानम् ॥

अथ होवाच उद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानं
मुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच एष
वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं
प्रतिष्ठितोसि प्रजयापशुभिश्च अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं
अत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एत
मेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति
होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥

प्राण्याधारत्वात् पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वं व्यम्लास्येतां म्लानौशुथा
वभविष्यताम् ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

तान् होवाच ॥

तानृषीनुवाचेत्यर्थः ॥

एते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं वि-
द्वांसो अन्नमत्थ ॥

तादृशा यूयमिमं वैश्वानरमात्मानं पृथगिव विद्वांसो भिन्नभिन्न
तया उपासीना तदानुरूप्येण लौकिकं भोगमनुभवथ । पूर्वत्रात्स्य
न्नमिति प्रतिपुरुष एकवचनेनोक्तस्य अत्र बहुवचनेन निर्देशः ।
अत्रान्नमत्थेत्येतत् प्रियं पश्यथेत्यस्याप्युपलक्षकम् ॥

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वा-
नरमुपास्ते ससर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्म
स्वन्नमत्ति ॥

अभिविमानं सर्वात्माभिव्याप्ततया विगतमानं विश्वेषां नराणां

नेतारमेतमात्मानं प्रादेशमात्रं द्युलोकादिप्रदेशसंबन्धिनीप्रादेशीप्रा-
 देशीमात्रा यस्य तंप्रादेशमात्रम्।द्युप्रभृतिप्रदेशपरिच्छिन्नं य उपास्ते
 ससर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मवर्ति ब्रह्मरूपमन्नमत्ति अनुभवतीत्यर्थः ।
 अनेन वैश्वानरोपासनस्य ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वमुक्तं भवति । भगवता
 भाष्यकृता सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु वर्तमानं यदन्नं
 भोग्यं तदति सर्वत्र वर्तमानं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मा-
 नुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवस्यैरात्मभिः प्रत्येकमनन्यसाधारणमन्नं
 भुज्यते तन्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिहनगृह्यते इति भाषितम् । अत्र प्रा-
 देशमात्रं हवैदेवाः सुविदिता अभिसंपन्ना तथात्वेतान् वक्ष्यामि यथा
 प्रादेशमात्रमभिसंपादयिष्यामीति । सहोवाच मूर्ध्निमुपदिशन्नेषवा
 प्रतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपादिशन्नुवाच।एषवै सुतेजा वैश्वानर
 इति नाशिके उपदिशन्नुवाच।एषवै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमा-
 काशमुपदिशन्नुवाच । एषवै बहुलो वैश्वानर इति मुख्याश्रयउपादि-
 शन्नुवाच एषवै रयिवैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाच एषवै प्रतिष्ठा
 वैश्वानर इति वाजसनेयकोक्तमूर्ध्निचिबुकांतरालप्रतिष्ठितत्वलभ्यप्रा-
 देशमात्रत्वंनोपजीव्यम् । द्युप्रभृतिप्रदेशसंबन्धमात्रस्य यौगिकार्थस्य
 प्रकरणतः प्रतीतिः । उक्तंच व्यासाचार्यैः सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिक-
 रणे ३ । ३ । १ । यस्त्वेतमिति नवाजसनेयकोक्तानुवादः
 स्वशाखावाक्य एव पूर्वप्रतिपादितस्यानुवादेन फलसमर्पकत्वोपप-
 त्तेरिति । नचापरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो द्युप्रभृतिपृथिव्यंतप्रदे-
 शसंबन्धिन्यामात्रया कथं परिच्छिन्नत्वमिति चोदनीयम्।परिच्छिन्नत्वे
 बुद्धिसौकर्यलक्षणाभिव्यक्तेरसंभवात् । सूत्रितंचा “ भिव्यक्तेरित्या-
 स्मरथ्य १ । २ । ३२ ॥” इति बुद्धिसौकर्यलक्षणाभिव्यक्तेर्हेतोर
 भिविमानस्यापि ब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वमुपदिश्यत इति आस्मरथ्य

आचार्योमन्यतइतिसूत्रार्थः । अभिव्यक्तार्थपरिच्छिन्नत्वोपदेशेपि मूर्द्धप्रभृत्यवयवविशेषैः पुरुषविधत्वं परस्य ब्रह्मणः किमर्थमिति नचोदनीयम् तथोपासनार्थत्वात् । सूत्रित्वंचा “नुस्मृतेर्वादरिः १ । २ । ३३ ॥” इति अनुस्मृतिरूपासनम् । अनुस्मृतेर्हेतोः पुरुषविधत्वरूपणमिति बादरिराचार्योमन्यतइतिसूत्रार्थः । प्राणाहुत्याधारत्वत्रिविधाग्नित्वपरिकल्पितजाठराग्निशरीरकद्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टात्मत्वभावितेश्वरशरीरेक्रियमाणप्राणाद्याहुतिभिः वैश्वानरविद्यानिष्ठेन परमात्मा समाराधनीय इति प्रतिपादयति ॥

तस्य हवा एतस्यात्मनोवैश्वानरस्य मूर्द्धैवसुतेजा चक्षुर्विश्वरूपः प्राणं पृथग्वत्मासंदेहोबहुलो बस्तिरेवरयिः पृथिवी पादा उरएव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयंगार्हपत्योमनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥

एतस्योपासकस्यात्मनः मूर्द्धैव तस्य वैश्वानरस्य मूर्धात्वेष आत्मन इति वैश्वानरं मूर्द्धत्वेन निर्दिष्टस्सुतेजा इत्यर्थः । नचात्र तस्य हवा एतस्येति पदयोःसामानाधिकरण्यमेवास्तु । नत्वेतस्येति शब्दस्योपासकपरत्वमिति शङ्क्यम् उरएववेदिरित्यादावुपासकपरामर्शस्यावश्यंभावात् । मूर्द्धैवेत्यत्राप्युपासकस्य मूर्द्धैव परामृश्यते । तस्मादेतस्येति शब्दस्योपासकपरत्वमेवसिद्धम् । इह भगवता भाष्यकृता “आमनन्ति च १ । २ । ३५ ॥” इति सूत्रव्याख्याने । एनंपुरुषद्युं मूर्द्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारत्वाय आमनन्ति तस्य हवा एतस्यात्मनोवैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाइत्यादिना । अयमर्थः यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्त इति त्रैलोक्यशरीरस्यैव परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय सर्वेषु लोकेषु इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं फलमुपदि-

इयास्यैवोपासनस्यांगभूतं प्राणाग्निहोत्रं तस्य हवाएतस्येत्यादिनोप-
दिशति । यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरः तस्यावयवभूतान्
व्यादित्यादीन् सुतेजोविश्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरेमूर्द्धादि-
पादांतेषु संपादयति । मूर्द्धैव सुतेजा उपासकस्यमूर्द्धैव पर-
मात्ममूर्द्धभूतं द्यौरित्यर्थः । चक्षुर्विश्वरूप आदित्य इत्यर्थः ।
प्राणः पृथग्वर्त्मा वायुरित्यर्थः । संदेहो बहुलः उपासकस्य मध्यकाय
एव परमात्ममध्यकायभूत आकाश इत्यर्थः । पृथिव्येव पादौ
अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः । एवमुपासकः स्वश-
रीरेपरमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं संनिहितमनुसन्धाय स्वकी-
यान्युरोलोमहृदयमनआस्यानि प्राणाहुत्याधारस्य परमात्मनो
वैश्वानरस्य वेदिर्वर्हिर्गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाहवनीयानग्निहोत्रो-
पकरणभूतान् परिकल्प्य प्राणाहुतेश्चाग्निहोत्रत्वं परिकल्प्य एवं
विधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति उरएववेदि-
र्लोमानिवर्हिर्हृदयंगार्हपत्य इत्यादिनोपदिश्यते इति भाषितम् ।
उरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोपदेशश्च प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपत्त्यर्थ इति
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति १ । २ । ३४ ॥ इति सूत्रि-
तम् । सय इदं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति दर्शिताग्निहोत्रसंपत्तेर्हेतोर्वे-
द्यादित्वोपदेश इति जैमिनिर्मन्यते इति सूत्रार्थः । हृदयंगार्हपत्यः हृद-
यकमलावच्छिन्नजाठराग्निर्गार्हपत्यः । मनश्चन्द्रियावच्छिन्नजाठराग्नि-
र्दक्षणाग्निः आस्यमाहवनीयः आस्यावच्छिन्नजाठराग्निराहवनीय इ-
त्यर्थः । गार्हपत्यादिपरिकल्पनस्य सजातीयजाठरएवोचितत्वात् ।
वैश्वानरस्य हृदयादिस्थस्याग्निहोत्रत्रयकल्पनं क्रियत इति भाषितत्वा-
च्च । अत्रचहृदयादिशब्दास्तत्तदवच्छिन्नजाठराग्निशरीरकपरमात्म-
पर्यंता इति द्रष्टव्यमतोक्त एवार्थः ॥

तद्यद्भूतं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् ॥

होमसाधनं तेन होतव्यमित्यर्थः ।

सयां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय-
स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणेतृप्यति चक्षुस्तृप्यति
चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति आदित्येतृप्यति द्यौस्तृ-
प्यति दिवितृप्यंत्यांयत्किंचिद्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतः
तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजयापशुभिरन्नाद्येन
तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥

प्राणायस्वाहेति प्रथमायामाहुतौ हुतायां प्राणश्चक्षुरादित्यो
द्यौश्च तृप्यति द्यादित्याभ्यामधिष्ठितं वस्तुजातंच तृप्यतीत्यर्थः ।
तस्मिन्सर्वस्मिन् तृप्ते तत्तृप्तिमनुप्रजायश्चादिभिर्होतापितृप्यती-
त्यर्थः । अत्र प्राणचक्षुरादिशब्दाः तदभिमानिदेवतापराः । अचे-
तनानांतृप्तेरसंभवादिति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्धानायस्वाहा ॥
इत्यादिखण्डचतुष्टयम् ॥

सयइदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥

उरः प्रभृतीनामग्निहोत्रोपकरणवेद्यादिनामजानन् यः प्राणाग्निहो-
त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

यथांगारानपोह्यभस्मनि जुहुयात्तादृग् तत्स्यात् ॥

भस्माहुतिसमानं स्यादित्यर्थः । निष्फलमिति यावत् ॥

अथय एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥

सर्वात्मकभगवदाराधनेन सर्वमाराधितं भवतीति हुतप्रकर्षोक्तिः ॥

तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पा-

प्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥

यथैषीकायाभुजांतर्वर्त्तितृणविशेषस्य तूलमग्नौ प्रक्षिप्तं सद्योद-
ह्यत एवं सर्वाणि पापानि एतादृशविद्यापूर्वकप्राणाग्निहोत्रानुष्ठानेन
दग्धानि भवंतीत्यर्थः । ब्रह्मोपासनफलस्य सर्वपापप्रदाहस्य प्राणा-
ग्निहोत्रे कीर्तनमभिफलेनांगस्य स्तुत्यर्थम् । ततश्चानेनापि प्राणाग्नि-
होत्रस्य वैश्वानरविद्यांगत्वं ज्ञापितं भवति । वैश्वानरविद्यां स्तौति ॥

तस्मादुहैवं विद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ।
आत्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादिति ॥

उच्छिष्टप्रदानायोग्यचाण्डालाय उच्छिष्टप्रदानमपि वैश्वानरे
सर्वभूतात्मनि अन्नं जुहोमीति बुद्ध्यानुष्ठितत्वान्नाधर्माय भवतीत्यर्थः ।

तदेष श्लोकः । यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते इति । अग्नि-
होत्रमुपासत इति ॥

यथा बुभुक्षिता बालाः कदा मातान्नं प्रयच्छतीति मातरं परितः
उपासते । एवं सर्वाणि भूतानि एवंविधप्राणाग्निहोत्रमुपासते ।
इति विदुषः प्राणाग्निहोत्रस्तुत्यर्थः श्लोक इत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्याय-
परिसमाप्त्यर्थः ॥

इति विषयवाक्यदीपिकायां ब्रह्मसूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । १ । ३ । १ ॥

मुण्डकोपनिषदि द्वितीय मुण्डके द्वितीयखण्डे ॥

यस्मिन् द्यौश्च पृथिवीचांतरिक्षमोतं मनः सहप्रा-
णैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुंचथ
अमृतस्यैष सेतुः ॥

यस्मिन्नक्षरे द्युपृथिव्यंतरिक्षमनःप्राणादिकं समवेतं तमेव स्वे-
तरसमस्तनियंतृत्वेन व्यापकतयात्मानं जानीत अनात्मविषया-
वाचः त्यजत अमृतस्यैष सेतुं नद्यादिषु सेतुर्हिकूलस्यप्रतिलभकः
इव संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैष प्रतिलंभकइत्यर्थः ॥

अरा इव नाभौसंहता यत्र नाड्यः सएषोतश्चरते
बहुधाजायमानः ॥

संततं शिराभिस्तु लंबत्याकोशसन्निभमित्युक्तरीत्या यत्र हृदये
रथनाभौ समर्पिता अराइव नाड्यः संगताः तत्र मध्ये सएष प्रकृत
आत्मा “अजायमानो बहुधाविजायते तस्यधीराः परिजानन्तियो-
निम्”इति । देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तत्सजातीयस्वरूपसं-
स्थानगुणकर्मसमन्वितः । स्वस्वभावमजहृदेव स्वेच्छया बहुधा
जायमानः सश्चरते वर्ततइत्यर्थः ॥

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम् ॥

स्पष्टार्थः ॥

स्वस्तिवः पारायतमसः परस्तात् ॥

तमसः पारे वर्तमानाय वः पाराय परतीराय । पारावारेपरावा-
चीतिनैघंटुकाः । प्राप्यभूतायेतियावत् । तत्प्राप्तयेध्यायथेत्यन्वयः ।
एवंध्यानायप्रवृत्तेभ्योयुष्मभ्यं स्वस्तिभवतु ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् ॥

उक्तार्थः ॥

यस्यैष महिमाभुवि ॥

भूलोकेसंसारतन्त्रप्रवर्तनरूप एवमहिमायदीयः ॥

दिव्ये ब्रह्मपुरेह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥

यस्यैष महिमाभुवीति लीलाविभूत्यन्वयउक्तः । दिव्येव्योम्नीति

त्रिपादविभूतिरुक्तेतिव्यासाय्यैरुक्तत्वात् । वैकुण्ठारूपे ब्रह्मपुरेप-
रमे व्योमनि अयमात्मा प्रतिष्ठितइत्यर्थः ॥

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ।

क्षीयंतेचास्यकर्माणि तस्मिन् दृष्टेपरावरे ॥

हृदयस्यांतःकरणस्य ग्रंथयः ग्रंथिवहुर्मोचाः रागद्वेषादयः ।
हृत्स्थानमयतइतिव्युत्पत्त्या हृदयशब्दितो जीवोवा ब्रह्मज्ञानेन
सार्वज्ञसिद्धेः सर्वविषयकाः संशयाः नश्यंतीति । अस्यच प्रारब्ध
व्यतिरिक्तानि पूर्वाण्यनेकभवार्जितानि च कर्माणिनश्यन्ति । नाशो-
नाम । कर्मणां फलजननशक्तिविनाशः । तदधिगमउत्तरपूर्वाद्ययोः
४ । १ । १३ ॥ इतिसूत्रे । अधस्य विनाशकरणमुपन्नायास्तच्छ-
क्तेर्विनाशकरणं शक्तिर्हिपरमपुरुषाप्रोतिरेवेतिभाषितम् । एतत्सर्वं
कदेत्यत्राह । तस्मिन्दृष्टे परावरे । परेऽवरेयस्मात् सपरावरः सर्वोत्कृ-
ष्टापिब्रह्मादयो यस्मान्निकृष्टाइत्यर्थः । अथवा परावरे परावरशरी-
रके सर्वात्मभूतइत्यर्थः । तादृशे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानवि-
षयीकृतइत्यर्थः ॥

द्रासुपर्णा सयुजा सखाया समानंवृक्षं परिपस्वजाते ॥

युज्यत इति युक् युक्शब्दोगुणपरः । समानगुणकः सयुक्इति
व्यासायैर्विवृतत्वात् । सयुजा समानगुणकौ सखाया अपहतपाप्म-
त्वादिगुणैः परस्परसमानौ द्वौ सुपर्णौ पक्षिसदृशौ समानमेकंवृक्षव-
च्छेदनार्हं शरीरं समाश्रितावित्यर्थः ॥

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योभिचाकशीति ।

तयोर्मध्ये अन्यतरोजीवः स्वादुपरिपक्वं पिप्पलं कर्मफलं भुंक्ते ।

१ उपबृंहिताचैषाश्रुतिः श्रीमद्भागवतैकादशस्कंधे श्रीशुकमुनिभिः सुपर्णावेतौ सदृशौ
सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ॥ एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नं सपिप्पलादोनतु
पिप्पलादः इति ॥

अन्यस्तु परमात्मा अभुञ्जान एव प्रकाशते । अत्र शरीरतदाश्रय-
जीवपरादिविषयवाचकशब्दनिगरणेन विषयिवाचकवृक्षसुपर्णादिश-
ब्दैर्वृक्षत्वाद्यध्यवसानविषयनिगरणेन विषयव्यध्यवसानलक्षणरू-
पकातिशयोक्तिविच्छित्तिविशेषायेति दृष्टव्यम् ॥

समाने वृक्षे पुरुषोऽनिमानोनीशया शोचति मुह्य-
मानः ॥

अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानः 'पराभिध्यानात्तुति-
रोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ । ३ । ३ । ४ ॥ देहयोगाद्वासोपि । ३ ।
२ । ५ ॥' इति न्यायेन तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षण-
स्वरूपः सन् वृक्ष इव च्छेदनाहं एकस्मिन् शरीरे जीवः स्थूलोहंकृ-
शोहमित्यादितादात्म्यबुद्ध्यापांसूदकवत् तदेकतामापन्नः सन् तत्सं-
सर्गकृतानि दुःखान्यनुभवतीत्यर्थः ॥

जुष्टं पदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वी-
तशोकः ॥

इति शब्दोबुद्धिस्थप्रकारवचनः । चशब्दश्चाध्याहर्तव्यः । य
असौ जीवो निमग्नात्स्वस्माद्धारकत्वनियंतृत्वशेषित्वादिनाविल-
क्षणं स्वकर्मभिः प्रीतं परमात्मानं निखिलजगदीशनलक्षणमस्य महि-
मानं च यदापश्यति तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः ॥

यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः
परमं साम्यमुपैति ॥

पश्यतीति पश्यः पाश्चाध्माधेदृशःशः । ३ । १ । १३७ ॥ इति
शप्रत्ययेशित्वात् पश्यादेशः । यस्मिन् काले आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात् हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इत्युक्तरीत्यादेदीप्यमानादिव्य-

मंगलविग्रहयुक्तं जगत्कर्तारं जगदीशितारं तस्मादेतद्ब्रह्मेतिनि-
र्दिष्टाव्याकृतब्रह्मोपादानभूतम् । “भगवानिति शब्दोऽयं तथापुरुष
इत्यपि । निरुपाधीचवर्तते वासुदेवे सनातने” इत्युक्तरीत्या पुरुषश-
ब्दनिर्दिष्टं वासुदेवं यदापश्यति तदापुण्यपापेनिरस्य निरस्तप्रकृ-
तिलेपः सन् अपहतपात्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण
परमं साम्यमुपैतीत्यर्थः । व्यासयैस्तु षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणाप्रसंगात्
योनिं ब्रह्मेति योनिब्रह्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युक्तमित्युक्तं
तदतिसुन्दरम् ॥

प्राणो ह्येषः सर्वभूतैर्विभाति ॥

“सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ती” त्यादा
विवप्राणशब्दः परमात्मपरः एष परमात्मा सर्वभूतैराश्रितोभव-
तीत्यर्थः ॥

विजानन् विद्वान् भव तेनातिवादी ॥

भवेति लोपमध्यमैकवचनं श्रवणमननाभ्यां विजानन् विद्वान्
तमुपासीनः तेन परमात्मना अतिवादी भवेति शिष्यंप्रत्युपदेशः ।
अतीत्यसर्वान् वदितुं शीलमस्येति सोतिवादी यस्तुस्वोपास्यदेव-
तायाः सर्वातिशायित्वं वदति सोतिवादीत्युच्यते ॥

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेषः ब्रह्मविदां
वरिष्ठः ॥

यस्य क्रीडा आत्मन्येवनोद्यानादौ स आत्मक्रीडः यस्य रतिः आत्म
न्येवनस्रक्चन्दनादौ स आत्मरतिः रतिः स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः
क्रीडा उद्यानादिजन्येति भूमाधिकरणे । १ । ३ । ७ ॥ व्यासयै-
रुक्तत्वात् । क्रियावान् अनभिसंहितफलक्रियानुष्ठानशाली च भवेति
पूर्वेणान्वयः । क्रियावत्त्वं किमर्थमित्यत्राह । एषः ब्रह्मविदां वरिष्ठः

क्रिययाह्यंतःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्तिशैध्यात् ब्रह्मविद्या-
निष्ठइत्यर्थः ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येणनित्यम् । अंतः शरीरे ज्योतिर्मयो हिशुभ्रां
यंपश्यंति यतयः क्षीणदोषाः ॥

रागादिदोषशून्या जितेन्द्रियाः यंपश्यंति सशरीरांतर्वर्ति ज्ञानम-
योनिर्दोष आत्मा “मनसश्चेन्द्रियाणांचैकाग्र्यंपरमंतप ” इत्युक्तेः
बाह्याभ्यंतरैरिन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसा आगमोत्थज्ञानेनच स्त्रीसं-
गादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च लभ्यः साक्षात्कर्तव्यः । उपा-
सनद्वाराप्राप्यइतिवार्थः ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसाकर्म-
णावा ॥

देवाइन्द्रियाणि शिष्टंस्पष्टम् ॥

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतं पश्यति निष्फ-
लं ध्यायमानः ॥

सनोदेवःशुभयास्मृत्या संयुनक्तीति ज्ञानहेतुत्वेन ज्ञानशब्देन
परमात्मोच्यते । उपासीनः पुमान् तत्प्रसादेन विशुद्धांतःकरणः ।
तदनन्तरं दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयीकरोतीत्यर्थः । “नाय-
मात्माप्रवचनेन” इति मंत्रः कठवल्यामेव व्याकृतः ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो नचप्रमादात्तपसो
वाप्यलिङ्गात् ॥

अयमात्मा अवसन्नमनसा न लभ्यः अवसादो नाम देशकाल-
वैगुण्यजं दैन्यं तदभावोहिबलं प्रमादः अनवहितचित्तता तपःशब्दः

तपःप्रधानसंन्यासाश्रमपरः तपएवद्वितीय इतिवत् तस्य च लिङ्ग-
शिखायज्ञोपवीतव्रतादि । हितात्संन्यासादपि न लभ्यः इत्यर्थः ।
इदं आश्रमांतराणामप्युपलक्षणम् । सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्याधि-
कारात् । आश्रमलिङ्गान्यपेक्षितानीत्यर्थः ॥

एतैरुपायैर्यततेयस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशति
ब्रह्मधाम ॥

उक्तैर्बलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैः योविद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते तस्यै-
तादृशमात्मस्वरूपं धामभूतं ब्रह्म विशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

यथानद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छति नामरूपे
विहाय ॥

यथा गङ्गायमुनासरस्वत्यादिनद्यः । स्वोत्पत्तिस्थानेभ्यः प्रवृत्ता-
गङ्गायमुनादीनि नामानि शुक्लकृष्णादीनि च रूपाणि विहाय एक-
तामेव भजन्ते ॥

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमु-
पैति दिव्यम् ॥

तद्वदेवभेदकनामरूपादिविमुक्तः सन् अक्षरात्परतः परइति पूर्व-

१ ननु शिखायज्ञोपवीतादिकं नसंन्यासलिंगमिति चेन्न । तादृशोक्तौ प्रमाणाभावात् ।
“ अथ परिव्राड्विवर्णवासाः मुण्डोऽपरिग्रहः ” इति जाबालश्रुतिरस्तीतिचेत् एवंतर्ह्येकदं-
डस्यात्रानुक्तेः सोपिलिंगंनस्यात् “ एकंवैणवं दंडमेकशाटीधरोवा ” इति संन्यासोपनि-
षद्युक्तमस्तीतिचेत् तर्हितस्यामेवोपनिषदि “ कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती ” एकतान्नाद-
नपरः “ श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारीत्रिदंडः ” इति श्रूयतएवेति संतुष्यताम् । किंच तत्रैव “ पवित्रं स्नानं
शाटीं च उत्तरासंगत्रिदंडकम् । अतोतिरिक्तंयत् किंचित्तत्सर्ववर्जयेद्यतिः ” इत्यपिश्रू-
यते “ सर्वभूतहितः शांतस्त्रिदंडीसकमंडलुः । एकारामः परिव्रज्यभिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ” ।
३ । ५८ इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ । तत्रमिताक्षरायामपिविस्तरः “ शिखीदंडीकुसुंभवान् ”
इति श्रीरामायणे अरण्यकांडे “ त्रिदंडीद्वारकामगात् ” इत्यादिश्रीभागवतेच प्रयोग दर्श-
नात् त्रिदंडशिखायज्ञोपवीतोर्ध्वपुण्ड्रादिकं संन्यासिनां लिंगमितिस्फुटमवगम्यते । एवं च
छांदोग्यद्वितीयाध्यायत्रयोविंशखंडे “ त्रयोधर्मस्कंधाः ” इतिश्रुतिव्याख्याने मुंडित्वादिकमे-
वसंन्यासलक्षणमित्येतत्परं श्रीशांकरभाष्यं प्रौढिवादमात्रपरमितिद्रष्टव्यम् ॥

मंत्रनिर्दिष्टं पुरुषं प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा नदीसमुद्रजलयोर्भेदकाकारप्रहाणमेवनस्वरूपैक्यम् । एवं इहापि शुद्धे शुद्धमाशित्तंतादृशेवभवतीत्यादिश्रुत्यनुरोधात् । भेदकाकारप्रहाणकृतसादृश्यमेवनत्त्वैक्यमितिद्रष्टव्यम् ॥

सयोहवै तद्वत् परमं ब्रह्म वेदब्रह्मैवभवति ॥

आविर्भूतब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । आनुषंगिकप्रयोजनमाह ॥

नास्याब्रह्मवित्कुलेभवति ॥

ब्रह्मभावमेवाह ॥

तरतिशोकं तरतिपाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तो मृतोभवति ॥

त्रिगुणात्मकप्रकृतिरूपगुहाकारितरागादिग्रन्थिभ्योमुक्तः सन् अमृतशब्दितब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥

तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥

एवंद्विधासंप्रसिद्धमभिमुखीकृत्यऋद्धमंत्रेणोक्तम् ॥

क्रियावन्तः श्रोत्रियाब्रह्मनिष्ठाः स्वयंजुहुतएकऋषिंश्रद्धयन्तः ॥

नित्यनैमित्तिकक्रियायुक्ता अधीतवेदा ब्रह्मबुभुत्सवः । अग्निहोत्रं स्वयमेवकुर्वन्तः एकऋषिमुख्यंऋषिपरमात्मानं श्रद्धयन्तः तत्र रक्षकत्वविश्वासशालिनोये ॥

तेषामेवैतांब्रह्मविद्यांवदेतदानशिरोव्रतंविधिवद्यैस्तु-
चीर्णम् ॥

अत्र विद्याशब्दोग्रन्थसंदर्भेवर्तते यैः शिरस्यंङ्गारपात्रधारणलक्षणम् । आथर्वणिकानुष्ठेयं शिरोव्रतनामकं व्रतं चीर्णं तेषामेवेमासुपनिषदमध्यापयेदित्यर्थः ॥

तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच ॥

एतत्सत्यमक्षरमंगिराऋषिः शौनकायप्रोवाच ॥

नैतदचीर्णव्रतोधीते ॥

इदमचीर्णव्रतस्याध्ययननिषेधपरं पूर्ववाक्यमध्ययननिषेधपरम् ।
अतो न पौनरुक्त्यम् एतत्सर्वं “स्वाध्यायस्य तथात्वेहि । ३ । ३ । ३॥”
इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् अत्रावगन्तव्यं सर्वमुंडकप्रकाशिकायामवगं
तव्यम् ॥

भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् । १ । ३७ ॥

छांदोग्ये । सप्तमाध्यायोपक्रमे भूमविद्याव्याख्यायते ॥

अधीहि भगव इति होपससादसनत्कुमारं नारदः ॥

सनत्कुमारं नारदो विधिवदुपसन्नः तं ॥

होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥

ज्ञातांशमुक्त्वामत्समीप उपसीद तच्छ्रुत्वा अज्ञातांशं ते वदिष्या-
मीत्युक्तवानित्यर्थः ॥

सहोवाच ऋग्वेदं भगवो ध्येमियजुर्वेदं सामवेदमाथ-
र्वणं चतुर्थमिति हासं पुराणं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं रासिं-
दैवं निधिं वाको वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतवि-
द्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवो ध्ये-
मिसोहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मवित् ॥

मंत्रवित् मंत्रप्रधानं कर्म विदेवास्मि नात्मविदित्यर्थः ॥

श्रुतं ह्येव मे भगवदृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति
साहं भगवः शोचामितं मा भगवान् शोकस्य पारं तारय-
त्विति ॥

भवादृशेभ्यः आत्मवित् शोकंतरतीतिमयाश्रुतमतआत्मानमु-
पदिश्यतंशोकंतरयत्वित्यर्थः ॥

त०होवाचयद्वैकिंचैतदध्यगीष्टा नामैवैतन्नामवा-
ऋग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिः ॥

अध्यगीष्टा अधीतवानसीत्यर्थः ॥

नामोपास्वसयोनामब्रह्मेत्युपास्तेयावन्नाम्नोगतंत-
त्रास्य यथा कामचारोभवति सयोनामब्रह्मेत्युपास्ते ॥

नामात्मकशब्दोयावदिहलोकेनुवर्ततेतावत्पर्यंतं नाम्निनिरतिश-
यलक्षणातिशयबृहल्लक्षणब्रह्मत्वेआत्मत्वेचश्रद्धामलभमानः चारो-
भवतीत्यर्थः । संपृच्छति ॥

अस्तिभगवोनाम्नोभूयइति ॥

इतराह ॥

नाम्नोवावभूयोस्तीति ॥

इतराह ॥

तन्मेभगवन्ब्रवीतीति ॥

इतराह ॥

वाग्वावनाम्नोभूयसीति ॥

एवंप्रश्नप्रतिवचनरूपेणवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्न-
जलतेजआकाशस्मराशापर्यंतमुपन्यस्याह ॥

प्राणोवाचआशायाभूयान् ॥

अत्रप्राणशब्देनप्राणसहचारीजीवोलक्ष्यते तस्यचहेतुरुत्तरत्रव-
क्ष्यते ॥

यथावाअरानाभौसमर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वस-
मर्पितम् ॥

यथारथचक्रस्यारानाभ्याश्रिताः एवंसमस्त चेतनभूतजातमेतच्चे-
तनाश्रितमित्यर्थः । “भूतमात्राप्रज्ञामात्रास्वर्पिता” इति श्रुत्यंतरात् ॥

प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति ॥

गंतादेव दत्तादिरपि जीव एव गमनकरणभूतोश्चादिरपि जीव एव दाता
पि जीव एव देयोगवादिरपि जीव एव संप्रदानभूतो ब्राह्मणादिरपि जीव ए-
वेत्यर्थः ॥

प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण-
आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥

पित्रादिरपि जीव एवेत्यर्थः । ननु परिदृश्यमानमांसपिण्डविशेषा ए-
व पित्रादिशब्दवाच्याः न जीव इति मन्यमानं प्रत्याह ॥

सपदि पितरं वामातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वा आचार्यं
वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भूशमिव प्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैन-
माहुः पितृहा वैत्वमसि मातृहा वै भातृहा वैत्वमसि स्वसृ-
हा वैत्वमस्याचार्यहा वैत्वमसि ब्राह्मणहा वैत्वमसीति ।
अथ पद्येनाक्रान्तप्राणान्शूलेन समासं व्यतिसंदहेन्नैव नंब्रू-
युः पितृहासीति न मातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य-
हासीति न ब्राह्मणहासीति प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥

सजीवेषु पित्रादिशरीरेषु धिक्त्वामिति किञ्चिद्भूशमधिक्षिपति पुरुषे
धिक्त्वामित्युक्त्वा पितृहेत्यादिशब्दान् प्रयुञ्जते तेष्वेव शरीरेषूक्रान्त-
जीवेषु शूलेन समासमिति संपूर्वात्क्षेपार्थात् अस्य तेर्णमुलं तोयं शब्दः ।
शूलेन सम्यक्प्रक्षिप्य सम्यग्दाहकेपि पुरुषे पितृहेत्यादिशब्दाप्रयोगात्
निर्जीवस्य शरीरस्य पित्रादित्वाभावस्य सिद्धत्वात् जीव एव पित्रादि-
र्भवतीत्यर्थः ॥ भगवता भाष्यकृता प्राणशब्दनिर्दिष्टप्राणसहचारी प्रत्य-
गात्मैव न वायुविशेषमात्रं प्राणो ह पिता प्राणो ह मातेत्येवमादयः प्राणस्य

चेतनतामवगमयन्ति पितृहामातृहेत्यादिनासप्राणेषु पितृप्रभृतिषूपमर्द-
कारिणिहिंसकत्वादिनिमित्तोपक्रोशवचनात्तेष्वेवविगतप्राणेष्वत्य-
न्तोपमर्दकारिण्यप्युपक्रोशाभावाच्चहिंसायोग्यश्चेतनएवप्राणशब्दनि-
र्दिष्टःअप्राणेषुस्थावरेष्वपिचेतनेषूपमर्दभावाभावयोर्हिंसातदभावद-
र्शनात्हिंसायोग्यतयानिर्दिष्टःप्राणः प्रत्यगात्मैवेतिनिश्चीयते अतएव
चारनाभिदृष्टांताद्युपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः परइतिनभ्रमितव्यंपर-
स्यहिंसाप्रसंगाभावात् जीवादितरस्यभोग्यभोगोपकरणस्यकृत्स्न-
स्याचिद्वस्तुनोजीवायत्तस्थितित्वेनप्रत्यगात्मन्येवारनाभिदृष्टांतोपप-
त्तेश्चेतिभाषितम् यद्यपि“नायंहन्तिनहन्यते”इतिनिर्दिष्टस्यजीवस्यस्व-
तोहिंसायोग्यत्वाभावेनदेहादिसाहित्यप्रयुक्तहिंस्यत्ववन्मुख्यप्राण-
स्यापिहिंस्यत्वंसुवचम् । स्थावरहिंसास्थलेपि “भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च
।२।४।१६॥” इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यास्थावरेषुप्राणस्यपंचधावस्था-
यशरीरधारणस्याभावेपिप्राणसद्भावोस्तीति “नतुदृष्टांतभावात् ।
२ । १ । ९ ॥ ” इतिसूत्रेभाषितत्वेनप्राणस्यसद्भावाद्धिसावचन-
मुपपद्यतंएव तथापिप्राणोहपितेत्यादिवाक्यनिर्दिष्टानांजीववाचित-
यालोकेप्रसिद्धानांबहूनांपित्रादिशब्दानांगौणत्वकल्पनापेक्षयाएक-
स्यप्राणशब्दस्यैवजीववाचित्वमाश्रयणीयमितिभाष्यकाराभिप्रायः।
अतएव वृत्तिकृता भगवताबोधायनेनापि “भूमासंप्रसादादध्युपदेशा-
त् । १ । ३ । ७॥” इति सूत्रव्याख्याने प्रत्यगात्मन ऊर्ध्वमुपदेशादि-
त्येवोक्तं नतुमुख्यप्राणादूर्ध्वमिति । वेदनाजनकव्यापारलक्षणहिंसा-
यावेदनाशून्ये अचेतन असंभवाच्च ॥

सवाएष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नति
वादी भवति ॥

पूर्ववाक्ये प्राणशब्दनिर्दिष्टः सवा एष जीवः स्वात्मानमुक्तेन

प्रकारेण मन्वानः अनेन प्रकारेण विजानन्नुपासीनः तेन प्रकारेण पश्यन् साक्षात्कुर्वन्नतिवादी भवति । अतिक्रान्तस्वोपास्यवस्तुवादी भवति स्वोपास्यवस्तुनः सर्वोत्कृष्टत्ववादी भवतीत्यर्थः । बृहस्पति समप्रत्यर्थिजनाप्रतिबाध्यस्वोपास्यदेवतायारम्यशीलत्वमतिवादित्वम् । तस्योपास्यदेवतातिशये पर्यवस्यति । “ एवं पश्यन्नेवं मन्वानः ” इत्यादौ “ लक्षण हेतोः क्रियायाः ३ । २ । १२६ ॥ ” इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । ततश्च स्वोपास्यदेवतासाक्षात्कारोतिवादित्वे हेतुरित्यर्थः । साक्षात्कारप्रीतस्वोपास्यदेवतानुग्रहादीदृशमतिवादित्वं भवतीतिभावः । अत्र “ स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वानः ” इति वाक्येन पूर्वसंदर्भनिर्दिष्टप्राणस्य द्रष्टृत्वमन्तृत्वकथनादपि प्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव इत्यवसीयते । प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य जीवत्वज्ञापनायैव हि स वा एषपदयोः प्रवृत्तिः ॥

तंचेद्भूयुरति वाद्यसीत्यति वाद्यस्मीति ब्रूयान्नापन्हुवीत ॥

प्राणशब्दितस्य जीवस्य पूर्वोक्तसर्वातिशायित्वादेवातिवादित्वं नापन्होतव्यमितिभावः । अत्र पूर्वपर्यायेष्वनुक्तस्यातिवादित्वस्य कथनात्प्रक्रान्तआत्मोपदेशः । प्राणशब्दिते प्रत्यगात्मानि पर्यवसन्न इति प्राणाद्वावभूयोस्तीति पुनरपृच्छत्येव नारदे सनत्कुमारः स्वयमेव ततोप्यतिशयितं परमात्मानमुपक्षिपति॥

एष तु वातिवदति यः सत्येनाति वदति ॥

तु शब्दोविशेषप्रदर्शकः “ तस्य हवा एतस्य ब्रह्मणोनामसत्यमिति । ” इति दहरविद्यायां वक्ष्यमाणत्वात् “ सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेति ” सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः सत्यशब्दोब्रह्मपरः । तस्यसत्तैकरूपत्वेन निर्विकारत्वात्सत्यत्वम् । तेनब्रह्मणानिमित्तेन योतिव-

दत्येषोति वादीपूर्वस्मात्प्राणातिवादिनो विशिष्टइत्यर्थः । अत्र भाष्यकृता सत्येनेति “इत्थं भूतलक्षणे २।३।२१॥” तृतीया सत्येन परेण ब्रह्मणा उपास्येनोपलक्षितोयोतिवदतीत्यर्थः—इतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया कंठतः प्रतिपादिता । अतिवाद्यन्तरत्वनिमित्तसत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म प्रतीयतइतिभाष्यवाक्यान्निमित्तत्वार्थकत्वमपि तृतीयायाः सूचितम् । ततश्च निमित्तस्य करणत्वविवक्षया कारकविभक्तित्वमपि भाष्यकृदभिमतमेवेतिद्रष्टव्यम् । अत्र सत्यातिवादिनः प्राणातिवाद्यपेक्षयातिशयकथनात्सत्यशब्दनिर्दिष्टस्य ब्रह्मणः प्राणशब्दितजीवापेक्षया भूयस्त्वमुक्तंभवति । नचपूर्वप्रस्तुतप्राणातिवादिन एव “एषतुवाअग्निहोत्रीयः सत्यंवदति” इत्यादाविव सत्यवदनमंगतया विधीयतामितिवाच्यम् । “एषतुवाअग्निहोत्री” इतिवाक्ये द्रव्यदेवतान्तराभावेनाग्निहोत्रंतराप्रतीतेस्तुशब्दस्वारस्यभंगः इहतुप्रकृतातिवादिनिमित्तप्राणव्यतिरिक्तस्यैव सत्यशब्दितस्य ब्रह्मणोनिमित्तांतरस्य प्रतीतेर्नतत्स्वारस्यभंगोयुक्तः । किंच । सत्यवदनस्यांगतयाविधाने सत्यं वदतीतिनिर्देशस्य युक्ततयासत्येनेतितृतीयायाअतीत्युपसर्गस्यचायोगादितिद्रष्टव्यम् ॥

सोहं भगवः सत्येनातिवदानीति ॥

ब्रह्मणातिवदानीति शिष्यः प्रार्थयामास इत्यर्थः । इतराह ॥

सत्यंत्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ॥

यदि सत्यशब्दितब्रह्मनिमित्तकातिवादितामभिलषसितर्हि ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । ब्रह्मोपासनमतिवादित्वनिमित्तमितियावत् । शिष्यस्तदभ्युपगच्छति ॥

सत्यंभगवोविजिज्ञास इति ॥

उपासनंकरोमीत्यर्थः । ब्रह्मोपासनस्यातिवादित्वेहेतुत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारेत्याह ॥

यदावै विजानात्यथ सत्यंवदति ॥

अत्र विजानाति शब्दः साक्षात्कारपरः यदावैसाक्षात्करोति तदा सत्यं वदति सत्येनातिवदतीत्यर्थः । पूर्वत्र सत्येनातिवदानीति निर्दिष्टत्वात् । सत्यशब्दितस्य ब्रह्मणोतिवदनं प्रतिनिमित्तत्वेन करणत्वविवक्षया ॥ तृतीयावद्वदनं प्रति कर्मतया द्वितीयाया अप्युपपत्तिः । “ सवाएष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवंविजानन्नतिवादी भवति । इति ” साक्षात्कारमननोपासनानामतिवादित्वनिमित्ततया पूर्वत्रोक्तत्वात् सत्यंत्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपासनस्योक्तत्वान्मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मननस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र विजानातीत्यनेन साक्षात्कार एवोच्यते । उक्तंचव्यासार्यैः । विजानातिशब्दः साक्षात्कारपरः नतुशास्त्रजन्यज्ञानपरः । “ यदावैमनुतेऽथविजानाति ” इतिविजानात्यर्थस्य मननसाध्यत्वावगमात् । सत्यं वदति सत्यमतिवदतीत्यर्थः ॥

नाविजानन्सत्यंवदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानंत्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ॥

साक्षात्काराभावेनातिवादित्वमित्यतः साक्षात्काररूपं विज्ञानं विजिज्ञासितव्यं संपाद्यमित्यर्थः । पाकंपचतीतिवत् विज्ञानं विजिज्ञासितव्यमितिनिर्देशः । उत्तरत्रापि विजिज्ञासितव्यपदस्यसंपाद्यत्वमेवार्थः । उक्तंचव्यासार्यैःसत्यव्यतिरिक्तविषयाणि विजिज्ञासितव्यपदानि संपाद्यवाचीनीति । शिष्यस्तदभ्युपगच्छति ॥

विज्ञानंभगवोविजिज्ञासइति ॥

हेभगवन्नतिवादित्वनिमित्तं साक्षात्कारं संपादयामीत्यर्थः । पूर्वखंडे सत्यंत्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ब्रह्मोपासनस्यातिवादित्व-

१ अत्रभाविनोपिपाकस्यबुद्ध्यासन्निधापितत्वेनयथापूर्वनिर्देशस्तद्वदित्यर्थः ।

हेतुत्वकथनादत्रच वाक्ये साक्षात्कारस्यातिवदनहेतुत्वकथनाद्ब्रह्मोपासनतत्साक्षात्कारयोर्द्वारद्वारिभावापन्नयोरेवातिवादित्वहेतुत्वं सिध्यति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्वसिद्धये परब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनं सत्यंत्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिश्यतइति भाषितम् । केचित्तु “सत्यंत्वेवविजिज्ञासितव्य” मिति विहितस्य साक्षात्कारस्य उपासनात्मकं हेतुभूतं विज्ञानमेव “यदावैविजानात्यथसत्यं वदती”ति खण्डेनापि निर्दिश्यते नतु साक्षात्कारः । एवंच सति कारणपरंपरोपदेशावैरूप्यं सिध्यतीति वदन्ति ॥

यदावै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वाविजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञासइति ॥

ब्रह्मोपासनोपायभूतं मननं संपाद्यमित्यर्थः ॥

यदावै श्रद्धधात्यथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते श्रद्धधदेवमनुते श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञासइति ॥

अत्रच भाष्यकृता श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य मननोपदेशेन श्रवणमप्यर्थसिद्धं मत्वा श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धां श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्येतीत्युपदिश्यतइति भाषितम् । श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धामित्यनेन ब्रह्मश्रवणविषयिणी श्रद्धाविवक्षिता श्रद्धात्वेरेति व्यासार्थव्याख्यातम् ॥

यदावै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धधातिना निस्तिष्ठन् श्रद्धधातिनिस्तिष्ठन्नेव श्रद्धधातिनिष्ठात्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञासइति ॥

ब्रह्मैव श्रोतव्यं नान्यदिति हि व्यवसायरूपानिष्ठा श्रोतुस्तरालक्षण-
श्रद्धोपायतया संपाद्येत्यर्थः ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वानिस्तिष्ठति कृ-
त्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भग-
वो विजिज्ञासइति ॥

उद्योगप्रयत्नापरपर्याया श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसन्धानेन मनसो
नियमनरूपा कृतिः । ब्रह्मैव श्रोतव्यमिति व्यवसायलक्षणानिष्ठा हेतु-
त्वात् संपाद्येत्यर्थः ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सु-
खमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सु-
खं भगवो विजिज्ञासइति ॥

उक्तलक्षणायाः कृते ब्रह्मणि निरतिशयानुकूलत्वावगतिमन्तरेणा-
संभवात् श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसन्धानाहितमनो नियमनरूपकृतिहे-
तुतया त्यन्तानुकूलत्वलक्षणं सुखत्वं ब्रह्मणि ज्ञातव्यमित्यर्थः । अत्र
च श्रवणमननश्रद्धादेः प्रागेव सुखप्राप्तेरसंभवादत्र प्राप्त्यर्थस्यापि लभते
ज्ञानमेवार्थः । ज्ञानस्यापि प्राप्तिरूपत्वात् श्रोतव्येऽत्यन्तानुकूलत्व-
ज्ञानाभावे श्रोतव्यान्तरेषु हेयत्वानुसन्धानाऽऽहितमनो नियमनरूपकृ-
तेरसंभवात् त्यन्तानुकूलत्वं श्रोतव्ये ब्रह्मणि ज्ञातव्यमिति भावः । अत्र वि-
जिज्ञासितव्यशब्दस्य ज्ञातव्यत्वमर्थो नोपासितव्यत्वं संपादनीयत्वं वा ।

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वे-
व विजिज्ञासितव्यइति भूमानं भगवो विजिज्ञासइति ॥

भूमशब्दो बहुत्ववाची बहुशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिचि “बहो लो-
पो भूचबहोः ६ । ४ । १५८ ॥” इति प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे च सति त-
न्निष्पत्तेर्बहुत्वं चात्रैव पुल्यं न संख्याविशेषः बहुशब्दस्य “बहुषु बहुवच

नम् । १ । ४ । २१ ॥ ” इत्यादौ संख्यायामिव “अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुत-
स्योपकरोति यः ” इत्यादावल्पत्वप्रतिप्रयोगिति वैपुल्येऽपि प्रयोग-
दर्शनादिहापि नाल्पे सुखमस्तीत्यल्पत्वप्रतिद्वंद्वितयैव भूमशब्दप्रयो-
गाच्च वैपुल्यमेवार्थः वैपुल्यं च गुणोत्कर्षरूपम् । उत्तरत्रोत्कर्षस्य प्र-
तिपादितत्वात् न तु परिमाणरूपम् अत उत्कर्षकृतवैपुल्यमेवेह भूमश-
ब्देन विवक्षितम् । अत एव न वैपुल्यरूपधर्मपरो भूमशब्दः सुखस्य वै-
पुल्यरूपत्वासंभवात् अल्पप्रतियोगितयानिर्देशाच्च न ह्यत्र वोत्तरत्र वा
ल्यत्वं भूमप्रतियोगितयानिर्दिश्यते अपितु अल्पमेव अतो लपशब्दप्र-
तियोगितया प्रतीयमानो भूमशब्दो वैपुल्याश्रयधर्मि पर एव ततश्चाय-
मर्थः । यदुत्कृष्टतया विपुलं तदेव सुखमत्यंतानुकूलमित्यर्थः नाल्पे-
सुखमस्ति सुखं सुखत्वमत्यंतानुकूलत्वमित्यर्थः अपशवो वा अन्ये गो अ-
श्वेभ्य इत्यत्र गवाश्वादिभ्योतिरिक्ते पशुत्वनिषेधस्य प्रशस्तपशुत्वनिषे-
धपरत्ववत् अल्पे प्रत्यगात्मसुखे सुखत्वनिषेधस्य प्रशस्तसुखत्वनिषे-
धपरत्वात् एतत्सर्वं भाष्येऽपि स्पष्टम् एतद्वाक्यप्रस्तुतयोर्भूमाल्पश-
ब्दयोरर्थजिज्ञासमानं प्रत्याह ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति त-
दल्पम् ॥

यत्रेत्यनन्तरमनुभूयमान इत्यध्याहारः यत्र यस्मिन् वस्तुन्यनुभूय-
माने ततो न्यन्नदृश्यते न श्रूयते न विज्ञायते च स भूमेत्यर्थः यस्मिन् दृश्य-
माने ततो न्यन्नदृश्यते यस्मिन् श्रूयमाणे ततो न्यन्नश्रूयते यस्मिन् विज्ञाय-
माने ततो न्यन्नविज्ञायते स भूमेति वार्थः । यद्वा । सप्तम्या विषयत्वमर्थः
पश्यन्नित्यध्याहारः यं पश्यन्नन्यं न पश्यतीत्यर्थः अत्र तदितरदर्शनाद्य-
भावो विषयाभावकृतः ततश्च यतो न्यन्नास्ति स भूमेति पर्यवसितोर्थः ।

ननुचेतनाचेतनवर्गस्यतद्भिन्नत्वात्कथंभूमोन्यन्नास्तीत्युच्यतेनचचि-
दचिद्विशिष्टस्यैवभूमशब्दार्थत्वात् चिदचितोरपितत्रांतर्भावात्तद-
न्यन्नेतिनिषेधः शक्यतेकर्तुमितिवाच्यंविशेषणभूतयोश्चिदचितोर्भू-
मशब्दार्थभूताद्विशिष्टादन्यत्वेनततोन्नयन्नास्तीतिनिषेधस्यायुक्तत्वा-
दतएवजगदैश्वर्यविशिष्टमनुभवन्नतदतिरिक्तम् पश्यतीत्यपिनयु-
क्तम् । ऐश्वर्यविशिष्टादीशितव्यस्यभिन्नत्वात्सर्वज्ञत्वेन विशिष्ट-
मनुभवन् तदतिरिक्तंनपश्यतीतितस्यापिभूमत्वप्रसंगात् । अ-
थातआत्मादेशइतिभूमएवात्मत्वस्योपदेक्ष्यमाणत्वात् । तरति-
शोकमात्मविदितिप्रस्तुतस्यात्मोपदेशस्यभूमिपर्यवसानाच्चभूमआ-
त्मत्वमवर्जनीयम् । नहिचिदचिद्विशिष्टस्यात्मत्वमस्तिविशेष्य-
स्यैवांतःप्रविश्यनियंतृत्वेनात्मत्वादतश्चतस्यैवभूमत्वंवक्तव्यम् ।
नचैतल्लक्षणं संभवतितद्व्यतिरिक्तस्यवस्तुनःसत्त्वादितिचेत् उच्यते ।
ब्रह्मशब्दवद्भूमशब्दस्यापिवस्तुपरिच्छेदरहितत्वमेवार्थः । वस्त्वप-
रिच्छेदोनामेदमिदंनेतिनिर्देशार्हत्वरहित्यम् । तच्चस्वरूपाभेदाद्वा-
भवेत्तदपृथक्सिद्धत्वाद्वाभवेत् । जीवजडयोरीश्वराभेदाभावात्तद-
पृथक्सिद्धसत्ताकत्वमितिफलति । तच्चद्वेधाघटतेतत्सत्ताव्यतिरिक्त
सत्ताशून्यत्वाद्वा “यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यते”इतिस्मृत्य-
नुसारेणतदधीनसत्ताकत्वाद्वाभवेत् । तत्रतत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशू-
न्यत्वमपिसत्तारूपविशेष्याभावेनमिथ्यात्वाद्वाभवेत् । तत्सत्ताऽभि-
न्नसत्ताकत्वेनसत्ताव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्वाभवेत् । तत्रस-
त्ताशून्यत्वंसकलप्रमाणविरुद्धत्वाद्वाभ्युपगमार्हं तथैवतत्सत्ताभिन्न-
सत्ताकत्वमपिनाभ्युपगमार्हम् । अपितुतत्सत्ताधीनसत्ताकत्वमेव ।
एवंविधापृथक्सिद्धत्वस्यसिद्धांतेभ्युपगतत्वात् । “अंशोनानाव्य-
पदेशाः २ । ३ । ४२ ॥ ” इत्यत्र अपृथक्सिद्धत्वलक्षणांशत्वस्या-
भेदव्यपदेशनिर्वाहकत्वस्योक्तत्वादात्मभरणमिहसत्ताशब्दार्थः ।

उक्तंचहरिणा । “आत्मानमात्मनाविभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यते” इति चेतनाचेतनयोरात्मभरणलक्षणासत्तापरमात्मसत्ताधीनेत्यर्थः । ततश्चयत्रनान्यदित्यस्यापियत्सत्तानधीनसत्ताकंनास्ति एतदनात्मकंनास्तीत्यर्थपर्यवसानान्नानुपपत्तिः । यद्वा । “समानेषुपूर्वत्वा” दितिसामिकाधिकरणे अन्येतरादिसर्वनामशब्दानां पूर्वनिर्दिष्टसदृशवाचित्वस्यव्यवस्थापिततयानान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिवाक्येष्विवयत्रनान्यत्पश्यतीतिवाक्येपिसामान्यनिषेधस्यविशेषनिषेधपरत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिः ॥

योवैभूमातदमृतम् । अथयदल्पंतन्मर्त्यम् ॥

उक्तलक्षणोभूमैवामृतम् । जन्ममरणादिशून्यंनित्याविर्भूतानन्याधीनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमितियावत् । इतस्त्वनीदृशम् । नित्यमुक्तादीनामप्यनन्याधीनतादृक्त्वाभावान्नवाक्यानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

सर्ववस्तूनामाधारसापेक्षत्वं दृष्ट्वा पृच्छति ॥

सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइति ॥

उत्तरमाह ॥

स्वेमहिम्नि इति ॥

स्वस्वरूपमहिमाधारकः । “स्वयंदासास्तपस्विनः” इतिवत् ।

अनाधारइत्यभिप्रायः ॥

१ यदत्रकेचिदनादित “याशास्त्रसिद्धंस्वस्मिन्भगवद्दास्यंस्वाहंकारपारवश्येनासहमानाः” “दासःसेवकशूद्रयोः” “कैवर्तेदासधीवरौ” इत्यादिकोशबलेन ब्राह्मणानां दासपदघटितं नामनभवतीतिवदंति तत्तेषांवदनंबहुशास्त्रादिविरुद्धम् ॥ तथाहि “दासोहंकोशलेंद्रस्य” इतिरामायणेश्रीहनुमति “हंतायमद्रिरबलाहरिदासवर्यः” इतिगोवर्धने “हरिदासो ब्रजौकसाम्” इतिउद्धवे “हरिदासस्यराजर्षेः” इतियुधिष्ठिरेचश्रीभागवते “दासोस्मितेलक्ष्मण” इतिहनुमन्नाटके “देवदेवस्यदासः” इति श्रीशिवमहिम्नस्तवे गंधर्वे “सूर्यदासः सोमयाजी” इतिसमरसारग्रंथे “कालिदास” इत्यादयो लोकेपि प्रयोगा येषु दृश्यंतेन ह्येतेसर्वेशूद्राएवेतिशक्यते वक्तुम् ॥ एवंच भगवन्नान्नासह कृतंदासांतं नामनब्राह्मणादिषु प्रयोक्तव्यमितिनिष्कर्षः ॥

उक्ताभिप्रायेणाचार्यः स्वयमुक्त्वास्वशब्दस्यात्मात्मीयवचनत्वा-
दात्मीयेनियाम्यतयामहिमभूतेगवाश्वहस्तिहिरण्यदासभार्यादिलक्ष-
णेप्रतिष्ठितइत्यभिप्रायंशिष्योगृह्णीयादथवास्वशब्दस्यात्मपरतया ।
आत्माधारइत्यभिप्रायइतिबुध्येत नचतदुभयमपिसंभवतिपरमात्मन-
उभयविभूतिलक्षणात्मीयमहिमसद्भावेऽप्यनाधारस्यपरमात्मनस्तत्प्र-
तिष्ठितत्वासंभवान्नह्यतिशिक्षितोपि नटः बटुः स्वस्कंधमारुह्यनरी-
नतीतिन्यायेनस्वस्वाश्रितत्वासंभवाच्च नद्वयमपियुज्यते । अतः
शिष्यस्यसाबुद्धिर्निवर्तनीयेतिमत्वापुनराह ॥

यदिवानमहिम्नीति ॥

यदिवाअन्यथापश्यसितदानमहिम्नीतिब्रूमइत्यर्थः ॥

तद्विवृणोति गोश्वमिवमहिमेत्याचक्षतेहस्तिहिर-
ण्यंदासभार्यैश्चेत्राण्यायतनानीति ॥

इति शब्दः प्रकारवचनःएवंजातीयकानीत्यर्थः ॥

नाहमेवंब्रवीमीतिहोवाच ॥

तत्रप्रतिष्ठितत्वंनब्रवीमीत्यर्थः । उक्तंचव्यासार्थैः । “ अस्य-
महिमानमितिवीतशोकः ” “ च ” एतांविभूतियोगंइत्यादिश्रुतिस्मृ-
तिषुचपरमात्मनोमहिमवत्त्वावगमात् । यदिवानमहिम्नीति नमहिम
निषेधःअपितुविभूतिरूपमहिमप्रतिष्ठितत्वनिषेधोवगम्यतइतिस्व-
स्वरूपप्रतिष्ठितत्वं ॥

निषेधति ॥

अन्योह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठितइति ॥

ननु यत्रनान्यत्पश्यतीत्यनुपपन्नंनानादिग्वर्तिनांचेतनाचेतनप-
दार्थानामुपलंभादित्यत्राह ॥

सएवाधस्तात्सउपरिष्ठात्सपश्चात्सपुरस्तात्सदक्षि-
णतःसउत्तरतःसएवेदं सर्वमिति ॥

सामानाधिकरण्यात्सइतिनिर्दिष्टस्यभूम्नःइदं सर्वमितिनिर्दिष्टस्य
चिदचिद्वर्गस्यचशरीरात्मभावःफलितोभवतिशरीरात्मभावश्चव्या-
प्तिनिबन्धनइतिसएवाधस्तादितिश्रुत्यभिप्रायः । ततश्चयत्रनान्यत्प-
श्यतीतितदनात्मकान्यनिषेधेनानुपपत्तिरितिभावः ॥

एवंसर्वात्मभूतस्यभूम्नः उपासकेनस्वशरीरकतयोपासनंकर्तव्य-
मित्युपदिशति ॥

अथातोहंकारादेशः ॥

क्रियतइतिशेषः अथशब्दःप्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः।अहंकारोऽ-
हंबुद्धिः अहंग्रहेणभूम्नउपासनप्रकारोतःपरमुपदिश्यतइत्यर्थः नतुजी-
वस्वरूपोपदेशइतिमंतव्यम् तथासत्यहमादेशइतिनिर्देशस्यैवयुक्त-
तयाकारपदवैयर्थ्यात् ॥

परमात्मनोहंग्रहेणोपासनप्रकारमेवदर्शयति ॥

अहमेवाधस्तात् अहं उपरिष्ठादहंपश्चादहंपुरस्ता-
दहंदक्षिणतोहमुत्तरताहमेवेदं सर्वमिति ॥

सर्वादिग्वर्तिसर्वात्माभूमाहमेवेतिज्ञातव्यमित्यर्थः । नतुजीवस्य
सर्वात्मकत्वमुपदिश्यतइतिभ्रमितव्यंजीवस्यातथात्वात् । तथात्वे
कारशब्दवैयर्थ्यस्योक्तत्वाच्च । उक्तंचभगवताभाष्यकृतायत्त्वहमे-
वाधस्तादित्यादिनासर्वात्मत्वमुपदिष्टम् तद्भ्रमगुणविशिष्टस्यब्रह्मणो
हंग्रहेणोपासनमुपदिश्यते । अथातोहंकारादेशइतिपरमात्मनःप्रत्य-
गात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहंग्रहेणोपासनंकर्तव्यमितिच ॥

नन्वहंबुद्धिशब्दयोः जीवात्मविषययोः कथंभूमपर्यंतत्वम् ।
अतोऽनहमर्थेचपरमात्मन्यहंग्रहोपासनस्यायथार्थत्वमेवस्यादित्या-

शङ्क्यभूम्नःप्रत्यगात्मानं प्रत्यात्मत्वेन तद्विषयबुद्धिशब्दानां परमात्मप-
र्यतत्त्वमुपपद्यत इति दर्शयन्तरतिशोकमात्मविदिति प्रक्रांतमात्मोपदे-
शं भूम्निसमापयति ॥

अथात आत्मादेशः ॥

अत्रापि क्रियत इति शेषः अथ शब्दः प्रकृतविषयत्वद्योतनार्थः ।
आत्मादेशः आत्मत्वोपदेशः क्रियत इत्यर्थः ॥

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मापश्चादात्मापुर-
स्तादात्मादक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति ॥

सामानाधिकरण्येनात्मत्वं फलति तथापि कंठोक्तयोपासकात्मत्व-
सिद्ध्यर्थं विशिष्य कंठोक्तयोपदेशः । नचाथात्मादेश इत्युपासकं प्रत्या-
त्मत्वोपदेश इति विशेषे किं नियामकमिति वाच्यम् । एवं विजानत आ-
त्मतः प्राण इति विद्वदात्मनः प्राणाद्यपादानत्वेन सार्वार्त्म्यस्योत्तरत्र-
प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । यत्त्वत्र परैः अहंकारस्यात्मैकत्वेन प्रत्यक्ष-
सिद्धस्याथातोहंकारोपदेशः अथात आत्मादेश इति पृथगुपदेशोभे-
दार्थः । भूमात्मनोभिन्नत्वेन प्रसिद्धयोः पृथगुपदेशोऽेक्यार्थः । द्वयोः
सार्वार्त्म्यायोगादिति तदसारमहमर्थादन्यस्यात्मनः भूमाख्यब्रह्म-
भिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तयोरुपदेशोभेदार्थः । अहमर्थस्य तु ब्रह्म-
भिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तयोरुपदेशोऽेक्यार्थ इति वैपरीत्यस्यापि
सुवचत्वादित्यास्तां तावत् ॥

सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नात्मरतिरा-
त्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः सस्वराड्भवति त-
स्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥

रतिः स्रक्चंदनादिजन्या प्रीतिः । क्रीडोद्यानादिजन्या स्त्रीसंभ-

वाप्रीतिः । मिथुनंविभूतिजन्याप्रीतिःआनन्दः आत्मन्येवरतिर्यस्यस
तथोक्तः । सर्वविधसुखानुभवोद्ध्यात्मसुखानुभवांतर्गतइत्यर्थः ।
स्वराट्स्वयेमवराजाअकर्मवश्यः विधिनिषेधकिंकरोनभवतीतिया-
वत् । च “अतएवअनन्याधिपतिः।४।४।९॥”इतिसूत्रेअतएव सत्य-
संकल्पत्वादेव अनन्याधिपतिः अन्याधिपतित्वांविधिनिषेधयोग्यत्वं
विधिनिषेधयोग्यत्वेहिप्रतिहतसंकल्पत्वंभवेत् । अतः सत्यसंकल्प-
त्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वंसिद्धम् । अतएवसस्वराट्भवतीत्युच्यतइ-
तिभाषितम् । “प्रत्यक्षोपदेशान्नेतिचेत् । ४ । ४ । १८॥” इति सूत्रे-
अकर्मप्रतिहतज्ञानोमुक्तः विकारिलोकान्ब्रह्मविभूतिभूताननुभूयय-
थाकामंतृप्यतीत्यर्थः इतितस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीत्यस्य
वाक्यस्यार्थइतिभाषितम् ॥

अथयेन्यथातोविदुरन्यराजानस्तेक्षय्यलोकाभवं-
तितेषांसर्वेषुलोकेष्वकामचारोभवति ॥

येउक्तप्रकारादन्येनप्रकारेणोपासतेतेन्यराजानोभवंतिविधिनिषे-
धकिंकराभवन्ति कर्मवश्याभवंतीत्यर्थः । स्वराडित्यस्यप्रतिद्वंद्वि-
त्वात् क्षय्यलोकाश्चभवंतीत्यर्थः । अत्रक्षय्यलोकाभवंतीत्यनेनयथो-
क्तप्रकारेणपरमात्मोपासकानामक्षय्यभगवल्लोकत्वमस्तीत्युक्तंभव-
ति । अथात आत्मादेशइत्यनेनोक्तोपासकांतर्यामिणः चेतनाचेतन-
सकलप्रपंचोपादानत्वलक्षणंसर्वात्मत्वंस्पष्टयति ॥

तस्यहवाएतस्यैवंपश्यतएवमन्वानस्यैवंविजानत
आत्मतः प्राणआत्मतआशात्मतः स्मरआत्मतआका
शआत्मतस्तेजः आत्मतः आपः आत्मतः आविर्भाव
तिरोभावावात्मतोन्नमात्मतोबलमात्मतोविज्ञानमात्म-
तोध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्पआत्मतोमन-

आत्मतोवागात्मतोनामात्मतोमंत्राआत्मतः कर्माणि-
आत्मतएवेदं सर्वमिति ॥

ततश्चविहितोहंग्रहस्तात्त्विकविषयएवेतिभावः ॥

तदेषश्लोकः ॥

तस्मिन्विषयेएषवक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवर्ततेइत्यर्थः ॥

नपश्योमृत्युं पश्यतिनरोगंनोतदुःखतांसर्वहपश्यः
पश्यतिसर्वमाप्नोतिसर्वशइति ॥

पश्यः ब्रह्मदर्शी मृत्युं मरणं रोगं दुःखसाधनम् जगतिप्रतिकूलतां
चनपश्यति सर्वसाक्षात्कर्तासिन्संकल्पमात्रेणसंकल्पितानर्थान्सर्व-
स्मिन्कालेप्राप्नोतीत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावोभव-
तीतिपर्यवसितोर्थः । अत्रजगतिदुःखतांनपश्यतीत्युक्त्याजगतोमु-
क्तंप्रतिप्रतिकूलत्वंनास्तिपित्तोपहतस्यपयसः प्रतिकूलत्ववत् जगतः
प्रतिकूलत्वंकर्मनिबंधनमित्युक्तंभवति ॥

सएकधाभवतित्रिधाभवतिपंचधाभवतिसप्तधानव-
धाचैवपुनश्चैकादशस्मृतः । शतंचदशचैकंचसहस्राणि
चविंशतिः ॥

आत्मनोनिरवयवस्यत्रिधापञ्चधाविभागायोगात्संकल्पपरिगृही-
तानेकविधशरीरोभवतीत्यर्थः ॥

एवंमोक्षसाधनभूतोपासनप्रकारमुपदिश्यतादृशोपासननिष्पत्ता-
वंतःकरणस्योपासनोत्पत्तिप्रतिबंधकपापराहित्यमपेक्षितम् तच्चराज-
सतामसाहारसेविनांनभवत्यपितुतद्विविक्तसात्त्विकाहारसेविनांभवे-
दित्युपदिशति ॥

आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिः स्मृ-
तिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षः ॥

इति ध्रुवस्मृतिलंभेदुर्मौचतयाग्रंथिशब्दवाच्यानाम् अविद्यारागादीनां मोक्षो भवतीत्यर्थः । अत्र स्मृतिलंभ एव सर्वग्रंथीनां प्रमोक्ष इत्युक्त्या स्मृत्यनंतरभाविना स्मृतिविलक्षणेन दर्शनेन न मोक्षः अपितु दर्शनसमानाकारस्मृतिसंतानेनैव ततः सवा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नित्यत्र पश्यन्नित्यादिशब्दादर्शनसमानाकारोपासनपराः प्रकरणांतरस्थाः “ आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्यः ” इत्यादिशब्दाश्च दर्शनसमानाकारः परा इति सूचितं भवति ॥

शास्त्रार्थमशेषमुक्त्वा आख्यायिका मुपसंहरति श्रुतिः ॥

तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः ॥

एवं शुद्धांतःकरणाय नारदाय भगवान्सनत्कुमारः संसारसंतमसचण्डभानूपासनगोचरं परमात्मानं रूपं मुपादिशदित्यर्थः । अत्र नामादिषु ब्रह्मत्वेनोपदिष्टेष्वपि तत्र ब्रह्मत्वस्यानभ्युपगमात् तस्य मृदितकषायत्वं शिष्यस्य परिशुद्धांतः करणतयोपदेशयोग्यतां परीक्षयैवोपदिष्टवानित्यर्थः ॥

तं स्कंद इत्याचक्षते स्कंद इत्याचक्षते ॥

तंसनत्कुमारं स्कंद इत्यपि वदंतीत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥

अक्षरमंबरांतधृतेः । १ । ३ । ९ ॥

बृहदारण्यके पंचमाध्याये षष्ठमे गार्गीब्राह्मणे ॥

सा होवाच अहं वैवायाज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वा उग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवंतौ शरौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते धृत्वोपोत्तिष्ठे देवमेव त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थांतौ मे ब्रूहीति ॥

काशीदेशभवोविदेहदेशभवोहिशूरवंश्यः उत्सृष्टज्यं धनुः पुनरधि-
ज्यं कृत्वा द्रौबाणवंतौ बाणशब्देन शराग्रेयः खंडः सोभिधीयते सपत्ना-
तिव्याधिनौ सपत्नात्यन्तव्यथनशीलौ शरौ हस्ते गृहीत्वा सपत्नसमी-
पंगच्छति । एवमेवाहं द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपस्थितास्मि । उपोदस्था-
म् । लुङि “गातिस्थाघुपाभूभ्यः २ । ४ । ७७ ॥” इति सिचोलुक् ॥

तौ मे ब्रूहीत्येवमुक्त आह याज्ञवल्क्यः ॥

पृच्छगार्गीति साहोवाचयदूर्ध्वयाज्ञवल्क्यदिवोय-
दर्वाक् पृथिव्याय दंतराद्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च-
भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥

दिवोयदूर्ध्वलोकजातं पृथिव्याश्चाधस्तनयद्वस्तुजातं द्यावापृथिव्यं
तरालवर्तिकालत्रयपरिच्छिन्नं यद्वस्तुजातमेतत्सर्वं कुत्रवादीर्घतंतुव-
दोतं तिर्यक्तंतुवत्प्रोतं चेति । यदर्वाक् पृथिव्या इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

सहोवाचयदूर्ध्वगार्गीदिवोयदर्वाक् पृथिव्याय दंतरा-
द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आ-
काशेतदोतं च प्रोतं चेति ॥

आकाशशब्देन नवायुमदंबरंगृह्यते तस्य सर्वविकाराश्रयत्वाभा-
वात् । किंतु । अव्याकृताकाशः एतच्च “अक्षरमंबरान्तधृतेः । १ । ३ ।
९ ॥” इत्यत्र स्थितम् ॥

साहोवाचनमस्तेस्तु याज्ञवल्क्ययोम एतं व्यवोचः ।
अपरस्मैधारयस्वेति ॥

यस्त्वं म एते प्रश्नं व्यवोच उक्तवानसितस्मै तेन मोस्तु अपरस्मै द्विती-
यप्रश्नायावधानं कुरु सहोवाच ॥

पृच्छगार्गीति साहोवाचयदूर्ध्वयाज्ञवल्क्यदिवोयद-

वाक्प्रथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभ-
विष्यच्चेत्याचक्षते आकाशएवतदोतंचप्रोतंचेति ॥

यआकाशउक्तइतिशेषः ॥

कस्मिन्मुखत्वाकाशओतश्चप्रोतश्चेति ॥

सोव्याकृताकाशः किमाश्रितइत्यर्थः ॥

सहोवाचैतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदन्त्यस्थूल
मनएवह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवा-
युरनाकाशमसंगमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन अते
जस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिं-
चननतदश्नातिकश्चन ॥

हेगार्गितदेतत्सर्वासूपनिषत्सुप्रसिद्धम् । अश्नुतइतिवानक्षर-
तीतिवाअक्षरंब्रह्मब्राह्मणाब्रह्मविदःअभिवदन्ति । अत्रब्राह्मणाभिव-
दनकथनेननाहंकिंचिद्विप्रतिपन्नंवक्ष्यामीतिहृदयम् । अस्थूलंस्थूल
भिन्नम् । तर्हि किमण्वितितत्राह अनण्विति तर्हि किह्रस्वमित्यतआ-
ह । अह्रस्वमिति । तर्हि किमदीर्घमित्यत्राह अदीर्घमिति । एवमु-
त्तरत्रापिद्रष्टव्यम् । अमात्रम् । मात्राइन्द्रियाणि यद्वामात्रापरिच्छेद-
स्तद्रहितमित्यर्थः । अनंतरमबाह्यंस्वाव्याप्तदेशशून्यमित्यर्थः ।
नतदश्नातिकिंचन तदक्षरंकर्तृकिंचिदपिनाश्नाति । अवाप्तसमस्त-
कामतयाभक्ष्यनिरपेक्षमित्यर्थः । स्वयंकस्यापिनभक्ष्यमित्याह नत-
दश्नातिकश्चनेति तद्ब्रह्मनाशनकर्म ॥

एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधु-
तौतिष्ठतः ॥

वैशब्दोवधारणेप्रशासनेआज्ञाचक्रेसूर्याचंद्रमसौ देवताद्वंद्वेच ६ ।
३ । २५ ॥ इतिपूर्वपदस्यानङ् । विधृतौविशेषेणधृतौतिष्ठतः प्रकृष्टं-

शासनं प्रशासनम् । कचिदप्यप्रतिहतत्वमेव शासनस्य प्रकर्षः । ततश्च सर्वविषयकं शासनमिति फलति प्रशासितारं सर्वेषामिति प्रमाणानुसारात् । ततश्च सर्वविषयकशासनाधीनद्यावापृथिव्यादिधारणत्वमर्थ-इति पर्यवस्यति । अत्र प्रधानस्य जगद्धारकत्वेऽपि प्रशासनाधीनधारकत्वाभावात् । जीवस्य प्रशासनाधीनयत्किञ्चिद्धारकत्वेऽपि प्रशासनशब्दितसर्वविषयकशासनाधीनसर्वधारकत्वासंभवाच्च नात्र जीवोवा-प्रधानं वा प्रतिपाद्यते । इदं च “साच प्रशासनात् । १ । ३ । १०॥ इति सूत्रे स्पष्टम् ॥

एतस्यावाक्षरस्य प्रशासने गार्गिद्यावापृथिव्यौ विधृतेतिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिनिमेषामुहूर्ता अहोरात्राण्यर्द्धमासामासाः ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्तीति ॥

इतिशब्दः प्रकारपरः संवत्सरा इत्येवंजातीयकाः कालविशेषा इत्यर्थः ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्याः यांयांच दिशमनु ।

प्रशासन इति निमित्ते सति सप्तमी । प्राच्यः प्राक्प्रवाहाः प्रसिद्धा गंगाद्या नद्यः श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो लोकोपकाराय स्यन्दन्ते । तत्प्रशासनाभावे ताः स्यन्दनाय न प्रभवन्तीति भावः । प्रतीच्यः प्रत्यङ्मुखाः अन्या उदीच्यश्च नद्यः यांयां दिशमनु प्रस्थितास्ताः सर्वा एतस्य प्रशासने सति स्यन्दन्ते ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरो न्वायत्ताः ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने निमित्ते ददतस्तदाज्ञयादानं कुर्वतः

आज्ञाकैकर्यबुद्ध्यादानंकुर्वतो जनान् अन्वायत्ता अनुवशास्संतो मनुष्याः प्रशंसन्ति प्रशासनइत्येतद्यजमानंदेवादर्विपितरइत्यत्रापि संबध्यते । अन्वायत्ताइतिपदं देवमनुष्यपितृसाधारणम् । द्वितीयान्तपदानांप्रशंसन्तीत्यनेनान्वयः । परमात्माज्ञयायागंकुर्वतामन्वायत्ताः संतो देवाः प्रशंसन्ति । परमात्माज्ञयाप्रवृत्तांदर्वीहोममन्वायत्तास्संतः पितरः प्रशंसन्ति । एवमेवव्याख्यातंव्यासार्थैः ॥

यो ह वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा स्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षं सहस्राण्यंतव देवास्थतद्भवति । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा स्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणः ॥

ब्रह्मज्ञानमंतरेण क्रियमाणं होमयज्ञतप आदिकं बहुकालमपि साध्यं सर्वं न श्वरफलसाधनं भवति । तदज्ञानमंतरेण लोकान्तर्गतस्यापि शोच्यता भवति । तदज्ञानात्संसारो भवतीति यावत् ॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा स्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥

ब्रह्मज्ञानवान् म्रियते स ब्रह्मवित् ब्रह्मानुभविता मुक्त इति यावत् । उक्तं च भगवता भाष्यकृता यो वा एतदक्षरं गार्गीत्येतद्व्याकुर्वता यदज्ञानात्संसारप्राप्तिः यज्ज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिस्तदक्षरंपरं ब्रह्मेति ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्टं दृष्टश्रुतं श्रोत्रमृतं मंत्रविज्ञातं विज्ञातृ ॥

अयोगिभिरदृष्टं सत् द्रष्टृरूपादि साक्षात्कर्तृश्रोतृशब्दसाक्षात्कारकर्तृ मंतृ मंतव्यं साक्षात्कर्तृ विज्ञातृ अध्यवसायसाक्षात्कर्तृ ॥

नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृनान्यदतोस्ति श्रोतृनान्यदतोस्ति मंतृ नान्यदतोस्ति विज्ञातृ ॥

अंतर्यामि ब्राह्मणोक्तरीत्यात्राप्यन्यपदस्य तत्सदृशपरत्वमेव यथाचोल एव भूपतिर्नान्यदित्युक्तेस्तत्सदृशभूपतिनिषेधपरत्वमेवमिहाप्यद्रष्टृत्वादिविशेषितनिरुपाधिकद्रष्टृत्वाश्रयस्य परमात्मनः सदृशं किमपि नास्तीत्येवार्थः । यद्वैतदक्षरमन्यैरदृष्टंसत् स्वव्यतिरिक्तसमस्तसाक्षिभूतम् । एवमनेनाक्षरेणादृष्टमेतस्याक्षरस्याधारभूतमेतस्य द्रष्टृनास्तीत्यर्थः । पूर्वव्याख्याने समनिषेधः अस्मिंश्च व्याख्यानेऽधिकनिषेधश्च फलति । नच नेह नानास्तीतिवन्नान्यदतोस्तिद्रष्टृति वाक्यस्याप्यब्रह्मात्मकवस्तुनिषेधपरत्वोपपत्तौ समाभ्यधिकनिषेधतयाव्याख्यानं किमर्थमितिवाच्यम् । तद्वदत्रैक्यविधिशेषत्वाभावेन समाभ्यधिकनिषेधपरत्वस्यैवयुक्तत्वात् । उपसंहरति ॥

एतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्गि आकाश ओतश्चप्रोतश्चेति साहोवाच ब्राह्मणा भगवंतस्तदेव बहुमन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् ॥

हे भगवंतो ब्राह्मणायूयं तदेव बहुमन्येध्वं यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्नमस्कारं कृत्वा मुच्येध्वमिति यन्मुक्ताभवतेति यदस्तीत्यर्थः । न कदाचिदस्य पराभवः शङ्कनीयः नमस्कारं कृत्वा मुक्ताभवतेत्यर्थः । मन्येध्वमिति लिङ्मध्यमबहुवचनम् ॥

नवैजातु युष्माकमिमंकश्चिद्ब्रह्मोद्यंजेतेति ॥

युष्माकं मध्य इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिदपि ब्रह्मवादं प्रति नेता नास्तीत्यर्थः ॥

ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥

वचक्रोरपत्यंवाचक्रवी गार्ग्युपररामेत्यर्थः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः । १ । ३ १२ ॥

प्रश्नोपनिषदि पंचमप्रश्ने ॥

अथ हैनं सैव्यं सत्यकामः प्रपच्छ ॥

स्पष्टोर्थः ॥

सयोहवै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रापणान्तमोंकारमभि-
ध्यायीतकतमं वावसतेनलोकं जयति ॥

हवाइति प्रसिद्धचर्थः । तदित्यव्ययं सयइत्येतदधिकारिसामान्य-
परम् । अयमर्थः हे भगवन्पूजार्ह । योधिकारी मनुष्याणां मध्ये
मरणान्तम् एतदोंकारमभिध्यायति । सः कतमंलोकं तेनोङ्कारेण
प्राप्नोतीत्यर्थः । वावशब्दोवधारणेप्रसिद्धौवा ॥

तस्मैसहोवाच ॥

स्पष्टोर्थः ॥

एतद्वै सत्यकामपरं चापरं चब्रह्मयदोंकारस्तस्मा-
द्विद्वानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति ॥

हेसत्यकामएतदेवपरंचापरंचब्रह्मोभयवाचकमित्यर्थः । वाच्यवाच-
कभावनिवंधनंसामानाधिकरण्यम् । तथैवव्यासार्थैः “इक्षतिकर्माधिकर-
णे १ । ३ । १२॥” व्याख्यातत्वात् । किंतदित्यत्राह यदोंकारस्तदु-
पासकएतेनैवोंकाररूपेणैकतरंपरमपरंवाब्रह्मान्वेत्युपास्तइत्यर्थः ॥

सपद्येकमात्रमभिद्वययीत सतेनैवसंवेदितस्तूर्णमे-
वजगत्यामभिसंपद्यते ॥

सउपासकः यद्येकमात्रंह्रस्वंप्रणवमपरब्रह्मवाचकमभिध्यायीता-
परब्रह्मवाचकेनह्रस्वेनप्रणवेनयोऽपरंब्रह्मोपास्तेसतेनैवैकमात्रोंकार-
करणकायपरब्रह्मध्यानेनैवसंवेदितोलब्धसत्ताकोजगत्यांभुव्यभिसंप-
द्यते ॥

तमृचोमनुष्यलोकमुपनयन्ते ॥

तमृङ्मंत्रामनुष्यलोकंप्रापयन्ति ॥

सतत्रतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयासंपन्नोमहिमानमनु-
भवति ॥

समनुष्यलोकं नीतस्तपसानशनादिना ब्रह्मचर्येण मैथुनवर्जनेन
श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यायदिसंपन्नोभवति । तदामहिमानंश्रेयस्साधनकं
ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । नचैचोह्रस्वत्वाभावात्कथमोंकारस्य-
ह्रस्वत्वमिति शङ्कनीयम् । न्यूंखेह्रस्वस्योंकारस्यदर्शनात् ॥

अथयदि द्विमात्रेणमनसिसंपद्यते ॥

द्विमात्रेणापरब्रह्मवाचकेनप्रणवेनयस्यमनस्यपरब्रह्मध्यानंसंपद्यते ॥

सोन्तरिक्षंयजुर्भिरुन्नीयतेससोमलोकम् ॥

अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षाश्रितेसोमलोकंद्विमात्रोपासकः पुमान्यजु-
र्मंत्रैरुन्नीयते अत्रांतरिक्षसोमलोकशब्दः उर्ध्वलोकमात्रोपलक्षकः
आमुष्मिकमात्रपरः । अतएव “ईक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये १।३।१२॥”
यदपरंकार्यमपरब्रह्मनिर्दिष्टतदैहिकामुष्मिकत्वेनद्वेधाविभज्यैकमात्रं
प्रणवमुपासीनानामैहिकंमनुष्यलोकावाप्तिफलमभिधायद्विमात्रमुपा-
सीनानामामुष्मिकमंतरिक्षशब्दोपलक्षितंफलंचाभिधायेत्युक्तम् ॥

ससोमलोकेविभूतिमनुभूयपुनरावर्तते ॥

आमुष्मिकैश्वर्यमनुभूयतत्पुण्यावसानेपुनरावर्तते ॥

यः पुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेणपरमपुरुषम-
भिध्यायति ॥

एकमात्रत्वद्विमात्रत्वदशायामर्वाचीनफलसाधनेनैवाक्षरेणत्रिमा-
त्रेणपरमात्मानमभिध्यायति आभिमुख्येनध्यायतीत्यर्थः ॥

सतेजसिसूर्येसंपन्नः यथापादोदरस्त्वचाविनिर्मु-
च्यते एवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तः ससामभिरुन्नीयते
ब्रह्मलोकम् ॥

सउपासकस्तेजोमण्डलेसूर्ये संगतः सन्नुदरमेवपादोयस्यसपादो-
दरः सर्पइतियावत् । यथासर्पोजीर्णत्वचाविनिर्मुक्तोभवत्येवंपा-
प्मनाविनिर्मुक्तः सन् ब्रह्मलोकंवैकुण्ठंसामभिर्गीतप्रधानैर्मन्त्रैरुन्नीयते ।
अत्रव्यासार्थैः सपाप्मनाविनिर्मुक्तइतितच्छब्दांतरश्रवणात्ससामभि-
रित्यैकपद्यमाश्रित्यसामगानसहितैरितिवा सांत्ववचनसहितैःपुरुषै-
रितिवार्थः इतिवर्णितम् ॥

सएतस्माज्जीवघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षते ॥
ईक्षति “कर्माधिकरणे । १ । ३ । १२ ॥” यस्यहिकर्मनिमित्तं देहि-
त्वं सजीवघनइत्युच्यते । चतुर्मुखस्यापितच्छूयते यो ब्राह्मणंविद-
धातिपूर्वमित्यादिभाष्योक्तेर्जीवघनशब्देनसंसारिमण्डलमुच्यते । मूर्तौ
घनइतिकाठिन्यशब्दितमूर्तौ घनशब्दस्य निपातितत्वाद्देहद्वारत्वा-
दात्मकाठिन्यस्य घनशब्दोदेहिपरएव । तस्मात्परः परिशुद्धात्मा ।
तस्मादपिपरभूतंपुरिशयं पूःप्राणिनः सर्वगुहाशयस्येति सर्वेषुप्राणि-
ष्वंतरात्मतयाशयानम् । “भगवानिति शब्दोयं तथा पुरुषइत्य-
पि । निरुपाधीचवर्तेतेवासुदेवे सनातने” इति निरुपाधिकपुरुष-
शब्दवाच्यं भगवंतं परवासुदेवमीक्षते इत्यर्थः । अतएवसामभि-
रुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यत्रब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वशं-
काव्युदस्ता । चतुर्मुखलोकगतानां परवासुदेवेक्षणासंभवादिति
द्रष्टव्यम् ॥

तदेतौश्लोकौभवतः ॥

तदोकारध्यानमधिकृत्य वक्ष्यमाणौ श्लोकौ प्रवृत्तावित्यर्थः ॥

तिस्रो मात्रामृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अन-
विप्रयुक्ताः ॥

अविप्रयुक्तान भवन्तीत्यनविप्रयुक्ताः विप्रयुक्ता इतियावत् । अत्यं-
तद्भुतोच्चारणेन अन्योन्यसक्ततया अतिविप्रकृष्टकालतया अत्यंत-
विप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तास्ति तिस्रो मात्रामृत्युमत्यः मृत्युप्रदाः अनर्था-
वहा इतियावत् ॥

क्रियासु बाह्यांतरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कंप-
तेजः ॥

यज्ञाद्या बाह्यक्रिया अंतरा मानसक्रिया मध्यमा वाचकजपरूपा-
दिक्रिया आसु क्रियासु तिसृषु मात्रासु सम्यगत्यंतसंयोगविप्रयोगमं-
तरेण प्रयुक्तासु सतीषु ज्ञः तत्प्रयोगाभिज्ञः पुमान्न कंपते फलान्न च्यवत
इत्यर्थः ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेद-
यन्ते ॥ तमोकारेणैवायनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छांतम-
जरममृतमभयं परंचेति ॥

ऋग्भिरेतं मनुष्यलोकमित्यर्थः । यजुर्भिरंतरिक्षम् । आसुष्मि-
कमित्यर्थः । यत्तत्कवयो वेदयन्ते । कवयः क्रांतदर्शिन इत्यर्थः ।
“तद्विष्णोः परमंपदंसदा पश्यन्ति सूरयः” इत्युक्तरीत्या सूरयः यं लोकं प-
श्यन्ति तमोकारेणैव मार्गेणान्वेति गत्वा च शांतमूर्मिषट्करहितं जरामरण
शून्यमकुतोभयम् । सर्वकारणत्वेन सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

“ दहर उत्तरेभ्यः । १ । ३ । १३ ॥ ” “ आकाशो-
र्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । १ । ३ । ४२ ॥ ” “ नचका-

येप्रत्यभिसंधिः । ४ । ३ । १३ ॥ ” “ कृत्स्नभावात्तु
गृहिणोपसंहारः । ३ । ४ । ४७ ॥ ”

इत्यादिविषयवाक्यार्थज्ञानाय प्रायश्छांदोग्याष्टमप्रपाठको
व्याख्यायते ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरेदहरंपुण्डरीकंवेश्म ॥

विद्यांतरारम्भदर्शनार्थेयमपशब्दः । उपास्यतयासन्निहितस्य
परब्रह्मणः स्थानतयानवद्वारवत्त्वादिनाचपुरशब्दितेउपासकशरीरे
पुण्डरीकाकारमल्पं हृदयाख्यं परस्यब्रह्मणोवेश्म ॥

दहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंत-
द्वावविजिज्ञासितव्यमिति ॥

अस्मिन्वेश्मनिदहरः सूक्ष्मः आकाशः यदितिपुल्लिङ्गयच्छब्दो-
ध्याहर्तव्यः । अस्मिन् योदहराकाशः तस्मिन्यदंतरित्यत्रांतः-
शब्दोंतरवर्तिपरः चशब्दश्चाध्याहर्तव्यः । ततश्चायमर्थः अस्मिन्
दहरपुण्डरीकेयोदहराकाशः तदंतर्वर्तिचयत् तदुभयंश्रवणमनना-
भ्यामवगंतव्यं ध्यातव्यंचेत्यर्थः । तदन्वेष्टव्यमित्यत्रतदिति नपुं-
सकलिङ्गनिर्देशोल्लिङ्गसामान्यविवक्षयाद्रष्टव्यः । यद्वा दहरोस्मिन्नं-
तराकाशइत्यत्रनपुल्लिङ्गोयच्छब्दोध्याहर्तव्यः । योस्मिन्दहराकाशः
तदंतर्वर्तिचयदितियच्छब्देनैव “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्य-
तरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥ ” इतिकृतनपुंसकैकशेषवद्भावेनैकेनैवन-
पुंसकलिङ्गयच्छब्देनद्वयोरपिपरामर्शसंभवात् । तदन्वेष्टव्यमिति-
वाक्येतच्छब्देपिनपुंसकैकशेषसंभवादेकेनैवतच्छब्देनद्वयोरपिपरा-
मर्शः । ततश्चानेन वाक्येन दहराकाशस्तदंतरवर्तिचान्वेष्टव्य-
मित्युक्तं भवति । उक्तंचभगवताभाष्यकृता यदिदमस्मिन् ब्रह्मपु-

१ आदिपदेन संकल्पादेवतुतच्छ्रुतेः । ४ । ४ । ८ । संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । ४ । ४ ।

१ ॥ इतिसूत्रेगृह्यते ॥

रेदहरंपुण्डरीकंवेश्मेत्यनूद्य तस्मिन्दहरपुण्डरीकवेश्मनि योदहरा-
काशः यच्चतदंतर्वर्ति तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इति । अत्रचा-
काशशब्दः आसमंतात्काशते प्रकाशते इति व्युत्पत्त्या परमात्मपरः ।
तत्र हेतुरुत्तरत्र वक्ष्यते । न च तदंतरवर्तिन एवान्वेष्टव्यत्वे प्रतीयमाने दह-
राकाशस्यान्वेष्टव्यता सिद्धयर्थमेतावान्क्लेशः किमर्थमाश्रीयते । किंच
“विश्वजित्सर्वपृष्ठोतिरात्रोभवतीत्यत्र पृष्ठगतसर्वताविध्याक्षितपृष्ठ-
विधिवद्दहराकाशांतरवर्तित्वेन गुणजातोपासनस्य दहराकाशोपास-
नमंतरेणासंभवेनाक्षेपादेव दहराकाशोपासनस्यापि सिद्धतयाय-
त्तच्छब्दयोर्नपुंसकैकशेषैकवद्भाववचशब्दाध्याहारक्लेशानुभवोव्यर्थ-
इति वाच्यम् । “अथ यद्दह आत्मानमनुविद्य ब्रजंत्येतांश्च सत्यान्का-
मान्” इत्यौपसंहारिकोभयोपासनवचनानुसारेणास्यक्लेशस्यानुभो-
क्तव्यत्वात् । न च तदेव वाक्यं दहराकाशतदंतर्वर्तिलक्षणोभयोपास-
नविधिपरमस्त्विति वाच्यम् । उपक्रमस्थं विस्पष्टतव्यप्रत्यययुक्तं-
वाक्यं विहायौपसंहारिकस्य विस्पष्टविधिप्रत्ययशून्यस्य यच्छब्दयु-
क्तस्य विधित्वकल्पनानौचित्यात् । तस्य विधित्वकल्पनायामप्यनु-
वादरूपस्याप्यस्य वाक्यस्य तदनुसारेणार्थद्वयोपासनपरत्वस्याश्रय-
णीयतया नपुंसकैकशेषादिक्लेशस्याश्रयणीयत्वात् । इति शब्दो-
वाक्यसमाप्तौ । अथवा इतीत्यस्यानंतरमाचार्यो ब्रूयादित्यध्याहारः ॥

तंचेदब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुण्डरीकंवेश्म-
दहरोस्मिन्नंतराकाशः किंतदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा
वविजिज्ञासितव्यमिति ॥

एवमुक्तवंतमाचार्यस्वलपहृदयमध्यवर्तितयातिस्वलपआकाशे
किंवावर्तितुमर्हति यदन्वेष्टव्यं स्यादिति दहराकाशशब्दितस्य ब्रह्मत्वं-
तदंतर्वर्तितयानिर्दिष्टस्य तद्गुणजातत्वं चाजानाना अंते वासिनो यदि ब्रू-
युरित्यर्थः । किंतदत्र विद्यत इति वाक्यं सर्वांतरस्य परमात्मनः अन्तर्व

त्यंतरासभवलक्षणानुपपत्तिगर्भातर्वर्तिविशेषप्रश्नपरमिति व्यासार्था-
 णामभिप्रायइति यद्यपिप्रतीयते तथापीदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरंपुण्डरी-
 कंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाश इत्येतावन्मात्रंश्रुतवतांशिष्याणांपरमा-
 त्मत्वविरोधिन्याकाशशब्देजागरूके दहरत्वान्वेष्यन्तराधारत्वादि-
 विरोधिलिङ्गेच जाग्रतिब्रह्मलिङ्गेषु चानुपन्यस्तेषु परमात्मनिश्चयस्यत-
 दुपजीव्याक्षेपप्रवृत्तेर्वासंभवात् । किंचसर्वांतरस्यपरमात्मनोतर्वर्त्यसं-
 भवलक्षणानुपपत्तेरेवशिष्याणांहृदिविपरिवर्तमानत्वेप्रश्रवाक्येदहरं-
 पुण्डरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशइतिदहरपुण्डरीकांतरवर्तित्वेना-
 काशस्यदहरत्वोपन्यासस्यवाप्रतिवचनेयावान्वायमाकाशइतिवैपु-
 ल्योपन्यासस्यवा असंगत्यापातात् । व्यासार्थाणामप्युक्तएवार्थोभि-
 प्रेतः । केचित्तुशरीरस्यब्रह्मपुरत्वेनोपक्रमादेवतदंतर्वर्तिआकाशशब्द-
 निर्दिष्टं ब्रह्मेत्यवगत्यैवतदंतर्वर्तिवस्त्वंतरासंभवलक्षणानुपपत्तिमभिप्र-
 यन्तएवअंतर्वर्तिविशेषंप्रच्छुरित्यपिसंभवान्नानुपपत्तिरितिवदन्ति ॥

सब्रूयाद्यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोतर्हृदयआ-
 काशउभेस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेउभावग्नि-
 श्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसावुभौविद्युन्नक्षत्राणि ॥

एवमुक्तःसआचार्यः प्रतिब्रूयाद्धृदयपुण्डरीकमध्यवर्त्याकाशशब्द-
 निर्दिष्टः भूताकाशवद्विपुलः द्यावापृथिव्यादिशब्दोपलक्षितंभोग्य-
 भोगस्थानभोगोपकरणम् । अग्निसूर्यादिशब्दोपलक्षितोभोक्तृवर्गश्चस-
 माश्रितइत्यर्थः । यच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वतदस्मिन्समाहितमिति
 अस्योपासकस्येहलोकेयद्भोग्यजातमस्तियच्चमनोरथमात्रगोचरमिह
 नास्ति सर्वतद्भोग्यजातमस्मिन्दहराकाशेसमाहितमित्यर्थः । दहरा-
 काशोनिरतिशयभोग्यइतियावत् । भगवताभाष्यकृतायावान् वाय-
 माकाशस्तावानेषोतर्हृदय आकाशइतिदहराकाशस्यातिमहताम-
 भिधाय “उभेस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरेवसमाहिते । उभावग्निश्चवा-

युश्चसूर्याचन्द्रमसावुभौ । विद्युन्नक्षत्राणीति प्रकृतमेव दहराकाशम-
स्मिन्निति निर्दिश्यतस्मिन्सर्वजगदाधारत्वमभिधाय यच्चास्येहा-
स्ति यच्चनास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति । पुनरप्यस्मिन्नितित-
मेवदहराकाशं परामृश्य तस्मिन्नस्योपासकस्येह लोकेयद्भोग्यजात-
मस्ति यच्चमनोरथमात्रगोचरमिहनास्ति सर्वतद्भोग्यजातमस्मिन्दह-
राकाशे समाहितमिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाशस्याभिधा-
यः” इतिभाषितम् । नचयच्चास्येहास्ति यच्चनास्ति सर्वं तदस्मिन्स-
माहितमित्यनेनोपासकभोग्यवस्त्वाधारत्वमात्रं प्रतीयते । नतु दहरा
काशस्यनिरतिशयभोग्यत्वम् । ततश्च यच्चास्येहास्तीतिवाक्येन
दहराकाशस्य निरतिशयभोग्यत्वमभिधायेतिभाष्यं कथमुपपद्यता
मितिवाच्यम् । उपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्यैकफलकस्य स्वर्गपश्चादीनां
भोग्यत्वाभावात् । यच्चास्येहास्ति यच्चनास्ति सर्वतदस्मिन्समा-
हितमित्यनेन दहराकाशस्य निरतिशयभोग्यत्वमेव प्रतिपाद्यतइ-
तिव्यासाख्यैरुक्तत्वात् । नास्याशंकाया अवकाशइतिद्रष्टव्यम् ॥
केचित्तुसयदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना प्राचीनानेकजन्म-
संबन्धिपित्रादिवर्गदिदृक्षया संकल्पमात्रेणतत्स्रष्टृत्वस्य च प्रति-
पादयिष्यमाणत्वात् । सूत्रकृतापि “ संकल्पादेवतच्छ्रुतेः । ४ ।
४ । ८ ” । इति सूत्रेणतद्वाक्यस्य विवक्षितार्थत्वाविष्करणात् ।
योह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ अथ येचास्येह जीवा
येचप्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वतत्रगत्वा विन्दत इत्यनेन
नष्टानां पित्रादीनां मुक्तकामनाविषयत्वप्रतिपादनात् । “ प्रत्यक्षो
पदेशान्नेतिचेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः । ४ । ४ । १८ । ”
इति सूत्रोक्तन्यायेन ब्रह्मविभूतितया नष्टपित्राद्यनुभवस्यकामना-
विषयत्वसंभवाच्च । अन्यथा अस्मिन्कामाः समाहिताः एतांश्चसत्या
न्कामानित्यादावपि कामशब्दस्य निरतिशयभोग्यार्थकत्वं को

वारयेत् । तथाजक्षन्क्रीडन्नित्यादावपि भोग्यार्थकत्वमेवस्यादिति परोपिविजयेत् । अतोयथाश्रुतार्थत्वेपि नदोषः । भाष्यमपिभोग्या-
धारत्वफलितभोग्यत्वपरमेवास्त्विति वदन्ति ॥ अत्र भूताकाशतुल्यवै-
पुल्यप्रतिपादनेन द्यावापृथिव्यादिजगदाश्रयत्वप्रतिपादनेनोपासकं
प्रति निरतिशयभोग्यताप्रतिपादनेनच दहराकाशस्य प्रसिद्धाका-
शवैलक्षण्यप्रतिपादनात्स्वल्पे दहराकाशे किमपिमातुं नशक्नोती-
त्याक्षेपबीजं परिहृतंभवति ॥

तंचेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं वा समाहितम् ।
सर्वाणि च भूतानि सर्वेच कामाः । यदेतज्जरावाप्नोति
प्रध्वंसते वा किंततोऽतिशिष्यत इति ॥

अल्पत्वरूपमाक्षेपबीजं परिहृत्य किं तत्र विद्यते इति प्रश्नं
प्रतिविवक्षत्येव । आचार्यैरुक्तेर्थे अनुपपत्तिं पश्यंतः शिष्या
यद्याचार्यं ब्रूयुः किमिति ब्रह्मपुरशब्दितं शरीरं द्यावापृथिव्या-
दिशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानमग्निवाद्यादिशब्दनिर्दि-
ष्टो भोक्तृवर्गश्च यद्याश्रयेयुः । तदा शरीरस्य जरानाशादौसति
द्यावापृथिव्यादिकं किमपि नावशिष्येत तदपि नश्येदित्यर्थः ।
सर्वेचकामा इत्यस्य यच्चास्येहास्तीतिवाक्यनिर्दिष्टनिरतिशयभोग्य-
त्वानुवादित्वात्सर्वेचकामा इत्यस्य निरतिशयभोग्यत्वमर्थ इतिव्या-
सार्थैरुक्तम् ॥

ननुदहराकाशाश्रितत्वस्यैवोक्ततया ब्रह्मपुरशब्दितशरीराश्रित-
त्वस्यानुक्ततया तज्जरानाशानुविधायिजरानाशवत्त्वस्य दहराका-
शाश्रिते द्यावापृथिव्यादौ कथंप्रसक्तिरितिचेदुच्यते । यथा घटाद्यं-
तराकाशे निहितस्य दध्यादेर्वस्तुतोघटादिरेव धारकः । आकाशः-
परमवकाशात्मनोपकरोत्येवं देहांतर्वर्तिनि दहराकाशे विद्यमानस्य
द्यावापृथिव्यादेः देहएव धारकः, दहराकाशस्त्ववकाशात्मनोपक-

रोति । अस्तुवादहराकाशस्य घटाकाशवैलक्षणेन स्वतो धारकत्वम् । तथापि तस्य देहजराप्रध्वंसानुपदभाविजराप्रध्वंसवत्त्वाद्यावद्देहस्यभारधारणानुकूलंबलं तावत्पर्यन्तमेव दहराकाशस्य तद्धारकत्वमिति फलतो देहएव तस्य सर्वस्य धारकः पर्यवस्यतीत्याक्षेपूणांशिष्याणामभिप्रायः ॥

तत्प्रातिवक्ति ॥

नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् ॥

भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणभोक्तृवर्गादिशालितया पुरमिव वर्तमानमेतद्दहराख्यं ब्रह्म । न तु घटाकाशादिवत्केवलमवकाशात्मनोपकारकम् । यथा पुरंभोग्यभोगस्थानादीनां स्वत एवाधारभूतं न तु दध्यादीनां घटादिवदाकाशात्मनोपकारकं तथेत्यर्थः ॥

ननु स्वतो धारकत्वेपि देहांतवर्तितया तदंतर्गतहृदयवत्तज्जरानाशानुविधायित्वं स्यादिति शंकाबीजं परिहरति ॥

एतत्सत्यमिति ॥

सत्यं निर्विकारमित्यर्थः ॥ अतएव देहजरामरणानुविधायि न भवतीत्यर्थः । यद्वा अथ यत्तत्सत्तदमृतमित्यस्मिन्प्रकरणे वक्ष्यमाणसत्यशब्दनिर्वचनरीत्या चेतनाचेतननियामकत्वंसत्यत्वम् । यथाकथंचिद्घटादिविलक्षणधारकइत्यर्थः । केचित्त्वस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरइत्यत्रब्रह्मपुरशब्देन ब्रह्मरूपपुरत्वादहराकाश एवोच्यते । यदेतज्जरावाप्नोतीत्येव पाठः । तत्रचैतस्य शरीरस्य जराएतज्जरा यदा दहराकाशं प्राप्नोति तद्धंसेन ध्वंसते वा तदा द्यावापृथिव्यादिकं नावशिष्येत इत्येवार्थः ॥ नतुब्रह्मपुरशब्देन शरीरपरामर्शमभिप्रेत्य तदनुगुणो दशाभिप्रायपरिकल्पनाक्लेशोऽनुसर्तव्यइति वदन्ति ॥

एवं मध्ये प्रसक्तमाक्षेपं परिहृत्य किं तदत्र विद्यत इत्यंतर्वर्ति-
विशेषजिज्ञासां शमयति ॥

अस्मिन्कामास्समाहिताः ॥

काम्यंत इतिकामाः कल्याणगुणाः ॥

कोदहराकाशः सचकैः कामैर्विशिष्ट इत्याकांक्षायामाह ॥

एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसंकल्पः ॥

उक्तंचभगवताभाष्यकृता दहराकाशस्य काम्यभूतकल्याण-
गुणविशिष्टत्वं तस्यात्मत्वं च । “एषआत्माअपहतपाप्मेत्यादिना-
सत्यसंकल्पः” इत्यंतेन स्फुटीकृत्येति ॥ पापजरामरणशोकबुभुक्षा-
पिपासावर्जितः सत्यकामस्सत्यसंकल्पश्चेत्यर्थः । परमात्मप्र-
करणेषुपाप्मशब्दः सुकृतदुष्कृतसाधारणः । नसुकृतं नदुष्कृतं
सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तते इति सुकृतेपि पापशब्दप्रयोगात् । “एते-
वैनिरयास्तातस्थानस्यपरमात्मनः” इतिस्वर्गादीनामपि मुमुक्षो-
रनिष्टत्वेन स्वर्गादिसाधनकर्मणां मुमुक्षून्प्रत्यनिष्टसाधनत्वेनालौ-
किकत्वेसत्यनिष्टसाधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यक्रोडीकृ-
तत्वेनपापशब्दवाच्यत्वावश्यंभावात् । अपहतपाप्मत्वं च नध्वस्त-
पाप्मत्वम् । नैनंसेतुमहोरात्रेतरतो नसुकृतं नदुष्कृतमिति सुकृतदुष्क-
तप्राप्त्यभावश्रवणात् । तरतेः प्राप्तिवचनत्वात् । तस्मादपहतपाप्म-
त्वमश्लिष्टपाप्मत्वमित्यर्थः । अकृतकर्माश्लेषस्यसर्वसाधारणत्वा-
त्कृतेपिकर्मणितत्फलाश्लेषउच्यते । अतर्ईश्वरेणकृतानिपुण्यपापजा-
तीयानिकर्माणि न शुभाशुभफलजननशक्तानीत्यर्थः । कृतेपिपापे
तत्फलजननशक्तिप्रतिभटत्वलक्षणः कश्चिदीश्वरस्यस्वभावविशेषोऽ-
पहतपाप्मत्वम् । परिशुद्धात्मविषयस्यापहतपाप्मत्वस्यायमेवार्थः ।
स तु तस्य तिरोधानार्हः प्रतिबंधकनिवृत्तावाविर्भवति । ईश्वर-

स्यतु तिरोधानानहो नित्याविर्भूत इति विशेष इतिव्यासार्थैः “अंतरस्तद्धर्मोपदेशात् । १।१।२१॥” इत्यधिकरणेवर्णितः । अत्रसत्यकामशब्दो न कामनायाः सत्यत्वपरः । अमोघाशयत्वस्य सत्यसंकल्पशब्देन सिद्धत्वात् । नापि काम्यंत इति व्युत्पत्त्या गुणमात्रपरः । कतिपयगुणांतराणांपृथगुक्तेः । अतोभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपा नित्याः कामा अस्य संतीत्युच्यते ॥ तदक्षरे परमेव्योमन्नित्युक्तरीत्या नित्यविभूतिविशिष्टत्वं सत्यकामशब्दार्थ इतिव्यासार्थैरुक्तम् । वेदार्थसंग्रहेभाष्यकृताप्युक्तं “सत्यसंकल्पः अप्रतितसंकल्पः” इति ॥

यथाह्येवेह प्रजाअन्वाविशन्ति यथानुशासनम् । यं यमन्तमभिकामा भवन्ति । यं यमन्तं यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तंतमेवोपजीवन्ति ॥

इह लोके प्रजा यथानुशासनं राजशासनाननुल्लंघनेन राजानमन्वाविशन्ति अनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अनुसृत्य किं कुर्वतीत्यत्राह ॥ यं यमन्तमभिकामा भवन्ति । कर्मणः फलापवर्गिकत्वात्फलमेव कर्मणोतः यं यमन्तं यद्यत्फलमभिकामा अभ्यर्थिनो भवन्ति जनपदं क्षेत्रादिकं तत्तत्फलं यथानुशासनमेवोपजीवन्ति । राजशासनानुरोधेनैवेहलोके यथोपजीवन्ति तथा परलोकेपि परतंत्रा भवंतीति भावः ॥ यद्वा यं यमन्तमभिकामा भवन्ति तमिह लोके यथा प्रजाअन्वाविशन्ति राजानमनुसृत्य लभन्ते तथा परलोकेऽप्युपजीवन्तीत्यर्थः । अयमेवार्थो व्यासार्थैर्वर्णितः ॥

एवं कर्मसाध्ये परलोके पारतंत्र्यमुक्त्वा क्षयिष्णुत्वमप्याह ॥

तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ॥

राजसेवादिकर्मणार्जितो लोको यथा क्षीयते एवमेवामुत्र परलोके पुण्यसंपादितो लोकः क्षीयते ॥

तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति । अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥

यस्मात्सुकृतसाध्येषु परलोकेषु पारतंत्र्यक्षयिष्णुत्वादिकं तस्माद्युक्तमात्मानमेतानपहतपाप्मत्वादीनेतांश्च सत्यान्नित्यान्काम्यमानान्कल्याणगुणांश्चाननुविद्यानुपास्य परलोकं ब्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु अकामचारो भवति । पारतंत्र्यमिति यावत् । ये त्वात्मानमपहतपाप्मत्वादींश्च कल्याणगुणानुपास्य परलोकं ब्रजन्ति ते ब्रह्मविभूतिभूतान्विकारिलोकाननुभूय यथाकामं तृप्ता न पारतंत्र्यमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ नन्वपहतपाप्मेत्यादिवाक्येषु अपहतपाप्मत्वादिधर्माणां स्वातंत्र्येणानुपस्थितानां कथमेतानित्यनेन परामर्शः ॥ न च गत्यभावात्तेषामेव परामर्श इति वाच्यम् ॥ यच्चास्येहास्तीतिवाक्यनिर्दिष्टस्य सर्वाणि भूतानि सर्वे च कामा इति बहुवचनांतकामशब्देनानूदितस्य निरतिशयभोग्यत्वस्यैवास्मिन्कामास्समाहिताः एतांश्च सत्यान्कामानित्यत्रापि निर्देशोस्त्विति चेन्न ॥ तथासत्यपहतपाप्मा विजर इत्याद्युपन्यासवैयर्थ्यप्रसंगात्कामानित्यस्य भोग्यत्वपरत्वे बहुवचनासंगतेश्चापहतपाप्मत्वादय एव एतांश्च सत्यान्कामानिति कामशब्देन निर्देश्याः । भोग्यत्वहेतुपितृलोकादिविषयपरत्वे सत्यानितिकाम्यमानानां नित्यत्वकथनस्यासंभवादिति सिद्धम् । ततश्च दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्याकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा न भूताकाशः, तस्मिन्यदंतरिति

निर्दिष्टमपहतपाप्मत्वादिगुणजातमितीयता संदर्भेणोपादिष्टं भवति ॥
सपदि पितृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥

स मुक्तः सन्यदि प्राचीनानेकजन्मसंबन्धिपितृवर्गं दिदृक्षेत तदा
स पितृवर्ग एतस्य संकल्पमात्रसमुत्थितो भवति । तेन सहितः
पूज्यते ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः तेषां सत्यानां
सतामनृतमपिधानम् ॥

परमात्मनिष्ठा इमे सत्याः अपहतपाप्मत्वादयः कामाः अनृतम-
पिधानं येषां ते अनृतापिधाना अनृताच्छादिताः । ऋतेतरविषयो
ह्यनृतशब्दः । ऋतमिति कर्मवाची ऋतं पिबंतामिति वचनात् । ऋतं
कर्मफलाभिसन्धिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र-
तद्व्यतिरिक्तफलं सांसारिकफलं कर्म अनृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधोति
महासिद्धांते भाषितम् । तेषां सत्यानां सतांविद्यमानानामेव
कर्माच्छादकम् । ततश्च स्वात्मभूतपरमात्मगतापहतपाप्मत्वादयो
धर्माः कर्मरूपाविद्यातिरोहितत्वान्न प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥

यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते
अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्नलभ-
ते सर्वे तदत्र गत्वा विन्दते ॥

१ एतदधिकरणसिद्धान्तसंग्राहको वियतिजयति क्रीडनसर इति काव्यकादम्बिनी
समस्यापूर्तो मदीयश्लोको यथा “ गुणैरष्टाभिर्यच्छ्रुतिनिगदितैः कामपदगैरुपेतं प्राप्तव्यं
श्रुतिषु पठितं तत्क्रतुनयात् । मुनीनां मुक्तानां हृदयदहराख्ये सुविमले परंतद्ब्रह्माख्यं वियति
जयति क्रीडनसरः ” इति ॥ अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यत्रोक्ता अष्टौ गुणाः ॥

अस्योपासकस्य यो बंधुवर्गः इतः प्रैति न स इह दृष्टुं शक्यः । अन्येतु ये जीवंतः नष्टाश्च बंधवः अलभ्याश्च मनोरथाः तत्सर्वं दहराकाशं परमात्मानं प्राप्यलभते । अत्र यच्चेहास्ति यच्चनास्तीति वाक्यसमानार्थत्वादस्य वाक्यस्य मुक्तस्य सर्वतोविरक्तस्य प्राप्यांतरासंभवान्निरतिशयभोग्यत्वमेवार्थः ॥

अत्र ह्यस्यैते सत्याः कामाः ॥

यत् उपासकस्य काम्यमाना भोग्यभूतापहतपाप्मत्वादयः एतन्निष्ठा अतोनिरतिशयभोग्यत्वमित्यर्थः । हिशब्दो हेतुत्वपरः ॥

तद्यथाहिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरिसंचरन्तो न विंदेयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥

यथाऽधस्तान्निक्षिप्तं हिरण्यनिधिं निधिमत्क्षेत्रस्वभावविज्ञानहीना निधेरुपर्युपरिसंचरन्तोपि न लभन्ते एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः सुषुप्तिकाले अहरहर्गच्छन्त्यः सुषुप्तौ सति संपद्य न विदुरित्युक्तरीत्याऽविभागं गच्छन्त्यः एतं दहराकाशाख्यं ब्रह्मरूपं लोकं न विन्दन्ति न लभन्ते न जानन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकशब्दौ निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन समानाधिकरणौ । तत्रहेतुमाह । अनृतेन हि प्रत्यूढाः । प्रतीपं नीताः स्वभावान्तरं नीताः प्राप्ताः । आच्छादिता इति यावत् । यद्वाऽहरहर्गच्छन्त्य इति न सुषुप्तिकालीनं गमनमुच्यते । अपित्वंतरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य हिरण्यनिधिवत्परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपर्यहरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन्काले वर्तमानास्तम जानन्त्यस्तं न विदन्ति न लभन्तइत्यर्थः । अर्थद्वयमपि भाष्यकृता वर्णितम् । अत्रव्यासार्थैरन्तर्यामिविषयतया व्याख्यानेतर्यामिण्यहरहर्गमनस्य दहराकाशस्य परब्रह्मत्वसाधकत्वमयुक्तम् । उपासकानु-

ग्रहायावस्थितो हि दहराकाशः अंतरात्मतयावस्थितो ह्याधारः ।
तयोरूपभेदादित्याशंक्य धर्म्यैक्याभिप्रायेणैक्यमुक्तमिति परि-
हृतम् ॥ पूर्वोक्तस्य हृदयांतर्वर्तित्वं स्मारयति ॥

सवाएष आत्मा हृदि ॥

हृदयनामनिर्वचनादप्यात्मनो हृद्गतत्वं सिद्धयतीत्याह ॥

तस्यैतदेवनिरुक्तं हृदयमिति । तस्माद्धृदयमिति ॥

तस्यैतस्य हृदयस्य । हृदि अयमात्मा वर्तत इति हृदयशब्द-
निरुक्तिरिति भावः ॥

अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गलोकमेति ॥

अहरहःप्रत्यहमाप्रयाणम् । एवंविदेतादृशदहरोपासननिष्ठः सुख-
रूपं लोक्यमानं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । ब्रह्मोपासननिष्ठस्य तत्क्रतुन्या-
येन ब्रह्मप्राप्तेरेव वक्तव्यतया प्रसिद्धस्वर्गलोकप्राप्त्यसंभवादिति
द्रष्टव्यम् ॥

कथं ब्रह्मप्राप्तिः प्राप्तस्य वा ततः किं भवतीत्यत आह ॥

अथ य एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥

अथशब्दः प्रकृतार्थत्वद्योतकः । संप्रसादशब्दः सुषुप्तिस्थानवच-
नस्सन्तत्संबन्धाजीवंलक्षयति । अहरहर्वा एवंविदिति पूर्ववाक्यनिदिष्ट
उपासको जीवो अस्माद्धेयतयापरिदृश्यमानाच्छरीरादुत्क्रम्यदेश-
विशेषनिष्ठं परमात्मानं प्राप्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते । अस्यवा-
क्यस्यार्थः प्रजापतिविद्यायांविशिष्यवक्ष्यते ॥

एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ॥

एष आत्मा एतदमृतमित्यत्र एतच्छब्दौ पूर्ववाक्ये परंज्योतिरुप-

संपद्येति प्राप्यतया निर्दिष्टपरंज्योतिश्शब्दितब्रह्मपरौ । प्राप्यतया प्राधान्यादव्यवहितत्वाच्च ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसं-
भेदाय ॥

उक्तलक्षण आत्मा सेतुरिव धारकः । किमर्थं स सेतुर्विधृतिरित्य-
त्राह । एषां लोकानामसंभेदाय असंभेदोऽसंकरः । यद्ययं परमात्मा-
स्वशासनेन जगन्न धारयेत् सर्वधर्माणां सांकर्यमेव स्यात् । पृथिव्या-
गंधवत्त्वंजलस्यशैत्यं तेजस औष्ण्यमित्यादयो धर्माः परमात्माज्ञया
व्यवस्थिता भवन्ति । सिनोति बध्नाति स्वस्मिंश्चिद्विद्वस्तुजात-
मसंकीर्णमिति सेतुरुच्यते इति “ सामान्यात्तु । ३ । २ । ३१ ॥ ”
इतिसूत्रे भाषितम् ॥

नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको-
न सुकृतं न दुष्कृतम् ॥

तरतिः प्राप्तिवचनः । वेदांतं तरतीतिवदिति तत्रैव भाषितत्वात् ।
एनं परमात्मानं सेतुमहोरात्रे परिच्छेदकत्वेन नप्राप्नुतः । जरादिक-
मपि न प्राप्नोति ॥

उक्तमर्थं निगमयति ॥

सर्वे पाप्मानोतो निवर्तन्ते ॥

शोकादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेपि सुकृतदुष्कृतयोरलौकिक-
मुमुक्ष्वनिष्टसाधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात्पाप्मश-
ब्दोमुख्य इति व्यासायैर्लघुसिद्धांते उक्तम् ॥

तत्रहेतुमाह ॥

“ अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ” ॥ इति ॥

ब्रह्मरूपो लोकः एष अपहतपाप्माहि । हिर्हेतौ । यस्मादपहतपा-

प्मातस्मात्सर्वपाप्मानोतो निवर्तन्त इत्यर्थः । पापहेतुकर्माचरणेपि तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तियोगित्वमेव ह्यपहतपाप्मत्वम् । तस्मान्न-
पापशब्दमुख्यार्थसुकृतदुष्कृतयोस्तत्फलभूतजरारोगादीनांच प्रस-
क्तिरित्यर्थः ॥

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अंधस्सन्ननंधो भवति ।
विद्धस्सन्नविद्धो भवति । उपतापी सन्ननुपतापी भवति ॥

एतं परमात्मलक्षणं सेतुं प्राप्य पूर्वमांध्यायुधवेधज्वरादियुक्तदे-
होपिसन्तदोषरहितदिव्यदेहयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अपिनक्तमहरेवाभिनि-
ष्पद्यते । सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः ॥

परमात्मानंप्राप्तस्य तमिस्रारात्रिरपिदिवैव । तस्याऽज्ञानप्रसक्तेर-
भावात् । अहस्सदृशी सा रात्रिः । अहोरात्रयोर्न विशेषः । अत्र हेतुः
सकृद्विभातः । सर्वदा ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्यासंवृततया भासमान-
त्वादित्यर्थः ॥

तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति । तेषामे-
वैषः ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥

तत्तत्र । एवंसति एतमेव परमात्मानंस्त्रीविषयतृष्णात्यागपूर्वक-
शास्त्राचार्योपदेशादिना जानन्ति तेषामेवेदशब्रह्मप्राप्तिः, सर्वलोकानु-
भवश्च । न ब्रह्मचर्यहीनानामित्यर्थः ॥

अरश्चहवैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ॥

अरसंज्ञकोण्यसंज्ञकश्च द्वौ समुद्रौ ब्रह्मलोक इत्यर्थः ॥

प्रसिद्धं चतुर्मुखलोकं व्यावर्तयति ॥

तृतीयस्यामितोदिवि ॥

प्रथमो द्युलोकः स्वर्गलोकः द्वितीयस्तु चतुर्मुखलोकः तृतीयस्तु
वैकुण्ठलोक इति भावः ॥

तदैरंमदीयं सरः तदश्वत्थः सोमसवनः ॥

तत्तत्रैरंमदीयनामकंसरः । इरयाऽमृतेन माद्यंतेयस्मिन्तदैरं
मदीयममृतमयं सर इत्यर्थः । सोमसवननामाश्वत्थः चंद्रवदाह्लादक-
त्वात्सोमसवनत्वम् ॥

तदपराजितापूर्वब्रह्मणः ॥

तत्तत्र अब्रह्मविद्धिः प्राप्तुमशक्यत्वेनापराजितानाम पुरी ॥

प्रभुविमितः हिरण्यमयम् ॥

मंडपमितिशेषः । प्रभुणा भगवता परमपुरुषेण विशेषेण मितं
स्वभोग्यभूमित्वेन विशेषतः परिगृहीतमित्यर्थः । भगवतो व्याप्तत्वे-
पि नित्यविग्रहविशिष्टतया सन्निधानाद्विमितत्वम् । अतश्च तद्देश
विशिष्टब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरिति भावः ॥

तद्य एवैतावरंचाण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मच-
र्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकः तेषां सर्वेषु लोके
षु कामचारो भवति ॥

ब्रह्मप्राप्तिसाधनीभूतारण्यशब्दितार्णवद्वयप्राप्तेः ब्रह्मचर्याधीनत्वा-
द्ब्रह्मचर्यमेव सर्वसाधनोत्कृष्टमिति भावः ॥

उक्तब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनतयामूर्धन्यनाडीगमनं प्रस्तौति ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्य
अणिम्रस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहि-
तस्येति ॥

हृदयसंबन्धिन्यो नाड्यो नानारूपसूक्ष्मान्नरसपूर्णास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

असौवा आदित्यः पिंगलः एष शुक्ल एष नील एष
पीत एष लोहितः ॥

आदित्यस्य नानारूपत्वं च मधुविद्यायां प्रसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धं च ।
ततश्चैतद्रश्मिसंबन्धादेवान्नरसस्य नानारूपत्वं चेतिभावः ॥

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं
चामुंच एवमेवैता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकौ
गच्छतीमं चामुंच ॥

यथा विस्तीर्णो महापथो ग्रामद्वयप्रतिष्ठितो भवति तथादित्य-
स्य रश्मयो लोकद्वयानुप्रविष्टा इत्यर्थः ॥

लोकद्वयानुप्रवेशक्रममाह ॥

अमुष्मादादित्यात्प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृप्ता
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते तेमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः
प्रतायन्ते सन्ततास्सृप्ताः ॥

प्रतायंते संतताः सृप्ताः प्रविष्टाः । रश्मीनामुभयलिङ्गत्वादेता
इतिच निर्देशः । शिष्टंस्पष्टम् ॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नस्स्वप्नं न विजानाति
आसु तदानाडीषु सृप्तोभवति ॥

तत् तस्मात् यत्र यदा समस्त उपसंहृतकरणमंडलः अतएवसंप्र-
सन्नः बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्यशून्यः स्वप्नं न पश्यतीति।एत-
त्स्वप्नादर्शनं सुषुप्तिरितियावत् । तदा आसुनाडीषु प्रविष्टो भवति-
पुरीतद्गतब्रह्मगमनाय नाडीषु प्रविष्टो भवति । नाड्योवाद्विसप्त-
तितहस्राणिहृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठंते आभिः प्रत्यवसृप्य पुरीत-
ति शेत इति श्रुत्यंतरात् नाडीपुरीतद्वह्मणां समुच्चयेन सुषुप्तिस्थान-
त्वस्य । “तदभावोनाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि । ३ । २ । ७ ।” इत्यत्र-
स्थितत्वात्तासामपि सुषुप्तिस्थानत्वंद्रष्टव्यम् ॥

तन्नकश्चनपाप्मास्पृशति ॥

सुषुप्तौ सतोपि कर्मणः फलजननमामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः । तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यस्मिन्वाक्येनुष्ठानाशक्तिर्विवक्षितेति व्यासार्थवचनस्याप्ययमेवार्थः ॥

तत्र हेतुमाह ॥

तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥

सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः । तेजश्शब्दः प्रकाशगुणयोगाद्ब्रह्मपरः । ब्रह्मणि संपत्तिर्नाम देहेन्द्रियाधिष्ठातृत्वरहित्येन ब्रह्मण्यवस्थानम् । संपत्त्यधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया निर्देशः ॥

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति ॥

अथ शब्दोऽर्थोतरप्रस्तावार्थः । अबलस्य भावः अबलिमाऽबलत्वम् । विरोधिकृतदौर्बल्यं नीतो भवतीत्येतद्व्यत्र यदेत्यर्थः । तदा दौर्बल्यंप्राप्तवानित्यर्थः ॥

तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति ॥

तादृशदृशा विशिष्टं परितोवर्तमाना बांधवाः मां जानासि मां जानासि किमित्याहुः । यदा एतासु नाडीषु स्थित इत्यर्थः ॥

स यावदस्माच्छरीरादनुक्रांतो भवति तावज्जानाति । अथ यत्रैतच्छरीरादुक्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते ॥

स्पष्टोर्थः ॥ (तद्यथ महापथा आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं च एवमेवैता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकौ गच्छंतीमं चामुं च अमुष्मादादित्यात्प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इतीति) ॥

सओमिति वाहोद्रामीयते ॥

सविद्वान् ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, तस्योदितिनामेति च प्रमाणप्रसिद्धं परमात्मनमाह कीर्तयति । कीर्तयन्नेव मीयते प्रमीयते च । मरणकाले तस्य भगवतो नामस्मरणं संभवति । यद्वा एतैरहिमभिरुन्मीयते उन्नीयते । एको वाशब्दोवधारणार्थः ॥

स यावत् क्षिपेन्मनस्तावदादित्यं गच्छति ॥

मनोवेगेनैव गच्छतीत्यर्थः । नचयावत् क्षिपेन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति त्वरावचनेन रश्म्यनुसारिणः मार्गस्य मार्गांतरवैलक्षण्यं प्रतीतेर्मागभेदः शङ्क्यः । “अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । ४ । ३ । १ ॥” इत्यधिकरणे नानाशाखासु तस्यैव मार्गस्य प्रथितेः प्रत्यभिज्ञानादर्चिरादिरेक एव मार्गः । अतोर्चिरादिनैष मार्गेण विद्वान् गच्छतीति समर्थितत्वात् । स यावत् क्षिपेदितित्वरावचनस्य काश्मीरापेक्षायामगधान् क्षिप्रं गच्छंतीतिवत् गंतव्यस्वर्गाद्यपेक्षयादित्यगमनस्य शैथ्येणाप्युपपत्तेर्न दोषः ॥

एतद्वैखल्यलोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ।

विदुषां ब्रह्मलोकस्य प्रपदनं द्वारम् । प्रपद्यतेऽनेनेति प्रपदनं प्राप्ति-साधनम् । यथादित्यः अविदुषां च निरोधकः । अविद्वांसो हि सूर्यमण्डलभेदासामर्थ्यान्न गंतुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥

तदेष श्लोकः ॥

तस्मिन् विषये एष वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

शतं चैकाचहृदयस्य नाड्यः तासां मूर्ध्ना नमभिनि-
स्सृतैका । तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति विष्वङ्मुन्या उक्रमणे भवन्ति ॥

मूर्धन्यनाड्या गच्छन्मुक्तिं प्राप्नोति । विष्वग्गतय इतरनाड्यस्तू-

त्क्रमणमात्रेभवन्ति, नत्वमृतसाधनीभूतोर्ध्वगतावित्यर्थः । यद्वाविष्व-
गुक्रमणेअन्याउपयुज्यन्त इत्यर्थः । एवंदहरविद्यांसमाप्यतदंगभूतां
प्रत्यगात्मविद्यांप्रस्तौति ॥

य आत्माअपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजि-
घत्सोऽपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यःस-
विजिज्ञासितव्यः । ससर्वाश्चलोकानामोतिसर्वाश्चका-
मान् यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहप्रजापति-
रुवाच ॥

अनुविद्येतिवाक्यार्थज्ञानमुच्यते । विजानातीतिध्यानमिति लघु-
सिद्धांतेभाषितम् ॥

तद्धोभयेदेवाअसुराअनुबुबुधिरे ॥

प्रजापतिवचनमैतिह्यरूपेणदेवाअसुराउभयेपिश्रुतवन्तइत्यर्थः ॥

तेहोचुर्हततमात्मानमन्विच्छामोयमात्मानमन्वि-
ष्यसर्वाश्चलोकानामोतिसर्वाश्चकामानिति ॥

तमन्विच्छामः श्रवणमननाभ्यामवगच्छामइत्यर्थः ॥

इंद्रोहवैदेवानामभिप्रवव्राजविरोचनोऽसुराणाम् ॥

देवानांमध्येइंद्रश्चासुराणांमध्येविरोचनश्चप्रजापतिसमीपंगंतुंप्र-
स्थितौ ॥

तौहासंविदानावेवसमित्पाणीप्रजापतिसमीप (स-
काश) माजग्मतुः ॥

असंविदानौपरस्परसूययापरस्परसंमंत्रणमकुर्वतावित्यर्थः । शि-
ष्टंस्पष्टम् ॥

तौहद्वात्रिंशतध्वर्षाणिब्रह्मचर्यमूषतुः ॥

शुश्रूषापरोभूत्वाब्रह्मचर्यैचेरतुः ।

तौहप्रजापतिरुवाच किमिच्छंताववास्तमिति ॥

किंप्रयोजनमुद्दिश्योषितवंतावित्यर्थः ॥

तौहोचतुः य आत्माअपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्वि-
शोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः
सोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः । ससर्वांश्चलोकानाप्नोति
सर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीतिहभ-
गवतोवचोवेदयंतेतदिच्छंताववास्तमिति ॥

तमिच्छंतावावामुषितवंतावित्यर्थः । अवास्तमितिपुरुषव्यत्य-
यश्छांदसः ॥

तौहप्रजापतिरुवाच । यएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यते,
एषआत्मेतिहोवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ॥

अत्रएषोक्षिणिपुरुषोदृश्यतइतिनेहाक्षिपुरुषः परमात्मा एतंत्वे-
व ते भूयोनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रम्यस्वप्नाद्यवस्थाविधानात् । नचे-
हजीवस्याक्षिणिस्थितिरुपदिश्यते । अपित्वक्षिविकाराजीवस्य-
स्थितिगतीनिश्चीयेते । अतोक्ष्णोर्जीवस्थितिगतिसूचकत्वादक्षिणि-
दृश्यतइत्युक्तं । कर्मणः सामर्थ्यसूचकत्वाभिप्रायेणास्यास्मिन्कर्म-
णिसामर्थ्यदृष्टमिति वत् । ततश्चगृहेस्थित्वानिर्गच्छन्पुरुषः यथा
गृहादन्यः एवंशरीरेस्थितिगतिमानात्मा शरीरादन्यइत्युक्तंभवति ।
अमृतमितिनिरतिशयसुखरूपत्वम् अभयमितिदुःखासंभिन्नत्वं ब्रह्मे-
त्यसंकुचितज्ञानतयाब्रह्मत्वंचोक्तमिति व्यासायैरुक्तम् ॥

अथयोयंभगवोप्सुपरिरुष्यायतेयश्चायमादर्शैकत-
मएषइति ॥

एवंप्रत्यगात्मनिप्रजापतिनोपदिष्टेच्छायापुरुषआत्मेत्युपदिष्ट-
इतिभ्रान्त्यास्वगृहीतच्छायापुरुषेआत्मत्वदृढोकरणायजलादशादि-

प्रतिबिंबोप्यक्षिप्रतिबिंबाभिन्नआत्मैवउततद्भिन्नोनात्मेत्यभिप्रायेणप-
प्रच्छतुरित्यर्थः । एवंताभ्यांपृष्टस्तयोभ्रान्तिमनिराकुर्वन्नेवाह ॥

एषउएवैषुसर्वेष्वन्तेषुपरिख्यायतइतिसहोवाच ॥

यश्चक्षुषिदृश्यत्वेनमयोक्तः सआत्मासर्वांतरोजलादिष्वपिनभिद्य-
तइत्युत्तरंददावित्यर्थः । शिष्यभ्रान्तिमनिराकृत्यतद्भ्रान्तिदृढोकर-
णायेत्यमुत्तरंददतआचार्यस्यायमभिप्रायः । सुरासुरेन्द्राविन्द्रवि-
रोचनौस्वात्मन्यध्यारोपितपांडित्यमहत्वातिशयौ । तथैवजगतिप्रसि-
द्धौचतद्यदियुवांभ्रान्तावितिब्रूयांतदाचित्तावसादात्पुनः प्रश्नग्रहणधा-
रणेषुभग्नोत्साहौस्याताम् । अतोयथाश्रुतप्रश्नमात्रस्योत्तरमिदानींव-
क्तव्यम् । अनेनचोत्तरेणपूर्वोत्पन्नप्रतिबिंबात्मभ्रमोदृढीभवतिचेद्भवतु ।
दृढीभूतोपिभ्रमः उदशरावनिरीक्षणनियोजनोपायेनापनेष्यतइति ।
अतएवतद्भ्रमापनयनार्थमेवोदशरावआत्मानमवेक्ष्ययदात्मनोनवि-
जानीथस्तन्मेब्रूतमितिउदशरावावेक्षणेतौनियुयोज । अत्रव्यासार्थैरे-
तादृशाभिप्रायपरिकल्पनस्यातिक्लिष्टत्वाद्योयंभगवोप्सुपरिख्यायते-
यश्चायमादर्शकतमएषइतिएषउएवैषु सर्वेष्वन्तेषुपरिख्यायतइत्येता-
वानपिप्रश्नएव । प्रश्नमध्यगतइतिशब्दः प्रश्नांतेनिवेशयितव्यः । इति हो-
वाचेत्येतदुत्तरस्यास्योदशराववाक्यस्यशेषभूतम् । उदशरावआत्मान-
मवेक्ष्ययदात्मनोनविजानीथस्तन्मेब्रूतमितिहोवाचेत्युत्तरेणान्वयः ।
तत्रएकइतिशब्दः समाप्तिद्योतकः अन्यस्तुप्रकारवचनः । अथवाकत-
मएषइतीत्यत्रइतिशब्दोवक्ष्यमाणवचनः । इत्येवंनेतिशब्दद्वयवैयर्थ्य-
मभिप्रेत्यप्रजापतिहृदयानभिज्ञानाच्छायापुरुषउपदिष्टइतिमत्वापु-
नःपप्रच्छतुः । योयंभगवोप्सुपरिख्यायतइत्यादिना सर्वेष्वन्तेषुनेत्रादि-
स्थानेषुपरिख्यायतेकतमएषइत्यर्थ इत्युक्तम् । चक्षुरादिप्रतिबिंब-
एवात्मेतिदाढ्यार्थिपुनरपिपप्रच्छतुरितिभावः । जलादिस्थानेषुयोद-

इयतेसनेत्रेदृश्यमानएषएवकिमुतान्यःकतमएषइतिव्यासार्थाणाम-
भिप्रायः ॥

उदशरावआत्मानमवेक्ष्ययदात्मनोनविजानीथः त-
न्मेप्रब्रूतमिति ॥

उदकपूर्णेशरावेआत्मानंदृष्ट्वाआत्मसंबन्धिनमनुपपन्नतयाभासमा-
नंसम्यगनवगतमंशंयुवांवदतमित्युक्तवान् ॥

तौहोदशरावेअवेक्षांचक्राते ॥

तौहप्रतिबिंबमवलोकितवंतौ । अवलोक्यापिदोषास्फुरणात्तूष्णी
मुषितवंतौ । तयोरनुपपत्तिरूपूर्तिज्ञात्वाकिंपश्यथइतिस्वयमेवप्रजा-
पतिरुवाचेत्याह ॥

तौहप्रजापतिरुवाचकिंपश्यथइति । तौहोचतुः ।
सर्वमेवेदमावांभगवआत्मानंपश्याव आलोमभ्यआ-
नखेभ्यःप्रतिरूपमिति ॥

इदंप्रतिरूपमात्मानं पश्यावइति प्रतिबिंबात्मभ्रममेवोद्धाटि-
तवंतौ ॥

तौहप्रजापतिरुवाचसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृतौ-
भूत्वाउदशरावेऽवेक्षेथामिति । तौहसाध्वलंकृतौसुवस-
नौपरिष्कृतौभूत्वौदशरावेअवेक्षांचक्राते । तौहप्रजाप-
तिरुवाच । किंपश्यथइति । तौहोचतुः । यथैवेदमावां-
भगवः साध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृतौस्वएवमेवेमौभ-
गवःसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृताविति ॥

आवांसाध्वलंकृतौसुवसनौपरिष्कृतौस्वःभवावइतीदंयथैवतथैव-
इमावपिप्रतिबिंबौसाध्वलंकारादियुक्तावितिप्रत्यूचतुरित्यर्थः । अत्रो-
दशरावावेक्षणालंकृतदेहप्रतिबिंबनिरीक्षणयोर्निगुंजानस्यप्रजापतेर-

यमभिसन्धिः । आगमापायशालीद्रात्रिंशद्वर्षब्रह्मचर्यदीर्घाभूतकेश-
नखवस्त्रालंकारादिलक्षणदोषगुणयुक्तव्यवस्थितदेहानुकारिदोषगु-
णवत्त्वाद्देहवत्तत्प्रतिबिंबोप्यनात्मानिरतिशयसुखत्वदुःखासंभिन्नत्व-
लक्षणामृतत्वाभयत्वशून्यइतिजानीयातामिति । एवंद्विविधनियो-
जनेप्यप्रक्षीणकल्मषतयादोषादर्शनेनप्रतिबिंबात्मभ्रमोनापनीतः ।
ततःप्रजापतिभ्रांतिनिवारणार्थमयाकृतस्यद्विविधप्रतिबिंबदर्शनस्या-
भिप्रायमिमावप्रक्षीणकल्मषत्वान्नावगच्छतः । प्रत्यक्षंचयुवांभ्रांता
वितिवक्तुमप्यनर्हौ । तदिदानीमेतदोयहृदयानुरोधेनप्रतिबिंबमेव-
निर्दिश्यसर्वांतरंपरमात्मानंमनसिनिधायएषआत्मेत्युपदेशेनतयोरा
कांक्षांनिवर्तयिष्यामिकालेनकल्मषेप्रक्षीणेमद्वचनसंदर्भस्यसर्वस्या-
प्यभिप्रायंस्वयमेवावगमिष्यतः । विचिकित्समानौ वा मत्समीपमा-
गमिष्यतइतिमत्वा ॥

एषआत्मेतिहोवाच । एतदमृतमभयमेतद्वह्येति ॥
स्पष्टोर्थः ॥

तौहशांतहृदयौप्रवव्रजतुः ॥

शांतहृदयौनिवृत्ताकांक्षावित्यर्थः ॥

तौहान्वीक्ष्यप्रजापतिरुवाच ॥

एवंप्रतिनिवृत्तयोःप्रजापतिभ्रांतिगृहीतार्थश्रद्धयेमौविनष्टौमाभू-
तामिदमपिमद्वचनंयआत्मेतिपूर्ववचनवत्कर्णाकर्णिकयागिराशृणु-
तामित्यभिप्रेत्योवाचेत्यर्थः ॥

अनुपलभ्यात्मानमननुविद्यव्रजतोयतरएतदुपनि-
षदोभविष्यंतिदेवावाअसुरावातेपराभविष्यंतीति ॥

एताविंद्रविरोचनावात्मस्वरूपंश्रवणमननाभ्यामज्ञात्वागच्छतः
यतरेयेदेवावाअसुरावाएतदुपनिषदो भविष्यंति । उपनिषच्छब्द-

उपदेशपरः । अनयोरुपदेशाद्भांतिगृहीतार्थविषयकनिश्चयायेहिभ-
विष्यंतितेपराभविष्यंति । नित्यसंसारिणोभविष्यंतीत्यर्थः ॥

सहशांतहृदयएवविरोचनोसुराना (नृ) जगामते-
भ्योहैतामुपनिषदंप्रोवाच ॥

विरोचनस्तुप्राजापत्यस्यद्विविधदेहच्छायादर्शननियोगस्यदेहानु-
कारित्वाच्छायायादेहएवात्मेतिसूचनेतात्पर्यम् । अलंकृतदेहच्छायां-
निर्दिश्यैषआत्मेत्युपदेशस्यनीलानीलयोरादर्शदृश्यमानयोर्वाससोर्वा-
न्नीलंतन्महार्घमिति वचनस्य च्छायानिमित्तेवाससीवालंकृतदेहेता-
त्पर्यमिति मन्वानोदेहएवात्मा लंकारादिभिः परिचरणीय इति निश्चित्य-
राज्यं प्राप्यासुरेभ्यस्तथैवोपादिशदित्यर्थः ॥

आत्मैवेहमहय्य आत्मापरिचर्य आत्मानमेवेहमह-
यन्नात्मानं परिचरन्नुभौलोकाववाप्नोतीमंचामुंचेति ॥

आत्मैवदेहएवमहय्यः पूज्यइत्यर्थः । उभौलोकावितिसर्वलोक-
सुखानुभवोपिशरीरगतएवेतिभावः । ससंप्रदायोद्याप्यनुवर्ततइत्याह ॥

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धधानमयजमानमाहुः
आसुरो बतेति असुराणां ह्येषोपनिषत् ॥

यस्मादसुरेभ्यइयमुपनिषत् प्रवृत्ता तस्माद्यागदानश्रद्धावैधुर्य-
हेतुभूतनास्तिक्यबुद्धिरसुराणामेवहि । अतएतादृशंपुरुषंजनाअसु-
रमाहुः ॥

प्रेतस्यशरीरंभिक्षयावसनेनालंकारेणेति संस्कुर्वेति
एतेनह्यमुंलोकंजेष्यंतोमन्यंते ॥

यतएवदेहस्यैवात्मतयापरिचरणीयत्वम् अतएवप्रेतस्यमृतस्य-
शरीरंभिक्षित्वावस्त्रालंकारादिभिः पूजयंति । कुणपसंस्कारेणैवपर-
लोकजयंमन्यमानाइत्यर्थः । ततः प्रतिबिंबस्यबिंबदोषानुविधायि-
त्वदोषदर्शनेनप्रत्यागतायपुनरपिद्वित्रिशद्वर्षाण्युषितवतेमघवते ॥

यएषस्वप्नेमहीयमानश्चरति एष आत्मेति होवाचेति ॥

स्वप्नावस्थस्य जीवस्योपदेशः । अनन्तरम् ॥

घ्नंतित्वेवैनं विच्छादयंतीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदि-
तीवनाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥

हन्यमानत्वद्राव्यमाणत्वबन्धुमरणाद्यप्रियद्रष्टृत्वादिदोषदर्शनेन प्र-
तिनिवृत्ताय द्वात्रिंशद्वर्षाण्युषितवते ॥

“ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाच ॥ ” इति ॥

सुषुप्त्यवस्थस्य जीवस्योपदेशः ॥

नाहखल्वयमेव ॐ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहम-
स्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥

सुषुप्तौ स्वपरज्ञानशून्यतया मरणतुल्यतादोषं दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ताय पं-
चवर्षाण्युषितवते उपदेशयोग्या यजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयातीतं मु-
क्तात्मस्वरूपमाह ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृत-
स्याशरीरस्यात्मनोधिष्ठानम् ॥

हेमघवन् इदं शरीरमेव हि मरणधर्मि न केवलं मरणधर्मित्वमात्रम् ।
अपि तु तद्व्याप्तं च । स तत विनाशशीलमिति यावत् । इदं च शरीरे हेयत्वानु-
संधानार्थमुक्तम् । एवं भूतं तदिदं शरीरं कर्मकृतशरीरं कर्मकृतशरीररा-
हित्यलक्षणामृतत्वस्वरूपस्यात्मनो भोगाधिष्ठानम् । कर्मवशेन जीवे
न भोगार्थं परिगृहीतमित्यर्थः । ततश्चाशरीरत्वमेव स्वरूपम् । सैवामृतत्व
लक्षणमुक्तिः । सशरीरत्वमेव तदभावइत्युक्तं भवति ॥ ननु पुरुषार्थ

स्यहिमुक्तिरूपत्वंवक्तव्यम् । नह्यशरीरत्वंपुरुषार्थः । अपितुदुःखाभावः ।
ततश्चतस्यैवामृतत्वरूपत्वमुचितं नत्वशरीरत्वस्येत्यत्राह ॥

नहवैसशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ॥
कर्मारब्धशरीरयोगिनः तदनुगुणसुखदुःखयोगस्यावश्यंभावि-
त्वात्कर्मारब्धदेहसंबन्धाभावस्य पुरुषार्थतयामुक्तिरूपत्वमुपपद्यतइ-
तिभावः । व्यतिरेकं दर्शयति ॥

अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतः ॥

वावशब्दः प्रसिद्धावधारणेवा । ततश्चावस्थात्रयराहित्यलक्षण-
स्वरूपमेवमुक्तिरित्यर्थः । शिष्टंस्पष्टम् ॥

अशरीरोवायुः ॥

शिरःपाण्यादिलक्षणशरीरशून्योवायुरित्यर्थः ॥

अभ्रंविद्युत्स्तनयित्पुरशरीराण्येतानि ॥

अभ्रादीनिचाशरीराणीत्यर्थः । अभ्रं भूत्वामेघो भवतीत्यादि-
वत् । अभ्रस्तनयित्वोरवस्थाभेदेन भेदोद्रष्टव्यः । अशरीराणांच
प्रियाप्रियानन्वयो दृष्टइतिभावः ॥

तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थायपरं ज्योति-
रूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । एवमेवैषसंप्रसादो
स्माच्छरीरात्समुत्थायपरं ज्योतिरूपसंपद्यस्वेनरूपे
णाभिनिष्पद्यते ॥

अत्र व्यासायैस्तुवाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं नाम स्वका-
र्यकरणायोर्ध्वदेशे अभिवृद्धिः । परशब्दो वाय्वादीनां कारणाव-
स्थावाची । ज्योतिश्शब्दः स्वकारणानां कार्योत्पादनद्वारेण तद-
भिव्यक्तिहेतुतया प्रयुक्तः । वाय्वादीनिच कारणद्रव्यमुपगत्य-
कार्यावस्थां हित्वा कारणसदृशेन रूपेण विशिष्टानि भवन्ति ।

वायुर्हि आवहप्रवहादिरूपेण सप्तविधत्वं हित्वा वायुत्वमात्रेणाव-
तिष्ठते। विद्युच्च विद्युत्त्वं हित्वा तेजस्त्वेन। अभ्रस्तनयित्नुचाभ्रत्वादि-
प्रहाणेन स्वकारणरूपेण । एवं जीवोपि मार्गविशेषेण देशविशेषवि-
शिष्टं परं ब्रह्म प्राप्य संसार्यवस्थाप्रहाणेन परमात्मतुल्यरूपेणावि-
र्भवतीत्यर्थः । एवं सत्येव दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकवाक्यसामंजस्यं भव-
तीति वर्णितम् ॥

स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति ॥

स उपसंपदनीय उत्तमः पुरुष इत्यर्थः । उत्तमः पुरुषस्त्व-
न्येति भगवत एवोत्तमपुरुषत्वेनोपसंपदनकर्तार्युत्तमपुरुषत्वस्य
बाधितत्वात् । स तत्र पर्येतीत्युत्तरवाक्यस्वारस्य भंगप्रसंगाच्च ।
स उपसंपत्ता परमात्मनि पर्येति तं परितो नुभवति । यद्वा नुसंचरति
“कामरूप्यनुसंचरन् यत्र यत्र धाता गच्छति” इति श्रुत्यंतरात् ॥
जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वायानैर्वाज्ञातिभिर्वा ॥
यथेष्टं भोगानवाप्नोतीत्यर्थः ॥

नोपजनंस्मरन्निदं शरीरम् ॥

स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जातमित्युपजनत्वं शरीरस्य । तेन
चापुरुषार्थत्वमुच्यते । अथवोपजनं जनानां बंधुजनानां समीपे
शयितं कुणपमित्यर्थः । यद्यपि मुक्तस्स सर्वज्ञत्वात् त्यक्तमपि
शरीरमनुभवत्येव । तथाप्यब्रह्मात्मकतया दुःखस्वरूपत्वेनानुभूतं
शरीरं तत्र मुक्तदशायां तथानानुभवतीत्यर्थः । आत्मनोऽशरीर-
स्वभावत्वे प्राक्छरीरसंबन्धः किं निबन्धन इत्यत्राह ॥

**स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एव मे वायमस्मि-
च्छरीरे प्राणो युक्तः ॥**

यथा आचरणेशकटे प्रयोग्यो युग्यः अश्वो बलीवदौवा पाशेन यु-

क्तो भवति एवमेवायं प्राणसहचारी प्रत्यगात्मा संसारदशायां कर्मपा-
शवशेन युक्तो भवति । अनेन युग्यशकटदृष्टान्तेन देहात्मनो व्यतिरे-
को दृढीकृतो भवति ॥

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो-
दर्शनाय चक्षुः ॥

आकाशं प्रकाशमाना लोकादि अथवा प्रकाशयमानत्वाद्वा आ-
काशं रूपम् । ततश्चायमर्थः । यत्र यस्मिन्नुपकरणत्वेनानुविषण्णं
निबद्धं चक्षुः आकाशमालोकं रूपं वा प्रकाशयतीति शेषः । यद्वा आका-
शं रूपादिप्रकाशकं चक्षुरित्यर्थः । स चाक्षुषः चक्षुरुपकरणकः पुरुष
आत्मेत्यर्थः । चक्षुरुपकरणकमुद्दिश्य पुरुषशब्देनात्मत्वं विधीयते ।
चक्षुस्तु दर्शनकरणमात्रम् । ततश्चक्षुरादीनां रूपादीनामात्मनश्चकर-
णत्वज्ञेयत्वज्ञातृत्वप्रदर्शनमुखेन शरीरेन्द्रियेभ्यो व्यतिरेक उपपादितो-
भवति ॥

अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम् ॥

गन्धग्रहणकरणं घ्राणम् । ज्ञातात्वात्मेत्यर्थः । अनेन घ्राणेन्द्रियव्य-
तिरेकयुक्तो भवति ॥

अथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्मा । अभिव्याहा-
राय वाक् । अथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा । श्रवणाय-
श्रोत्रम् । अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा । मनोस्य-
दिव्यं चक्षुः । स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषामनसैतान्कामा-
न्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ॥

विधूतकर्मनिमित्तशरीरेन्द्रियः पुरुषः मनश्शब्दाभिहितेन दिव्येन-
स्वाभाविकेन ज्ञानेन सर्वान्कामाननुभवन् मोदत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

तंवाएतंदेवाआत्मानमुपासतेतेषांसर्वेचलोकाआत्ताः
सर्वेचकामाः ॥

एतादृशात्मस्वरूपस्य मघवते उपदिष्टत्वाद्देवाःसर्वेमघवतए-
तमात्मानमुपश्रुत्यतमेवोपासते । अतस्तेषांसर्वलोकसर्वकामावाप्त्यु-
पलक्षितब्रह्मानुभवोभवति । असुराणांतुनतथेतिभावः । अद्यत्वेपि
तमुपासीनानांतत्प्राप्तिर्भवतीत्याह ॥

सर्वाश्चलोकानाप्नोतिसर्वाश्चकामान्यस्तमात्मान-
मनुविद्यविजानाति ॥

अद्यत्वेपिमनुष्याणामपितमात्मानमुपासीनानांसर्वलोकसर्वका-
मावाप्तिर्भवतीत्यर्थः । अत्रकिंप्रमाणमित्यत्राह ॥

इतिहप्रजापतिरुवाचेति ॥

द्विरुक्तिर्विद्यासमाख्यार्था । अत्रप्रत्यगात्मविद्यायाब्रह्मविद्यांगत्वे
नांगीभूतब्रह्मविद्याफलमेवतदंगप्रत्यगात्मविद्यायास्तुत्यर्थेनिर्दिश्यत
इतिद्रष्टव्यम् । उक्तंचभगवताभाष्यकृता प्रजापतिवाक्येमुक्तात्मस्व-
रूपयाथात्म्यविज्ञानंदहरविद्योपयोगितयोक्तंब्रह्मप्रेप्सोर्हिजीवात्मनः
स्वस्वरूपंचज्ञातव्यमेव स्वयमपिकल्याणगुणएवसन्ननवधिकातिश-
यासंख्येयकल्याणगुणगणपरंब्रह्मानुभविष्यतीतिब्रह्मोपासनफलांत-
र्गतत्वात् । सर्वाश्चलोकानाप्नोतिसर्वाश्च कामानितिप्रजापतिवाक्येकी-
र्त्यमानंफलंदहरविद्याफलमेवेति ॥ ननुप्रजापतिविद्यायादहरविद्यां-
गत्वेदहरब्रह्मविद्याधिकृतायैवोपदेष्टव्यास्यात् । उपकोसलविद्यां-
गभूताग्निविद्यावत्-प्रकृतेचब्रह्मविद्याविधुरायेन्द्रायोपदिश्यमानायाः
प्रत्यगात्मविषयकप्रजापतिविद्यायाः कथं विद्यान्तरशेषत्वमितिचे-
न्न ॥ प्रजापतिवाक्यस्यैषसंप्रसादइति दहरविद्यावाक्यांतर्गतसं-
प्रसादशब्दार्थशोधनार्थंप्रवृत्ततयातदेकवाक्यत्वेनतादर्थ्येसिद्धेइन्द्र-

स्यापिपश्चादहरविद्योपदिष्टेत्येवावगंतव्यत्वेनादोषात् ॥ ननुप्रजाप-
तिविद्यायाःप्रकरणादहरविद्याशेषत्वेसर्वब्रह्मविद्याशेषत्वंनस्यात् । वि-
द्यांतरशेषत्वेप्रमाणाभावात् । नचेष्टापत्तिः। “आत्मेतितूपगच्छन्ति
ग्राहयन्ति च । ४। १। ३॥” इत्यधिकरणसिद्धंजीवोपास्यत्वमंगीकृत्य-
किंकर्तृत्वादिविशिष्टंसांसारिकस्वरूपमनुसंधेयमुतप्रजापतिवाक्यो-
दितापहतपाप्मत्वादिलक्षणः सांसारिकरूपव्यतिरेकोवेतिविशये क-
र्तृत्वादिविशिष्टमेवरूपमनुसंधेयम् । शरीरेवर्तमानस्योपासितुरात्मन
स्तथाभावादित्येकेमन्यंतइतिगुणोपसंहारपादे “एकआत्मनः शरीरे
भावात् । ३ । ३ । ५३ ॥” इतिसूत्रेणपूर्वपक्षंकृत्वाप्रजापतिवाक्यो-
दितापहतपाप्मत्वादिलक्षणःसांसारिकरूपव्यतिरेकएवानुसंधेयः ।
तथोपासनेसत्येवतत्क्रतुन्यायेनतादृशात्मस्वरूपरूपफलप्राप्तेर्भावा-
दित्यादिना “व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् । ३। ३। ५४॥”
इतिसूत्रेण सिद्धांतितत्वादितिचेन्न ॥ यथाविद्याविशेषप्रकरण-
श्रुतानांसत्यत्वज्ञानत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्माणाम् “ आनन्दा-
दयः प्रधानस्य । ३ । ३ । ११ ॥ ” इत्यधिकरणोक्तन्यायेनस-
र्वब्रह्मविद्यापेक्षितब्रह्मस्वरूपप्रतीत्युपयोगितयासामर्थ्यरूपाह्लिंगात्प्र-
करणभंगेनदहरविद्यांगत्वेपिसर्वब्रह्मविद्यासाधारण्यमाश्रीयते । यथा
वा“तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्ति”इति विद्याविशेषप्रकरण
श्रुतानांवेदानुवचनादीनां सर्वविद्यापेक्षितचित्तनैर्मल्योपयोगित्वल-
क्षणसामर्थ्यरूपलिंगवशेनसर्वविद्यासाधारण्यमेवमिहापिब्रह्मप्राप्तिपूर्व
कापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्वात्माविर्भावलक्षणमोक्षरूपफ-
लस्यतत्क्रतुन्यायेनतादृशस्वात्मोपासनसाध्यत्वेनप्रजापतिवाक्योदि-
तप्रत्यगात्मविद्यायाः सर्वविद्यापेक्षितत्वात् ॥

प्रजापतेः सभावेशमप्रपद्ये ॥

प्रजापतेः परमात्मनः सभास्थानंवेशमप्रपद्ये । प्रभुविमितंहिरण्म

यमितिदहरविद्यायांनिर्दिष्टंवेदमप्रपद्यइत्यर्थः । नचात्रप्रजापतिशब्दः
कार्यभूतहिरण्यगर्भविषयः । “नचकार्येप्रत्यभिसंधिः । ४।३।१४॥” इति
सूत्रकृतैवनिरस्तत्वात् । भाष्यकृताचनचकार्येप्रत्यभिसंधिः । कार्ये
हिरण्यगर्भे । अपितुपरस्मिन्नेवब्रह्मणि यशोहंभवामिब्राह्मणानामिति
तस्याभिसंधातुः सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसंधानात् ।
अश्वइवरोमाणिविधूयपापंचंद्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्यधूत्वाशरीरमकृ-
तंकृतात्माब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभाव्यब्रह्मलोकस्याकृतत्व
श्रवणात् । सर्वबंधविनिर्मोकस्यचसाक्षाच्छ्रवणादितिभाषितम् ॥

यशोहंभवामिब्राह्मणानाम् । यशोराज्ञाम् । यशोविशाम् ॥

अत्रयशश्शब्देनतत्साधनमात्मोच्यते । ब्राह्मणादीनामात्मास्मी-
त्यर्थः । अत्राहमितिशब्दः स्वांतर्यामिपरमात्मपरः ॥

“ तद्धैतद्ब्रह्माप्रजापतयउवाच ॥ ” इत्यादि ॥

एतद्ब्रह्मज्ञानम् । ब्रह्माहिरण्यगर्भः । प्रजापतयेकाग्र्यपाय । शिष्टं-
स्वष्टम् । विद्यांगभूततयाकर्मानुष्ठातव्यमित्येतत्प्रस्तौति ॥

आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानंगुरोः कर्माति-
शेषेण ॥

यथाविधानंविधिमनतिक्रम्य गुरोः कर्मातिशेषेणकर्माविशिष्टकाले-
न गुरुशुश्रूषानवरुद्धेनकालेनाधीत्येतियोजना । “व्यासार्थैस्तुपुरु-
षार्थाधिकरणे ३।४।१॥ ” अतिशेषेण निःशेषमित्यर्थ इतिव्याख्या-
तम् । तेषामयमाशयः । ब्रह्मचारीवेदमधीत्योपायनान्याहृत्यगुर्व-
नुज्ञातोदारान्कुर्वीत । विद्यांतेगुरुरर्थेननिमंज्यस्ततः कृतानुज्ञानस्य
वास्नानमित्यादिस्मृत्यनुसारादाचार्यायप्रियंधनमाहृत्यप्रजातंतुंमा-
व्यवच्छेत्सीरित्यादिश्रुत्यनुसाराच्च गुरोर्यथाविधानमाचार्यस्य-
नियमनमनतिलंघ्यकर्तव्यं कर्मातिशेषेण । अतिमर्यादमित्यादाव-
तेर्मर्यादाभाववृत्तेर्दर्शनादतिरर्थाभाववर्तते । ततश्चातिशेषेणाभिस-

मावृत्त्यनिर्वर्त्येत्येवान्वयः । नत्वतिशेषेणेत्यस्याधीत्येतिपूर्वेणान्वयः ।
तस्यव्यवहितत्वान्निराकांक्षत्वाच्च । नचगुरोः कर्मशेषेणजपेदिति
गौतमस्मृत्यैकरूप्यात् कर्मातिशेषशब्दस्यापिकर्मातिशिष्टकाल-
परत्वंवक्तव्यमितिवाच्यम् । शेषातिशेषशब्दयोर्भिन्नार्थत्वेनतत्प्रत्य-
भिज्ञाभावादिति ॥

अभिसमावृत्त्यकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानः ॥

अभिसमावृत्त्यसमावर्तनंकृत्वागुरुकुलान्निवृत्त्येत्यर्थः । न्यायतो-
दारानाहृत्यकुटुंबेस्थित्वागार्हस्थ्यविहितेकर्मणिनिष्ठितइत्यर्थः ।
शुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानः । स्वाध्यायमितिनित्यकर्मणामप्युपल-
क्षणम् ॥

धार्मिकान्विदधत् ॥

पुत्रशिष्यादीन्धर्मेनियुंजानः ॥

आत्मनिसर्वेन्द्रियाणिसंप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूता-
न्यन्यत्रतीर्थेभ्यः ॥

अनात्मविषयेभ्यःइन्द्रियाणिनिगृह्यशास्त्रीयहिंसाव्यतिरिक्तांहिं-
सामकुर्वाणइत्यर्थः ॥

सखल्वेवंवर्तयन्यावदायुषंब्रह्मलोकमभिसंपद्यते । न
च पुनरावर्तते नचपुनरावर्तते ॥

स्पष्टोर्थः ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारंजैमिनिः । १ । ३ । ३० ॥

छान्दोग्येतृतीयाध्यायारंभेमधुविद्याप्रस्तूयते ॥

असौवाआदित्योदेवमधु ॥

वस्वादीनांदेवानामामोदहेतुत्वान्मधु । अत्रमधुत्वदृष्टिःकर्तव्ये
त्यर्थः । मधुत्वोपयोगिनीदृष्टिसंपादयति ॥

तस्यद्यौरैवतिरश्चीनवंशः ॥

तस्यऽऽदित्याख्यमधुनोद्युलोकएवाधारभूतस्तिर्यक्प्रसारितोवंशः ॥

अंतरिक्षमपूपः ॥

अंतरिक्षंमध्वपूपः । मध्वाश्रयापूपोहितिरश्चीनवंशलघ्नः सन्-
लंबते एवमंतरिक्षमपिद्युलोकलग्नंलंबतइवभातीत्यतोमध्वपूपत्वम् ॥

मरीचयः पुत्राः ॥

मरीचिशब्देनमरीचिस्थास्सवित्राकृष्टाभौम्यआपउच्यते । ता
पुत्राइवपुत्राः भ्रमरबीजभूतामध्वपूपच्छिद्रस्थाःसूक्ष्मकीटाइत्यर्थः ॥

तस्ययेप्रांचोरश्मयः ॥

तस्यादित्यस्ययेप्रांचोरश्मयः ॥

तएवास्यप्राच्योमधुनाढ्यः ॥

ताएवप्राग्दिगवच्छिन्नमधुनाढ्योमधुच्छिद्राणि ॥

ऋचएवमधुकृतः ॥

ऋङ्मंत्राएवभ्रमराः ॥

ऋग्वेदएवपुष्पम् ॥

ऋग्वेदविहितंकर्मपुष्पस्थानीयम् ॥

ताअमृताआपः ॥

ताः कर्मणिप्रयुक्ताः सोमाज्यंपयोरूपाआपः । अग्नौप्रक्षिताः
पाकादिभिर्निर्वृत्ताअमृताः अत्यंतरसवत्योभवंति ॥

तावाएताऋच एतमृग्वेदमभ्यतपन्ह ॥

तावाएताऋचः भ्रमरस्थानीयाः पुष्पेभ्योरसमाददानाभ्रमराइ-
वैतदृग्वेदविहितंकर्मपुष्पस्थानीयमभ्यतपन् अभितापंकृतवत्यइव ॥

तस्याभितप्तस्ययशस्तेजइन्द्रियंवीर्यमन्नाद्यंरसोऽ-
जायत ॥

यशस्तेज इन्द्रियवीर्यान्नाद्यलक्षणो रसोऽजायतेत्यर्थः । ऋग्भि-
र्मत्रैः स्तोत्रशस्त्राद्यंगभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वर्तकंसो-
माज्यादिरसमुंचति पुष्पमिव भ्रमरैराचूष्यमाणम् । तेनचयशस्तेज
इन्द्रियवीर्यादिलक्षणं फलमुत्पन्नं भवति ॥

तद्व्यक्षरत् ॥

तद्यशआदिलक्षणं फलं विशेषेणागमत् ॥

तदादित्यमभितोश्रयत् ॥

गत्वाचादित्यमभितः श्रितवदित्यर्थः ॥

तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपम् ॥

आदित्ये प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं यद्रूपं तत्कर्म निर्वर्त्य
यशस्तेजआदिलक्षणफलरूपमित्यर्थः । रोहिते रूपे तद्बुद्धिः
कर्तव्येति यावत् ॥

अथयेस्य दक्षिणारश्मयस्ता एवास्य दक्षिणाम-
धुनाड्यः । यजुंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एवपुष्पंता
अमृता आपः । तानिवा एतानि यजुंष्येतं यजुर्वेदम-
भ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं
रसोजायत । तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वा एत-
द्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपम् । अथयेस्य प्रत्यंचो-
रश्मयः ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव
मधुकृतः सामवेद एवपुष्पंता अमृता आपः तानिवा एता-
नि सामान्येतं सामवेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोजायत । तद्व्य-
क्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य

कृष्णंरूपम् । अथ येस्योदंचोरश्मयः ताएवास्योदी-
च्यो मधुनाड्यः । अथर्वांगिरसएवमधुकृतः ॥

अथर्वणांगिरसाच दृष्टा अथर्वांगिरसः ॥

इतिहासपुराणं पुष्पम् ॥

इतिहासपुराणविहितकर्मस्वथर्वांगिरसां विनियोगाद्वेदादिवत्
पुष्पत्वोक्तिरितिद्रष्टव्यम् ॥

ताअमृता आपस्ते वाएतेऽथर्वांगिरस एतदितिहास
पुराणमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्ययशस्तेज इन्द्रि-
यंवीर्यमन्नाद्यंरसोजायत । तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभि-
तोश्रयत् तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यपरं(रः)कृष्णंरूपम् ॥

अतिशयितं कृष्णंरूपमित्यर्थः ॥

अथयेस्योर्ध्वारश्मयस्ताएवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो
गुह्या एव देशामधुकृतः ॥

ब्रह्मविषयकोपनिषद्ब्रह्मस्योपदेशादित्यर्थः ॥

ब्रह्मैवपुष्पं ताअमृताआपः । तेवाएतेगुह्या आदेशाः
एतद्ब्रह्माभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रि-
यंवीर्यमन्नाद्यंरसोऽजायत । तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितो
श्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्यस्यमध्येक्षोभतइव ॥

समाहितदृष्टिभिर्वीक्ष्यमाणं मध्ये चलतीवस्फुरतीत्यर्थः ॥

तेवाएते रसानांरसा वेदाहिरसास्तेषामेते रसा
स्तानिवाएतान्यमृतानाममृतानि वेदाह्यमृतास्तेषामे
तान्यमृतानि ॥

लोकसारभूतर्ग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यत्वात् रोहितादिरूपा

णामतिरसत्वम् । तथा वेदेभ्योपीष्टतत्साध्य (धन) प्रतिपादकतया भोग्यभूततयाऽमृतेभ्योरोहितादिरूपाणां तत्प्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्या-
नामतिभोग्यत्वादमृतादप्यमृतत्वमित्यर्थः ॥ अयमत्रनिर्गलितोर्थः ॥
प्रागाद्यूर्ध्वदेशांतःस्थितरश्मिनाडीतस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्त-
द्वैदिकमंत्रमधुकरैरादित्यमंडलमानीतानिसोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव्यनि-
ष्पन्नानियशस्तेजोवीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकानिलोहितंशुक्लंकृष्णं-
परंकृष्णंमध्येक्षोभतइवेत्युक्तानिरोहितादीनिपंचामृतानि आदित्य-
मध्वाश्रयाणीति । एषांपंचानाममृतानांवसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणभो-
ग्यत्वंतदुपासीनानांवसुत्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिरितिप्रतिपादयति ।

तद्यत्प्रथमममृतंतद्वसवउपजीवंत्यग्निनामुखेन ॥

अग्निमुखेनवसवोरोहितरूपलक्षणममृतमुपजीवन्तीत्यर्थः । उप-
जीवनंभक्षणमितिशंकांप्रतिषेधति ॥

नवैदेवाअश्रंतिनपिबन्ति ॥

चंद्रमिवेतिभावः । पुनःकथमुपजीवनमित्यत्राह ॥

एतदेवामृतंतृष्ट्वातृप्यन्ति ॥

यशस्तेजआदिलक्षणंरोहितरूपंसर्वैः करणैरुपलभ्यतृप्यन्तीत्यर्थः ।

एतदेवरूपमभिसंविशन्ति ॥

एतदेवरूपमभिलक्ष्यानुभूयेतियावत् । संविशन्तिभोगानंतरमु-
दासीनाभवन्तीत्यर्थः ॥

एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥

प्राप्तेभोगकालेइतिशेषः । सर्वत्रैतस्माद्रूपादितिल्यल्लोपेपंचमी ।
एतद्रूपानुभवमुद्दिश्योद्यन्ति सोत्साहाभवन्तीत्यर्थः ॥

सयएतदेवममृतंवेद ॥

अनेनप्रकारेणवसुतृप्त्याधायकदर्शनगोचरत्वलक्षणवसूपजीव्य-
त्वादिनारोहितामृतंयोवेद ॥

सवसूनामेवैकोभूत्वाग्निनैवमुखेन एतेदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥

तत्क्रतुन्यायेन तदुपासीनोपिवसुत्वं प्राप्य तथैव भवतीत्यर्थः ॥
कियंतं कालमित्यत्राह ॥

सयावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥

आदित्यस्य प्राच्यां दिश्युदयः प्रतीच्यामस्तमयश्च यावंतं कालमनुवर्तते तावंतं कालं वसूनां यदाधिपत्यं यदप्रतिहतसंकल्पत्वलक्षणं स्वाराज्यं च तत्पर्येता परितोगंताऽनुभवतीत्यर्थः ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्बुद्रा उपजीवन्तीं द्रेण मुखेन नवैदेवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्त्येतदेवरूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति । स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैकोभूत्वा इन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति । सयावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥

पुरस्तादुदयपश्चादस्तमयापेक्षया द्विगुणं कालं दक्षिणत उदयमुत्तरतोस्तमयं च कल्पयित्वा श्रुतिर्ब्रवीति नात्र कथं ता कार्या । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन नवैदेवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेवरूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति । स य एत-

देवममृतं वेदादित्यानामेवैकोभूत्वावरुणेनैवमुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतिस एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेतिसयावदादित्योदक्षिणतउदेतोत्तरतोस्तमेताद्विस्तावत् पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता आदित्यानामेवतावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन ननवैदेवा अश्रं तिनपिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति । त एतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति सय एतदेवममृतं वेदमरुतामेवैकोभूत्वा सोमेनैवमुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतिस एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेतिसयावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरतउदेता दक्षिणतोस्तमेता मरुतामेवतावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता । अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन ननवैदेवा अश्रन्ति नपिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेवरूपमभिसंविशंत्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति सय एतदेवाममृतं वेदसाध्यानामेवैकोभूत्वा ब्रह्मणैवमुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतिस एतदेवरूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति । सयावदादित्य उत्तरतउदेता दक्षिणतोस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वउदेता अर्वागस्तमेता साध्यानामेवतावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥

वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणभोग्यरोहितादिपञ्चरूपात्मकपञ्चामृताश्रयदेवमधुत्वरूपितज्योतिर्मण्डलारूपयुक्तस्योदयास्तमया-

दिकृत्यविशिष्टस्यादित्यनामकस्यादित्यशरीरककार्यावस्थब्रह्मण-
उपासनमुपदिश्यनामरूपकृत्यादिरहितकार्यावस्थारहितादित्यजी-
वशरीरकब्रह्मोपासनं दर्शयति ॥

अथतत ऊर्ध्व उदेत्यनैवोदेता नास्तमेता ॥

अथब्रह्मादिवसरूपस्यकल्पस्यसमाप्त्यनंतरंतत ऊर्ध्व उदेत्युदया-
स्तमयकृत्यप्राण्यनुग्रहरहितइत्यर्थः । उदयास्तशून्यः ॥

नैवोदेतानास्तमेता एकल एव मध्येस्थाता ॥

एकस्वभावएवोदासीनतयावर्ततइत्यर्थः । अत्राहभाष्यकायर्का-
रणावस्थब्रह्मोपासनंविधीयते । असौवादित्योदेवमध्वित्यारभ्याथत-
त ऊर्ध्व उदेत्येत्यतः प्रागादित्यवस्वादिकार्यविशेषावस्थब्रह्मोपास-
नमुपदिश्यते । अथतत ऊर्ध्व उदेत्येत्यादिनाऽऽदित्यांतरात्मतयाव-
स्थितंकारणावस्थमेवब्रह्मोपदिश्यतइत्युक्तम् । तत्राथतत ऊर्ध्व उदे-
त्येत्यस्यमुक्तावस्थादित्यांतर्यामिब्रह्मोपासनपरत्वेथशब्दादिस्वार-
स्यात्कारणावस्थमितिभाष्यस्याकार्यावस्थंमुक्तावस्थमित्यर्थएवो-
चितः । नत्वादित्यभावप्राप्तिपूर्वावस्थम् । व्यासायैस्तुभाष्यस्वारस्य-
मवलंब्यादित्यनामरूपभावत्वावस्थापूर्वभाव्यवस्थैव अथतत ऊर्ध्व-
उदेत्येत्यादिसंदर्भेणप्रतिपाद्यतइतिवर्णितम् । तेषामयमाशयः । अथ-
शब्दोननिर्दिष्टानंतर्यार्थः । अपित्वर्थांतरप्रस्तावार्थः । अथतत ऊर्ध्व-
उदेत्यनैवोदेतानास्तमेता एकल एव मध्येस्थातेत्यस्याप्युदयास्त-
मयतत्कार्यशून्यत्वमर्थः । तच्चादित्यभावपूर्वावस्थायांकल्पादौसं-
भवतीति ॥

तदेषःश्लोकः ॥

तस्मिन्विषयेदेवान्प्रतिकेनचिद्योगिनागीतश्लोकः ॥

नवैतत्रसनिम्लोचनोदियायकदाचन । देवास्तेना-
हंसत्येनमाविराधिषिब्रह्मणेति ॥

हेदेवास्तस्मिन्नादित्यभावमुक्तिकालेसमुक्तादित्यांतर्यामिपरमा-
त्मा नास्तमितो नोदितश्च तेन सत्येन ब्रह्मणाऽहंमाविराधिषिविरोधं न ग-
च्छामि । अप्राप्तिं न गच्छामीति यावत् ॥

नहवा अस्मा उदेति न निम्लोचतिसकृद्दिवाहैवास्मै-
भवति यएतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥

यएतां मधुविद्यारूपां ब्रह्मोपनिषदं ब्रह्मविद्यां वेदानुतिष्ठत्यस्मै ब्रह्म-
विदे आदित्यो नोदेति नास्तमेति । आदित्यो दयास्तमयाभ्यां न किं-
चित्तस्य प्रयोजनमित्यर्थः ॥ सकृद्दिवाहैवास्मै भवति ॥ अस्मै ब्रह्म-
विदे सकृद्दिवाहैव भवति सकृदुदितमवहेरभवति ॥ सदैवाहर्भवती-
त्यर्थः । संततं सर्वविषयकसाक्षात्कारोस्य भवतीत्यर्थः । मधुवि-
द्यासंप्रदायमाह ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्र-
जाभ्यः ॥

तद्धैतन्मधुविज्ञानमित्यर्थः ॥

तद्धैतदुद्दालकायारुणयेज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रो-
वाच ॥

तद्धैतद्ब्रह्म उद्दालकाय पिता प्रोक्तवान् ॥

इदं वावतज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणा-
य्याय वांतेवासिने ॥

तस्माद्धेतोः इदं ब्रह्म विज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय वा ब्रूयात्, योग्याय शि-
ष्याय वा प्रब्रूयात् । नान्यस्मै । प्रणाय्योऽसंमताविति निष्कामार्थे प्रणा-
य्यशब्दस्य निपातितत्वात् ॥

यद्यप्यस्माद्मामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्या
देतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥

समुद्रावृतां भोगोपकरणैः पूर्णामिमां पृथिवीं यद्यप्यस्मै आचा-
र्याय दद्यात् । तदपेक्षयाप्येतद्विज्ञानमेवाधिकम् । नैतस्यानुरूपो नि-
ष्क्रयोस्तीत्यर्थः । द्विरुक्तिर्विद्यासमाप्त्यर्था ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ।
१ । ३ । ३३ ॥

छांदोग्ये चतुर्थाध्यायारम्भे ॥

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहु-
पाक्य आस ॥

जनश्रुतस्या (तेर) पत्यं जानश्रुतिः । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ पुत्रसं-
ज्ञस्य पुत्रः पौत्रः । तस्यापत्यं पौत्रायणः । श्रद्धापुरःसरं देयमस्य सः
श्रद्धादेयः । अर्थिभ्यो बहुदातुं शीलमस्य स बहुदायी । बह्वस्य गेहेन
पक्त्व्यं स बहुपाक्यः, आस ॥

सहसर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽन्नम-
त्स्यंतीति ॥

सहजानश्रुतिः सर्वत एत्यातिथयो ममान्नं भोक्ष्यंत इत्यभिप्रा-
येण सर्वासु दिक्षु ग्रामनगरमार्गारण्यादिषु पांथानामनाथानां शीत-
वातवर्षातपनिवारकान्नोदकशयनाच्छादनादिपूर्णाः शालाः कारि-
तवानित्यर्थः ॥

अथ ह हंसानि शायामतिपेतुः ॥

एवं सति कस्यां चिद्रात्रौ केचन महात्मानोन्नदानादिगुणैस्तोषिताः
हंसस्वरूपाः संतो राज्ञो दर्शनगोचरे आगताः ॥

तद्धैवंहंसोहंसमभ्युवाद ॥

तत्तस्मिन्काले तेषांहंसानां मध्ये एकः पृष्ठतोगच्छन् हंसः अग्रे गामि-
नं कंचन हंसमुवाच ॥

भो भो हि भल्लाक्ष भल्लाक्ष ॥

जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिरा ततं तन्मा प्रसाङ्गोस्त-
त्त्वा मा प्रधाक्षीदिति । भो भो इति संबोध्य भल्लाक्ष भल्लाक्षेत्यनेन विप-
रीतलक्षणायां मंदलोचनेति संभ्रमेण द्विवारं संबोधनम् । समं दिवा-
स्वर्गेण समं दिवसेन समं वा । एतस्य तेजः प्रसृतम् । तस्मिन्स्तेजसि-
मासक्तो भूः । तत्तेजस्त्वांमादहेत् ॥

तमुहपरः प्रत्युवाच ॥

एतज्जानश्रुतेः प्रशंसारूपं वाक्यमुपश्रुत्य तदसहमानः परो हंसः प्र-
त्युवाच ॥

कमु अर एन मे तत्संतं सयुग्वानमिव रैकमात्थेति ॥

उदित्यनर्थको निपातः । अरेकं संतं केन माहात्म्येन युक्तमेनं जान-
श्रुतिं सशकटं रैकमिवैतत्प्रशंसावचनं ब्रवीषि । रैक एव ब्रह्मज्ञो महाप्र-
भावः । अब्रह्मज्ञस्यास्य किं तेजः किं वामादहेदिति भावः । एवमुक्तः
पश्चात्पतन् हंसः पृच्छति ॥

यो नु कथं सयुग्वारैक इति ॥

यउक्तः स किं प्रकारक इत्यर्थः । इतर आह ॥

यथा कृताय विजिताय अथ रेयास्स संयंत्येव मे न ७ सर्वं
तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति ॥

यथा लोके कृतनामा अयः द्यूतसमयप्रसिद्धश्चतुरंकायः । तत्र विजितं-
जयो यस्य सः कृताय विजितः पुरुषः अथवा विजितं विजयः तस्मा-
इत्यर्थः । तदर्थमिदं त्रिव्येकांकाः अथरेन्यूनाः अयाः संयंतिसंगच्छन्ते-

अंतर्भवन्ति । चतुरङ्केकृताये एकाङ्कद्व्यङ्कत्र्यङ्कानां शतं सहस्रे संभवतीति न्यायेन विद्यमानत्वात् तत्रांतर्भवति । कृताङ्कविजयिनः एकाङ्कादि-जयोप्यस्तीति भावः । एवमेव हिलोके प्रजायच्छोभनं कर्मानुतिष्ठन्ति तत्सर्वमेनं कृताय स्थानीयैरैकमभिसमेतिसंगच्छते । तत्कर्मणिस-कलं शोभनकर्मात्तर्गतमितियावत् ॥

यस्तद्वेदयत्सवेद ॥

सरैकः यद्वेदतदेवान्योपि । यः कश्चिद्वेदतज्ज्ञातमेवान्ये जानन्ति । तज्ज्ञाने सर्वज्ञानमंतर्गतमित्यर्थः ॥

समयैतदुक्तः ॥

सतादृशोरैकोमयैतेन सयुग्वानमिवैकमात्थेत्यनेनोक्त इत्यर्थः । वेदांताचार्यैस्तत्त्वटीकायामस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात् । उक्तं च भगवता भाष्यकृतालोके यत्किञ्चित्साध्वनुष्ठितं कर्म यच्च सर्वचेतनगतं विज्ञानं तदुभयं यदीयज्ञानकर्मात्तर्गतं सरैक इत्याहेति ॥ यद्यपि व्यासार्थैर्लघु सिद्धांते “ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । ४ । १ । १ ॥ ” इत्यत्र च यस्तद्वेदयो वेदितायत्सवेदयद्वेद्यं समयैतदुक्तः । स वेदितारैकस्तद्वेद्यं ब्रह्मचोभयं मयोक्तमित्यर्थ इत्युक्तम् । तदप्येतत्परमेव द्रष्टव्यम् । न तु प्रतीयमानार्थपरम् । यस्तद्वेदयत्सवेदेति वाक्यात् प्राचीने यथा कृताय विजितायाथरेयाः संयन्ति एवमेनं सर्वतदभिसमेतियत्किञ्च प्रजाः साधुकुर्वन्तीति वाक्ये ब्रह्मप्रसक्तेरेवाभावेन वेदितावेद्यं च तवोपदिष्टमित्यर्थस्यासंभवेन यस्तद्वेदयत्सवेदेति वाक्येन प्रतिपादनासंभवाद्भाष्यविरोधाच्चेति-द्रष्टव्यम् ॥

तदुहजानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव ॥

तद्ब्रह्मज्ञानरहिततयाऽऽत्मनिन्दागर्भजद्रुतया चैकप्रशंसारूपं-वाक्यं शुश्राव ॥

सहसं जिहान एव क्षत्तारमुवाच ॥

सहकथमपि निशामतिवाह्यतल्पंत्यजन्नेव क्षत्तारमुक्तवान् । “ वैश्या-

ब्राह्मणकन्यायांक्षत्तानामप्रजायते ॥ जीविकावृत्तिरेतस्यराजांतःपुररक्षणम्” इत्युक्तराज्याराजांतःपुररक्षकःप्रतिलोमजातिविशेषःक्षत्ता ॥

अंगारेहसयुग्वानमिवरैकमात्थेति ॥ योनुकथंसयुग्वारैकइतियथाकृतायविजितायाथरेयाःसंयंति । एवमेनैसर्वतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदसमयैदुक्तइति ॥

अरेअंगवत्सेतिक्षत्तारंराजासंबोध्यरात्रावेवंहंसयोः सल्लापः समजनि इतिरैकस्यचिह्नमुक्तवानित्यर्थः ॥

सहक्षत्तान्विष्यनाविदमितिप्रत्येयाय ॥

सचक्षत्ताशकटलक्षणरैकचिह्नंस्मरन्ग्रामनगरादिकमन्विष्यनाज्ञासिषमितिप्रत्यागतवान् ॥

तंहोवाचयत्रारेब्राह्मणस्यान्वेषणातदेनमृच्छेति ॥

अरेब्राह्मणस्यब्रह्मविदोयत्रविविक्तेषुनदीपुलिनारामादिषुमार्गणंयुक्तंतत्रगत्वामार्गणंकुर्वित्युवाचेत्यर्थः ॥

सोधस्ताच्छकटस्यपामानंकषमाणमुपोपविवेश ॥

विजनेकस्मिंश्चिद्देशेशकटस्याधस्तात्पामानंकंदूयमानंरैकमेत्यदृष्ट्वासमीपेगत्वाविनयेनोपविष्टवान् ॥

तंहाम्युवादत्वंनुभगवःसयुग्वारैकइत्यहंहराइति हप्रतिजज्ञेसहक्षत्ताऽविदमितिप्रत्येयाय ॥

हेभगवस्त्वंवारैक इतिपृष्टो रैकोहमेवेतिप्रत्युवाच । तच्छ्रुत्वाऽऽज्ञासिषमितिप्रत्यागतः ॥

तदुहजानश्रुतिः पौत्रायणः षट्छतानिगवानिष्कमश्वतरीरथंतदादायप्रतिचक्रमे ॥

ततो जानश्रुतिः गवां षट्छतानि निष्कं कंठाभरणम् । अश्वतरीयु-
क्तरथं तदादाय गृहीत्वारैकं प्रतिगतवान् ॥

तं हाभ्युवाद रैके मानि षट्छतानि गवामयं निष्कोय-
मश्वतरीरथो नुम एतां भगवो देवतां शाधियां देवतामु-
पास्मे इति ॥

हे रैक एतत्सर्वमानीतं तद्ब्रूहाण । त्वं यां देवतामुपास्मे तां देवतां मे-
अनुशाधिविविच्य ज्ञापयेति प्रार्थयामास ॥

तमुहपरः प्रत्युवाचा ह हारेत्वा शूद्रतैव वसह गोभिर-
स्त्विति ॥

अह इत्याश्चर्ये । स्वयोगमहिमविदितलोकत्रयोजानश्रुते ब्रह्मज्ञान-
विधुरतानिमित्तानादरगर्भहंसवाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतां तदनंतरमे-
व ब्रह्मजिज्ञासयोद्योगं च विदित्वाऽस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिज्ञाय सत्या-
मपि योग्यतायां चिरकाल सेवां विनाऽर्थप्रदानेन शुश्रूषमाणस्यास्य याव-
च्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्याप्रतिष्ठिता भवतीति मत्वा तमनुगृह्णन्तस्य शो-
काविष्टतामुपदेशयोग्यतारूप्यापि ब्रह्मजिज्ञासादार्ढ्यसिद्धयर्थं स्व-
योगमहिमसाक्षात्कृतसकलवृत्तांतत्त्वलक्षणस्वमहिमानं च शोचितृत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तशूद्रशब्दामंत्रणेन ख्यापयन् हारसहितरथः तैव गो-
भिः सहास्तु । कलत्रहीनस्य ग्रामगृहादिशून्यस्य मम गोरथादिरक्ष-
णे काशक्तिः सत्प्रयोजनापर्यवसाय्यल्पधनदानेन कथं तव ब्रह्मविद्याप्र-
तिष्ठिता भवेदित्युवाचेत्यर्थः । स्फायितं चि० । २ । १७० ॥ इत्या-
दि नारकप्रकरणपठितेन “शुचेर्दश्च उ० । २ । १७६ ॥” इत्युणादि सूत्रे-
ण रक्प्रत्यये कृते शुचेश्चकारस्य दकारे अमितं मयो दीर्घश्चेति पूर्वसूत्रानु-
वृत्तेन धातोरुकारस्य दीर्घादेशेन च शूद्रशब्दो निष्पन्नो भवति ॥

तदुहपुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रंगवां निष्क-

मश्वतरीरथं दुहितरंतदादाय प्रतिचक्रमेत ~ हाभ्युवाद-
रैकेदंसहस्रंगवामयं निष्कोयमश्वतरीरथद्वयंचजाया-
अयंग्रामोयस्मिन्नास्मेअन्वेवमाभगवःशाधीति ॥

तदभिप्रायं जानन्नैकस्य परिणयार्थं स्वकन्यामावासाार्थं तत्रत्यं
ग्रामं चोपहृत्य प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥

तस्याहमुखमुपोद्बृहन्नुवाच ॥

तस्य मुखमुपायनरूपोपायमंगीकुर्वन्नुक्तवानित्यर्थः ॥

आजहारेमाः शूद्रानेनैवमुखेनालापयिष्यथाइति ॥

इमादक्षिणा आजहर्थाः अनेनैवोपायेन मां ब्रह्मोपदेशरूपं वाक्यमा-
लापयिष्यसे ब्रह्मविद्योपदेष्टारं करिष्यसीत्यर्थः । थासः सेइत्येतद-
भावश्छांदसः । पुनरपिशूद्रेति संबोधनस्य पूर्ववत्प्रयोजनम् । अत्र
शूद्रशब्दस्य न रूढ्यावर्णविशेषोर्थः । चतुर्थवर्णस्य ब्रह्मविद्यायामन-
धिकारादिति द्रष्टव्यम् ॥

तेहैतेरैकपर्णानाममहावृक्षेषु यत्रास्माउवास ॥

यत्र ग्रामेषु रैकउवासतेषु महावृक्षाख्यदेशेषु रैकपर्णा इति प्रसि-
द्धास्तान् ग्रामांश्चास्मैददावित्यर्थः ॥

स तस्मैहोवाच ॥

तत्सर्वदत्तवते जानश्रुतयेरैकः स्वोपास्यां देवतामुपदिदेशेत्यर्थः ॥

वायुर्वावसंवर्गः ॥

संवर्जनं सम्यग्रहणम् । एकीकृत्यग्रहणमित्यर्थः । संवर्गत्वगुण-
कोवायुर्ध्येय इति यावत् । संवर्गत्वमेवोपपादयति ॥

यदावाअग्निरुद्रायति वायुमेवाप्येति यदासूर्यो-
स्तमेति वायुमेवाप्येति यदाचंद्रोस्तमेति वायुमेवा-

प्येति यदा आप उच्छुष्यंति वायुमेवापियंति वायुर्ह्येवै-
तान्सर्वान्संवृत्ते इत्यधिदैवतम् ॥

प्रक्रमेहि एनं सर्वतदभिसमेतीत्यादिब्रह्मविद्याप्रशंसावगमात् वक्ष्य-
माणलिंगानुपपत्तेश्च वायुशब्देन वायुशरीरकः परमात्मोच्यते । संवृ-
त्ते एकीकृत्य गृह्णातीत्यर्थः । इत्यधिदैवतम् । एवं देवेषु संवर्गो यमित्य-
र्थः । अध्यात्मं प्राणः संवर्ग इत्याह ॥

अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति ॥

स पुरुषो यस्मिन्काले स्वपितीत्यर्थः ॥

प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणश्च्रोत्रं प्राणं मनः
प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृत्ते इति ॥

अत्रापि प्राणशब्दस्तच्छरीरकपरमात्मपरो द्रष्टव्यः । उक्तमर्थमुप-
संहरति ॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥

स्पष्टोर्थः ॥

संवर्गविद्यास्तुत्यर्थमाख्यायिकेयमारभ्यते ॥

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं
परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे ॥

कपिगोत्रं शुनकसुतं काक्षसेनसुतमभिप्रतारिनामानं च तौ द्वौ सू-
पकारैः परिविष्यमाणौ भोजनायोपविष्टौ कश्चित्संवर्गो पासको ब्रह्म-
चारी भिक्षितवान् ॥

तस्माउह न ददतुः ॥

अयं ब्रह्मचारी संवर्गविद्यानिष्ठो दुरभिमानी यद्वक्ष्यति तच्छ्रोष्या-
व इति बुद्ध्या भिक्षां न दत्तवन्तौ ॥

सहोवाच ॥

स ब्रह्मचार्युवाच ॥

महात्मनश्चतुरोदेवएकः कःसोजगारभुवनस्यगो-
पाः।तंकापेयनाभिपश्यंतिमर्त्याःअभिप्रतारिन्बहुधाव-
संतम् ॥

अधिदैवतम् । महात्मनः अग्न्यादित्यचंद्रजलरूपान् । अध्यात्मम् ।
वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनोरूपान् चतुस्संख्याकान् देवान्सर्वलोकस्य गोप्ता-
सः एक एव वायुः प्राणरूपी कः प्रजापतिः जगार संवृतवान् । हेकापेयाभि-
प्रतारिणौ एवंभूतं प्रजापतिं बहुरूपतया वसंतं मर्त्या मरणधर्माणः
अविद्यामोहिताः संतो न जानन्तीत्यर्थः । गोपाः गुपूरक्षणे असुन्प्रत्य-
यांतः ॥

यस्मैवा एतदन्नं तस्मा एतन्नं दत्तमिति ॥

जगत्सर्वयस्य संवर्गस्य प्रजापतेरन्नं तस्मै भिक्षमाणाय मह्यमन्नं दत्त-
म् । अतः केपि न जानन्तीत्युक्तोपासनदाढ्यां योक्तोपास्यैक्यबुद्ध्याभि-
क्षमाणाय स्वस्मै अप्रदानमेव स्वोपास्यदेवताया अप्रदानं मत्वा तस्मै ए-
तन्नं दत्तमिति तौ निन्दितवानित्यर्थः ॥

तदुहशौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय ॥

कापेयः शौनकः तत्प्रतिमन्वानः मनसाऽऽलोचयन् तत्समीपं प्र-
त्यागत्योवाच ॥

आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽन-
सूरिः । महांतमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्ती-
ति वैवयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥

देवानां नियंता प्रजानामुत्पादकः । कमनीयदंष्ट्रायुक्तः हिरण्यविदा-
रकदंष्ट्रायुक्त इति वा । बभसो भक्षणशीलः । असुरसंहारक इति यावत् ।
अनसूरिरविपश्चिन्नभवतीत्यनसूरिः । विपश्चिदिति यावत् । अस्य च-

श्रीनृसिंहस्यपरमात्मनः महिमानंमहांतमाहुः । यत्स्वयमन्यैरनाश्य-
मानः अनन्नं वागादिकमस्ति नाशयति एवंभूतः परमात्मैवसंवर्गः ।
नत्वदुक्तः प्रजापतिरित्यर्थः । अतोवयंनत्वदुक्तप्रजापतिरूपंसंवर्गमुपा-
स्महे । अपितुपरमात्मानमेव । अतस्त्वंसंवर्गेनयथावज्जानासीत्यु-
क्त्वातस्मैभिक्षांप्रयच्छतेतिपरिचारकानाहतुरित्यर्थः । अनेनसंवर्ग-
विद्यायाः वायुप्राणशरीरकपरमात्मपरत्वमाविष्कृतंभवतीति ॥

तस्माउहददुः ॥

तस्मैब्रह्मचारिणेपरिचारकाभिक्षांददुरित्यर्थः । संवर्गविद्यास्तुत-
येतत्संबन्धिपदार्थान् कृतायत्वेनविराट्त्वेनान्नत्वेनान्नादित्वेनच-
स्तौति ॥

तेवाएतेपंचान्येपंचान्येदशसंतस्तत्कृतम् ॥

अधिदैवतमश्यादित्यचन्द्रजलरूपाःपदार्थाः अपियंतश्चत्वारः ।
अपीयमानोवायुरेकइतिपंच । अध्यात्मंवागाद्याअपीयंतश्चत्वारः । अपी-
यमानः प्राणएकइतिपंच । आहत्यदशत्वसंख्यांप्राप्ताः संतः कृतायतां
भजंते । कृतसंज्ञकेतस्मिन्नयेचतुरंकायत्र्यंकायद्व्यंकायैकांकायाना-
मनुप्रविष्टतयादशांकत्वमेकस्यद्वयोस्त्रयाणांचतुर्णांचसमावेशेदशत्व
संख्यासंभवादितिभावः ॥

तस्मात्सर्वासुदिक्ष्वन्नमेवदशकृतम् ॥

तस्माद्धेतोः संवर्गविद्योपास्यंदशत्वसंख्यायुक्ततयाकृतायरूपं-
सद् दशसुदिक्षुविद्यमानमन्नमेवभवति । दशाक्षराविराडन्नंविराडि-
तिश्रुतेः ॥

सैषाविराडन्नादी ॥

दशत्वसंख्याश्रयत्वादशाक्षरा विराडितिविराट्छंदोभवति ।
अन्नमत्तीत्यन्नादी । कृतसंज्ञिकेअयेदशसंख्यायाभक्ष्यवदंतर्भूतत्वा

दशत्वसंख्यायाश्चविराट्त्वाद्विराजश्चान्नत्वादशत्वसंख्यागर्भकृताय-
स्थानीयसंवर्गविद्योपास्यान्नादित्वमप्यस्तीत्यर्थः ॥

तयेदं सर्वदृष्टम् ॥

तयाविराजा उपासितया इदं सर्वदशदिग्वर्तिपदार्थजातंदशत्वसं-
ख्यासाम्यादृष्टंभवति । उपासितंभवतीत्यर्थः । तदुपासनस्य-
फलमाह ॥

सर्वमस्येदं दृष्टंभवत्यन्नादोभवतियएवंवेदयएवंवेद ॥

एतदुपासकस्यसार्वज्ञं ब्रह्मलक्षणान्नानुभवश्चभवतीत्यर्थः । विद्या-
समाप्तिद्योतकं द्विर्वचनम् । व्यासार्थैस्तु “छन्दोभिधानान्नेति०।१।१।
२५ ॥” इति सूत्रे अन्नादिति पाठमाश्रित्यान्नंचतदत्तिचेत्यन्नादिति भो-
क्तृत्वभोग्यत्वाश्रयपरमात्मपरतया व्याख्यातम् ॥

सुषुप्त्युक्तांत्योर्भेदेन । १ । ३ । ४३ ॥ नसंख्योपसं-
ग्रहादपिनानाभावादतिरेकाच्च । १ । ४ । १० ॥ संध्ये
सृष्टिराहहि । ३ । २ । १ ॥ प्रतिषेधादिति चेन्नशारीरा-
त् । ४ । २ । १२ ॥

एतद्विषयवाक्यार्थनिर्णयाय बृहदारण्यकषष्ठाध्यायगतवाक्यान्य-
त्यंतोपयुक्तानि व्याख्यायन्ते ॥

अस्तमित आदित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशां-
तेग्रौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यात्मैवास्य
ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्म-
कुरुतेविपल्येतीति ॥

स्वप्नेबाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वादादित्यादिप्रकाशकाभावाच्चात्मैव-
स्थितिगतिहेतुभूतप्रकाशकोभवतीत्यर्थः । आत्मैवास्यज्योतिरित्य-
न्नात्मशब्दनिर्दिश्यमानंपुरुषस्वरूपं किमिति पृच्छति ॥

सू० ४३—अधि० १०] अर्थो० व्यपदेशाधिकरणम् । (२६९)

कतमआत्मेति ॥

हृत्कमलमध्यगतः प्राणशब्दिर्तेन्द्रियमध्यगः विज्ञानधर्मक इत्यु-
त्तरमाह ॥

योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतज्योतिः पुरुषः ॥

अत्र विज्ञानमय इति प्राचुर्यार्थमयटाऽऽत्मनो ज्ञानव्यतिरेक उक्तः ।
प्राणेष्वितिसप्तमी निर्देशादिन्द्रियव्यतिरेकोऽपि सिद्धः । अत्र ज्योति-
शब्दितात्मनो विज्ञानमयत्वोक्त्या धर्मभूतज्ञानद्वारा भासकत्वमादि-
त्यादीनामिव प्रभाद्वारा ज्योतिष्त्वमिति भावः ॥

ससमानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव ललाय-
तीव ॥

सजीवः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इत्युक्तरीत्यापराय-
त्तकर्तृत्वेऽपि स्वातंत्र्यलक्षणकर्तृत्वाभिमानयुक्तः सन् लोकद्वयेऽपि संचर-
ति । ध्यायतीव चलतीव । परतंत्रप्रभौ प्रभुरिवेत्युक्तिवत्परायत्तकर्तृ-
त्वाश्रये ध्यायतीवेतीव शब्दप्रयोगेनानुपपत्तिः । ततश्च लोकद्वयसंचा-
रध्यानादेर्देहातिरेक उक्तो भवति ॥ ननु स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्वंकुतोऽभ्युपगं-
तव्यमिन्द्रियाणां प्रकाशकत्वादित्याशंक्याह ॥

स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रा मुपा-
दाय स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा
प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥

यदायं स्वप्नमनुभवति तदा सर्वावतः सर्ववतः भोग्यभोगोपकरणा-
दिसर्वयुक्तस्य जगतो मात्रा, मीयतेनेनेति मात्रा प्रकाशकेंद्रियवर्गः
तमुपादाय स्वयमेव तमिन्द्रियवर्गे निहत्य निश्चेष्टतामापाद्य निर्व्यापारं-
कारयित्वा स्वयं निर्माय जीवस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वमदृष्टद्वारा द्रष्टव्यम्
परैरपि तथैवोक्तत्वात् ॥ स्वेन भासेत्यस्यैव विवरणं स्वेन ज्योतिषे-

ति । प्रस्वपिति स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । अत्रास्यांदशायांपुरुषःस्वयं-
ज्योतिर्भवति प्रकाशकान्तराभावादित्यर्थः । यद्यपिस्वप्नपदार्थभानं
धर्मसूतज्ञानेनैवनात्मज्योतिषा । तथाप्यादित्यादिप्रकाशकांतर-
स्थानाभिषिक्तआत्मैवेतिभावः । यद्यपिस्वप्नेआदित्यादिज्योति
स्सृष्ट्यभ्युपगमेप्रकाशकांतरव्यतिरेकोनवक्तुंशक्यः । तथापिलोकप्र-
सिद्धादित्यादिज्योतिरंतराभावाज्जाग्रदादिवैषम्यमस्तीतिद्रष्टव्यम् ।
नन्वत्मनैवायंज्योतिषास्तेकर्मकुरुतेइत्यादिनोपपद्यते । अर्थस्यैवा-
भावेनाऽऽसनकर्मकरणादीनामभावादित्याशंक्याह ॥

नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान्रथयो-
गान्पथःसृजते ॥

युज्यंतइतियोगाः।रथयोगाअश्वादयः। रथरथाश्वमार्गादयःजाग्रद-
शानुभवयोग्यानसंति । अथतुतत्तत्पुरुषतत्तत्कालमात्रानुभाव्या-
नर्थान्परमात्मासृजते ॥

नतत्रानंदामुदःप्रमुदोभवंत्यथानंदान्मुदःप्रमुदः-
सृजते ॥

अनुकूलदर्शनजाप्रीतिरानंदः । स्वकीयत्वबुद्धिजाप्रीतिर्मुत् ।
विनियोगजन्याप्रीतिः प्रमुत् ॥

नतत्रवेशांताः पुष्करिण्यः स्रवंत्योभवंत्यथवेशांता-
न्पुष्करिण्यः स्रवंत्यः सृजते ॥

वेशांताः पल्वलानिवेशांताइतिदीर्घश्छांदसः। पुष्करिण्योवाप्यः।
स्रवंत्योनद्यः। पुष्करिणीः स्रवंतीः सृजतइत्यर्थः।अत्रवाछंदसीतिपूर्व-
सवर्णदीर्घाभावः ॥ ननुस्वप्नेदृग्यस्मिन्देशेयदारथंपश्यतितदानींतत्र-
स्थितोन्यस्तंनपश्यतितत्रतस्यान्यत्रनयनचिह्नानिवानाशचिह्नानि-
वानोपलभ्यंते । अतःकथमीदृशीस्वप्नार्थसृष्टिरुपपद्यतामित्यत्राह ॥

सहिकर्तेति ॥

सकलप्रपञ्चनाटकसूत्रधारः सर्वेश्वरः खलु तत्रकर्ता सकिंवाकर्तु-
नशक्नुयादिति हि शब्दाभिप्रायः ॥

तदेतेश्लोकाभवन्ति ॥

सुप्तमधिकृत्यैते वक्ष्यमाणश्लोकाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्या सुप्तः सुप्तानभिचाकशीति
शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥

स्वप्नेनेतीत्यंभावे तृतीया । स्वप्नेनोपलक्षितस्सन् । शारीरमभिप्रह-
त्य शरीरीनष्टचेतामापाद्य असुप्तः अलुप्तप्रकाश एव सन् सुप्ता-
लुप्तप्रकाशान्प्राणानभितश्चाकशीति । कशमतिशब्दयोरित्यस्मा-
द्यङ्लुगन्तादिदं रूपम् । पर्यटतीत्यर्थः । शुक्रं ज्योतिष्मत्प्रकाशकम् ।
मनआदीन्द्रियवर्गमादाय स्वप्नांते पुनः स्वस्थानमेति । हिरण्मयः प्रका-
शमयः । एकहंसः एक एव हन्ति गच्छतीति एकहंसः ॥

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादपरश्चरित्वा ॥
सर्दयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुषः एकहंसः ॥

अवरं निकृष्टं स्थूलं शरीरं प्राणेन पञ्चवृत्तिप्राणेन रक्षन् प्राणस्यापि स्व-
प्ने जीवेन सह निर्गमे सद्यो मरणमेव स्यात् । अतः प्राणेन शरीरं रक्ष-
न्कुलायाज्जाग्रच्छरीराद् बहिर्निर्गत्य यत्र कामं, काम्यत इति कामं, यत्र
भोग्यं तत्र सर्वत्र चरित्वा अमृतः अमरणधर्मा हिरण्मयः एकहंसः
पुनरपि स्वस्थानमीयते गच्छतीत्यर्थः । यद्वा यत्र कामं तत्र ईयते गच्छ-
तीत्यर्थः ॥

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उते वस्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुते वापि भयानि पश्यन् ॥

स्वप्नांतिस्वप्नमध्यइत्यर्थः । अंतशब्दोमध्यवचनः । उच्चावचं
पुण्यपापलक्षणमुत्कृष्टापकृष्टसंगच्छमानोदेवः जीवइत्यर्थः । बहूनिदे-
वादीनिरूपाणिभजतइत्यर्थः । उतशब्दोप्यर्थः । स्त्रीभिःसहमोदमा-
नइवजक्षदिव । जक्षणंभक्षणंहसनंवा । जक्षभक्षहनयोरितिहिधातुः ।
भयानिबिभेत्येभ्यइति । व्याघ्रादीनिपश्यन्निवापिभवतीत्यर्थः ॥

आराममस्यपश्यन्तिनतंपश्यतिकश्चनेति ॥

अस्यजीवस्याराममुपकरणभूतमुद्यानादिकं देहेंद्रियादिकंच सर्वे-
पिपश्यन्ति । तंदेहेंद्रियादिविविक्तमंतर्बहिस्संचरंतमपिनपश्यन्तीति-
लोकं प्रत्यनुक्रोशंदर्शयतिश्रुतिः । इतिर्मंत्रसमाप्तौ । लोकप्रसिद्धि-
रपितथेत्याह ॥

तन्नायतंबोधयेदित्याहुर्दुर्भिषज्यंहास्मैभवति यमे-
षनप्रतिपद्यते ॥

यतएवस्वप्नेइन्द्रियाण्युपहृत्य जीवोबहिर्निर्गच्छति । अतआय-
तंगाढंसुप्तम् । यमउपरमे, निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ।
तंनबाधयेदित्याहुः चिकित्सकाः । तेहितत्रदोषंपश्यन्तिदुर्भिषज्यं
हास्मैभवतियमेषनप्रतिपद्यते । बहिर्निर्गत आत्मायमिन्द्रियदेशंनप्र-
तिपद्यते । कदाचिद्व्यासेनेन्द्रियाणीन्द्रियांतरदेशेप्रवेशयेत् । तत्राध्यवा-
धिर्यादिदोषप्राप्तौदुर्भिषज्यंहास्मैभवतिदुःखेनभिषक्कर्मास्मैदोषायभ-
वाति । अयंदोषोदुर्विचिकित्सएवस्यादित्यर्थः ॥

सवाएषएतस्मिन्स्वप्नातिरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंपा-
पंचपुनः प्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धांतायैव ॥

स्वप्नांतिस्वप्नस्थानइत्यर्थः । अन्तशब्दःस्थानवचनः । “अंतःसमाप्तौ-
स्थानेचनिर्णयेभ्यंतरेपिचेतिनैघण्टुकाः” । बुद्धांतो बोधस्थानंजागरण-
मितियावत् । स्वप्नस्थानेक्कीडित्वाचरित्वापुण्यपापफलमनुभूयपश्चा-

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२७३)

द्यथान्यायं यथागतम् । अयनमायः गमनम् । योनिशब्दः स्थानवचनः ।
स्वप्नस्थानाद्यथागतं जाग्रत्स्थानमागच्छतीत्यर्थः ॥

तद्यथामहामत्स्यउभेकूलेअनुसंचरतिपूर्वचापरंच
एवमेवायंपुरुषएतावुभावंतावनुसंचरतिस्वप्नांतंचबु-
द्धांतंच ॥

कूलद्वयसंचारिमत्स्यवज्जाग्रत्स्वप्नस्थानसंचरणशीलोभवतीत्य-
र्थः । एवंस्थानद्वयसंचारंप्रदर्श्यसुषुप्तिदशांप्रकाशयति ॥

तद्यथास्मिन्नाकाशेऽश्वेनोवासुपणोवाविपरिपत्यश्रां-
तः संहत्यपक्षौसह्ययायैवध्रियतेएवमेवायंपुरुषएतस्मा
अंतायधावतियत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचन-
स्वप्नंपश्यति ॥

यथाआकाशेऽश्वेनोवागरुडोवाविशेषेणविपरिपत्यपतनंकृत्वाश्रां-
तः सन्पक्षौसंहत्य । लीयतेऽस्मिन्पक्षीनिलयः नोडः । समीचीननी-
डायैवध्रियतेअवविष्टते । धृङ्अवस्थानइतिधातुः । एवमेवायंपुरुषः
बुद्धांतस्वप्नांतसंचरणश्रांतोयत्रस्थानेसुप्तः न कामाद्युपगतः स्वप्नां-
श्चान्यान्पदार्थाश्चनपश्यतितादृशायपूर्वोक्तस्थानद्वयकालुष्यरहितसु-
षुप्तिस्थानायधावतीत्यर्थः ॥ ननुक्वचित्स्वप्नादिदर्शनंकवचित्तदभाव-
इत्यत्रकिंविनिगमकमित्याशंकायांस्थानवैषम्यकृतमित्याह ॥

तावाअस्यैता हितानाम नाड्योयथाकेशः सहस्रधा
भिन्नस्तावताणिस्नातिष्ठंतिशुक्लस्यनीलस्यपिंगलस्यह-
रितस्यलोहितस्यपूर्णाः अथयत्रैनंघंतीवजिनंतीवह-
स्तीवविच्छाययतिगर्तमिवपतति ॥

यत्रस्थितमेनंकेचनघंतीवजिनंतीवजयंतीवगजोविद्रावयतीवगर्त-

मिवपतननिमित्तंभाति।ताः केशसहस्रांशसूक्ष्मानानारूपान्नरसपूर्णा-
हितानामिकानाब्जोभवन्तीत्यर्थः ॥

यदेवजाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्ययामन्यते ॥

यद्यजाग्रदशायां भयसाधनं पश्यति तत्सर्वमासुनाडीष्वविद्य-
याकर्मवशान्मन्यते प्रत्येतीत्यर्थः । हितानामकस्वप्रवहनाडीस्थि-
तस्य कर्मसंबंधसत्त्वात् । भीषणस्वाप्नपदार्थप्रतिभानं संभवती-
ति भावः ॥

अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोस्मीति मन्यते सो-
स्य परमोलोकः ॥

स यथा कुमारो वामहाराजो वामहाब्राह्मणो वा अतिसीमानंदस्य गत्वा-
शयीतैव मे वैषण्यं तच्छेते इति बालाकिब्राह्मणोक्तरीत्या यत्र स्थाने स्थित-
स्य देववद्राजवच्चानंदानुभवः स्वव्यतिरिक्तानुकूलप्रतिकूलवस्त्वनुप-
लम्भः सोस्यजीवस्य परमोलोकः मुख्याश्रयः । परमात्मेति भावः ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्मा भयं रूपम् ॥

तदेतत् । अस्यातिच्छन्दाः । छंदश्शब्दश्छावाची । अतिच्छंद-
मभिलाषातिगम् । अपहतपाप्म पापप्रतिभटम् । अभयं प्रियं प्राप्यं-
रूपं परमात्मैवेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह ॥

तद्यथा प्रिययास्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन-
वेद नांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न
बाह्यं किंचन वेद नांतरम् ॥

यथा प्रियस्त्रीपरिष्वक्तस्यांतरदुःखादिपदार्थज्ञानं बाह्यपदार्थज्ञानं
वानास्ति एवं परमप्रियेण प्राज्ञेन परमात्मना परिष्वक्तस्य बाह्याभ्यं-
तरज्ञानाभाव उपपद्यते । अत्र च परिष्वंगो नाम लय एव । “स्वाप्य-

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२७६)

यात् । १ । १ । १० ॥ ” इति सूत्रे स्वमपीतो भवतीति भाष्ये वाक्यसमानार्थतयैतद्वाक्यस्योदाहृत्वात् । अथवा जाग्रत्स्वप्रभोगप्रदकर्मसंबन्धविरोधिपरिष्वंगः संबंधविशेषः सुषुप्तिमात्रकालवर्तीति द्रष्टव्यम् ॥

तद्वा अस्यै तदाप्तकाममात्मकाममकामं च रूपं-
शोकांतरम् ॥

तदेव प्राज्ञात्मलक्षणमवाप्तसमस्तकाममात्मव्यतिरिक्तकामना-
शून्यम् शोकांतरं शोकबाह्यम् । अंतरशब्दो बहिर्योगवचनः । प्राप्यं
रूपमित्यर्थः ॥

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता ॥

अत्र परमात्मनि सुषुप्तिस्थाने लोनस्य पित्रादयोनसंति । तद्रूपस्य
शरीरसंबन्धघटककर्मसंबन्धशून्यतया अशरीरस्य जनकाभावेन पि-
त्रादेरभावादिति भावः ॥

लोका अलोकाः ॥

तस्याश्रयशून्यत्वादिति भावः ॥

देवा अदेवाः ॥

अनुग्राहकशून्यत्वादिति भावः ॥

वेदा अवेदाः ॥

अननुशासनीयस्वरूपत्वादिति भावः ॥

अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चंडालोऽचं-
डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणः तापसो
ऽतापसः ॥

परिशुद्धात्मस्वरूपे स्तेयादिकर्तृत्वाद्यसंभवादिति भावः । अत्र
हेतुमाह ॥

अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन ॥

शरीरसंबंधघटकपुण्यपापासंस्पर्शनादिति भावः । ननुचरम-
देहवियोगानंतरभावित्वात्सर्वकर्मप्रहाणस्य कथं सुषुप्तौकर्मसंबंधा-
भावइत्याशंक्याह ॥

तीर्णोहितदासर्वाश्छोकान्हृदयस्यभवति ॥

मनस्तापरूपफलाभावाद्विद्यमानानामपिकर्मणां फलप्रदानाभि-
मुख्याभावात् । कर्मणामसंबद्धप्रायत्वात् । शरीरसंबंधाभावेन तद-
नुबन्धिमातापित्रादयोनसंतीत्यर्थः । ज्ञातृस्वरूपस्यसुषुप्तस्यात्मनो
बाह्याभ्यंतरज्ञानाभावः किंनिबंधनइत्याशंक्याह ॥

यद्वैतन्नपश्यति पश्यन्वैतन्नपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टे
विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्नतुतद्वितीयमस्ति-
ततोऽन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् ॥

द्वैतंबाह्यमाभ्यंतरं वा स्वातिरिक्तं वस्तुसुषुप्तौ जीवोनपश्यती-
तियत् । तत् पश्यन् वैतन्नपश्यति । वैशब्दएवार्थः । पश्यतः दर्शनयो-
ग्यज्ञानवतएवबाह्यांतरादर्शनमित्यर्थः । नन्वपश्यतः कथंपश्यत्व-
मित्यत्राह । नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते अविनाशित्वादिति । ज्ञातु-
र्धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वाद्विनाशोनास्तीत्यर्थः । तर्हि सुषुप्तौ कथं
दर्शनमितितत्राह । नतुतद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तंयत्पश्येदिति ।
अयमर्थः । ज्ञानस्वरूपाभावनिबंधनोबाह्यांतरद्वितीयज्ञानाभावो न
भवति । अपितु ततोविभक्तस्यप्राज्ञात्मनः पृथक्सिद्धस्यान्यस्य-
बाह्यांतररूपद्वितीयवस्तुनोभावादेवानुकूलप्रतिकूलपदार्थादर्शनमि-
त्यर्थः । नचपृथक् सिद्धपदार्थाभावस्यजाग्रत्स्वप्नयोरपिसमत्वा-
त् । तत्रैवसुषुप्तावप्यविद्यमान पृथक्सिद्धपदार्थानुभवोस्त्विति शं-
क्यम् । तत्रकर्मरूपदोषवशात्पृथक्सिद्धपदार्थोपलंभसंभवात्सुषुप्तौ
कर्मदोषस्याकार्यकरत्वेनासंबद्धप्रायत्त्वस्योपपादितत्वाच्च । नचतर्ह्या

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२७७)

पृथक्सिद्धतया ब्रह्मात्मकत्वेनैव विषयाणामुपलंभोऽस्त्विति शङ्क्यम् ।
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति छांदोग्योक्तरीत्या अनृत-
शब्दितकर्मविशेषेण जीवधर्मभूतज्ञानस्य तिरोहिततया ब्रह्मण उपलं-
भासंभवेन ब्रह्मात्मकतयाप्युपलंभासंभवाद् ब्रह्मात्मकत्वा ब्रह्मात्म-
कत्वोभयवहिर्भूतपदार्थस्याभावादिति भावः ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति एष ब्रह्मलोकः सम्राडि-
ति हैनमनुशशासयाज्ञवल्क्यः ॥

यथा जले जलं प्रक्षिप्तमेकं भवत्येवं सलिलवत्स्वच्छस्वभावे पर-
मात्मनिलीनो यं द्रष्टा जीवः प्राज्ञात्मपरिष्वंगवशेनैकीभूतः सन्न द्वैतो भव-
ति । देवादिलक्षणभेदकाकारशून्यो भवतीत्येष ब्रह्मलोक एष सुषुप्त्याधा-
रभूतपरमात्मा ह सम्राडितियाज्ञवल्क्योऽनुशिष्टवानित्यर्थः । ननु क-
थं सुषुप्त्याधारस्य ब्रह्मलोकत्वं ब्रह्मलोको हि परमगतित्वादिना श्रूयत इ-
त्यत्राह ॥

एषास्य परमागतिः ॥

जीवस्यार्चिरादिगत्या प्राप्या गतिरेषैव ॥

एषास्य परमासंपत् ॥

तत्त्वज्ञानादिना प्राप्यापि संपदेषैव ॥

एषोस्य परमोलोकः ॥

शाश्वतं भोगस्थानमप्येष एव ॥

एषोस्य परमआनन्दः ॥

निरतिशयानुकूलोप्यस्यायमेवेत्यर्थः । ननु स्वर्गादिषु भोगेष्वनु-
कूलेषु जाग्रत्सुकथमेतस्य परमानन्दत्वमित्यत्राह ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति ॥

स्वर्गादिवैषयिकसुखानुभवितारः सर्वेप्येतदानंदसहस्रांशानुभवितार इत्यर्थः । एतस्य परलोकसंचरणप्रकारमाह ॥

तद्यथानस्सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्या (द्या) ति ॥

यथा अनश्शकटं सुतरां समाहितं यात्रोपकरणसंभाराक्रांतं सत्पूर्वदेशमुत्सृज्ययाति । एवमेव शकटस्थानीयो जीवः प्राज्ञेन परमात्मना सारथिस्थानीयेन संबन्धविशेषप्राप्तः शरीरमुत्सृज्ययाति । कदेत्यत्राह ॥

यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासि भवति ॥

यदा एतच्छरीरमूर्ध्वोच्छ्वासि भवतीत्यर्थः ॥

तद्यथाराजानं प्रयियासंतं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्राम-
ण्योभिसमायंत्येवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमायंतियत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासि भवति ॥

यथा जिगमिषुं राजानं तदुपजीविनः सर्वे तदाज्ञामंतरेणाभिमुख्येनायांति । एवमेवेममात्मानं भोक्ता रमूर्ध्वश्वासकाले सर्वे प्राणा आत्मनः समीपमायांतीत्यर्थः ॥

स एतास्तेजोमात्रास्समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥

स आत्मा तेजोमय्योमात्रास्तेजोमात्राः प्रकाशकांशा इत्यर्थः । इंद्रियाणीति यावत् । ता एताः समभ्याददानः समितिस्वप्नापेक्षया वैषम्यमुच्यते । अस्त्येव स्वप्ने अभ्यादानं न तु सम्यक् । सवासनमभ्यादायेत्यर्थः । हृदयमेव पुंडरीकाकारमन्वाक्रामति अन्वागच्छति ॥

तस्यैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वामूर्ध्वो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ।

तस्यैतस्य प्रियमाणस्य संबंधि यत् हृदयस्याग्रं नाडीमुखा-

सू० ४३-अधि० १०] अर्थो० व्यपदेशाधिकरणम् । (२७९)

निर्गमनद्वारंप्रद्योतते उपसंहृतकरणतेजः प्रज्वलितं सत्प्रदीप्तं भवति ।
तत्प्रकाशितद्वारः सन्नेष आत्मानिष्क्रामति चक्षुरादिद्वारेभ्यः ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणो नूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्रा-
णा अनूत्क्रामन्ति ॥

उत्क्रामन्तं मध्यक्षं जीवं मुख्यप्राणो नूत्क्रामति तं मुख्यप्राणं जीवं तदधी-
ना इतरे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यर्थः ॥

सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ॥

तस्यां दशायामुत्क्रामन् जीवः यं यं वापि स्मरन्नित्युक्तन्यायेन प्रा-
प्तव्ययोनिविषयकस्मृतिमान् भवतीत्यर्थः । तच्च ज्ञानं कर्माधीनं न तु-
पुरुषयत्नसाध्यम् । यं योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन चित्ते विनि-
वेशयन्तीत्युक्तरीत्या योगिनामेव हि चरमं ज्ञानं यत्नसाध्यम् । एवं स-
विज्ञानमेव पुरुषं प्राणवर्गोऽनुगच्छतीत्यर्थः ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥

तं तादृशं च पुरुषं संसरन्तं विद्याकर्मपूर्ववासना चानुवर्तते । न हि पूर्व-
वासनां विना कश्चित्कर्तुं भोक्तुं वा प्रभवति । न ह्यनभ्यस्ते विषये कौशल-
मिन्द्रियाणां भवति । पूर्वानुभववासनया प्रवृत्तानामिन्द्रियाणामिह ज-
न्मन्यभ्यासमंतरेणैव का सुचिक्रिया सुचित्रकर्मादिलक्षणा सुकौशलं दृ-
श्यते । केषां चिच्चात्यन्तसौकर्ययुक्ता स्वपिक्रिया स्वकौशलं दृश्यते ।
तदेतत्सर्वं पूर्ववासनोद्भवानुभवनिमित्तकम् । तस्माद्विद्याकर्मपूर्व-
वासनालक्षणमेतन्नित्यं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपाथेयमि-
त्यर्थः ॥

तद्यथा तृणजलूका तृणस्यांतं गत्वान्यमाक्रममाक्र-
म्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्या

विद्यांगमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति

यथातृणजलूकातृणस्याग्रभागंगत्वान्यंतृणांतरलक्षणम् । आक्रम्यतेइत्याक्रमः आश्रयइतियावत् । तमाश्रित्यात्मनोऽपरावयवमुपसंहरति । एवमेवायं संसरद्जीवः प्राक्तनंशरीरंनिहत्य । तस्यैवविवरणम् । अविद्यांगमयित्वानिःसंबोधतामापाद्य । अन्यंशरीरलक्षणमाक्रममाक्रम्यस्वात्मानंपूर्वस्माच्छरीरादुपसंहरति । ननुदेहांतरारंभेप्रागुपात्तमेवोपादानंस्वीकृत्यतदेवोपमृद्यस्वर्णकारवद्देहांतरंकरोति । आहोस्विदपूर्वमेवोपादानद्रव्यंस्वीकरोतितत्राह ॥

तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंपकुरुते एवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंपकुरुते-
पित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानाम् ॥

पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारीसुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य-
मात्रामेकदेशमुपादाययथान्यत्कल्याणतरंरूपंपकुरुते । यद्वा पेशस्का-
रीकोशकारकृमिः सयथापेशसः पट्टतंतोः मात्रामंशमुपादायनवतरं-
कल्याणतरंजालंकुरुते । एवमेवायमात्माइदंशरीरंनिहत्यान्यद्रूपंपकुरुते
पित्र्यंवागांधर्वंवा । पित्र्यंपितृभ्योहितंपितृलोकोपभोगोपयोग्यमित्य-
र्थः । तथागांधर्वं दैवंप्राजापत्यंब्राह्मम् । गंधर्वादिलोकोपभोगयोग्य-
मित्यर्थः । अन्येषांवाभूतानांसंबन्धिशरीरंकरोतीत्यर्थः । कर्तृत्वं-
चास्यकर्मद्वारकंद्रष्टव्यम् ॥

प्राप्यांतंकर्मणस्तस्य यत्किंचेहकरोत्ययम् ।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणइतितुकामय-
मानः ॥

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२८१)

इहलोकेफलमुद्दिश्ययत्किञ्चित्कर्मकरोतितस्यकर्मणोतंभोगेनावसानंप्राप्यकृत्स्नफलंभुक्त्वेतियावत् । तस्माद्धोकादस्मैलोकायपुनरेति । किमर्थमित्यत्राह । कर्मणइति । कर्मकर्तुमित्यर्थः । इतितुकामयमानः । एवंकामयमानः संसरतीत्यर्थः । एवमविद्वद्विषयं संसारं सप्रपञ्चमुपवर्ण्यविदुषस्तद्वैलक्षण्यंदर्शयति ॥

अथाकामयमानः यो कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥

अथशब्दअर्थान्तरपरिग्रहे । अकामयमानः वीतरागअत्रउच्यतइतिशेषः । यः अकामः कामशून्यः । कथंकामशून्यतेत्यत्राह । निष्कामइति । निर्गताः कामाः यस्मात्स तथोक्तः । पूर्वस्थितानां कामानां निर्गतत्वादकामत्वमुपपद्यतइतिभावः । उत्तरकामानां सत्त्वे निवृत्तपूर्वकामस्यापि कथमकामत्वमित्यत्राह । आप्तकामइति ॥ आप्तः कामो येन सः तथोक्तः । कथमाप्तकामत्वमित्यत्राह । आत्मकामइति । आत्मैव कामो यस्य सः तथोक्तः । आत्मव्यतिरिक्तस्य काम्यस्य वस्तुनः अभावात् आत्मरूपकाम्यस्य नित्यसिद्धत्वादाप्तकामत्वम् । अतएवाकामत्वंचेत्यर्थः । एतादृशस्तु ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति योजना । ब्रह्मैव सन् आविर्भूतगुणाष्टकरूपब्राह्मस्वरूपः सन् परब्रह्मणिलीनो भवति । अपि पूर्वस्य एतेल्यार्थकत्वात् । लयो नाम तद्विविक्ततया दर्शनाभावः । अपहतपाप्मत्वादिब्राह्मरूपसाधर्म्येण परब्रह्मविविक्ततया दर्शनायोग्यो भवतीत्यर्थः । नन्वेतन्न संभवति । ब्राह्मरूपा विर्भावो हि परब्रह्मोपासीनस्यैव भवति । परं ज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतइति श्रवणात् । देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिश्च देशविशेषेऽर्चिरादिमार्गगतिमंतरेण न संभवति । तद्वतिश्च भूतसूक्ष्मयुक्तप्राणादियुक्तस्यैव भवति । तद्योगश्च कर्माधीनः । विधूतकर्मणश्चोत्क्रांतप्राणतया

देहेन्द्रियप्राणयोगासंभवेनदेशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्त्यसंभवात् । ब्राह्म-
रूपाविर्भावाभावेनब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिनोपपद्यतइत्याशंक्याह ॥

नतस्यप्राणाउत्क्रामन्ति ॥

तस्मादकामत्वाद्युक्तगुणार्ज्जीवात्प्राणानोत्क्रामन्तीत्यर्थः । नटस्य-
शृणोतीतिवदपादानलक्षणसंबन्धेषष्ठी । अतएवसमानप्रकरणेमाध्यं-
दिनशाखायांनतस्मात्प्राणाउत्क्रामन्तीतिरूपष्टंपंचमीश्रूयते ॥

तदेषश्लोकोभवति ॥

तत्तत्रब्रह्मविदिविषयेएषश्लोकः प्रवृत्तोभवतीत्यर्थः ॥

यदासर्वेप्रमुच्यन्तेकामायेस्यहृदिश्रिताः । अथ
मर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुत इति ॥

कामादुर्विषयगोचरमनोरथाः हृदतायदाशांताभवंति तदनंतर-
मेवोपासकोमर्त्योऽमृतोभवति । विनष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तराघोभवति । अत्र
ब्रह्मसमश्नुते । अत्रैवोपासनवेलायांब्रह्मानुभवतीत्यर्थः ॥

आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषः । किमि-
च्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत् ॥

यद्ययंपुरुषःस्वात्मानमेतादृशोहमस्मिदेहेन्द्रियमनःप्राणधीविल-
क्षणःब्रह्मात्मकोहमस्मीतिविजानीयात्तदादेहेन्द्रियोपभोग्येषुलोका-
दिषुस्पृहाया अभावात्स्वबंधुभूतभार्यापुत्रादेरप्यभावाच्चस्वस्यकिं
वाफलमिच्छन्वास्वानुबंधिनः कस्याभीष्टायवाशरीरमनुसंज्वरेत्
शरीरानुबंधिफलमनुसृत्यकुतस्तप्येतेत्यर्थः । अतोसौकृतकृत्यएवे-
त्यर्थः । पुनरपिस्तौति ॥

यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्माअस्मिन्सदेहेगहनेप्र-
विष्टः । सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकस्सउलो-
कएव ॥

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२८३)

गहनेविषयेअनर्थसंकटेअस्मिन्देहेसंप्रविष्टोमननाभ्यासेनावगतः-
प्रतिबुद्धःध्यातश्चेत्यर्थः । सविश्वकृत्सएवलोककर्ताईश्वरवद्वंद्यइति-
यावत् । तत्रहेतुमाह । सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकःसउलोकएव ।
लोकआश्रयभूतःसर्वस्यकर्तायईश्वरस्तस्यापिसब्रह्मविल्लोकएव आ-
धारएव । ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिभगवतैवगीतत्वाद्भगवतोज्ञानिनं-
विनाआत्मसत्तायाअभावादितिभावः । उशब्दःप्रसिद्धौ ॥

इहैवसंतोथविद्वस्तद्वयंनचेदवेदिर्महतीविनष्टिः ॥

इहैववर्तमानावयंतद्वह्मविद्वःजानीमः।नचेज्जानीमस्तर्ह्यवेदिः।वेदनं
वेदिः । इन्सर्वधातुभ्यइतिइन्प्रत्ययः । नःस्वरार्थः । अवेदिरज्ञानम् ।
तदेवमहतीविनष्टिःमहाहानिरित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानयोरेवमहालाभहा-
नित्वंदर्शयति ॥

यएतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवापियंति ॥

स्पष्टोर्थः । तज्ज्ञानस्यमहाफलत्वमेवाह ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानंदेवमंजसा।ईशानंभूतभव्य
स्यनततोविजुगुप्सते ॥

यदाभूतभव्येशितारंद्योतमानंसर्वभूतात्मानंपश्यतितदासर्वस्या-
प्येकात्मकत्वज्ञानात् सर्ववस्तुषुनिन्दानप्रवर्ततइत्यर्थः ॥

यस्मादर्वाक्संवत्सरोअहोभिःपरिवर्तते ॥

यस्माद्भूतभव्येशानात्परमात्मनः अर्वाकृतदन्यविषयएवेति-
यावत्।कालात्मासंवत्सरःस्वावयवैरहोभिःपरिवर्ततेपरिच्छेदकत्वेन-
वर्तते । य आत्मासंवत्सरमासादिलक्षणकालपरिच्छेदातीतइत्यर्थः॥

तंदेवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥

ज्योतिषांज्योतिः प्रकाशकानांप्रकाशकम् । अमृतंकालापरिच्छि-
न्नम् । आयुः सर्वप्राणिप्राणनहेतुभूतम् । तंहदेवाउपासते। देवोपास्य-

त्वंतुतस्यैवेत्यर्थः । उक्तंचव्यासार्यैः । “ज्योतिषि भावाच्च । १ । ३ । ३२ ॥” इतिसूत्रेदेवाएवज्योतिरुपासते देवाज्योतिरेवोपासतइतिवा-
वाक्यभंगीस्यात् । तत्रनप्रथमः कल्पोयुज्यते । मनुष्याणामनधि-
कारप्रसंगात् । तस्माज्ज्योतिरेवोपास्यमित्यर्थः ॥

यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः ।

पंचजनसंज्ञाःपंचआकाशश्चयत्रप्रतिष्ठितइत्यर्थः । अत्राकाशश-
ब्दोभूतांतरस्याप्युपलक्षकः । पूर्वस्मिन्मंत्रेज्योतिषांज्योतिरितिषष्ठ्यं
तज्योतिःशब्दस्यार्थनिर्णायकसापेक्षत्वात् । पंचजनशब्दस्याप्यर्थ-
निर्णायकांतरसापेक्षत्वात्पंचत्वसंख्यान्वययोग्यानिज्योतींषीन्द्रिया-
ण्येवेत्यवसीयंते । उक्तं च व्यासार्यैः । श्रुत्यैवपंचसंख्ययाविशेषि-
तत्वात् । पंचसंख्यज्योतिरंतरप्रसिद्धचभावाच्चपरिशेषेणेंद्रियत्वाव-
गमइति ॥

तमेवमन्यआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥

तादृशमात्मानममृतं ब्रह्मेत्येवं विद्वानन्योप्यमृतोभवतीत्यर्थः ।
पंचजनशब्दनिर्दिष्टानि ज्योतींषिकानीत्यपेक्षायामाह ॥

प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः उतश्रोत्रस्यश्रोत्रम् ।
मनसोयेमनोविदुस्तेनिश्चिक्युः ब्रह्मपुराणमग्र्यम् ॥

प्राणशब्देनस्पर्शनेन्द्रियंगृह्यते । वाय्वाप्यायितत्वात् स्पर्शने-
न्द्रियस्य । मुख्यप्राणस्यज्योतिःशब्देनप्रदर्शनायोगात् । चक्षुष
इतिचक्षुरिन्द्रियं गृह्यते । श्रोत्रस्येतिश्रोत्रेंद्रियम् । मनसइतिमनो-
गृह्यते । समानप्रकरणेमाध्यंदिनशाखायां अत्रस्यान्नमितिपाठा-
दनुक्तमन्यतोग्राह्यमितिन्यायेनतदपिगृह्यते । सूत्रितंच । “ज्योति
षैकेषामसत्यन्ने । १ । ४ । १३ ॥ ” इति । अन्नशब्देनचा-
न्नसंबन्धिनोर्घ्राणरसनयोर्ग्रहणम् । अन्नेनघ्राणस्याप्यायितत्वलक्षणः

सू० ४३-अधि० १०] अर्था० व्यपदेशाधिकरणम् । (२८५)

संबन्धः । रसनस्यान्नभक्षकतयासंबन्धइतिद्वयोरपिग्रहणम् । एतत्सर्वं
भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोःस्पष्टम् । एतादृशंयेजानंतितेपुराणमग्र्यंपरं
ब्रह्मनिश्चिक्तुः । निश्चितवंतइत्यर्थः । तज्ज्ञानेसाधनमाह ॥

मनसैवानुद्रष्टव्यम् ॥

अनु पश्चात् श्रवणमननानंतरंशुद्धेन मनसैवदर्शनसमानाकार
स्मृतिसंततिरूपंध्यानंसंपाद्यमित्यर्थः । एकस्यात्मनः पंचजनाका-
शाद्याधारत्वंनसंभवतीतिमन्यमानंप्रत्याह ॥

नेहनानास्ति किंचन ॥

इहद्रष्टव्येब्रह्मणि । नानाशब्दोभावप्रधानः । नानात्वमित्यर्थः ।
इहयस्मिन्पंचपंचजनाइतिपूर्वमंत्रनिर्दिष्टे आत्मनि किंचिदपिना-
नात्वंनास्ति भेदलेशोपिनास्तीत्यर्थः ॥

मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

इवशब्दोऽल्पार्थः । इहात्मनिनिखिलप्रपंचाधारत्वासंभवबु-
द्ध्याऽल्पमपिनानात्वंयः पश्यतिसंसारात्संसारमाप्नोति । अत्यंतं
संसारमाप्नोतीत्यर्थः ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यम् एतदप्रमेयंध्रुवम् ॥

अप्रमेयमपरिच्छेद्यं सर्वभूतात्मभूतं ब्रह्मएकत्वेनैवद्रष्टव्यमित्यर्थः ।
व्यासायैस्तु । एकधैवानुद्रष्टव्यम् । केषांचित्स्वनिष्ठत्वं ब्रह्मान्यपरतं
त्रत्वंवानमंतव्यम् । अपितुपरमात्मपरतंत्रतयैकरूपमेवद्रष्टव्यमि-
त्यर्थइत्युक्तम् । नेहनानास्ति किंचनेत्यत्रापि अब्रह्मात्मकनानात्वंनि-
षिद्धयतइत्यप्युक्तम् । तदप्यविरुद्धमेव । एकार्थपर्यवसायित्वाद्वयो
रपीतिद्रष्टव्यम् ॥

विरजःपरआकाशादजआत्मा महान्ध्रुवः । तमेव
धीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः ॥

विरजः रागादिदोषरहितः । आकाशादपि परः कारणभूतः । ध्रुवः स्थिरः । अनाशीत्यर्थः । अजः उत्पत्तिरहितः । एवंभूतो महानात्मा । तादृशमात्मानंधीरः प्रज्ञाशाली विज्ञाय श्रवणमननाभ्यां ज्ञात्वा प्रज्ञां निदिध्यासनं कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्विजातेरुपलक्षणम् । यद्वा ब्रह्माधीत इति ब्राह्मणः । अधीतवेद इत्यर्थः ॥

नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचोविग्लापनं हितदिति ।

बहुञ्छब्दान्ब्रह्मगुणानुवर्णनरहितान्नानुध्यायात् न चितयेदित्यर्थः । तत्र प्रयोजनं ब्रह्मविदो नास्तीत्यत्र हेतुमाह । तदिति । तत् अब्रह्मगुणवर्णनशब्दानुध्यानादिकं वाचोविग्लापनं ग्लानिसाधनं श्रमजनकमित्यर्थः । इति मर्मत्रसमाप्तौ ॥

स वा एष महानज आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु य-
एषो तर्ह्यदय आकाशस्तस्मिञ्छेते ॥

प्राङ्निर्दिष्टः अज आत्मा महान् ध्रुव इति यो यं निर्दिष्ट आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति निर्दिष्टे जीवात्मानि शेते तदंतरात्मतया वर्तत इत्यर्थः । अत एवोत्तरत्रात्मन्येवात्मानं पश्यतीति वक्ष्यति । अत्र हृद्यन्तरित्यस्य व्याख्यानं य एषो तर्ह्यदय इति । ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानमाकाश इति । ज्योतिराकाशशब्दयोः प्रकाशकत्वार्थकत्वात् । अतश्चात्राकाशशब्दो जीवपर एव ॥ ननु “कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ३ । ३ । ३८ ॥” इत्यधिकरणे वाजसनेयके तु आकाशेशयानस्य वशित्वादिश्रवणात् परमात्मत्वे सति तदा धाराभिधायिन आकाशशब्दस्य तस्यांते सुषिरं सूक्ष्ममिति हृदयांतर्गतस्य सुषिरशब्दवाच्याकाशस्याभिधायकत्वमवगम्यत इति भाष्ये श्रुतप्रकाशिकायाश्चाकाशशब्दस्य भूताकाशपरत्वं समर्थितमिव प्रतीयते । अतस्तद्विरुद्धमिदमिति चेत् मैवम् ॥ दहरोस्मिन्नंतराकाश इति च्छांदो-

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२८७)

ग्यगताकाशशब्दस्येव परमात्मपरत्वं नास्तीत्यत्र तात्पर्यात् ॥ केचित्तु भाष्यानुरोधादंतर्हृदये यो भूताकाशस्तत्र विज्ञानमयः महानात्मा-
शेत इत्येवार्थः । अस्मिन्प्रकरणे प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेना-
त्मनान्वारूढ इति सुषुप्त्युत्क्रांत्यो जीवपरमात्मभेदप्रतिपादनेन विज्ञा-
नमयशब्दनिर्दिष्टस्य महतश्च परमात्मनः अभेदासंभवात् । विज्ञान-
मयशब्देन तच्छरीरकः परमात्मैवाभिधीयते । महद्भूतमनंतमपारं वि-
ज्ञानघन एवैभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति मैत्रेयी ब्रा-
ह्मणोक्तरीत्या विज्ञानमयशब्दस्य “ अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः
॥१॥४॥२२॥ ” इति सूत्रोक्तन्यायेनांतर्यामिपरत्वमित्याहुः ॥ केचित्तु-
योयं विज्ञानमय इत्यत्र कतम आत्मा योयं विज्ञानमय इति पूर्वनिर्दिष्टजी-
वस्य प्रत्यभिज्ञावशेन ग्रहणं न संभवति । तस्य महानज इति महत्त्वाद्य-
संभवात् । अपितु विज्ञानमय इति साक्षादेव परमात्मनो निर्देश इत्याहुः ॥
तमेव मुमुक्षूपास्यं विशिनष्टि ॥

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः ॥

सर्वस्य ब्रह्मरुद्रादेर्वशी सर्वो यस्य वशे वर्तते । उक्तंच एतस्य वा अ-
क्षरस्य प्रशासन इति । अतश्च प्रशासनेन धारकत्वलक्षणमात्मत्वमुक्तं
भवति । सर्वस्येशान इत्यनेन नियंतृत्वलक्षणमात्मत्वम् । सर्वस्याधि-
पतिरिति शेषित्वलक्षणमात्मत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदंच च्छांदोग्य
दहरविद्यावाक्यप्रतिपन्नसत्यकामत्वादीनामप्युपलक्षणम् । उक्तंच
भाष्ये वशित्वादयश्च वाजसनेयकेश्रुताः छांदोग्यश्रुतस्य गुणाष्टका-
न्यतमभूतस्य सत्यसंकल्पत्वस्य विशेषा एवेति सत्यसंकल्पत्व
सहचारिणां सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वपर्यंतानां सद्भावमवगम-
यंतीति ॥

सनसाधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् ॥

साध्वसाधुकर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्य इत्यर्थः ॥

एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विध-
रणएषांलोकानामसंभेदाय ॥

सर्वेश्वरः नियन्ता, अधिपतिः शेषी, भूतपालः रक्षकः, एषांसर्वेषां
लोकानामसांकर्यायधारकः सेतुरप्ययमेव । अनेनहोश्वरेणसेतुना
अंविधृताहिलोकाः निर्मर्यादाभवेयुरितिभावः । अत्रप्रकरणोपक्र-
मेआत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधइतिदेवताविशेषस्यनारायणस्यैवप्र-
स्तुतत्वात्तस्यैवसर्वेश्वरत्वादिकथनाद्देवतांतराणांनात्रावकाशइतिद्र-
ष्टव्यम् ॥

तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेन
तपसानाशकेन ॥

ईदृशंपरमात्मानंवेदाध्ययनेन यज्ञेन दानेन अनशनलक्षणेनतपसा
चज्ञातुमिच्छंति।आशः अशनंभावेघञ् । अनाशः अनशनं।स्वार्थैकः।
तच्चानशनंकामानशनात्मकंनतुसर्वात्मनानशनंदेहपातप्रसंगात् ।
यद्दानविद्यतेआशायस्यतदनाशम्।स्वार्थैकप्रत्ययः फलाभिसंधिविर-
हितेनेतियावत् । अश्वेनजिगमिषत्यसिनाजिघांसतीत्यादावश्वादेः
सन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थभूतगमनादिसाधनत्वप्रतिपादनदर्शनात् । इहापि-
वेदनसाधनत्वमेवप्रतिपाद्यते।नतुविविदिषासाधनत्वम् । यद्यपिप्रकृ-
तिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यप्राधान्यमित्युत्सर्गः।तथाप्यश्वेनजिगमि-
षतीत्यादौसन्नंतप्रयोगस्थानेप्रकृत्यर्थप्राधान्यस्यैवव्युत्पत्तिसिद्धत्वा-
दत्रापिप्रकृत्यर्थीभूतवेदनसाधनत्वमेववेदानुवचनादीनांतृतीययाप्र-
तिपाद्यतइतिद्रष्टव्यम् ॥

एतमेवविदित्वामुनिर्भवति ॥

एतमेवात्मानंविदित्वामुनिर्मननशीलःयोगीभवति।नान्यमित्यर्थः॥

एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतः प्रव्रजंति ॥

सू० ४३-अधि० १०] अर्थी० व्यपदेशाधिकरणम् । (२८९)

लोक्यतइतिलोकः । एतमेवलोकंपरमात्मानमिच्छंतः संन्यासि-
नस्संन्यस्यंतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणाल्लोकांतरेप्सूनांपारिव्राज्ये-
नाधिकारइतिगम्यते । नहिगंगाद्वारंप्रतिपित्सुः काशीवासीपूर्वा-
भिमुखोयाति ॥

एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसःप्रजांनकामयंतेकिंप्रजया
करिष्यामोयेषांनोयमात्मा ॥

हस्मवैप्रसिद्धौ । एतादृशब्रह्मविदःपूर्वेप्रजांनकामयंतेकिंप्रजया-
करिष्यामः । प्रजासाध्योयंलोकोप्यस्माकंपरमात्मैव । एतल्लोकसा-
ध्यस्यसुखानुभवस्यपरमात्मानुभवांबुधिलवकणिकायमानत्वात् ।
तादृशेपरमात्मनिलब्धेएतल्लोकरूपक्षुद्रफलसाधनभूतयाप्रजयाकिं-
करिष्यामइतिपूर्वेनाकामयंतेत्यर्थः ॥

तेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्च-
व्युत्थायाथभिक्षांचरंतियाह्येवपुत्रैषणासावित्तैषणाया-
वित्तैषणासालोकैषणाउभेह्येतेएषणेएवभवतः ॥

इदंचकहोलब्राह्मणेव्याख्यातम् । सएषनेतिनेतीत्यात्मा अगृह्यो-
नहिगृह्यतेअशीर्योहिनशीर्यतेअसंगोनहिसज्जते असितोनव्यथतेनरि-
ष्यति ॥

एतदपिप्राग्व्याकृतम् ॥

एतमुहैवैतेनतरतइत्यतःपापमकरवम् । इत्यतः क
ल्याणमकरवमिति ॥

अतोदेहयात्रादिलक्षणाद्धेतोः पापमकार्षपुण्यमकार्षमितिद्वेचिते
एतंब्रह्मविदंनतरतः नप्राप्नुतइत्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥

इहैवएतेतरतिनैनंकृताकृतेतपतः ॥

यस्माद्धेतोः अस्मिन्नेवल्लोकेवसन्पुण्यपापंचतीर्णवान् । तत्रहेतुः

नैनंकृताकृतेतपतः । एनंहिब्रह्मविदंकृताकृतेसुकृतदुष्कृतेफलसंब-
धिनंकर्तुनप्रभवतः । एवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइत्यश्लेषश्रवणादि-
तिभावः ॥

तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥

तदेतत्पुण्यपापसंतरणमभिमुखीकृत्यऋचोक्तमित्यर्थः । तामेव-
चैपठति ॥

एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धते कर्मणानोक-
नीयान् । तस्यैवस्यात् पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्म-
णापापकेनेति ॥

ब्रह्मविदः एषमहिमासनित्यः । ब्रह्मज्ञानानंतरंयावदात्मभावित-
यानुवर्ततइत्यर्थः । कोसौमहिमेत्यत्राह॥नवर्द्धतेकर्मणानोकनीयान् ।
तस्यैवस्यात्पदविदिति । तस्यब्रह्मणः पदवित् । पद्यतइतिपदंस्वरू-
पम् । ब्रह्मस्वरूपविदितियावत् । सः पुण्यपापकृतलक्षणकर्मकृतो-
त्कर्षापकर्षशून्योभवति । एषमहिमाब्रह्मविदइत्यर्थः । महिमज्ञा-
नस्यफलमाह ॥

तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेन ॥

तंब्रह्मविन्महिमानं विदित्वापापकेन कर्मणानलिप्यतेइत्यर्थः ॥

तस्मादेवंविच्छांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितो-
भूत्वाआत्मन्येवात्मानंपश्यति ॥

सर्वात्मानं पश्यति यएवंवित् शास्त्रजन्यज्ञानवान् । शमः अंत-
रिंद्रियनियमनरूपः । दमः बहिरिंद्रियनियमनरूपः । उपरतिः निषि-
द्धकाम्यादिषुकर्मसूपरतिः । तितिक्षाक्षमा । समाहितःसमाहितचित्त-
इत्यर्थः । एवरूपःसन्नात्मनिजीवात्मनिपरमात्मानंतदंतर्यामिणंपश्ये-

दित्यर्थः । भाष्यादिषु कोशेष्व्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति पाठो दृश्य-
ते । अतः पाठद्वैविध्यमत्र द्रष्टव्यम् ॥ किंच-

सर्वमात्मानं पश्यति ॥

आत्मानं परमात्मानं सर्वशरीरकंच पश्येदित्यर्थः ॥

चमसवदविशेषात् । १ । ४ । ८ ॥

अथ मंत्रिकोपनिषत् “विकारजननीमज्ञामष्टरूपाम
जां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यंतवती
सा जनित्री भूतभाविनी ॥ सितासिताचरक्ता च सर्वकाम
दुधाविभोः । पिबन्त्येनामविषमामविज्ञाताः कुमारकाः ॥
सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीडयमानां तु यज्वभिः । एकस्तु-
पिबते देवः स्वच्छंदोऽत्र वशानुगाम् ॥ ध्यानक्रियाभ्यां
सततं भुङ्क्ते सौप्रसभं विभुः । चतुर्विंशति संख्याकमव्य-
क्तं व्यक्तमुच्यते ॥ ” इति ॥

विकारजननीमित्यादि । अष्टरूपत्वं भूमिरापो नल इत्युक्त
प्रकारेण । अजामुत्पत्तिरहिताम् । ध्यायते परमात्मना संकल्परूप-
ज्ञानेन ज्ञायते । अध्यासिताम् अधिष्ठिताम् । तन्यते विस्तार्यते ।
स्थूलावस्थं क्रियते । समष्टिभूतरूपेण क्रियते । प्रेर्यते व्यष्टिसृष्ट्यर्थ-
प्रेर्यते । पुरुषार्थं पुरुषाणामर्थनीयम् । भोग्यभोगोपकरणभोग
स्थानरूपम् । जगत्सूयते । जनित्री भूतभाविनीति समष्टिव्यष्टिरु-
च्यते । सितासिताचरक्ता च गौणवृत्त्या सत्त्वरजस्तमोमयी । तेजोव-
न्नद्वारा सिताऽसितारक्ता च । विभोरीश्वरस्य सर्वकामदुधा लीलारस

दोग्ध्री । अविषमां भोक्तृकर्मानुगुणपरिणामित्वादपक्षपातिनीम् ।
अविज्ञाताः देहादिभ्यो विविच्य स्वात्मभिरज्ञाताः । कर्मवश्यबहुभो-
क्तृव्यावृत्त्यर्थमेकः स्वच्छंद इत्युक्तम् । ध्यानक्रियाभ्यां संकल्प-
सर्गादिव्यापाराभ्याम् । पीड्यमानान्तु यज्वभिः वत्साहिमातरं क्षीर-
क्षरणार्थं पीडयन्तो भुञ्जते तद्वत्कर्मवश्यैरात्मभिः भोग्यफलानु-
रूपं परिणाम्यमानामित्यर्थ इति व्यासार्थैरेते मंत्रोपनिषन्मंत्राव्या-
कृताः । श्वेताश्वतरे आरंभे ॥

किं कारणं ब्रह्मकुतस्म जाता जीवाम केन क्व च संप्र-
तिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन सुखे तरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो
व्यवस्थाम् ॥

हे ब्रह्मविदो जगतः कारणं ब्रह्म किं देवतारूपम् । कस्माच्च ब्रह्मणोऽ-
स्माकं जन्मस्थितिश्च । कुत्र वास्माकं संप्रतिष्ठाशब्दितो लयश्च । केन
वा ब्रह्मणा अधिष्ठिताः संतो वयं कष्टरूपजन्मसु व्यवस्थामनुसृत्य वर्त्ता-
महे इत्येवं ब्रह्मविदां संशयः प्रदर्शितः ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिस्वगु-
णैर्निगूढाम् ॥

एवं ध्यानयुक्ता मुनयो “अपहर्तृपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः”
इति श्रुतिप्रसिद्धदेवशब्दितनारायणात्मिकां कार्योपयोग्यपृथक्सिद्ध-
विशेषणतया शक्तिशब्दितां सत्त्वरजस्तमोलक्षणस्वगुणोपेतां ब्रह्मणो-
जगत्कारणत्वनिर्वाहिकां प्रकृतिं दृष्टवन्त इत्यर्थः ॥

सर्वा जीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ॥

सर्वजीवनहेतुभूते सर्वलयाधारे तस्मिन्निरतिशयबृहति ब्रह्मचक्रे-
हन्ति गच्छतीति संसारकांतारपर्यटनशालितया हंसशब्दवाच्यो जीवो यं
भ्रमतीत्यर्थः ॥

पृथगात्मानं प्रेरितारंचमत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृत-
त्वमेति ॥

भ्रामयितृत्वेनपरमात्मानं तेनभ्राम्यमाणं तच्छरीरभूतंच स्वात्मा-
नंमत्वातद्ध्यानप्रीतेनपरमात्मनाजुष्टः प्रीत्याविषयीकृतः सन्मुक्तिं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरंचव्यक्ताव्यक्तंभरतेविश्वमी-
शः । अनीशश्चात्मावध्यतेभोक्तृभावाज्ज्ञात्वादेवंमुच्यते
सर्वपाशैः ॥

ईशःपरमात्माव्यक्तरूपंक्षरमचिद्वर्गमव्यक्तमक्षरंचिद्वर्गंचपरस्पर-
संयुक्तंविभर्तिनतुबध्यते । अनीशोजीवस्तुबध्यते ॥ नन्वविशिष्टेप्र-
कृतिसंबन्धेकुतएतद्वैलक्षण्यमित्यत्राह ॥ भोक्तृभावादिति॥भोक्तृत्वा-
भिसन्धिलक्षणभावसत्त्वात् । परमात्मनस्तु “नमांकर्माणि लिपंति न-
मेकर्मफलस्पृहा” इतिकर्मफलस्पृहाऽभावेनकर्मफललेपाभावादित्य-
र्थः । त्रयाणांपरस्परवैलक्षण्यमेवाह ॥

ज्ञाज्ञौद्रावजावीशनीशावजाह्येकाभोक्तृभोगार्थ-
युक्ता ॥

ईशानीशौ । ह्रस्वःछांदसः । भोक्तृजीवस्यभोगप्रयोजनसाधिके-
त्यर्थः । ननुपरमात्मनोपिजीववत्फलाभिसंधिपूर्वककर्तृत्वं कुतो न-
भवतीत्याशंक्याह ॥

अनंतश्चात्माविश्वरूपोह्यकर्ता ॥

विश्वशरीरकस्यपरमात्मनो “नांतंगुणानांगच्छंतितेनानंतोयमु-
च्यते” इत्युक्तीत्यासत्यकामत्वाद्यनंतगुणाश्रयतयाकाम्यमान-
वस्त्वंतराभावेनफलाभिसन्ध्यभावेनफलाभिसन्धिपूर्वककर्तृत्वंना-
स्तीत्यर्थः । एतादृशवैलक्षण्यज्ञानस्यफलमाह ॥

त्रयं यदा विंदते ब्रह्म मेतत् ॥

एतत्रयं परस्परवैलक्षण्येन दर्शनसमानाकारध्यानेन विषयीकरोति-
तदा ब्रह्म भवति मुक्तो भवतीत्यर्थः । ब्रह्ममिति छांदसं रूपम् । संयुक्त-
मिति मंत्रनिर्दिष्टक्षराक्षरशब्दार्थविवृण्वन्परस्परवैलक्षण्यज्ञानमात्रेण-
मुक्ते मनननिदिध्यासनवैयर्थ्यमिति शंकां च शमयति ॥

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना वीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चांते विश्वमाया-
निवृत्तिः ॥

प्रधानं प्रकृतिस्त्रियामिति प्रधानशब्दिता प्रकृतिः क्षरमित्युच्यते ।
भोग्यमात्मनो भोगार्थं हरतीति हरो जीवः । अमृतत्वान्मरणधर्मशून्य-
त्वादक्षरमित्यर्थः । क्षराक्षरशब्दितचेतनाचेतनवर्गो शिता अपहतपा-
प्मा दिव्यो देव इति देवत्वेन निर्दिष्टो नारायण एव । तस्यारंभणसंशीलन-
लक्षणाभिध्यानाद्योजनशब्दिताद्योगात्तत्त्वाविर्भावरूपात्तद्भावाच्च-
त्रयं यदा विंदते ब्रह्म मेतदिति निर्दिष्टो पासनकालीनब्रह्मानुभवरूपमु-
त्तयनंतरंचरमशरीरवियोगकाले समस्तप्रकृतिसंबंधनिवृत्तिर्भवती-
त्यर्थः ॥

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमा-
नाः सरूपाः । अजो ह्येकोऽनुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां-
भुक्तभोगामजोन्यः ॥

तेजोबललक्षणविकारगतलोहितशुक्लकृष्णरूपयुक्तां स्वसमानरू-
पविविधभूतभौतिकस्रष्ट्रीम् उत्पत्तिरहितां कांचित्कश्चिदविद्वान्
उत्पत्तिरहिततया तत्समान एव सन्तत्राहं बुद्ध्या सेवमानस्तामनुसृत्य-
शेतेतिष्ठति । अपरो विद्वान्कांचित्कालं भुक्त्वोत्पन्नवैराग्यस्त्यजती-
त्यर्थः । इतरत्सर्वमुपनिषद्भाष्येव गंतव्यम् ॥

बृहदारण्यकेचतुर्थाध्यायेद्वितीयब्राह्मणे ॥

तदेषश्लोकोभवति । अर्वाग्विलश्चमसऊर्ध्वबुधस्त-
स्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपम् । तस्यासतेऋषयस्सप्त-
तीरेवागष्टमीब्रह्मणासंविदानेति ॥

अमुंमंत्रंश्रुतिरेवव्याचष्टे ॥

अर्वाग्विलश्चमसऊर्ध्वबुधइतीदंतच्छिरः एषह्य-
र्वाग्विलश्चमसऊर्ध्वबुधः ॥

अर्वाग्विलश्चमसइतिमंत्रखण्डेनोच्यमानमिदंतदेवशिरः-प्रसिद्धमे-
वशिरः।कंठादुपरिभागइतियावत् । किंतदित्याशंक्याह । एषह्यर्वाग्व-
िलश्चमसऊर्ध्वबुधः-चम्यतेनेनेतिचमसः । भक्षणसाधनमित्यर्थः ।
एषमुखरूपश्चमसः । आस्यस्यविलरूपत्वादर्वाग्विलत्वंशिरसः
ऊर्ध्वस्थूलभागरूपबुधाकारत्वादूर्ध्वबुधत्वम् । लोकेहिप्रसिद्धश्चमस
ऊर्ध्वविलःतिर्यग्बुधः । अयंतुविलक्षणश्चमसइतिभावः ॥

तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपमित्येतद्वाक्यं पंचवृत्तिप्राणानाह ।
तत्रहेतुमाह ॥

प्राणावैयशोनिहितंविश्वरूपम् ॥

प्राणस्यप्राणापानादिरूपबहुरूपतयायशसोविष्वक्प्रसृमरत्वाद्य-
शस्त्वेनरूपणम् । वृत्तिभेदात् प्राणाइति बहुवचनम् ॥

तस्यासतेऋषयः सप्ततीरइतिप्राणावाऋषयःप्राणा-
नेतदाह ॥

नासाक्षिश्रोत्रास्योपाधिसंबन्धिनः सप्तशीर्षण्याः प्राणाः तस्यसमी-
पेवर्ततइत्यर्थः ॥

वागष्टमीब्रह्मणासंविदानेति वाग्ध्यष्टमीब्रह्मणासं-
वित्ता ॥

ब्रह्मणावेदेनचतुर्मुखेनवासंविदानासंवादंकुर्वती । संवित्ता-समि-
त्येकीकारे-वित्तशब्दोज्ञानपरः । ब्रह्मणैकप्रत्यया । एकबुद्धिःब्रह्मणै-
ककंठा-वेदवादिनीतियावत् ॥

कारणत्वेनचाकाशादिषुयथाव्यपदिष्टोक्तेः । १ । ४ । १४ ॥

बृहदारण्यके तृतीयाध्यायेचतुर्थब्राह्मणे ॥

तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेवव्या-
क्रियते ॥

हशब्दोवृत्तार्थस्मरणे । तदिदंमिथुनादिलक्षणंजगत्तर्हितदासृष्टेः
प्रागव्याकृतमासीदव्यक्तमासीत् । अव्यक्तशरीरकंब्रह्मासीदित्यर्थः ।
नामरूपाभ्यांनव्याकृतमितिव्युत्पत्त्याऽव्याकृतशब्दस्याव्यक्तवचन-
त्वात् । अव्यक्तत्वंचनामरूपविशिष्टतयाऽनभिव्यक्तत्वम् । अव्या-
कृतशब्दस्यतच्छरीरकब्रह्मपरत्वेयुक्तिः समनंतरमेवरूपप्राप्यते ।
तत् अव्याकृतशरीरकंब्रह्म । नामरूपाभ्यामितीदृत्थंभावेतृतीया ।
नामरूपवत्तयाव्याकृतमासीत् । व्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्यांविचिच्यसम-
न्तात्कृतमासीदित्यर्थः । तदेवदर्शयति ॥

“असौनामायमिदंरूपइति ॥” इति ॥

देवमनुष्यादिनामाकरशिरश्चरणादिरूपवान् इत्येवंव्याक्रियत-
इत्यर्थः ॥

तदिदमप्येतर्हिनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेऽसौना-
मायमिदंरूपइति ॥

अनेनवाक्येनसृष्ट्यादिकालिकेऽप्रत्यक्षेऽव्याकृतनामरूपव्याक-
रणसुग्रहत्वायनिदर्शनमुच्यते । तत् पूर्वतथानामरूपाभ्यांव्याक-

णा द्वेतोः। एतर्ह्यपि इदानीमपि । इदमुत्पद्यमानंचराचरव्यक्तिजातम् ।
 इदंरूपोयम् एतादृशसंस्थानवानयम्, असौनामा देवदत्तयज्ञदत्त
 नामवानितिनामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतो, इत्थमेवादावपिनामरूपा-
 भ्यांव्याकरणमवधेयमित्यर्थः । उभयत्रअसौनामेतिच्छांदसोऽलुक् ॥
 अंदोनामेतिवक्तव्ये असौनामेतिलिंगव्यत्ययः छांदसः । ततश्चनाम-
 रूपवत्त्वमव्याकृतशब्दितस्यब्रह्मणः सिद्धम् । अतः सर्वाणिनामा
 नितत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतानिचरूपाणितदीयान्येव । अतइदमादिशब्दै-
 रपितस्यैवनिर्देशसंभवात्पूर्वत्रात्मैवेदमग्रआसीदित्यभेदनिर्देशे नानु-
 पपत्तिरितिभावः । नामरूपाभ्यामेवेत्यत्रैवकारोभिन्नक्रमः । तन्ना-
 मरूपाभ्यांस्वयमेवव्याक्रियतइत्यर्थः । व्याक्रियतेइत्यत्रकर्मकर्त्त-
 रिलकारः । कर्त्रंतराक्षेपेगौरवात्तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्येनैका-
 र्थ्यात् । उक्तंचभगवताभाष्यकृतातदेवाविभक्तनामरूपंब्रह्मसर्वज्ञस-
 त्यसंकल्पंस्वेनैवविभक्तनामरूपतयास्वयमेवव्याक्रियतइत्युच्यतइ-
 ति ॥ नन्वव्याकृतमासीदित्यत्रक्तप्रत्यायांतस्यकर्मार्थकत्वमेववक्त-
 व्यंनतुकर्मकर्त्रर्थकत्वम् ॥ नचकर्मकर्तर्यपिकर्मवद्भावेनक्तप्रत्यय-
 सिद्धिरस्त्वितिवाच्यम् ॥ लांतस्ययः कर्मणातुल्यक्रियः कर्ता-
 तस्यैव कर्मवद्भावाविधानात् । कृत्यक्तखलर्थेषु कर्मवद्भावाभावा-
 दवश्यंकर्मण्येवक्तोवक्तव्यः । ततश्चतद्वैरूप्यायव्याक्रियतेइत्यत्रापि
 कर्मण्येवलकारोस्त्वितिचेन्न ॥ एवकारेणकर्त्रंतरव्यवच्छेदात्कर्त्रंतरा-
 क्षेपेगौरवाच्चव्याक्रियतइतिलकारस्यकर्मकर्तर्यैवाभ्युपगंतव्यत्वाद्वै-
 रूप्यस्यापिसोढव्यत्वात् ॥ नन्वात्मनः कथंदेवमनुष्यादिनामरूपव-
 त्वंदेवमनुष्यादिशरीरेतस्यावर्तमानत्वादितिमीमांसाशंकांव्यावर्तयति ।

सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः ॥

अंतर्यामिरूपेणेतिशेषः । तत्रदृष्टांतमाह ॥

यथाक्षुरः क्षुरधानेवहितः स्यात् विश्वंभरोवाविश्वं-
भरकुलाये ॥

क्षुरोधीयतेस्मिन्निति क्षुरधानं क्षुरकोशः । तस्मिन्यथाक्षुरः अव-
हितः प्रविष्टः । विश्वं विभर्ति वैश्वानराभ्यादिरूपेणेति विश्वंभरोग्निः ।
तस्य कुलायेनीडेदारुणीतियावत् ॥

तन्न पश्यत्यकृत्स्नो हिसः ॥

यस्ति लतैलवत्सर्वस्वरूपव्याप्तं परमात्मानं न पश्यतिसः अकृ-
त्स्नः अपूर्णस्वरूपः । असत्कल्प इति यावत् । परमात्मन एव सर्वनाम-
रूपवत्त्वमुपपादयति ॥

प्राणन्नेव प्राणनामा भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्व
ञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनः तान्यस्यैतानि कर्माणि नामान्येव ॥

प्राणनरूपक्रियां कुर्वन् प्राणनामा भवति । चष्ट इति हि चक्षुः । शृण्वन्स-
ञ्छ्रोत्रं शृणोतीति हि श्रोत्रम् । मनुत इति मनः । तान्येतानि प्राणादीनि
नामानि पाचकलावकादिवत् कर्मनामान्येव । अतः सर्वनामरूपा
श्रयत्वं परमात्मनोस्तीति भावः । अत्र प्राणनादिकरणेषु प्राणादिषु-
कर्तृत्वोपचारः प्राधान्यादवगंतव्यः ॥

जगद्वाचित्वात् । १ । ४ । १६ ॥

ऋग्वेदांतर्गतकौषीतकि (की) ब्राह्मणोपनिषदि चतुर्थाध्याये ॥

गार्ग्यो ह वै बालाकिरनूचानः सं (सु) स्पष्ट-
आस ॥

बलाकस्यापत्यं बालाकिः गोत्रतो गार्ग्यः । अनूचानः अं (सां)
गाध्यायी अं (सां) गाध्याय्यनूचान इति स्मृतेः । संस्पष्टः सम्यग्
विद्ययाख्यातः । एवंभूतः सन्नासबभूव ॥

सहोवासोशीनरेषु सत्त्वमत्स्येषु कुरुपांचालेषु का-
शीविदेहेष्विति ॥

स बालाकिः उशीनरेषु सत्त्वप्रचुरेषु मत्स्यदेशेषु कुरुपांचा-
लेषु काशीविदेहेषु उषितवान् । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवं
जातीयकेष्वन्येष्वपीत्यर्थः ॥

सहाजातशत्रुंकाश्यमेत्योवाच ॥

अजातशत्रुनामानंकाशीराजमधिगम्योवाच ॥

ब्रह्मते ब्रवाणीति तं होवाचाजातशत्रुः सहस्रंद्वयएत
स्यांवाचिजनकोजनकइतिहवैजनाधावंतीति ॥

ब्रह्मतेब्रवाणीत्येतस्यामेववाचिनिमित्तेगवां सहस्रंप्रयच्छामः । सर्वे
पिब्रह्मविदः जनकएवब्रह्मशुश्रूषुर्दाताचेतिजनकस्यसमीपेधावंति ।
भवांस्त्वस्मत्समीपमागत्यब्रह्मतेब्रवाणीत्युक्तवान् । अनेनैववाक्येन-
तोषितावयंसहस्रंप्रयच्छाम इतिभावः ॥

सहोवाचबालाकिः यएवैष आदित्येपुरुषः तमेवाह
मुपासइति ॥

आदित्यमंडलांतर्वर्तिनं पुरुषं ब्रह्मेत्यहमुपासे । अतस्त्वमपि
तमेवोपास्वेतिभावः ॥

तथंहोवाचाजातशत्रुः मामैतस्मिन्संवादयिष्ठाः बृ-
हन्पांडुरवासा अतिष्ठाः सर्वेषांभूतानांमूर्ध्वेतिवा अहमे-
तदुपासइति ॥

वैशब्दोवधारणे । बृहन् महान् । पांडुराणिकिरणरूपाणिवासांसिय-
स्यसः पांडुरवासाः । आदित्यकिरणानां नानारूपत्वात् पांडुरवा-
सस्त्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । बृहदारण्यकेबालाक्यजातशत्रुसंवादेबृ-
हत्त्वपांडुरवासस्त्वेचंद्रधर्मतयोक्तेइति विशेषः । अतिष्ठाः । सर्वमपि

कार्यजातमतिक्रम्यतिष्ठतीत्यतिष्ठाः । सर्वेषां भूतानां मूर्द्धाश्रेष्ठः ।
तदुपासनस्यानुरूपफलमाह ॥

“सयोहैतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धा
भवति । सहोवाचबालाकिः यएवैष चंद्रमसि पुरुषस्तमे
वाहमुपासे ॥” इत्यादि ॥

ततोहबालाकिस्तूष्णीमास ॥

उत्तरापरिस्फूर्तेरिति शेषः ॥

तस्योवाचाजातशत्रुः एतावन्नुबालाक इति ॥

हेबालाके एतावदेव खलु ते विदितमित्यर्थः ॥

एतावदिति होवाचबालाकिः ॥

एतावदेव विदितमित्युवाचेत्यर्थः ॥

तस्योवाचाजातशत्रुः मृषावैकिल मा संवादयिष्ठाः ॥

ब्रह्मते ब्रवाणीति मृषोक्त्या मां मृषैवं संवादयिष्ठाः संवादं कारितवा-
नित्यर्थः । एतावंतं कालमब्रह्मवाद एव प्रवृत्त इत्यर्थः । तर्हि किं तद्वेदि-
तव्यं ब्रह्मेत्यत्राह ॥

सहोवाच यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैत-
त्कर्म स वै वेदितव्य इति ॥

वैशब्दोवधारणे । त्वया ब्रह्मत्वेनोपदिष्टानामादित्यादिपुरुषाणां यः
कर्ता ते यत्कार्यभूताः किं विशिष्याभिधीयते यस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापि
तं चिदचिद्रूपं समस्तं जगत्कार्यम् । क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दः का-
र्यवचनः । स एव वेदितव्यः । न तु त्वदुपन्यस्ता आदित्यादय इति भावः ॥

तत उहबालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्राम उपत्वा-
यानीति ॥

उशब्दोवधारणे।हशब्दःप्रसिद्धौ। एवमजातशत्रुणोक्तोबालाकिर्ग-
ताभिमानो “ नीचादप्युत्तमांविद्याम् । आपत्कालेब्राह्मणस्याब्राह्म-
णाद्विद्योपयोगः” इतिशास्त्रमनुसृत्यक्षत्रियादप्यजातशत्रोर्विद्यामुपा-
दित्सुर्नानुपसन्नायब्रह्मोपदेष्टव्यमितिशास्त्रार्थंजानन्समिद्गारहस्त-
शिश्यःसन्नुपगच्छानीतिवब्रे ॥

तथंहोवाचाजातशत्रुःप्रतिलोमरूपमेवस्यात् यत्क्ष-
त्रियोब्राह्मणमुपनयेदित्येह्येव (येदेहि) त्वाज्ञापयि-
ष्यमीति ॥

क्षत्रियोब्राह्मणमुपनयेदिति यत्तद्विपरीतरूपमेवस्यात् । अतएव
हि त्वामुपनयनमंतरेणैवब्रह्मविज्ञापयिष्याम्येव ॥

तथंपाणावभिपद्यप्रवव्राज ॥

तंबालाकिंपाणौगृहीत्वानिर्गतइत्यर्थः ॥

तौहसुप्तंपुरुषमीयतुः ॥

तौबालाक्यजातशत्रुराजभवनेसुप्तं कंचित्पुरुषंप्राप्तवंतावित्यर्थः ।
बालाक्यधिकरण १ । ४ । १६ ॥ भाष्ये “तौहसुप्तंपुरुषमाजग्मतुः”
इत्युदाहृतंवाक्यंबृहदारण्यगतंनैतच्छाखागतम् । अतएवतत्रव्या-
सार्थैः तौहसुप्तंपुरुषमीयतुरितिश्रुतिरित्युक्तम् ॥

तथंहाजातशत्रुरामन्त्रयांचक्रेबृहन्पांडुरवासास्सो-
मराजन्निति ॥

प्राणोवावज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चेतिज्यैष्ठ्यश्चैष्ठ्यगुणेनप्राणस्यबृहत्त्वाद्बृ-
हन्नित्यामंत्रणम्।पांडुरवासस्त्वंचप्राणधर्मः। किमेवासइतिप्राणेनपृष्टे
आपोवासइत्यपांप्राणवासस्त्वोक्तेः । तासांत्वपांशुक्लवर्णाश्रयत्वात्
पांडुरवासस्त्वमुक्तम् । सप्तान्नब्राह्मणेअथैतस्यप्राणस्यापः शरीरंज्यो-
तीरूपं असौचंद्रइतिप्राणस्यचंद्रसंबन्धप्रतीतेर्लक्षणयासोमेतिप्रा-

णस्यसंबोधनम् । प्राणोवैसम्राडिति श्रवणाद्राजन्नित्यामंत्र्यतइति-
व्यासार्थैरुक्तम् ॥

सतूष्णीमेवशिश्ये ॥

अनुत्थित एव यथापूर्वमशयिष्टेत्यर्थः ॥

ततउहैतंयष्ट्याचिक्षेप ॥

सुप्तंयष्ट्याताडितवानित्यर्थः ॥

सततएवसमुत्तस्थौ ॥

दंडताडनादेवसमुत्तस्थौ। नतुप्राणानामामंत्रणादिनेत्यर्थः। प्राणना-
मभिरामंत्रणेप्यनुत्थानप्रदर्शनंप्राणान्यत्वज्ञापनार्थम्। सुषुप्तिदशाया-
मुपरतव्यापारेभ्यः शरीरेन्द्रियेभ्योन्यत्वंसुज्ञानमितितस्यामपिदशा-
यामनुपरतव्यापारात् प्राणादन्यत्वंज्ञापनीयमितिप्राणनामभिरामं-
त्रणेप्यनुत्थानेनदंडताडनोत्थानेनचजीवस्यप्राणव्यतिरेकः प्रदर्शि-
तः । एवं देहेन्द्रियमनःप्राणव्यतिरिक्तंजीवंप्रदर्श्यततोतिरिक्तंपरमा-
त्मानंबोधयितुमाह ॥

तंहोवाचाजातशत्रुः कैषएतद्बालाकेपुरुषोऽशयि-
ष्टक्वाएतदभूत्कुतएतदागादिति ॥

हेबालाकेएषपुरुषः अशयिष्टेत्येतत् केतिस्वप्नस्थानप्रश्नः ।
यद्वैतच्छब्दः स्वप्नपरः । अशयिष्टेत्येतत्प्रत्ययार्थमात्रपरम् । कैत
त्स्वप्नमकृतेत्यर्थः । सर्वथास्वप्नस्थानप्रश्नः । क्वाएतदभूदिति-
सुषुप्तिस्थानप्रश्नः । एतच्छब्दस्यनपुंसकलिङ्गत्वेपिप्रकृतवाचिप्र-
कृतिस्वारस्यात्प्रकृतपुरुषशब्दितजीवपरः । जीवः कसुप्तोभूदित्य-
र्थः । कुतएतदागादित्यत्राप्येतच्छब्दोजीवपरएव । प्रबोधकाली
नजीवोद्गमनापादानंकिमित्यर्थः । ततश्चजीवस्यस्वप्नस्थानसुषुप्ति-
स्थानोद्गमनापादनानिपृष्टानिभवंति । यद्वात्रत्रिष्वपिप्रश्नेष्वेतच्छब्दः

सप्तम्यंतः । एतस्मिन्काल इत्यर्थः । सुपांसुलुगितिसुपोलुक् ।
एतस्मिन्कालेकस्वप्नमनुभूतवान्, एतस्मिन्काले कुतो निर्गतः । एवं
च त्रयाणामप्येतच्छब्दानामैकरूप्यंच सिद्धयति ॥

तदुहवालाकिर्नविजज्ञौ ॥

उत्तरंवालाकिर्नज्ञातवानित्यर्थः ॥

तच्छब्दोवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतद्वालाकेपुरुषोऽश-
यिष्टयत्रैतदभूद्यत एतदागात् ॥

यत्रैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्टयत्रैतदभूद्यत्रैतदागात् तदुच्यत-
इतिशेषः । स्वप्नस्थानप्रश्नप्रतिवक्ति ॥

हितानामहृदयस्य नाड्योहृदयात्पुरीततमभिप्रति-
ष्ठंति यथासहस्रधाकेशस्यापिपातः तावदण्व्यः पिंग-
लस्याणिम्ना पूर्णास्तिष्ठंते शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लो-
हितस्येति तासु तदा भवति ॥

आत्मनो हितावहत्वाद्धिता इति प्रसिद्धाहृदयसंबन्धिन्यो नाड्यः हृद-
यात्पुरीततं पुरीतदारूपं हृदयांतर्वर्तिमांसपिण्डविशेषम् । अभिप्रस्थि-
ता भवंति—हृदयपुरीततिनद्धा भवंति । ततश्च यथाकेशस्यापि सह-
स्रधापातः अतिसूक्ष्मास्तावदण्व्यः सूक्ष्माः पिंगलस्य कृष्णस्य-
पीतस्य लोहितस्यान्नपीतादिरसस्याणिम्ना लेशेन पूर्णास्तिष्ठंति,
अतिसूक्ष्मत्वाल्लेशेनापि पूर्णा भवंति । तासु नाडीषु तदा स्वप्नकाले
आश्रितो भवतीत्यर्थः । सुषुप्तिस्थानप्रश्नस्योत्तरमाह ॥

यदा सुप्तः स्वप्नं कंचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवै-
कधा भवति । अथैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति । चक्षुः
सर्वैरूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति ।
मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येतीति ॥

सुप्तइतिवर्तमानेक्तः । स्वपन्यदोपरतस्वप्रदर्शनोभवति । अथ स्वप्नानंतरमस्मिन् प्राणेप्राणशरीरकेपरमात्मनि एकधाभवति । एकधाभावोनाम जाग्रदाद्यवस्थाजनितदेहात्माभिमानकृतरागद्वेषादिलक्षणकालुष्यराहित्येनावस्थानम् । सर्वाणिहवाइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशंतीत्यादौप्राणशब्दस्यपरमात्मनिप्रचुरप्रयोगात् । वाजसनेयकेसमानप्रकरणे यएषोतर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेतइति आकाशशब्दितस्यसुषुप्त्याधारत्वश्रवणादाकाशप्राणशब्दयोः परमात्मपरत्वमंतरेणाविरोधासंभवात् । सतासोम्यतदासंपन्नोभवति । “सतिसंपद्यनविदुः । प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तः” इतिपरमात्मनः सुषुप्त्याधारत्वस्यश्रुत्यंतरश्रवणाच्च प्राणशब्दोयोगेनवापर्यवसानवृत्त्यावाब्रह्मपरः । परमात्मनोबुद्धिस्थत्वादस्मिन्नितिनिर्देशोप्युपपद्यते । तत् अथैनंतदुत्तक्षणएनंपरमात्मानमपियंतंजीवंवागादींद्रियाण्यपितत् तस्वकार्येणसहापियंतीत्यर्थः । नामशब्दोनामाभिलपनपरः । रूपशब्दशब्दौतज्ज्ञानौपयिकव्यापारपरौ । रूपशब्दादीनांसुषुप्तौलयासंभवात् । इंद्रियव्यापारोपरतेरेवसुषुप्तिशब्दार्थत्वात् । उद्गमनापादनप्रश्नस्योत्तरमाह ॥

सयदाप्रतिबुध्यतेयथाग्नेर्विष्फुल्लिगाएवमेतस्मादात्मनः प्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवाः देवेभ्योलोकाः ॥

अग्नेर्विष्फुल्लिगाश्चैतस्मात्परमात्मनः प्राणशब्दिताजीवायथास्थानंप्रस्थिताभवंति तेभ्यश्चदेवशब्दितानींद्रियाण्येतेभ्यश्चलोकशब्दितानिज्ञानानिभवन्तीत्यर्थः ॥

तद्यथाक्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरोवावि-

श्वम्भरकुलाये एवमेवैषप्राज्ञआत्माइदंशरीरमात्मान
मनुप्रविष्टआलोमभ्यआनखेभ्यः ॥

क्षुरोधीयतेअस्मिन्नितिक्षुरधानंक्षुरकोशः तस्मिन्यथाक्षुरः अव-
हितः प्रविष्टः विश्वंविभर्तिवैश्वानराग्न्यादिरूपेणेतिविश्वंभरोग्निः तस्य
कुलायेनीडेदारुणीतियावत् । एवमेवैषपरमात्माइदंपुरोवर्तिशरीरमा-
लोमभ्यआनखेभ्यः । व्याप्तमित्यध्याहारः । व्याप्तमात्मानंजीवात्मा-
नमनुप्रविष्टः । अंतर्यामितयाअनुप्रविष्टइत्यर्थः । तादृशस्यसुषुप्त्या
धारत्वोद्गमनापादनत्वेसंभवतइतिभावः । यद्वा । इदंवाक्यंजीवशरी-
रकपरमेवव्याख्येयम् । आत्मानमिदंशरीरआत्मत्वेनाभिमन्यमान-
मिदंशरीरमालोमभ्यआनखेभ्योजीवरूपेणप्रविष्टइत्यर्थः ॥

तमेतमात्मानमेतेआत्मानोन्ववस्यन्ति ॥

एतादृशंपरमात्मानमितरेजीवाअन्ववस्यन्तिअनुवर्तन्ते । तत्रदृष्टा-
न्तमाह ॥

यथाश्रेष्ठिनंस्वाः ॥

यथाश्रेष्ठ्यवंतंस्वाः ज्ञातयःअनुवर्तन्ते ॥

तद्यथाश्रेष्ठास्वैर्भुंक्तेयथावाश्रेष्ठिनंस्वाभुंजन्तेएवमेवै-
षप्राज्ञआत्माएतैरात्मभिर्भुंक्ते ॥

यथाश्रेष्ठीस्वैः । एवंवाएतमात्मानमात्मानोन्ववस्यन्ति । यथाश्रेष्ठिनं
स्वाः । यथाकश्चित्प्रभुः भोगोपकरणभूतैः स्वैर्ज्ञातिभिः यथाभोगान्-
भुंक्ते । यथास्वाश्चबंधवः तंप्रभुमैश्वर्यादिसमग्रमनुभूयतदत्तानिवि-
त्तादीनिचोपजीव्यदृश्यन्ति । एवमेवायंपरमात्मास्वोपकरणभूतैर्जी-
वात्मभिर्लीलारसंभुंक्ते । तेचात्मानः परमात्मदत्तभोगोपकरणाः सर्वैश्व-
र्यादिविशिष्टं तमनुभूयदृष्टाभवंतीत्यर्थः । यथावास्वाः श्रेष्ठिनंभुंजन्ती
तिपाठे यथाप्रधानपुरुषः स्वकीयैर्भृत्यादिभिर्भोगसाधनान्युपहरद्भिः

भोगान्भुंक्तेयथाचभोगसाधनान्युपहरंतः प्रधानपुरुषंपालयंत्येवमित्यर्थः । “भुजोनवने १ । ३ । ३६ ॥” इतिभुजेः पालनेपरस्मैपदित्वादितिध्येयम् । ईदृशंभोक्तृत्वंजीवद्वारावापरमात्मनियोजनीयम् ॥

सयावद्धवाइंद्रएतमात्मानंनविजज्ञौतावदेनमसुरा-
अभिवभूवुःसयदाविजज्ञौअथहत्वासुरान्विजित्यसर्व-
षांदेवानांश्रैष्ठ्यंस्वाराज्यमाधिपत्यंपरीयायअथोयोवै-
वंविद्वान् सर्वान् पाप्मनोपहत्यसर्वेषांभूतानांश्रैष्ठ्यं-
स्वाराज्यमाधिपत्यंपर्येतियएवंवेदयएवंवेद ॥

इंद्रो ब्रह्मविद्याऽलाभात् प्रागसुरैः पीडितः इमां ब्रह्मविद्यां लब्ध्वा असुरहननेन विजयी सर्वदेवाधिपत्यं सर्वदेवश्रैष्ठ्यं स्वाराज्यशब्दिता कर्मवश्यत्वलक्षणं मोक्षं च प्राप । अतो न्योप्येवं वित्सर्वभूताधिपत्यं सर्वभूतश्रैष्ठ्यं पापापहतिपूर्वका कर्मवश्यत्वलक्षणस्वाराज्यशब्दितं मोक्षं च प्राप्नोतीत्यर्थः । व्यासायैस्तु सर्वान् पाप्मनोपहत्येनेनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमुक्तम् । जरादीनामपि पाप्मांतर्गतत्वात् । उक्तं हि वाक्यकारैः । “स्युः पाप्मानः कालजरा मृत्युशोकादयः संख्यातत्वात्” इति । स्वाराज्यं स्वाधीनत्वम् । अनेन सत्यसंकल्पत्वं चोक्तं भवति । तत्स्वाराज्यं संसारिभ्योऽस्य श्रैष्ठ्यरूपम् । आधिपत्यम् । अधिपतिः परमात्मा सर्वस्याधिपतिरिति श्रुतेः । तत्संबन्धि आधिपत्यं गुणाष्टकं हि ब्रह्मसंबन्धितया ब्राह्ममुच्यते “ब्राह्मेण जैमिनिः” । ४ । ४ । ५ ॥ इति । अतो ब्रह्मसंबन्धितया तत्साधर्म्यरूपं संसारिभ्यः श्रेष्ठतारूपं यत्स्वाराज्यं तदेतीति श्रुतेरर्थ इत्युक्तम् । अन्योऽपिय एतामुपनिषदं वेदसोपीदृशं फलमाप्नोतीत्यर्थः ॥

वाक्यान्वयात् । १ । ४ । १९ ॥

बृहदारण्यके चतुर्थेऽष्टके च मैत्रेयीब्राह्मणं किञ्चिद्भेदभिन्नमात्मा तम् ।
तत्र चतुर्थेऽष्टके च मैत्रेयीब्राह्मणं व्याख्यायते ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥

मित्रायाः अपत्यं मैत्रेयीतां मैत्रेयीत्यामं व्याह ॥

उद्यास्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि हंत तेऽन-
याकात्यायन्यातं करवाणीति ॥

अरे मैत्रेयि । अहमस्मात्स्थानात् गार्हस्थ्यलक्षणादाश्रमादुद्यास्य-
न्नस्मि ऊर्ध्वगंतुमिच्छन्नस्मि । हंत । तव अनया कात्यायन्यासह अंतं
युवयोः कलहशान्तये द्रव्यविभागनिर्णयं करवाणीति ॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु मद्भयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्ते-
न पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति ॥

हे भगो । संबुद्धौ “विभाषा भवत् भगवदधवतामोच्चावस्य” इति ओ-
त्वं रुत्वं विसर्गश्च । सर्वापि पृथ्वी वित्तेन पूर्णायित्वा यदि मे मम स्यात् वशं व-
दा स्यादित्यर्थः । तदा तेन वित्तेन कथं कथं चिदमृता स्यान्नु संसारान्मु-
क्ता स्यान्नु किमित्यर्थः ॥

नेति होवाच याज्ञवल्क्यः यथैवोपकरणवतां जीवितं
तथैव ते जीवितं स्यात् अमृतस्य तु नाशास्ति वित्तेन ॥

उपकरणवतां भोगसाधनवतां जीवितं सुखजीवनं यथा सिद्धयति त-
थैव ते भोगोपकरणवित्तवत्याः सुखेन जीवनं परं लभ्यते मोक्षस्य वित्ते-
न साधनेन प्राप्यता शानास्तीत्यर्थः ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहन्नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेदतदेव मे ब्रूहीति ॥

ममामृतत्वप्राप्त्यनुपायभूतेन वित्तेनाहं किं करिष्यामि भगवन् यदमृ-
तत्वप्राप्त्यनुपायं वेदतदेव मे ब्रूहीति ॥

सहोवाचयाज्ञवल्क्यः प्रियावतारेनः सतीप्रियंभाष-
सएह्यास्स्वव्याख्यास्यामितेव्याचक्षाणस्यतुमेनिदि-
ध्यासस्वेति ॥

बतेत्यनुकंपायाम् । अरेमैत्रेयि । त्वंसतीप्रियाऽनुकूलाचसतीप्रियं
मनोनुकूलंवाक्यं भाषसे।एहिआगच्छआस्स्वउपविश । तेअमृतत्वो-
पायंवक्ष्यामि। किंतु व्याचक्षाणस्यव्याख्यानंकुर्वतोममवाक्यानिअर्थ-
तोनिश्चयेनध्यातुमिच्छायद्वा व्याचक्षाणस्यतुमेमुखंनिदिध्यासस्वनि-
दिध्यासनमवलोकनम्।अवलोकयेतियावत्।इतिशब्दोवाक्यावसाने ।
एवमुक्तामैत्रेयीसावधानासतीस्वस्यश्रवणावधानंज्ञापयितुमाह ॥

ब्रवीतुमेभगवानिति ॥

स्पष्टार्थः ॥

सहोवाच ॥

नवाअरेपत्युःकामायपतिः प्रियोभवत्यात्मनस्तुका-
मायपतिःप्रियोभवति ॥

अत्रामृतत्वार्थिन्यैमैत्रेय्यै अमृतत्वसाधनदर्शनविषयतयाआत्मैव-
द्रष्टव्यइत्युपदिश्यमानआत्मापरमात्मेत्यवश्यमभ्युपेयः । “तमेवंवि-
द्भानमृतइहभवति।नान्यः पंथाअयनायविद्यते” इतितज्ज्ञानस्यैवमो-
क्षसाधनत्वावगमात् । ब्रह्मतंपरादादित्यादिनातस्यसार्वात्म्यकथ-
नात् । आत्मनोवाअरेदर्शनेनेत्यादिनातज्ज्ञानेनसार्वज्ञवेदनेनसर्वो-
पादानत्वप्रतिपादनाच्च । अस्मिन्प्रकरणेद्रष्टव्यतयोपदिश्यमानआ-
त्मापरमात्मेतिसिद्धम् । तदुपपादकस्यास्यसंदर्भस्ययथापरमात्म-
परत्वं तथार्थोवर्णनीयइतिचसिद्धम्।अतोस्यवाक्यस्यायमर्थः।नवाइ-
त्यत्रैवशब्दोवधारणे।नैवेत्यर्थः।पत्युः कामाय।कामः संकल्पः कामा-
यसंकल्पायसंकल्पंसफलीकर्तुमित्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणि

स्थानिनः" २।३।१४। इतिचतुर्थी। पत्युः प्रियत्वम्। अहमस्याः प्रियः स्यामिति पतिसंकल्पसाफल्याय न भवति पतिसंकल्पाय तन्न भवती-
तियावत् । वेदाध्ययनं सफलीकर्तुं यज्ञ इत्युक्ते वेदाध्ययनस्य यज्ञः फ-
लमिति हि सिद्धयति । एवं संकल्पसाफल्याय प्रियत्वमित्युक्ते संकल्प-
फलं प्रियत्वमिति हि सिद्धयति । ततश्चाहमस्याः प्रियः स्यामिति प-
तिसंकल्पाय तन्न पतिप्रियत्वम् । अपित्वात्मनः परमात्मनः कामा-
यसंकल्पाय प्रियो भवतीत्यर्थः । आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यवृ-
त्तत्वात् । अत्रापि कामायेत्यत्र पूर्ववच्चतुर्थी । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

नवाअरेजायायाः कामायजाया प्रिया भवत्यात्मन-
स्तुकामायजाया प्रिया भवति । नवाअरेपुत्राणां कामा-
यपुत्राः प्रिया भवंत्यात्मनस्तुकामायपुत्राः प्रिया-
भवन्ति । नवाअरेवित्तस्य कामायवित्तं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तुकामायवित्तं प्रियं भवति । नवाअरेब्रह्मणः कामा-
यब्रह्मप्रियं भवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियं भवति ॥

ब्रह्मब्राह्मण इत्यर्थः ॥

नवाअरेक्षत्रस्य कामायक्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तुका-
मायक्षत्रं प्रियं भवति ॥

क्षत्रं क्षत्रियवर्ण इत्यर्थः ॥

नवाअरेलोकानां कामायलोकाः प्रिया भवंत्यात्मन-
स्तुकामायलोकाः प्रिया भवन्ति ॥

स्वर्गाद्यालोका इत्यर्थः ॥

नवाअरेदेवानां कामायदेवाः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु-
कामायदेवाः प्रिया भवन्ति । नवाअरेभूतानां कामायभू-
तानि प्रियाणि भवंत्यात्मनस्तुकामायभूतानि प्रियाणि

भवन्ति । नवाअरेसर्वस्यकामायसर्वप्रियंभवत्यात्मन-
स्तुकामायसर्वप्रियंभवति ॥

स्पष्टोर्थः । ततः किमित्यत्राह ॥

आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्या-
सितव्यः ॥

यस्मात्पतिजायादीनांप्रियत्वंयत्संकल्पायत्तंतस्यपरमात्मनः
प्रसादायपरमात्माद्रष्टव्यः । सहिपरमात्मादर्शनेनप्रसन्नः सन्सर्वे-
षामपिवस्तूनांपतिजायादिवत् ततोधिकंवाप्रियत्वमापादयितुंश-
क्नोति नपश्योमृत्युंपश्यतिनरोगंनोतदुःखतामितिमुक्तौसर्वेषांप्रिय-
त्वश्रवणादितिभावः । अत्र स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधीतवेदः
पुरुषः प्रयोजनवदथावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयायस्वयमेवगुरुमुखा-
ध्याययुक्तार्थग्रहणरूपश्रवणेप्रवर्ततइतिश्रवणस्य प्राप्तत्वाच्छ्रो-
तव्यइत्यनुवादः । स्वात्मन्येवमेवेतियुक्तिभिः श्रुतार्थप्र-
तिष्ठापनलक्षणमननस्यश्रवणप्रतिष्ठार्थतथाप्राप्तत्वान्मंतव्यइतिचानु-
वादः । अनवरतभावनारूपध्यानमेव निदिध्यासितव्यइति विधी-
यते । उपायत्वदशाप्रभृति भगवद्ध्यानस्यानुकूलत्वसूचनाय निदि-
ध्यासितव्य इति सन्नंतपदेन निर्देशः । अत्र स्मृतिलंभेसर्व-
ग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इतिच ध्यानस्यैव मोक्षाव्यवहितहेतुत्वश्रव-
णात् “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ” इतिदर्शन-
स्यापि मोक्षाव्यवहितकारणत्वश्रवणादुभयोरप्येकार्थत्वस्य वक्तव्य-
त्वात् । दृशिधातोश्चाक्षुषज्ञानवाचितया चाक्षुषज्ञानस्य “ नचक्षुषा
गृह्यते ” इत्यचाक्षुषतयाप्रतिपन्ने ब्रह्मण्यसंभवाददर्शनशब्देनोपचाराद-
र्शनसमानाकारमतिविशदज्ञानमभिधीयते । ततश्च द्रष्टव्योनिदि-
ध्यासितव्य इत्याभ्यां दर्शनसमानाकारंध्यानं विधीयते । “ आर्षेयं-
वृणीते एकंवृणीते द्वौवृणीते त्रीन्वृणीते नचतुरोवृणीते नपंचाति-

प्रवृणीते” इत्यत्रार्थेयंवृणीते त्रीन्वृणीत” इत्याभ्यांत्रित्वविशिष्टार्थेय-
वरणविधानवदिति द्रष्टव्यम् । तस्य किंफलमित्यत्राह ॥

मैत्रेय्यात्मनो वारे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञा-
नेन इदं सर्वं विदितं भवति ॥

अत्र विज्ञानेनेति विज्ञानशब्दो निदिध्यासनपरः । आत्मावा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति स्थानमानात् ।
तस्मिन् परमात्मनि दर्शनसमानाकारध्यानविषयीकृते सति तत्प्र-
सादात्सर्वविदितं भवति अनुकूलत्वेन विदितं भवति सर्वं प्रियं
भवतीति यावत् । यद्वा निदिध्यासितव्यतयानिर्दिष्टपरमात्मनः जग-
त्कारणत्वलक्षणमाह । आत्मनोवाअर इत्यादिना उपादानोपादेययो-
रभेदात् । तस्मिन् ज्ञाते सर्वविदितं भवति । अत्र सर्वमिदमिति शब्दौ-
स्थूलावस्थचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरौ । आत्मशब्दोपि सूक्ष्मचिद्वि-
शिष्टब्रह्मपरः । अतस्तयोरभेदात् तद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्यु-
पपद्यते । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तं भवति । अत्र निदिध्यासितव्यः
इत्युक्त्यासर्वोपादानत्वकथनात् जगत्कारणत्वं सकलपरविद्यानु-
यायीति वदन्ति । ननु कथमात्मनिज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्याज्जगत-
स्तद्विन्नत्वादित्याशंक्याह ॥

ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद ॥

ब्रह्म ब्राह्मणवर्णः यस्त्वात्मनः परमात्मनोन्यत्र स्थितम् । नतुप-
रमात्मनि । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

क्षत्रं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं
परादुर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेद वेदास्तंपरादुर्योन्यत्रा-

१ अत्रव्याख्येयश्रुतौ “आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यः” इतिपाठेपि
पाठक्रमादर्थक्रमोबलीयान् । इतिन्यायात् श्रवणानन्तरमेवदर्शनस्यसंभवाच्च । अग्निहोत्रंजु-
होतियवागूपचतीतिवन्निर्देशोबोद्धव्यः ॥

त्मनोवेदान्वेद भूतानितंपरादुर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवे
द सर्वतंपरादाद्योन्यत्रात्मनः सर्ववेद ॥

स्पष्टोर्थः । ननु सर्वस्य ब्रह्माधारकतया ब्रह्मात्मकत्वेपि ब्रह्मात्म-
कस्यशरीरभूतस्य जगतः शरीरिभूतब्रह्माभिन्नत्वेन तज्ज्ञानेन तज्ज्ञा-
नासंभवमाशंक्य तस्मिन् विज्ञाते इदं सर्वं विदितमितीदं सर्वशब्दा-
भ्यामन्यैरपि शब्दैस्तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयते इत्यभिप्रेत्याह ॥

इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूता-
नीदं सर्वं विदितं भवति ॥

सर्वशरीरकं ब्रह्म विदितं भवतीत्यर्थं उपपद्यतइतिभावः । एवं
जगत्कारणविशिष्टपरमात्मोपासनां विधाय उपासनोपकरणभूत
मनः प्रभृतिकरणनियमनमाह ॥

सयथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ-
क्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा
शब्दोगृहीतः ॥

दुंदुभेरित्यनादरे षष्ठी । ग्रहणशब्दइह निरोधपरः । उपादाननि-
रोधयोर्द्वयोरपि ग्रहणशब्दवाच्यत्वात् । यथा गृहीतानि पुष्पाणि
गृहीताः श्रोतार इति । यथादुंदुभौ हन्यमाने ततो निःसरतः शब्दा-
न्ननिरोद्धं शक्नुयात् । कथं तर्हि निरुणद्धीत्यत्राह । दुंदुभेस्तुग्रहणेन
दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः । दुंदुभिनिरोधेन तदाहंतृपुरुष
निरोधेन वा शब्दानिरुद्ध्यन्ते । भेरीदंडयोरन्यतरनिरोधेन संयोगनि-
रोधद्वारा शब्दानिरुद्ध्यन्ते । एवमिन्द्रियेषु व्याप्रियमाणेषु बाह्यार्थ
ज्ञानं दुर्निरोधम् । अतो विषयापसारणेन वा इन्द्रियनिरोधेन वा पर-
मात्मसाक्षात्कारविरोधिबाह्यार्थज्ञानं निरुद्ध्यते इत्यर्थः । एव
मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य नवाह्याच्छब्दा
च्छक्नुयाद्ग्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मानस्य
वा शब्दो गृहीतः । स यथा वीणायै वाद्यमानायै नवा-
ह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावाद्यस्य वा शब्दो गृहीतः ॥

अत्र वीणाया इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । छांदसो विभक्तिव्यत्ययः ।
सामान्येनोक्तं कारणत्वं प्रपंचयति ॥

स यथाऽऽर्द्रैर्धाग्नेरभ्याहितात्पृथक् धूमाविनिश्चरन्ति ।

एधशब्द अकारांतं इंधनवाची । आर्द्रैर्धाग्निग्रहणं निमित्तोपादान-
योर्ज्ञापनार्थम् । अग्निर्हि धूमोत्पत्तौ निमित्तम् । इंधनंतदुपादानम् ।
अभ्याहितादाध्मानबीजनादिना प्रवर्तितादित्यर्थः । पृथग्विधाधूमा-
निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥

एवं वारे अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतत् ॥

महतो भूतस्य परमात्मनो निश्चसितम् । अनायासेनोद्धतमेतद्व-
क्ष्यमाणमित्यर्थः । किंतदित्यत्राह ॥

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरस इतिहासपु-
राणं विद्योपनिषदः श्लोकः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्चसितानि ॥

इतिहासो रामायणादिः । पुराणं विष्णुपुराणादि । विद्याः चतुः षष्टि
विद्याः । उपनिषदः प्रसिद्धाः । श्लोकाः स्मृतिरूपाः । सूत्राणि ब्रह्मसू-
त्रादीनि । अनुव्याख्यानानि भाष्यव्याख्यानानि । व्याख्यानानि भाष्य-

१ “चतुर्थ्यर्थे बहुलं छांदसि । २ । ३। ६२॥ ” इति सूत्रेणेति शेषः । २ इदमेधोदकस्योपस्कृ-
त इत्यत्र एधाः पक्ष्यन्तीत्यादि भाष्यनिर्देशेन शब्देन्दुशेखरेनिरूपितम् । ३ एतेषामितिहा-
सादीनां शांकरभाष्योक्तरीत्या वेदपरत्वस्वीकारे तु दयानंदिन एव विजयिनो भवेयुरिति ज्ञेयम् ।

रूपाणि । एतानि सर्वाणि भगवतो निश्चसितानि । अयत्नेन तदुद्ग-
तानीत्यर्थः । यद्यपि सूत्रस्मृतिपुराणादयो व्यासाद्युद्गता इति
पुराणेषु प्रसिद्धिः । तथापि तेषां भगवदंगत्वादद्भवन्निश्चसितोक्ति-
रूपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । अत्र वाचकशब्दसृष्टिमात्रमुक्तं षष्ठे मंत्रे-
यीब्राह्मणे तु । इष्टं हुतमाशितं पायितमित्यादिना भोग्यभोगस्थान-
भोक्तृवर्गरूपवाच्यसृष्टेरुक्तत्वात् । अनुक्तस्यान्यतो ग्राह्यत्वादत्रा-
पि वाच्यसृष्टिरुक्तेति द्रष्टव्यम् । अनेन पूर्वसामान्यतो निर्दिष्टं जगत्का-
रणत्वं विवृतं भवति । स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येत्यादिना परोपा-
सनोपकरणभूतकरणग्रामनियमनमुक्तं विशदयति ॥

स यथा सर्वा सामपांसमुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शा-
नां त्वगेकायनम् ॥

समुद्रस्यापामयनत्वं नाम तदुपादातृत्वमेव । एवं च स्पर्शाय तनत्वं
नाम तदुपादातृत्वम् । ततश्चायमर्थः । यथा समुद्रो भूयसीरपो
गृह्णाति । एवं त्वगिन्द्रियमसंख्याकान् स्पर्शविशेषान् गृह्णाति । तत-
श्च त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शविषयव्यापारा अनन्ता इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रा-
पि द्रष्टव्यम् ॥

एव ७ सर्वेषां ७ रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां गन्धा-
नां नासिकैकायनमेव ७ सर्वेषां ७ रूपाणां चक्षुरेकायन-
मेव ७ सर्वेषां ७ शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव ७ सर्वेषां ७ सं-
कल्पानां मन एकायनमेव ७ सर्वासां विद्यानां ७ हृदयमे-
कायनम् ॥

अवस्थाविशेषविशिष्टमनो हृदयमित्युच्यते ॥

एव ७ सर्वेषां कर्मणां ७ हस्तावेकायनमेव ७ सर्वेषां

मानंदानामुपस्थेकायनमेव सर्वेषां वेदानां वागेका-
यनम् ॥

स्पष्टोर्थः । ततश्चैकैकेंद्रियवृत्तिविशेषानन्ताः । ततश्चात्मसा-
क्षात्कारार्थिना एते वृत्तिविशेषानि रोद्धव्या इत्यभिप्रायः । तत-
श्च स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्येत्यनेनोक्तब्रह्मोपासनोपयोगिकरणग्राम-
नियमनं विवृतं भवति । अथ सर्वावस्थास्वपि जीवस्वरूपस्य पर-
मात्मनिष्ठतया स्वातंत्र्याभावज्ञापनाय जीववाचिशब्देन परमात्मानं
निदर्शयन्नमृतत्वोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय भूतसंवातात्मकशरीरज-
न्ममरणानुविधायिनः संसरतो जीवस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामु-
पपादयति ॥

स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविली-
येत नहास्योद्ग्रहणायैव स्यात् यतो यतस्त्वाददीतलव-
णमेव ॥

सैंधवखिल्यः लवणखंडः । खिल एव खिल्यः स्वार्थे यत् । यथा सै-
धवशकलमुदके निक्षिप्तमुदकमनुप्रविश्य लीयते एवमस्य विलीनस्य
लवणास्योद्ग्रहणायोदकात्पृथक्कृत्य गृहीतुं यथानैव कोपिशक्तः स्यात् ।
तच्चोदकं यथा यतो यतः यस्माद्यस्मात्प्रदेशान्मध्यतः पार्श्वतो वा
आददीत ततो यं लवणमेव भवति ॥

एवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानं धन-
एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ॥

१ नन्वत्र विज्ञानधन एवेत्यवधारणेन “ स यथा सैंधवधनोऽनंतरोऽवाह्यः कृत्स्नोरसधन-
एव ” इत्यन्यत्राप्युक्तत्वेन चैतरगुणदरिद्रं ज्ञानस्वरूपमेवात्मस्वरूपमिति प्रतीयते इति चेत् ।
सत्यम् । यथैतच्छ्रुतिबलेन ज्ञानस्वरूपत्वमंगीक्रियते तथापहतपाप्मत्वादिप्रतिपादकश्रुति-
बलेन तद्गुणविशिष्टत्वमप्यंगीकरणयिम् । दृष्टान्तेपिरूपत्वगुरुत्वादयो यथाप्रमाणप्रतिपन्ना-
स्तथात्रापीति न कोपि दोषः । निरूपितं चैतत् “ एवमप्युपन्यासात् । ४ । ४ । ७ ॥ ” इति सू-
त्रेश्रीभाष्येश्रीरामानुजमुनिभिः ॥

एवमेवैतन्महद्भूतमनंतमपरिच्छेद्यम् । अपारंगुणतोप्यपरिच्छेद्यम् ।
ब्रह्मविज्ञानघनएवजीवशरीरकतयाएतेभ्योभूतेभ्यउत्थायतान्येवानु-
विनश्यति । भूतेषूत्पद्यमानेषुस्वयमुत्पद्यमानस्तेषु नश्यत्सु अनु-
पश्चात्स्वयंनश्यतीत्यर्थः । देहोत्पत्तिविनाशानुविधाय्युत्पादविना-
शवान् भवति । विनाशोनामात्यंतज्ञानसंकोचःउत्पत्तिर्नामविकाश-
प्रादुर्भावः ॥

नप्रेत्यसंज्ञास्तीति ॥

प्रेत्यचरमदेहवियोगंप्राप्य मोक्षदशायांस्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञा-
नसंकोचाभावेन नसंज्ञास्ति । समित्येकीकारे । ज्ञाधातोर्ज्ञानमर्थः । तत-
श्चभूतसंघातेनैकीकृत्यज्ञानंसंज्ञाशब्दार्थः । आमोक्षंदेहात्मभ्रमोनुवर्त्त-
तइतिभावः । नचमहद्भूतमनंतमपारमितिनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मणोविज्ञा-
नघनएवैतेभ्योभूतेभ्यः समुत्थायेतिजीवत्वसंसारित्ववेदनंमुख्यमेवा-
स्तु । विज्ञानघनः जीवशरीरकइतिकुतोव्याख्यायतइतिवाच्यम् ।
निरनिष्ठोनिरवद्यइतिश्रुतिप्रतिपन्नस्य परमात्मनः संसारित्वासंभवा-
त् । मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे । “ अन्यश्चराजन्सपरस्त-
थान्यः पंचविंशकः । तत्स्थत्वादनुपश्यंतिह्येक एवेतिसाधवः ”
इति शरीरशरीरिणोर्भेदेपिशरीरांतस्थितस्यशरीरिणएकत्वादय-
मेकः पुरुषइतिव्यवहारवदंतरवस्थितिनिबंधनः प्रकाय्यैक्यविषयो-
भेदव्यवहारइत्युक्तम् । ततश्चजीवस्यपरमात्मशरीरतयातद्वाचिना-
विज्ञानघनशब्देन परमात्मनोभिधानंतद्धर्मभूतोत्पत्तिविनाशादिना
तद्धर्मत्वंचनविरुद्धमितिद्रष्टव्यम् । नचोत्थानविनाशयोः सद्धार
विशेषणत्वे आवश्यकेविज्ञानघनत्वस्यपरमात्मनि साक्षादेवसंभवात्
विज्ञानघनशब्दस्यजीववाचित्वमाश्रित्य विज्ञानघनशब्देन जीवश-
रीरकपरमात्माभिधानाश्रयणक्लेशः “ अवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः ।

१ । ४ । २१ ॥ ” इति सूत्रभाष्ये कुतोऽनुभूयत इति वाच्यम् । परमात्मनः स्वरूपेणोत्थानविनाशासंभवाज्जीवस्वरूपेणोत्थानविनाशस्य वक्तव्यत्वेन जीववाचिपदस्य कस्यचिदावश्यकत्वादप्यस्य चाभावाद्भिज्ञानघनशब्दस्य जीववाचित्वसंभवाच्च विज्ञानघनशब्देन जीवशरीरकपरमात्माभिधीयत इत्युक्तौ विरोधाभावात् ॥

साहोवाचमैत्रेयी अत्रैव मा भगवानमूमुहन्नप्रेत्य संज्ञास्तीति ॥

नप्रेत्य संज्ञास्तीति वाक्ये एवमामां अमूमुहत् । मुहेर्णौ चङ् । मोहयति स्मेत्यर्थः । विज्ञानघनशब्दितस्य ज्ञानैकाकारस्यात्मनः मुक्तौ संज्ञाभावो विरुद्ध इति मोहो मे संवृत्त इति भावः । यद्यपि संज्ञाशब्दो देहात्म्यैक्यभ्रान्तिपर इति न विरोधः । तथापि तदभिप्रायानभिज्ञानान्मुह्यन्ती मैत्रेय्येव मुक्तवतीति द्रष्टव्यम् ॥

सहोवाच न वा अरेहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अरइदं विज्ञानाय ॥

नप्रेत्य संज्ञास्तीति नाहं मोहं वचो ब्रवीमि । इदं विज्ञानघनशब्दितमहद्भूतं पूर्वं निर्दिष्टं प्रेत्यापि विज्ञानायालं ज्ञातुं पर्याप्तम् । ततश्च मुक्तावपि ज्ञानमस्ति ज्ञानिन एव सतो मुक्तस्य नप्रेत्य संज्ञास्तीति पूर्वं निर्दिष्टं संज्ञाभावो देहात्मैक्यविषयकभ्रान्त्यभावात्मेति भावः । एवं मुक्तौ देहात्मभ्रमनिवृत्तिमुक्त्वा स्वनिष्ठताभ्रमनिवृत्तिप्रतिपादयति ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति ॥

यत्र यस्यामवस्थायां द्वैतमिव भवति स्वनिष्ठतया परमात्मनः पृथगिव भवति स्वतंत्र इव भवतीति यावत् । स्वातंत्र्यस्याप्रामाणिकत्वद्योतनार्थः इवशब्दः । तदितरः इतरं जिघ्रति । तत् तदा इतरः भिन्नात्मकः

इतरंभिन्नात्मकंजिघ्रति । अत्रेतरेणेत्यध्याहार्यम् । उत्तरत्रतत्केन
कंजिघ्रेदितिदर्शनात् । इतरेणस्वतंत्रेण करणेनजिघ्रतीत्यर्थः ॥

तदितरइतरंपश्यति तदितरइतरमभिवदति तदित-
रइतरंशृणोति तदितरइतरंमनुते तदितरइतरंविजा-
नाति यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंजिघ्रेत् तत्के-
नकंपश्येत् तत्केनकमभिवदेत् तत्केनकंशृणुयात् ।
तत्केनकंमन्वीत तत्केनकंविजानीयात् ॥

यत्रयदासर्ववस्तुएकात्मकमेवाभूत्तदाकेनभिन्नात्मकेनकरणेनकं
भिन्नात्मकंजिघ्रेदित्यर्थः । इतरशब्दः सर्वत्रस्वतन्त्रवस्तुपरः । एवंसर्व-
त्रद्रष्टव्यम् । अत्रसदैकात्मकस्यजगतः कालभेदेनभिन्नाभिन्नात्मक-
त्वासंभवात् । आत्मैवाभूत् एकात्मकत्वेनज्ञातमभूदित्येवार्थः ।
यस्यात्मभेदप्रतीतिरस्ति तस्यकर्तृकर्मकरणेषुभिन्नात्मकत्वप्रती-
तिरनुवर्तते । यस्यात्मभेदप्रतीतिर्यदासर्वथानास्ति तदाविरुद्धधर्म-
वत्तयाप्रतीतिष्वपिकर्तृकर्मकरणेषुभिन्नात्मकतयाप्रतीतिः सर्वथाना-
स्तीतिपर्यवसितोर्थः । शिष्टंरूपष्टम् ॥

येनेदंसर्वविजानातितंकेनविजानीयात् ॥

येनपरमात्मना प्रसन्नेनानुगृहीतः सर्वज्ञोभवति तंपरमात्मानं
केनहेतुनाविजानीयात् ॥

विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति ॥

अत्रविज्ञातृशब्देन प्रक्रमोदितजगत्कारणत्वाक्षिप्तसार्वज्ञाश्रयः
परमात्मैवोच्यते । तादृशंविज्ञातारं सर्वज्ञंपरमात्मानंप्रक्रमोदित-
ध्यानंविना केनकेवल्यज्ञदानाद्युपायेनविजानीयात् । उक्तंचव्यासा-
यैः । परमात्मप्रसादाद्वते तस्यदुरवगमत्वपरंकेनविजानीयादितिपूर्व-
वाक्यम् । उपासनातिरिक्तकेवल्यज्ञदानाद्युपायांतरनिषेधपरंविज्ञाता-

रंकेन विजानीयादित्युत्तरवाक्यमिति । ततश्च परमात्मप्रसाद
परमात्मोपासनयोर्द्वयोरप्यावश्यकत्वं द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रति
पादितं भवति । अत्र परमात्मोपासनतत्प्रसादसाध्यापरमावगतिः
किंरूपेति चिन्तायां दर्शनसमानाकारध्यानरूपावगतिरेव प्रसादोपा-
सनसाध्यत्वेन वाक्यद्वयप्रतिपत्तेतिकेचिदूचुः । मुक्तिकालीनदेशवि-
शिष्टब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणेत्यपरे । नोभयथापि विरोधं पश्यामः ।

इति शब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ।

इति ब्रह्मसूत्रेषु प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

तदंतरप्रतिपत्तौ रंहतिसंपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-
भ्याम् । ३ । १ । १ ॥

छांदोग्ये पंचम प्रपाठके तृतीयखण्डे ॥

प्रकृतिविविक्तजीवयाथात्म्यविषयां पंचाग्निविद्यां संसृतिवैरा-
ग्याय प्रस्तौति ॥

श्वेतकेतुर्ह्यरुणेयः पंचालानां समितिमेयाय ॥

अरुणस्यापत्यमारुणिः तस्यापत्यमारुणेयः । पंचालानां जनपदा-
नां समितिं सभामाजगाम ॥

तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच ॥

जीवलस्यापत्यं जैवलिः नामतः प्रवाहणः पंचालराज उक्तवान् ॥

कुमारानुत्वा शिषत्पितेति ॥

हे कुमार त्वां तव पिता अन्वशिषत्किम् । अनु शिष्टवान् किमि-
त्यर्थः । इतर आह ॥

अनुहि भगव इति ॥

हे भगवः पूजार्ह । अनुशिष्टोस्मीति । एवमुक्तो जैवलिः पप्रच्छ ॥

वेत्थयदितोधिप्रजाः प्रयन्तीति ॥

प्रजाइतोधि इतच्छेद्यत्प्रयन्ति तज्जानीषे किम् । कर्मिणां गंतव्य
देशः कइत्यर्थः ।

इतरआह ॥

नभगवइति ॥

जानइतिशेषः । पुनः पृच्छति ॥

वेत्थयथापुनः पुनरावर्त्तन्ता ३ इति ॥

कर्मिणांपुनरावृत्तिप्रकारः कइत्यर्थः ।

इतरआह ॥

नभगवइति ॥

पुनः पृच्छति ॥

वेत्थयथासौलोकोनसंपूर्यतइति ॥

अस्माल्लोकादनवरतंगच्छद्भिः पुरुषैः कस्माद्धेतोः द्युलोकोनसं-
पूर्येतइत्यर्थः । वाजसनेयके समानप्रकरणे । वेत्थयथासौ लोकः एवं
बहुभिः पुनः प्रयद्भिः नसंपूर्यतइतिश्रवणात् । अमुष्यलोकस्याप्राप्ता
कइतितु प्रश्नस्यफलितार्थः ।

इतरआह ॥

नभगवइति ॥

पुनः पृच्छति ॥

वेत्थयथादेवयानस्यपितृयाणस्यचव्यावर्त्तनाइति ॥

देवयानपितृयाणयोर्व्यावर्त्तनेभेदकेरूपेकिंवेत्थेत्यर्थः । केनप्रका-
रेणतयोर्भेदइत्यर्थः ।

इतरआह ॥

नभगवइति ॥

पुनः पृच्छति ॥

सू० १—अधि० १] तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । (३२१)

वेत्थयथापंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवं-
तीति ॥

आपइतिभूतांतराणामप्युपलक्षणम् । भूतसूक्ष्माणि पंचम्यामाहु-
तौयेनप्रकारेण पुरुषवचसः, पुरुषइतिवचोयासांताः पुरुषवचसः ।
पुरुष शब्दाभिलप्याइत्यर्थः । कस्यपंचम्यामाहुतावित्यपेक्षायांपुरु-
षवचस्त्वभवनकर्तृतयानिर्दिष्टाः आपएवहूयमानतयासंबध्यन्ते । अ-
सन्निहितार्थांतरकल्पनेगौरवात् । ततश्चापांपंचम्यामाहुतावापः पुरु-
षवचसोभवंतीत्यर्थः । ततश्चापामेवपंचस्वप्याहुतिषु हूयमानत्वमि-
तिसिध्यतीति द्रष्टव्यम् । इतरआह ॥

नैवभगवइति ॥

रंहत्यधिकरणे । ३ । १।१ ॥ भगवताभाष्यकृताकर्मिणां गंत-
व्यदेशं पुनरावृत्तिप्रकारंदेवयानपितृयाणपथव्यावर्त्तने अमुष्यलोक-
स्याप्राप्तारंचवेत्थेति पृष्ट्वावेत्थयथापंचम्यामाहुतावापः पुरुषवच-
सोभवंतीतिप्रच्छेति भाषितम् ॥

अथनुकिमनुशिष्टोऽवोचथाः योहीमानिनविद्यात्क-
थंसोनुशिष्टोब्रवीतेति ॥

किंकस्मादनुशिष्टोस्मीत्युक्तवानसि योहीमान्यर्थजातानिन
जानीयात् सकथमनुशिष्टोस्मीतिवदेत् । यद्वाकिमनुशिष्टः कमर्थ-
मनुशिष्टइत्यर्थः ॥

स हाऽऽयस्तः पितुरर्द्धमेयाय ॥

सश्वेतकेतुः राज्ञाजैवलिना अयासितःसन्पितुरर्द्धस्थानमाजगाम ॥

त २ होवाचाननुशिष्यवावकिलमाभगवानब्रवीद-
नुत्वाशिषमिति । पंच मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्ते-
षानैकंचनाशकंविवक्तुमिति ॥

मामननुशिष्य समावर्त्तनकालेऽनुशासनीयानि सर्वाण्यननुशि-
ष्यैवत्वामन्वशिषमिति भगवान्मांप्रत्यब्रवीत् राजन्यबंधुः, मां पंचप्र-
श्नानप्राक्षीत्। तेषां मध्ये एकं च न, एकमपि प्रश्नं विवक्तुं विशिष्य वक्तुं नाश-
कं, न शक्तोस्मीति पितरमुवाचेत्यर्थः । राजन्याबंधवो यस्य स राजन्य-
बंधुः राजन्यानां बंधुरिति वा । स्वयमराजन्य इत्यर्थः । राजन्याभा-
स इति यावत् ॥

तथोवाच यथा मां त्वंतदैतानवदः तथाहमेतेषां नै-
कं च न वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं तेन वक्ष्यमिति ॥

त्वं मां प्रतितदाऽऽगमनकाले एतान्प्रश्नान्यथाऽवदः तेषां नैकं-
चनाशकं विवक्तुमिति यथोक्तवानसि तथाऽहमपि तेषां मध्ये नैक-
मप्यज्ञासिषम् । यद्यज्ञासिषंते प्रियायपुत्राय समावर्त्तनकाले कुतो
नावक्ष्यमिति ॥

सहगौतमो राज्ञोर्द्धमेयाय ॥

एवमुक्त्वा गोत्रतो गौतम आरुणिः राजस्थानमाजगाम ॥

तस्मै ह प्राप्तायाहं चकार ॥

प्राप्ताय गौतमाय राजाऽहं पूजां चकारेत्यर्थः ॥

सहततः प्रातः सभाग उदेयाय ॥

ततः प्रातःकाले राज्ञि सभागते सति उदेयाय गौतम आजगाम । यद्वा
भजनं भागः पूजा। तेन युक्तः अर्घ्यादिभिः पूज्यमानः समागत इत्यर्थः ॥

तथोवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
वृणीथा इति ॥

हे भगवन् गौतम मनुष्यवित्तसंबन्धिवरं वृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ॥

सहोवाच तवैव राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्या-
तेवाच मभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति ॥

सू० १—अधि० १] तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । (३२३)

हेराजन् मानुषं वित्तं तवैव तिष्ठतु मत्पुत्रस्य समीपे पंचप्रश्नलक्षणां
यां वाचमुक्तवानसि तामेव मे ब्रूहीति ॥

सह कृच्छ्रीवभूवतः हचिरं वसेत्याज्ञापयांचकार ॥

एवमुक्तो राजा गौतमस्याप्रत्याख्येयतां ज्ञात्वा कृच्छ्री दुःखितो ब-
भूव । तंच गौतमं विद्यार्थिचिरं वसेत्याज्ञप्तवान् ॥

तं होवाच यथामात्वं गौतमाऽवदः यथेयं न प्राकृत्वत्पु-
राविद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यै-
व प्रशासनमभूदिति ॥

हे गौतम त्वं मां यथाऽवदः तथा करिष्यामीति शेषः । इयं वक्ष्यमा-
णा विद्या पुराविद्यमानापित्वत् त्वत्तः प्राक् ब्राह्मणान्न प्राप्तवती । तस्मा-
त्सर्वेषु लोकेषु क्षत्रियजातेरेवैतद्विद्योपदेष्टृत्वम् । अतो ब्राह्मणेष्वेतद्वि-
द्याया अभावात् ब्राह्मणानामेव समीपंगमिष्यामीति बुद्धिर्न कार्या ।
चिरवासाऽऽज्ञापनमपि सोढव्यमिति भावः ॥

तस्मै होवाच ॥

चिरकालमुषितवते तस्मै राजा विद्यामुपदिदेशेत्यर्थः । वेत्थ यथा
पंचम्यामाहुतावापः इति पंचमप्रश्नप्रतिवचनस्य इतरप्रश्नप्रतिवचना-
नुकूलत्वात् प्रथमतस्तदेवाह ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्र-
श्मयो धूमः अहरर्चिः चंद्रमा अंगाराः नक्षत्राणि विष्फु-
लिङ्गाः । १ । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या
आहुतेः सोमो राजा संभवति । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्त-
स्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनि रंगाराः ह्वादुन-
यो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं

जुह्वति तस्याआहुतेर्वर्षं संभवति । पृथिवीवावगौतमा-
 ग्निस्तस्यसंवत्सरएवसमिदाकाशोधूमोरात्रिरर्चिर्दि-
 शोंगाराः अवांतरदिशोविष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्न
 ग्रौदेवावर्षंजुह्वतितस्याआहुतेरन्नं संभवति । पुरुषो
 वावगौतमाग्निस्तस्यवागेवसमित्प्राणोधूमोजिह्वार्चिश्च-
 क्षुरंगाराः श्रोत्रंविष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्रौदेवाअन्नं
 जुह्वतितस्याआहुते रेतः संभवति । योषावावगौतमाऽ-
 ग्निः तस्याउपस्थएवसमित् यदुपमंत्रयतेसधूमोयोनि-
 रर्चिर्यदंतःकरोतितेंगाराः अभिनन्दाविष्फुलिङ्गाः ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्रौदेवारेतोजुह्वतितस्याआहुतेर्गर्भः सं-
 भवति ॥

इतिपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपेष्वग्निषुपंचसुश्रद्धासोमवृष्टचन्नरे-
 तोरूपाः पंचाहुतयः प्रदर्शिताः । देवाइन्द्रियाणि । तेषांहोमकर्तृत्व-
 मिन्द्रियार्जितकर्मणांद्युलोकादिगमनहेतुत्वादितिद्रष्टव्यम् ॥

इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवन्तीति ॥

इत्युक्तप्रकारेणरेतोरूपायांपंचम्यामाहुतावप्लब्धितानिभूतसू-
 क्ष्माणिपुरुषशब्दाभिलपनीयानिभवन्तीत्यर्थः । इतिशब्दः पंचमप्र-
 श्रप्रतिवचनसमाप्तिद्योतनार्थः ॥

सउल्बावृतोगर्भोदशवामासानंतःशयित्वायावद्वा-
 थजायतेसजांतोयावदायुषंजीवति । तंप्रेतंदिष्टमितोग्र-
 यएवहरंतियतएवेतोयतःसंभूतोभवति ॥

सगर्भउल्बेनजरायुणावेष्टितः सन्नदशमासान्वा यावद्वा नववाएका-
 दशवाद्वादशवा मातुःकुक्षौशयित्वा अथानंतरंजायते जातश्चयाव-

दायुषं जीवति । आयुरवसान एव तं प्रेतं पुरुषं दिष्टं परलोकाय निर्दिष्टम् । यद्वा दिष्टं कर्मानुसृत्य यतोद्युलोकपर्जन्याद्यग्नेरिहागतः । यतश्च योषिद्रूपाग्नेरुत्पन्नः । तस्मा अग्नय एव देवा हरन्ति । ततश्च द्युपर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषित्सु पुनरप्येवं भ्रमतीत्यर्थः । अयं चोपन्यासो वैराग्य हेतोः । कष्टे हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलितस्य गर्भस्योल्बाशुचिपटावृतस्य शुक्रशोणितबीजस्य मातुरक्षितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धवीर्यबलशक्तितेजःप्रज्ञाचेष्टस्य बहुकालं शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिः । कर्मणोपात्तं यावदायुस्तावदेव जीवनं पुनरपि वटीयंत्रकुंडिकान्यायेन आरोहणवरोहणलक्षणं भ्रमणं श्रूयमाणं वैराग्यमापादयति । अत एतदुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

वेत्थयथा देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना इति चतुर्थं प्रश्नं प्रतिवक्ति ॥

तद्य इत्थं विदुर्ये चे मेरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ॥

प्राक्प्रस्तुतस्य संसरतो जीवस्य स्वरूपं तदित्यनेन परामृश्यते । तत्प्रत्यगात्मस्वरूपं ये इत्थमुक्तप्रकारेण द्युपर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषित्सु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतःशरीरकतया देहादिविलक्षणतया प्रकृतिविविक्ततया च ये विदुरित्यर्थः । अत्र ब्रह्मात्मकतया चेत्यपि योजनीयम् । भाष्यकृता “अप्रतीकालंबनात् ० । ४ । ३ । १४ ॥” इति सूत्रे पंचाग्निविदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणादर्चिरादिनागतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च, अत एव तत्र तु न्यायात् प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मत्वानुसंधानं सिद्धमिति भाषितम् । ये चे मेऽरण्ये स्थित्वा श्रद्धां पुरस्कृत्य तपःशब्दितं ब्रह्मोपासत इत्यर्थः । वाजसनेयके समानप्रकरणे “श्रद्धासत्यमुपासते” इति श्रवणात् सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात् तपः शब्दोऽपि ब्रह्मपरः ॥ “अनियमः सर्वै-

षाम्० । ३ । ३ । ३२॥ ” इत्यधिकरणे भगवताभाष्यकृता तद्यइ-
 त्थंविदुर्यएवमेतद्विदुरितिपंचाग्निविद्यानिष्ठान्येचेमइत्यादिना श्रद्धा-
 पूर्वकं ब्रह्मोपासीनांश्चोद्दिश्याच्चिरादिकागतिरुपदिश्यते । सत्यंज्ञान-
 मनंतंब्रह्मसत्यंत्वेवविजिज्ञासितव्यमितिसत्यशब्दश्च ब्रह्मणिप्रसिद्ध-
 इतिभाषितम् । उक्तंचव्यासैः “ परमंयोमहत्तपः ” इत्यादिषु तपः-
 शब्दस्य ब्रह्मपरत्वंदृष्टमिति । वाजसनेयकेश्रद्धांसत्यमिति श्रद्धा-
 शब्दस्यद्वितीयांतत्वश्रवणादिहापिश्रद्धाशब्दोद्वितीयांतः । छांदस-
 त्वात्सुपांसुलुगिति सुपोलुक । ततश्च पुरस्कृत्येत्यध्याहारः । श्रद्धां
 पुरस्कृत्य ब्रह्मोपासतइत्यर्थः । इतिस्त्वविवक्षितः । अथवैव-
 कारोत्राध्याहर्त्तव्यः । ब्रह्मेत्येवोपासतइत्यर्थः । ततश्चाब्रह्मोपा-
 सनव्यावृत्तिफलकोयमितिशब्दोद्विष्टव्यः । यद्वा श्रद्धातपःशब्दयोः
 प्रसिद्धएवार्थः । श्रद्धातपःपरायणानां च ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वमर्थ-
 सिद्धम् । ततश्चब्रह्मविद्यानिष्ठाइत्यर्थः फलति । अयंचार्थस्त-
 दप्यविरुद्धं ना (अ) र्थत्वादपि शाब्दत्वंसंभवद्युक्ततममिति वदतां
 व्यासार्थाणामनुमतएव ॥

तेच्चिषमभि संभवंत्यच्चिषोहरन्ह आपूर्यमाणपक्ष-
 मापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेःतिमासांस्तान्मासेभ्यः
 संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो-
 विद्युतम् । तत्पुरुषोऽमानवः सएनान् ब्रह्मगमयति ॥

अत्रार्चिरादिशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापराः । तत्पुरुषोवैद्यु-
 तपुरुषः अमानवः असंसारी ब्रह्मलोकादागत्यब्रह्मलोकं प्रापयती-
 त्यर्थः । अमानवः सएत्यब्रह्मलोकान् गमयतीति श्रुत्यंतरेश्रवणात् ॥

एषदेवयानः पंथाइति ॥

स्पष्टार्थः ॥

सू० १—अधि० १] तदनन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । (३२७)

अथय इमे ग्रामे इष्टापूर्त्तं दत्तमित्युपासते ते धूम-
मभिसंभवन्ति ॥

येपुरुषाः ग्रामएवस्थित्वेष्टयागादि, पूर्त्तंखातादि, दत्तं दानम्, इति
शब्दस्तज्जातीयोपवासादिकर्म्मन्तरपरः।यागदानहोमादीनि कर्माणि
येऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । उक्तप्रकारेणानुतिष्ठन्तीत्यर्थ इतिव्यासार्यव-
चनस्याप्ययमेवार्थः । श्रुतौ पूर्वमनुष्ठानप्रकारानुक्तेः । यद्वा श्रद्धा-
पूर्वकत्वरूपोक्तप्रकारवाची इतिशब्दः । तेधूममभिसंभवन्तीत्यर्थः ॥

धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणै
ति मासांस्तान् ॥

अत्रापि धूमादिशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतापराः । दक्षिणांदिश-
मादित्य एति “ दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥ ” इत्याजंतोयं
शब्दः । तान्दक्षिणायनमासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः ॥

नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥

एतेकेवलेष्टादिकारिणः दक्षिणायनमासान् प्राप्यापि विद्वांस
इवनसंवत्सरं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

पुनः किंप्राप्नुवन्तीत्यत्राह ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशा-
च्चंद्रमसम् ॥

स्पष्टोर्थः।वेत्थयदितोधिप्रजाःप्रयन्तीतिप्रथमःप्रश्नःप्रत्युक्तोभवति ॥

एषसोमोराजा ॥

अत्रैषइत्यनेन नाभिसंभाव्यश्चंद्रमाः परामृश्यते । तस्यसोमराज
भावोपदेशस्य व्यर्थत्वात् । अपित्विष्टादिकारी अभिसंभवितापरा-
मृश्यते । तस्याआहुतेः सोमोराजासंभवतीति पंचाग्निविद्यावाक्या-
नुसारात् । स्वर्गभोगयोग्यदिव्यदेहयुक्तोभवतीत्यर्थः ॥

तद्देवानामन्नंतं देवाभक्षयंति ॥

इष्टादिकारिणामाजानसिद्धदेवकिंकरत्वादन्नत्वभक्षयत्ववादः ।
सूत्रितंच “ भाक्तवानात्मवित्त्वात्० । ३ । १ । ७ ॥ ” इति ॥

तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ॥

संपतत्यनेनसंपातः कर्मशेषः । यावत्कर्मशेषमुषित्वेत्यर्थः ।
यावच्छब्दः साकल्यार्थः । साकल्यंच फलप्रदानयुक्तकर्मविशेष-
विषयम् । नतुसर्वकर्मविषयम् ॥

वेत्थयथापुनरावर्त्ततइतिद्वितीयंप्रश्नप्रतिवक्ति ॥

अथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्ततेयथेतम् ॥

अथानंतरमेतमेव धूमादिमार्गं यथेतंयथागतंपुनर्निवर्त्तते । धूम
रात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशक्रमेणारोहणात्तेनैवक्र-
मेणावरोहणे प्राप्ते तत्रविशेषमाह ॥

आकाशमाकाशाद्रायुम् ॥

यथाकाशाच्चंद्रमभिसंभवंत्येवंचंद्रमसआकाशमभिसंभवन्ति ।
आरोहणावरोहणयोराकाशाभिसंभवस्त्वविशिष्टइतिभावः ॥ आ-
काशाद्रायुमभिसंभवतीतिशेषः । वायुर्भूत्वाधूमोभवतीत्युत्तरत्र श्र-
वणादत्राप्यवरोहन्नाकाशोभवतिवायुर्भवतीत्येवार्थः । अवरोहताचा-
काशादिभवनं न तत्तच्छरीरकत्वम् । सर्गादिकालमारभ्याऽऽप्रलयमा-
काशाद्यभिमानिदेवतानामन्यासांकुप्तानांसत्त्वेनप्रतिक्षणमवरोहता-
माकाशाद्यभिमानिदेवतात्वानुपपत्तेस्तत्सादृश्यमेवार्थः । या आप-
श्चंद्रमंडलेशरीरमारब्धवत्यस्तासां कर्मक्षये द्रवीभूतानामाकाशग-
तानां भेदकाकारप्रहाणेनाकाशसादृश्ये तदुपश्लिष्टाजीवाअप्याका-
शसमा इत्युच्यन्ते । ताश्चापः इतश्चासुतश्चनीयमाना वायुसमाभवं-

सू० १-अधि० १] तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । (३२९)

ति । ततश्चतत्संश्लिष्टोजीवोपि वायुर्भवतीत्युच्यते । एवमुत्तरत्रा-
पिद्रष्टव्यम् ॥

वायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाभ्रंभवत्यभ्रंभूत्वा-
मेघोभवति ॥

अपोविभर्तीत्यब्ध्रम् । मूलविभुजादित्वात्कः । मिह सेचनइति-
धातोः पचाद्यच्प्रत्यये न्यंकादित्वात्कुत्वेमेघइति । ततश्चाब्ध्रशब्देन
जलधारणावस्थ उच्यते । मेघशब्देनवर्षोन्मुखावस्थ उच्यते । एवमे-
वभेदोव्यासायैरुक्तः ॥

मेघोभूत्वाप्रवर्षति ॥

मेघसंश्लिष्टोभूत्वा वर्षधारारूपेणभूमौपततीतिफलितार्थः ॥

तद्ब्रवीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलमाषादितिजायंते

वर्षसंश्लिष्टभूतसूक्ष्मपरिष्वक्ताजीवा ब्रवीहियवादिरूपेण जायंते ।
अत्रतेनरूपेणजननं नाम न स्थावरभावप्रतिपत्तिः । स्थावरत्वप्राप्ति-
हेतुभूतकर्मणामिहाकीर्तनात् । किंतुजीवांतराधिष्ठितेषुब्रीह्यादिषु
संश्लेषमात्रम् । सूत्रितंच “ अन्याधिष्ठितेपूर्ववदभिलापात् । ३ । १ ।
२४ ॥ ” इति ॥

अतोवैखलुदुर्निष्प्रपतरम् ॥

अतः स्थावरादिभावादतिचिरेणनिर्गमनंभवति । अत्रखलंताद्
दुर्निष्प्रपतशब्दादातिशयनिकेतरप्प्रत्ययेछांदसेतशब्दलोपेदुर्निष्प्र
पतरमिति रूपम् । ततश्चातिशयस्य प्रतियोग्याकांक्षायां प्राग-
नुक्रांताकाशादीनां बुद्धौसन्निधानात्तेषामेवप्रतियोगित्वेनान्वयःस्या-
त् । ततश्चब्रीह्यादिष्वाकाशाद्यपेक्षया चिरावस्थानोक्त्याऽऽका-
शादिष्ववस्थानस्य तदपेक्षयाल्पकालत्वंपर्यवस्यति । उक्तंचभग-
वताभाष्यकृताछांदसस्तशब्दलोपः दुर्निष्प्रपतरं दुःखनिष्क्रमणत-

रमित्यर्थ इति । नच “ तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ ।
 ७० ॥ ” इतिखलो भावकर्ममात्रविषयत्वात् पतेश्चाकर्मकत्वेन-
 भावार्थस्यैवपरिशिष्टत्वात् तत्रचभावार्थस्यप्रकर्षाभावात्तरपोदौ
 र्लभ्यमितिशङ्क्यम् । शिश्येतरामित्यादिप्रयोगादभावार्थेपि प्रकर्षसं-
 भवात् कर्त्रर्थपचाद्यजन्तात्तरपः संभवाच्च भाष्यस्यनानुपपत्तिः।यद्वा,
 आतोयुच्।३।३।१२८॥छन्दसिगत्यर्थेभ्यः।३।३।१२९॥इतिच्छन्दसि-
 विशेषविहितखलर्थयुजन्तएवायंशब्दः । रेफरूपवर्णविकारःछांदसः ॥
 नन्वस्यतरप्प्रत्ययत्वाभावेपूर्वनिर्दिष्टाकाशादिभ्योतिशयस्तेष्वचि-
 रावस्थानंवाकथंसिध्येदितिचेन्न ॥ वैशब्दस्यावधारणार्थतयाऽतः
 शब्दितब्रीह्यादिभावादेवचिरनिष्क्रमणे कथिते ततः पूर्वनिर्दिष्टेभ्य
 आकाशादिभ्योचिरान्निष्क्रमणंसिद्धयति।तशब्दलोपश्छांदसइतिभा-
 ष्यस्यापि वर्णलोपेनवा वर्णविकारेणवा यथाकथंचित्साधुत्वंसमर्थनी-
 यमित्यत्रतात्पर्यम् । ब्रीह्यादयोहिगिरितटादुदक्स्रोतसोह्यमानान-
 दींप्राप्नुवंति । ततः समुद्रम् । ततोमकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेप्यन्यैः ।
 तत्रैवचमकरेणसहसमुद्रेविलीनाः समुद्रांभोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्व-
 र्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातलेवाहम्यैवापतितास्तिष्ठन्ति । कदाचिद्व्या-
 लमृगादिपीताभक्षिताश्चान्यैः । तेप्यन्यैरित्येवंप्रकाराः परिवर्तेरन् ।
 ततोदुर्निष्क्रमणत्वम् ॥

योयोह्यन्नमत्तियोरेतः सिंचतितद्भूयएवभवति ॥

अत्रस इत्यध्याहारः । सः ब्रीह्यादिसंश्लिष्टोवरोहन् जीवः यो-
 न्नमत्तियोरेतः सिंचति पश्चात्तद्भवति । आकाशादिभाववद्रेतस्सि-
 ग्भावोप्यौपचारिकः । रेतःसिग्योगीभवतीत्यर्थः । एवमेवव्यासायै-
 रुक्तम् ॥

तद्यद्दहरमणीयचरणाअभ्याशो ह यत्तेरमणीयांयो-

सू० १-अधि० १] तदनन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । (३३१)

निमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिंवाक्षत्रिययोनिंवावैश्ययोनि-
वा । अथयद्वहकपूयचरणा अभ्याशोहयत्तेकपूयांयोनि-
मापद्येरन्श्वयोनिंवासूकरयोनिंवाचण्डालयोनिंवा ॥

तत्तेषुयेऽभ्याशोभ्यागन्तारः । अभ्याङ्पूर्वादशेर्धातोः क्बिन्ताद्बहु-
वचनांतोयंशब्दः । हेतिप्रसिद्धौ । यद्यदारमणीयचरणाः चर्यतइतिच-
रणंकर्म रमणीयकर्माणः । भुक्तशिष्टपरिपक्वसुकृतकर्मयुक्ताभवंती-
त्यर्थः । अत्रयदाशब्दानुरोधात् तदेत्यप्यध्याहर्तव्यम् । शिष्टंरूपष्टम् ।
कपूयचरणाः कुत्सितचरणाइत्यर्थः । भुक्तशिष्टकर्मनुसारिजन्मप्राप्नुवं-
तीत्यर्थः । यथासौलोकोनसंपूर्यता ३ इतितृतीयंप्रश्नंप्रतिवक्ति ॥

अथैतयोः पथोर्नैकतरेणचतानीमानिभुद्राण्यसकृ-
दावतीनि भूतानिभवन्ति । जायस्वम्रियस्वेत्येतत्तृतीय-
स्थानं तेनासौलोकोनसंपूर्यते ॥

अथशब्दः प्रतिवचनांतरोपक्रमेवर्तते । यानिभूतान्युक्तयोर्देवया-
नपितृयाणयोर्मध्येकतरेणयेनकेनापि मार्गेणनगच्छंतिनागच्छंतिच
तानीमानिभूतानिभुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावतीनिसन्ति
जायस्वम्रियस्वेतिभवन्ति । पुनःपुनर्जायन्तेम्रियन्तइत्यर्थः । सक्तू-
न्पिबधानाःखादेत्ययमभ्यवहरतीत्यस्यपुनःपुनःपिबतिपुनःपुनःखाद-
तीत्यर्थः तद्वत् । “क्रियासमभिहारेलोद्दलोढोहिस्वौवाचत-
ध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥” इतिपौनःपुन्यलक्षणक्रियासमभिहारे
लोद्दतध्वमोर्हिस्वादेशविधानाज्जायस्वम्रियस्वेतिरूपम् । “यथावि-
ध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥” “समुच्चयेसामान्य-
वचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥” इतिभवन्तीतिसामान्यशब्दस्यानु-
प्रयोगः । उक्तंचव्यासार्थैः पुरीमवस्कंदलुनीहिनंदनंमुषाणरत्नानि-
हरामरांगनाइतिवदिति ॥

इत्येतत्तृतीयंस्थानम् ॥

अत्रैतच्छब्देन जायस्वम्रियस्वेति भूतानिभवंतीति प्रथमांत-
शब्देन प्रधानतयानिर्दिष्टाः पापकर्माणः परामृश्यन्ते । सर्वनाम्नांपूर्व-
निर्दिष्टप्रधानपरामर्शित्वात् । स्थानशब्दाभिप्रायेणैकवचनम् ।
पूर्वनिर्दिष्टद्युलोकब्रह्मलोकापेक्षया क्षुद्रजंतुभवनादिलक्षणस्थानस्य
तृतीयत्वात्तत्स्थानसंबंधात् पापकर्माणः तृतीयस्थानमित्युच्यन्ते ॥

तेनासौलोकोनसंपूर्यते ॥

तेनतृतीयस्थानशब्दिंतेन पापकर्म्मणाऽसौद्युलोकोनसंपूर्यते
नप्राप्यत इत्यर्थः । अत्रैतत्तृतीयंस्थानमित्येतच्छब्देनपूर्वनिर्दि-
ष्टः पौनःपुन्येन जननमरणादिभवनलक्षणोधात्वर्थएव परामृश्य-
ते । तस्यैव तृतीयस्थानत्वम् । ततश्चैतस्य तृतीयस्य स्थानस्य
सद्भावादत्रैतत्स्थाने जीवानांप्रायेणप्रचाराद्द्युलोकगंतूणामल्पत्वाद्
द्युलोकोनसंपूर्यतइत्युक्तावपि भाष्यस्य नविरोधः । अतएवद्यु-
लोकारोहावरोहाभावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादिति भाषितमिति-
द्रष्टव्यम् ॥

तस्माज्जुगुप्सेत ॥

यस्मात्संसारिणां गतिरुक्तरीत्याकष्टतरातस्मात्संसाराज्जुगुप्से-
तमाभून्मेएवंविधसंसारमहोदधौ घोरेपातइति निंदेत् । मुक्तिफलकपं-
चाग्निविद्यायाः फलांतरमप्याह ॥

तदेष श्लोकः ॥

तच्छब्दः प्रसिद्धपरः । एषवक्ष्यमाणः श्लोकइत्यर्थः ॥

स्तेनोहिरण्यस्य सुरापिवंश्चगुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्म
हाच । एतेपतंतिचत्वारःपंचमश्चाचरंस्तैरिति ॥

तैराचरंस्तेनादिभिश्चतुर्भिर्विद्यायोनि संबंधमाचरन्नित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथहयएतानेवंपंचाग्नीन्वेदनसहतैरप्याचरन्पाप्मनालिप्यते ॥

स्पष्टोर्थः । विद्याविषयकज्ञानफलमाह ॥

शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥

स्पष्टोर्थः ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतिततो ब्रवीति च भूयः । ३ । २ । २१

बृहदारण्यके चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणारंभे ॥

देवावब्रह्मणोरूपे । मूर्त्तं चामूर्त्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च । यच्च सच्चत्यच्च ॥

ब्रह्मणो द्वेशरीरे । वावशब्दः प्रसिद्धौ । मूर्त्तं कठिनम् । अमूर्त्तं मकठिनम् । मर्त्यं च मरणधर्मि मनश्चरमित्यर्थः । अमृतं तदितरत् स्थितम् । अव्यापकम् । यद्व्यापकम् । एति गच्छति सर्वानिति यद्व्यापकमित्यर्थः । सत्प्रत्यक्षोपलभ्यम् । त्यक्तदितरत् ॥

तदेन्मूर्त्तम् । यदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥

वाय्वंतरिक्षव्यतिरिक्तं पृथिव्यप्तेजोलक्षणं त्रयमपि कठिनत्वविनश्चरत्वाव्यापकत्वप्रत्यक्षोपलभ्यत्वरूपधर्मयुक्ततया मूर्त्तमर्त्यं स्थितसच्छब्दवाच्यमित्यर्थः ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतः एषरसः येष तपति सतो ह्येषरसः ॥

येष तपति मंडलरूपेणेत्यर्थः । आदित्यमंडलं सच्छब्दितस्य तेजोबन्नस्य रस इत्यर्थः । तेजोबन्नवन्मंडलस्य प्रत्यक्षोपलभ्यमा-

नत्वात् । आदित्यमंडले मूर्त्तत्वादिचतुष्टययुक्तो तेजोबन्नरसत्वबुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥

अथ मूर्त्तवायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत् तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्यत्यस्यै परसो यएतस्मिन्मंडले पुरुषस्त्यस्यह्येपरसइत्यधि दैवतम् ॥

अमूर्त्तत्वामृतत्वयत्त्वत्यत्त्वलक्षणधर्मचतुष्टयाश्रयवाय्वन्तरिक्षर- सत्वबुद्धिरादित्यमंडलस्थपुरुषेकर्त्तव्येत्यर्थः ॥

एवमधिदैवतमुपासनाप्रकारमुक्त्वा अध्यात्ममूर्त्तामूर्त्तरसोपास- नचिंताप्रकारमाह ॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तयदन्यत् प्राणाच्चयश्चाय मंतरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत्सत् । तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतः । एपरसो यच्चक्षुः सतोह्येपरसः । अथामूर्त्त प्राणश्चयश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतदमृतमेतद्यदे- तत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्ययतएतस्य त्यस्य ह्येपरसोयोयंदक्षिणेक्षन्पुरुषस्त्यस्यह्येपरसः ॥

प्राणहार्द्वाकाशव्यतिरिक्तं शरीरांतर्वर्त्तिमूर्त्तत्वादिधर्मचतुष्टया- धारभूतं यत् तस्यचक्षुरेवरसः । अमूर्त्तत्वादिचतुष्टयाश्रय प्राणहार्द्वाकाशयोर्दक्षिणाक्षिस्थपुरुषः परमात्मारसइत्यर्थः ॥ नन्वहि कुंडला । ३ । २ । २६ ॥ ऽधिकरणभाष्ये मूर्त्तामूर्त्तस्याचित्प्रपंच- स्यब्रह्मणोरूपत्वं द्वेवावब्रह्मणोरूपइत्यादिनोपदिश्यतइत्युक्तम् । तद्व्याचक्षाणैर्व्यासायैरचिदात्मकप्रपंचकथनेनचित्प्रपंचोपिकथितः स्यादित्यर्थः । नत्वन्ययोगव्यवच्छेदः । संगत्युपयोगित्वेनाचित्प्र-

पंचमात्रोपादानंकृतमिति भाष्यस्थमचित्प्रपंचपदं चित्प्रपंचस्याप्यु-
पलक्षणमिति व्याख्यातम् ॥ नचास्मिच्छ्रुतिसंदर्भेचित्प्रपंचसमर्पकं
किमपि पदं दृश्यत इति चेन्न ॥ वाय्वंतरिक्षादिशब्दानामचित्संसृष्ट-
चित्परत्वोपपत्त्याचित्प्रपंचस्याप्युपादानसंभवेन चेतनाचेतनप्रपंच-
स्य देवावब्रह्मणोरूपे इत्यादिना ब्रह्मशरीरत्वप्रतिपादनादिति ध्येयम् ॥

तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वा सो यथा-
पांड्वा विकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं य-
थाऽसकृद्विद्युत्तम् ॥

कौसुमं वासः कंबलशक्रगोपकृम्यग्निज्वालां भोजैककालीनानेक-
विद्युत्सदृशं रूपमस्य भवतीत्यर्थः । विद्युत्तं भावे निष्ठा । युगपत् प्रवृ-
त्तविद्योतनमित्यर्थः ॥

सकृद्विद्युत्तेव ह वास्य श्रीर्भवतिय एवं वेद ॥

युगपत्प्रवृत्तविद्युदिवा स्य श्रीः प्रकाशमाना भवति य एवं वेदेत्य-
र्थः । देवावब्रह्मणोरूपे इति मूर्त्तामूर्त्तात्मकरूपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत-
त्प्रयुक्तेयत्तालक्षणपरिच्छेदरूपप्रकारवत्त्वं प्रसक्तं प्रतिषेधति ॥

अथात आदेशो नेति नेति ॥

आदेश उपदेश इत्यर्थः । क्रियत इति शेषः । अथातः शब्दौ वाक्यां-
तरोपक्रमार्थौ । इति शब्द इयत्तालक्षणप्रकारवचनः । नैवं नैव मि-
त्यर्थः । मूर्त्तामूर्त्तात्मकद्वयवत्त्वप्रयुक्तेयत्तालक्षणप्रकारयुक्तौ नेत्यर्थः ।
इयत्तायानेति नेतीति वीप्साऽऽत्यंतिकाभावद्योतनार्थानेति नेतीतीय-
त्तानि पेध एव न पूर्वोक्तप्रकारनिषेध इत्यभिप्रायेणाह ॥

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति ॥

इति नेतीयत्तारहितं यद्ब्रह्म प्रतिपादितं तस्मादेतस्मादन्यद्ब्रह्म तु परं न
ह्यस्ति । ब्रह्मणोन्यत्स्वरूपतो गुणतश्च परमुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नत्व-

न्यमात्रस्यनिषेधः । तथाहिसत्यन्यत्परमितिपदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः ।
तदेवोपपादयति ॥

“अथनामधेयंसत्यस्यसत्यंप्राणवैसत्यंतेषामेषस-
त्यम्” ॥ इति ।

प्रकृतिवत्स्वरूपविकाररहिततयासत्यशब्दवाच्येभ्यः प्राण-
शब्दनिर्दिष्टचेतनेभ्योपिकदाचिदपिज्ञानादिसंकोचाभावात्परमात्म-
सत्यंनिर्विकारमित्यर्थः ॥

अन्यथात्वंशब्दादितिचेन्नाविशेषात् । ३ । ३ । ६ ॥

छान्दोग्येप्रथमप्रपाठकारम्भेब्रह्मविद्यौपयिकंकर्माङ्गविषयमादा-
बुपासनमुपदिश्यते ॥

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

उद्गीथभक्त्यवयवभूतम् ओमित्येतदक्षरमुपासीतित्यर्थः । उद्गीथावय-
वओंकारेउद्गीथशब्दस्यलक्षणा । स्वयमेवश्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्द-
प्रतिपाद्यत्वेहेतुमाह ।

ओमित्युद्गायति ॥

लोकेओमितिह्यारभ्यैवोद्गायति । अतउद्गीथावयवत्वादुद्गीथशब्द-
प्रतिपाद्यत्वं युक्तमित्यर्थः ॥

तस्योपव्याख्यानम् ॥

तस्याक्षरस्यैवमुपासनमेवंविभूतिरेवंफलमित्यादिकथनमुपव्या-
ख्यानंक्रियतइतिशेषः ॥

एषांभूतानांपृथिवीरसः ॥

एषांस्थावरजंगमात्मकभूतानांपृथिवीरसः परायणम् । पृथिव्याधा-
रकत्वादितिभावः ॥

पृथिव्याआपोरसः ॥

तस्याजलप्रकृतिकत्वादितिभावः

अपामोषधयोरसः ॥

तत्परिणामत्वादितिभावः ॥

ओषधीनांपुरुषोरसः ॥

अन्नपरिणामत्वाच्छरीरस्येतिभावः ॥

पुरुषस्यवाग्रसः ॥

वाचोत्युपकारकत्वादितिभावः ॥

वाचऋग्रसः ॥

ऋचांगंभीरार्थत्वादितिभावः ॥

ऋचः सामरसः ॥

गीतिसारत्वात्साम्नामितिभावः ॥

साम्नउद्गीथोरसः ॥

श्राव्यत्वात्सारइत्यर्थः । अत्रोद्गीथशब्देनोद्गीथावयवओंकारउच्यते ॥

सएषरसानांरसतमः परमः ॥

सएषओंकारः भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयितरसः ॥

पराद्धर्चोष्टमोयदुद्गीथः ॥

पराद्धर्चः परस्यब्रह्मणोर्ध्वस्थानमर्हतीतिपराद्धर्चः । “छंदसिच।५।१।
६७ ॥” इतियत् । ब्रह्मवदोंकारस्याप्युपास्यत्वादितिभावः । अष्टमो-
यमुद्गीथः पृथिव्याआपो रसइति परिगणनायामष्टमइत्यर्थः । यदुद्गी-
थः यउद्गीथइत्यर्थः । वाचः ऋग्रस ऋचः सामरसः साम्नः उद्गीथो-
रसइति ऋक्सामोद्गीथानांप्रस्तुतत्वात्तान्विमृशतिविचारयतीत्यर्थः ॥

“कतमाकतमर्क ॥” इति ॥

वीप्साऽऽदरार्था । काऋगित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥

कतमत्कतमत्साम कतमःकतमउद्गीथइतिविमृ-
ष्टंभवति ॥

विमर्शःपूर्वैःकृतोभवतीत्यर्थः । विमर्शान्निष्पन्नमर्थमाह ॥

वागेवर्कप्राणःसामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ॥
स्पष्टोर्थः ॥

तद्वाएतन्मिथुनंयद्वाक्चप्राणश्च ॥

स्त्रीलिंगशब्दवाच्यतयावाचःस्त्रीत्वं, प्राणस्यपुंल्लिंगशब्दवाच्यत-
यापुंस्त्वमितिभावः ॥

ऋक्चसामचतदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरेसं-
सृज्यते ॥

वाक्प्राणयोर्मिथुनत्वेन तदभिन्नत्वेनऋक्सामयोरपि मिथुनत्वाद्-
ऋक्सामात्मकंतदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे उद्गीथावयवभूतेसं-
सृज्यते । उद्गीथस्य ऋगारूढसामभक्तिरूपत्वेन ऋक्सामरूपत-
योद्गीथावयवप्रणवस्यऋक्सामाभ्यांसंसृष्टत्वात् तदात्मकमिथुनेनसं-
सृष्टत्वमित्यर्थः । वाक्प्राणात्मकमिथुनाध्यासविशिष्टऋक्सामसंसृ-
ष्टतयोद्गीथावयवप्रणवोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

यदावैमिथुनौसमागच्छत आपयतोवैतावन्योन्यस्य-
कामम् ॥

यदादंपतीमिथुनीभूतौ ग्राम्यधर्मायसंसृज्येयातांतदान्योन्यका-
मप्रापकत्वंप्रसिद्धमित्यर्थः । मिथुनावितिपुंस्त्वद्विवचनेछांदसे । तत-
श्चौंकारोपिस्वात्मसंसृष्टमिथुनेनयजमानस्यकामप्रापकइतिभावः ।
तदुपासकोप्युद्गातास्वोपास्यौंकारवद् यजमानकामप्रापकइत्याह ॥

आपयिताहवैकामानांभवतियएतदेवंविद्वानक्षर-
मुद्गीथमुपास्ते ॥

कामात्यादिविशिष्टोद्गीथावयवोपासनस्य यजमानगतकामातिरे-
व फलमित्यर्थः ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् ॥

ओंकारोऽनुज्ञाक्षरमित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥

यद्विकिञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह ॥

लोके ह्यनुज्ञां प्रयच्छन्पुरुष ओमित्यनुजानाति ॥

एष उ एव समृद्धिः यदनुज्ञा ॥

उशब्दः प्रसिद्धौ । लोके समृद्धौ हि ओमित्यनुज्ञां प्रयच्छति । अतो-
नुज्ञारूपस्योङ्कारस्य समृद्धिमूलकत्वादनुज्ञारूपोङ्कार एव समृद्धि-
रित्यर्थः । एवं समृद्धिगुणविशिष्टोङ्कारोपासनस्य फलमाह ॥

समर्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमु-
द्गीथमुपास्ते ॥

यजमानस्य कामसमृद्धिं करोतीत्यर्थः । उपास्य मोंकारं प्ररोचना-
र्थं स्तौति ॥

तेनेयं त्रयीविद्यावर्तते ॥

तेन प्रकृतेनोपास्ये नोङ्कारेण त्रयीविद्या त्रयीविहितं कर्म प्रवर्तत इ-
त्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥

ओमित्याश्रावयत्योमिति शं सत्योमित्युद्गायति ॥

अङ्कारपूर्वकत्वादाश्रवणं शंसनोद्गानां नामित्यर्थः । किमित्यो-
ङ्कारपूर्वकमेवाश्रवणादिकं क्रियत इत्यत्राह ॥

एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्नारसेन ॥

रसेन सारभूतेन महिम्ना माहात्म्येन युक्तस्यैतस्योङ्कारलक्षणस्या-
क्षरस्यापचित्यै पूजार्थमित्यर्थः ॥

नन्वेवं विद्मिरपि कर्मणोऽनुष्ठीयमानत्वदर्शनाद्विधायैवैयर्थ्यं

मित्याशंक्यसत्यंविद्वद्भिरविद्वद्भिरपिलोके ओंकारेणकर्मानुष्ठीयते ।
अथापिविद्याविद्येविलक्षणफले । विद्ययाक्रियमाणंहिकर्मवीर्यवत्तरं-
भवत्यतादृशंतुनतथेत्याह ॥

तेनोभौकुरुतः । यश्चैतदेवंवेदयश्चनवेदनानातुविद्या-
चाविद्याचयदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववी-
र्यवत्तरंभवति ॥

विद्याउपासनम् । श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिः । उपनिषच्छब्देनोप-
निषज्जन्यंब्रह्मात्मकत्वज्ञानमुच्यते । कर्मणोवीर्यवत्तरत्वंनामप्रब-
लकर्मन्तराप्रतिबद्धफलकत्वम् ॥

इतिखल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानंभवति ॥

रसतमत्वकामावातिसमृद्धिगुणकत्वादिभिरुक्तप्रकारैर्विशिष्टम-
भिहितमुपासनंसर्वमेतदक्षरविषयकमेवेत्यर्थः । ततश्चउपास्यभेदशं-
कानकार्येत्यर्थः ॥

देवासुराहवैयत्रसंयेतिरेउभयेप्राजापत्याः ॥

द्विविधाःप्राजापतिसुताः देवासुरायस्मिन्कालेपरस्परंयुद्धंकृतवं-
तइत्यर्थः । प्राजापत्याइत्यपत्यार्थे “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-
ण्यः । ४ । १ । २५ ॥” इतिण्यः ॥

तद्धदेवाउद्गीथमाजहुरनेनैनानभिहनिष्यामइति ॥

तदादेवा अनेनोद्गीथावयवेनोंकारेणोपासितेनासुराभ्रेष्यामइत्य-
भिसंधायोद्गीथंप्रणवमुपायत्वेन स्वीकृतवंतइत्यर्थः ॥

तेहनासिकयंग्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ॥

तेदेवाग्राणेंद्रियत्वेनउद्गीथमुपासितवंतइत्यर्थः । नासिकायांभवं-
नासिक्यम् । “शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥” इतियत् ॥

तच्छासुराःपाप्मनाविविधुः ॥

तन्नासिक्यंप्राणमसुराःस्वकीयेनपाप्मनासंयोजितवन्तः । पापहेतु-
भूतवृत्त्यासंयोजितवन्तइतियावत् । तत्रयुक्तिवक्ति ॥

तस्मात्तेनोभयंजिघ्रतिसुरभिचदुर्गंधिचपाप्मनाह्ये-
षविद्धः ॥

तस्मात्पाप्मसंसर्गाद्धेतोःपुरुषःप्राणेनसुरभिचदुर्गंधिचोभयंजिघ्र-
ति । तस्मान्नासिक्यः प्राणः पापविद्धएवेत्यर्थः ॥

अथहवाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरेतच्छासुराःपाप्म-
नाविविधुस्तस्मात्तयोभयंवदतिसत्यंचानृतंचपाप्मना
ह्येषाविद्धा । अथहचक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरेतद्धासुराः
पाप्मनाविविधुस्तस्मात्तेनोभयंपश्यतिदर्शनीयंचादर्श-
नीयंचपाप्मनाह्येतद्विद्धम् ॥

अदर्शनीयममेध्यादिकमित्यर्थः ॥

अथहश्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरेतद्धासुराःपाप्मना-
विविधुस्तस्मात्तेनोभयंशृणोतिश्रवणीयंचाश्रवणीयंच
पाप्मनाह्येतद्विद्धम् ॥

अश्रवणीयंपापवचनमित्यर्थः ॥

अथहमनउद्गीथमुपासांचक्रिरेतद्धासुराःपाप्मनावि-
विधुस्तस्मात्तेनोभयंॐसंकल्पयतेसंकल्पनीयंचासंक-
ल्पनीयंचपाप्मनाह्येतद्विद्धम् । अथहयएवायंमुख्यः
प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ॥

असंकल्पनीयंपापमित्यर्थः । उद्गीथावयवमौंकारं मुख्यप्राणत्वे-
नोपासितवन्त इत्यर्थः ॥

तंहासुराऋत्वाविदध्वंसुः ॥

तंमुख्यप्राणंपापमनावेद्धुंप्रवृत्ताअसुराः तंप्राप्यस्वयमेवविध्वस्ता-
अभवन्नित्यर्थः । तत्रदृष्टान्तमाह ॥

यथाश्मानमाखणमृत्वाविध्वंसेतैवम् ॥

आखन्यतइत्याखणंमृत्पिण्डः । यथामृत्पिण्डोश्मानंप्राप्यविध्व-
स्तोभवत्येवमिति व्यासार्थैर्व्याख्यातम् । आखणमिति छांदसंगतत्वं न-
पुंसकत्वं च । एतद्विद्यायाः फलमाह ॥

यथाश्मानमाखणमृत्वाविध्वंसते एवं हैव सविध्वं-
सते यएवंविदिपापं कामयतेयश्चैनमभिदासति ॥

यएवंविदि एतद्विद्यानिष्ठे यः पापंकर्तुंकामयतेयश्चैनं हिनस्ति सो-
श्मप्राप्तलोष्ठवद्धस्तोभवतीत्यर्थः । दाप्लवनेदोअवखंडनेइत्यतोवा-
लेद् “सिब्वहुलंलेटि । ३ । १।३४॥ ” इतिसिपि दासतीतिरूपम् ॥

सएषोश्मा खणः ॥

सएषः एतद्विद्यानिष्ठेसदृशपापकामः अश्मप्राप्ता खणइत्यर्थः ।
“खनोघच । ३ । ३ । २५॥ ” इत्यत्रकरणाधिकरणयोरित्यनुवृत्ताव-
पिबहुलग्रहणात्कर्मणिघप्रत्ययः । अत्रचवक्तव्यमुपनिषद्भाष्यएवोक्तं-
तत्रैवद्रष्टव्यम् ॥ बृहदारण्यकेतृतीयाध्यायेतृतीयब्राह्मणारंभे कर्म-
गभूतोद्गातरिमुख्यप्राणदृष्टिं विधातुमाख्यायिकामाह ॥

द्रयाहवैप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च ॥

हशब्दोवृत्तार्थस्मरणे । प्रजापतेरपत्यानिप्राजापत्याः दित्येत्या-
दिनाअपत्यार्थेण्यप्रत्ययः । द्रया द्विविधाद्विप्रकाराइत्यर्थः । “द्वित्रि-
भ्यांतयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३॥ ” इत्ययच्चप्रत्ययः । केते । देवा-
श्चासुराश्च ॥

ततः कानीयसाएवदेवाः ज्यायसाअसुराः ॥

ततः तत्रेत्यर्थः । देवाः कनीयांसः अल्पीयांसः । कानीयसाइति

स्वार्थे अण् । ज्यायसा असुराः ज्यायांसः भूयांसः भूयांसोसुरा इति श्रु-
त्यंतरात् ॥

तएषु लोकेष्वस्पृष्टं ॥

परस्परविजिगीषां कृतवन्तः ॥

ते ह देवा ऊचुः ॥

स्पष्टोर्थः ॥

हंतासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्ययामेति ॥

हंतेत्यसुरविजयोपायदर्शनजहर्षे । अत्रोद्गीथशब्दउद्गातृपरः । उत्तर-
त्रोद्गातुरेवाध्यस्तप्राणभावस्योपास्यत्वप्रतीतिः । त्वंनउद्गाय । उद्गात्रा-
अत्येप्यंतीत्युत्तरत्रबहुकृत्व उद्गातृशब्दस्याभ्यसिष्यमाणतयातद-
नुरोधेनोपक्रमस्थस्याप्युद्गीथशब्दस्य लक्षणयोद्गातृपरता । “अन्य-
थात्वंशब्दात् । ३ । ३ । ६॥” इत्यधिकरणेचोद्गातुरुपास्यत्वे उद्गी-
थेनेत्युपक्रमविरोधोनशंकनीयः । उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्यावश्या-
पेक्षितत्वात् तस्यापि परपरिभवारूपफलंप्रतिहेतुत्वादिति भाषि-
तत्वात् । श्रुतप्रकाशिकायां बृहदारण्यके अध्यस्तप्राण-
भावस्योद्गातुरुपास्यत्वे उपक्रमविरोधइत्याशंक्य नह्युपक्रमाधि-
करणेउपक्रमानवगतमुपसंहारावगतंत्याज्यमित्युक्तम् । किंतूपक्रमाव-
गतस्यभंगोनकार्यइति । अत्रतूपक्रमावगतमधिकं चस्वीक्रियते । उद्गी-
थेनात्ययामेत्युद्गातृगीयमानोद्गीथेतात्पर्यमित्युक्तत्वाच्च नोद्गीथ-
शब्दस्योद्गातृलक्षकत्वम् । अपितूद्गीथशब्द उद्गातृविशेषणभूतोद्गीथ-
परः । नतुतद्धदेवाउद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इतिच्छांदो-
ग्यगतोद्गीथशब्दवत् स्वतंत्रोद्गीथपरः इतिवदन्ति ॥

तेहवाचमूचुस्त्वन्नउद्गायेति ॥

त्वन्नउद्गाताभवेतिवागभिमानिनीदेवतांप्रार्थितवन्तः ॥

तथेतितेभ्योवागुदगायत ॥

तथेत्यंगीकृत्यतेभ्योदेवेभ्यो वागुद्गानं कृतवती । दृष्टिविधिप्रकरणत्वात् । “आदित्यादिमतयश्चांगउपपत्तेः । ४ । १ । ६ ॥” इति न्यायेनक्रत्वंगभूतउद्गातरिवाग्दृष्टिकृतवन्तइत्यर्थः ॥

योवाचिभोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं वदतितदात्मने ॥

वाचिनिमित्ते यो भोगः गानादिजन्यो यः सुखानुभवः तंभोगंदेवेभ्यः आगायत्देवानां भोगमुद्दिश्याऽऽगायत् गानंकृतवती । गानेनदेवानां भोगंसंपादितवतीतियावत् । कल्याणवार्त्ताभिलषनरूपंवागिन्द्रियकार्यतदप्यात्मनेवाक्संपादितवती ॥

तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीति ॥

तेअसुराविदुः ज्ञातवन्तइत्यर्थः ॥

तमभिद्रुत्यपाप्मनाऽविध्यन् ॥

तमुद्गातारमभिद्रुत्य शीघ्रं प्राप्य पाप्मना अविध्यन् पापेनसंयोजितवन्तः ॥

सयः सपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥

यः पाप्मातद्वेधनसाधनभूतः सतुयदेवेदमप्रतिरूपमनुचितमश्रीलानृतपैशुन्यादिवदति सएवतद्रूपएवसपाप्मेत्यर्थः । अयंभावः । असुराः वागिन्द्रियं क्रोधाद्युत्पादनद्वारा परुषादिवादपैशुन्यादिदूषितंकुर्वन्तीत्यर्थः । असुरबुद्धिकार्यत्वादिन्द्रियाणां पापप्रवृत्तेरितिभावः ॥

अथहप्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेतितथेतितेभ्यः प्राण उदगायत् । यःप्राणेन भोगस्तंदेवेभ्यआगायद्यत् कल्याणं

जिघ्रतितदात्मने तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीति त-
मभिद्रुत्यपाप्मनाऽविध्यन् । सयः सपाप्मायदेवेदमप्रति
रूपंजिघ्रति सएवसपाप्मा । अथहचक्षुरुचुस्त्वन्नउद्गा-
येतितथेतितेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषिभोगस्तं देवे-
भ्य आगायत् । यत् कल्याणं पश्यति तदात्मनेतेविदुर-
नेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन् ।
सयः सपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति सएवसपाप्मा ।
अथहश्रोत्रमूचुस्त्वन्नउद्गायेतितथेतितेभ्यः श्रोत्रमुद-
गायत् । यः श्रोत्रेभोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं
शृणोति तदात्मनेते विदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीति तम-
भिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन् । सयः सपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपं
शृणोति सएवसपाप्मा । अथहमनऊचुस्त्वन्नउद्गायेति
तथेतितेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसिभोगस्तं देवेभ्य आ-
गायत् । यत् कल्याणं संकल्पयति तदात्मनेतेविदुरनेनवै-
नउद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन् । सयः
स पाप्मायदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति सएवसपाप्मा ॥

पूर्ववदर्थः ॥

उक्तमर्थं निगमयति ॥

एवमुखल्वेतादेवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेताः पा-
प्मनाऽविध्यन् ॥

उशब्दोवधारणे । एवमेवखलूक्तयारीत्यैतादेवताः वागाद्या-
उक्ता अनुक्ताश्च पाप्मभिरनृतवदनादिलक्षणैरुपासृजन् । उपगतवत्य-
इत्यर्थः ॥

एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥

असुराः एनाः वागादिदेवताः अनृतादिपाप्मनावेधनंकृतवन्तः ॥

अथहेममासन्यंप्राणमूचुस्त्वन्नउद्गायेति ॥

आसन्यमासन्नंमुख्यमित्यर्थः । यद्वा आस्येभवआसन्यः । आस्य
शब्दस्य “ पदन्० । ६ । ३ । ६३ ॥ ” इत्यादिनाआसन्नादेशः ।
मुख्यमितियावत् । तंप्राणंदेवाउक्तवंतः त्वन्नउद्गायेति । स्पष्टोर्थः ॥

तेभ्यएषप्राणउदगायत् ॥

उद्गातरिमुख्यप्राणदृष्टिकृतवंतइत्यर्थः । तथैवहिव्याख्यातंव्या-
सार्थैः “अन्यथात्वंशब्दात्० । ३ । ३ । ६ ॥” इत्यधिकरणे ॥

तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्ट्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्म-
नाअविव्यत्सन् ॥

वेद्धुमैच्छन् । व्यधताडने । तस्मात्सनिनेट् । अकित्त्वान्नसम्प्र-
सारणम् । शिष्टंस्पष्टम् ॥

सयथाश्मानमृत्वालोष्टोविध्वंसेतएवंहैवतेविध्वंस-
मानाविष्वंचोविनेशुः ॥

यथाश्मचूर्णनायक्षितोलोष्टः पांसुपिंडः अश्मानंपाषाणमृत्वाप्रा-
प्यविध्वंसेतचूर्णीभवेत्सदृष्टांतोयथा तथाऽध्यस्तमुख्यप्राणभावोद्गा-
त्रुपासननिष्ठान्देवान्प्राप्यविध्वंसमाना चूर्णीभवंतः विष्वंचः नाना-
गतयः विनष्टा अभवन्नित्यर्थः ॥

ततोदेवाअभवन्परासुराः ॥

ततः परं देवाजाता द्योतमानाअभवन्नित्यर्थः । यद्वा देवाः अभवन्
सत्तामालभंतेत्यर्थः । विजयिनोभवन्निति वार्थः । असुरास्तुपराभ-
वन्पराभूताअभवन्नित्यर्थः ॥

भवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतिय
एवंवेद ॥

यउद्गातारमध्यस्तप्राणभावमुपास्तेसआत्मनाभवतिउत्तरोभवती-
त्यर्थः । यद्वा आत्मनामनसासमीचीनेनयुक्तोभवतीत्यर्थः । अस्य
द्विषन् “ द्विषः शतुर्वावचनम् ” इतिकर्मणिषष्ठी । एनंप्रतिद्वेषंकुर्व-
ञ्छत्रुः पाप्माच पराभवतिपराभूतोभवतीत्यर्थः । भवत्यात्मनापरा-
स्यद्विषन्भ्रातृव्योभवतियएवंवेदेतिशत्रुपराजयफलायोद्गीथेप्राणदृ-
ष्टिर्विहितेतिभाष्यस्योपलक्षणतयापाप्मपराभवस्यआत्मनाभवन-
स्य च फलत्वप्रतिपादनस्य न विरोधइतिद्रष्टव्यम् । यद्वा अस्यद्विष-
न्भ्रातृव्यः आत्मनास्वतएवपराभवतिपाप्माचनिन्दायुक्तश्चभवती-
त्यर्थः ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । ३ । ३ । १० ॥

छान्दोग्येपंचमप्रपाठकारम्भे प्राणविद्याप्रस्तूयते ॥

योहवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेदज्येष्ठश्चहवैश्रेष्ठश्चभवति ॥

ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणकंप्राणंयोवेदसतत्क्रतुन्यायेनस्वयमपिज्येष्ठश्च-
श्रेष्ठश्चभवति । ज्येष्ठत्वंवृद्धत्वम् । “ वृद्धस्यचा५।३।६२॥ ” इति वृद्ध-
शब्दस्यज्यादेशविधानात् । श्रेष्ठत्वंप्रशस्ततमत्वम् । “ प्रशस्यस्यश्रः ।
५ । ३ । ६०॥ ” इतिप्रशस्यशब्दस्यश्रादेशविधानात् ॥ एवंफलदर्श-
नेनपुरुषमभिमुखीकृत्याह ॥

प्राणोवावज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्च ॥

वावशब्दोवधारणार्थः । गर्भस्थपुरुषेप्राणव्यापारप्रवृत्त्यनंतरभा-
वित्वादिन्द्रियप्रवृत्तेःप्राणस्येन्द्रियापेक्षयाज्येष्ठत्वम् । इन्द्रियव्यापा-
राणांसर्वदैतदधीनत्वाच्छ्रेष्ठ्यंच ॥

योहवैवसिष्ठंवेदवसिष्ठोहस्वानांभवति ॥

स्वानांज्ञातीनांमध्येवसिष्ठोभवतीत्यर्थः । कोवसिष्ठइत्यत्राह ॥

वाग्वाववसिष्ठः ॥

अतिशयेनवसुमान्वसिष्ठः । वाग्मीहिलोकेअतिशयेनवसुमान्भवति ।
अतश्चवसुमत्तासंपादकसद्व्यवहारजनकत्वंवाचोवसिष्ठत्वमितिभावः ॥

योहवैप्रतिष्ठांवेदप्रतिहतिष्ठत्यस्मिँश्चलोकेमु-
ष्मिँश्च ॥

हशब्दःप्रसिद्धौ । अत्रचामुत्रचप्रतितिष्ठतीत्यर्थः । कातर्हिप्रतिष्ठे-
त्यत्राह ॥

चक्षुर्वावप्रतिष्ठा ॥

चक्षुषाहिसमेदुर्गेचप्रतितिष्ठतीतिबृहदारण्यकेसमानप्रकरणेश्रव-
णात्प्रतिष्ठासंपादकसमविषमभूतलप्रदर्शकत्वमेवचक्षुषःप्रतिष्ठात्वम् ।
योहवैसंपदंवेदसं११हार्स्मैकामाःपद्यंतेदैवाश्चमानुषाश्च
अस्मैकामाःसंपद्यंतइत्यन्वयः । कातर्हिसंपदित्यत्राह ॥

श्रोत्रंवावसंपदिति ॥

श्रोत्रेहिइमेसर्वेवेदाअभिसंपन्नाइतिबृहदारण्यकेसमानप्रकरणेश्रव-
णात्संपद्धेतुभूतवेदशास्त्रतदर्थश्चवणादिसंपादकत्वमेवश्रोत्रस्यसंप-
त्वम् ॥

योहवाआयतनंवेदायतनं१२हस्वानांभवतिमनोहवा-
आयतनम् ॥

स्रक्चंदनादिविषयकज्ञानस्वरूपभोगायतनत्वमेवमनसआयत-
नत्वम् ॥ मुख्यप्राणस्यश्रेष्ठ्यसंपादनायाख्यायिकामाह ॥

अथहप्राणाअहं१३श्रेयसिव्यूदिरेअहंश्रेयानस्म्यहं-
श्रेयानस्मीति ॥

अथशब्दआख्यायिकोपक्रमार्थः । अहंश्रेयसिस्वस्यश्रेयसिविष-
येव्यूदिरेअहंश्रेयानस्मिअहंश्रेयानस्मीतिविवादंचक्रुरित्यर्थः ॥

तेहप्राणाःप्रजापतिपितरमेत्योचुःभगवन्कोनःश्रे-
ष्ठइति ॥

स्पष्टोर्थः ॥

तान्होवाचयस्मिन्वउत्क्रांतिशरीरंपापिष्ठतरमिवदृ-
श्यतेसवःश्रेष्ठइति ॥

गुष्माकंमध्येयस्मिन्नुत्क्रांतिशरीरमतिशयेनपापिष्ठमतिहेयमिवदृ-
श्यतेसवः श्रेष्ठइत्युवाचेत्यर्थः ॥

साहवागुच्चक्राम ॥

साप्रसिद्धावाक्परीक्षणायशरीरादुत्क्रांतवती ॥

सासंवत्सरंप्रोष्यपर्येत्योवाच।कथमशकतर्त्ते मज्जी-
वितुमिति ॥

सावागेकसंवत्सरंप्रवासंकृत्वापुनरागत्यमदृतेमांविनाजीवितुंक-
थमशकतकथंशक्ताइत्युक्तवती ॥

यथाकलाअवदंतःप्राणंतःप्राणेनपश्यंतश्चक्षुषाशृ-
ण्वंतःश्रोत्रेणध्यायंतोमनसैवमिति ॥

यथाकलामूकाःवागिन्द्रियव्यापाररहिताअपिइतरैःप्राणैस्तत्तत्कार-
यंकुर्वंतोजीवंतिएवंवयमप्यजीविष्मेतिप्रत्यूचुः ॥

प्रविवेशहवाक् ॥

एवमुक्तावाक्स्वस्यश्रेष्ठ्याभावंनिश्चित्य देहंप्रविष्टवती ॥

चक्षुर्होच्चक्राम ॥

चक्षुरुत्क्रान्तमभूत् । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥

अथहप्राणउच्चिक्रमिषन्सयथासुहयः षड्डीशशंकू-
न्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत् ॥

समुर्यः प्राणउच्चिक्रमिषन्क्रमितुमिच्छन् यथाशोभनोश्चः
परीक्षार्थमश्वाखुडेनताडितःषड्डीशशंकून्पादबंधनकीलकान्संखिदेत्
उत्पाटयेदेवमितरान् प्राणान्स्वस्वस्थानेभ्यउत्पाटितवान् ॥

तथाहाभिसमेत्योचुः भगवन्नेधित्वन्नः श्रेष्ठोसि मो-
क्रमीरिति ॥

हेभगवन् ! पूजार्हत्वमेधिस्वामीतिशेषः । अस्तेलौटिमध्यमपुरु-
षैकवचनम् । भवेत्यर्थः । अस्माकंत्वमेवश्रेष्ठोसित्वमुक्रमणंमाकाशी-
रितीदृशेप्राणास्तमागत्योचुरित्यर्थः ॥

अथहैनंवागुवाचयदहंवसिष्टास्मित्वंतद्वसिष्टोसीति ।

यद्येन वागिमिनोवसुमत्तासंपादकत्वलक्षणेनवसिष्टा स्मीत्यर्थः ।
मदीयस्यगुणस्यत्वदधीनत्वात् त्वदीयएवसगुणइतिभावः । उक्तं-
चव्यासैः । अहंयत्स्वकार्यकरणसमर्थास्मितस्यत्वदधीनत्वात्तवै-
तत्कार्यकरणसामर्थ्यमित्यर्थइति ॥

अथहैनंचक्षुरुवाचयदहंप्रतिष्ठास्मित्वंतत्प्रतिष्ठासी-
ति । अथहैनंश्रोत्रमुवाचयदहंसंपदस्मित्वंतत्संपदसी-
ति । अथहैनंमनउवाच यदहमायतनमस्मित्वंतदाय-
तनमसीति । नवैवाचोनचक्षूंषिनश्रोत्राणिनमनांसी-
त्याचक्षते । प्राणाइत्येवाचक्षते । प्राणोह्येवैतानिसर्वाणि-
भवन्ति ॥

लौकिकावाआगमज्ञावावागादीर्नाद्रियाणिसर्वाणिवागाद्येकैकवा-
चकवागादिशब्दैर्नव्यवहरन्ति । अपितुप्राणशब्देनैवव्यवहरन्ति । तत्क-

स्यहेतोः । प्राणाधीनसत्ताकत्वादितरेषाम् । “यदधीनायस्यसत्तात-
त्तदित्येवभण्यते” इत्युक्तेः प्राणाधीनसत्ताकत्वादितरेषामिन्द्रियाणां-
सर्वाणीन्द्रियाणिप्राणएवभवन्तीत्यर्थः ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् । ३ । ३ । १८ ॥

छान्दोग्येपंचमप्रपाठकेद्वितीयखण्डे ॥

सहोवाचकिंमेन्नंभविष्यतीति ॥

वागादीन् किंमेन्नंभविष्यतीतिप्राणः पप्रच्छेत्यर्थः ॥

यत्किंचिदिदमाश्वभ्यआशकुनिभ्यइतिहोचुः ॥

सर्वप्राणिनां यदन्नजातं तत्सर्वतवेतिवागादयः प्रत्यूचुः । श्रुतिः
स्वेनरूपेणाह ॥

तद्वाएतदनस्यान्नम् ॥

यकिंचिल्लोके प्राणिभिरद्यते तदेतदनस्यप्राणस्यान्नम् । प्राणेनै-
वतद दद्यतइत्यर्थः ॥

अनोहवैनामप्रत्यक्षम् ॥

अननं हिचेष्टा, सर्वविधाऽदनचेष्टायुक्तत्वात् प्राणस्यानइतिप्रत्यक्षं
नाम । देवानां परोक्षप्रियत्वात् प्रत्यक्षमनइति नाम परित्यज्य प्राण
इतिपरोक्षेणनाम्ना व्यवहारः । ततश्च अदनचेष्टायाअपितदीयत्वात्स-
र्वप्राणिजातेनाद्यमानमन्नं सर्वेतेनैवाद्यतइतिप्राणस्यसर्वमन्नमित्यर्थः ।
यद्वा अनइत्यस्यनकारांतरयुक्तस्यैवान्नत्वाद्, अनइत्यस्य प्राण-
नामत्वस्यप्रत्यक्षत्वादन्नं तत्संबंध्येवेत्यर्थः । अत्रप्राणविद्यानिष्ठेनसर्व
प्राण्यन्नादनस्यकर्तुमशक्यत्वान्नास्यवाक्यस्यसर्वप्राण्यन्नादनकर्तव्य
त्वमर्थः । अपितुसर्वप्राणिजातान्नेप्राणान्नत्वचिंतनंकर्तव्यमित्यर्थः ।
सर्वप्राणिजातान्नेप्राणान्नत्वचिंतनंस्तौति ॥

नहवाएवंविदिकिंचनानन्नंभवतीति ॥

प्राणविद्यानिष्ठस्याभक्ष्यभक्षणदोषोनास्तीत्यर्थः ॥

सहोवाचकिंमेवासोभविष्यतीतिआपइतिहोचुः ॥

आपोवासस्त्वेनचितनीयाइतिहोचुरित्यर्थः ॥

तस्माद्वाएतदशिष्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः
परिदधति लंभुकोहवासोभवत्यनग्रोहभवति ॥

तस्मादपांवासस्त्वादेवाएतदेतस्मिन्नपिकालेभोक्ष्यमाणाः भोजना-
त्प्राक्पश्चाच्चाचमनीयाभिरद्भिर्वासोभिः परिहितंप्राणमनग्रंकुर्वतीत्य-
र्थः । अप्सुवासस्त्वचितनेनवासोभूताभिरद्भिः प्राणस्यपरिहितत्वादि-
तिभावः । अनग्रत्वचितनेनचस्वयमपिवासोलंभुकोभवति, वासोल-
ब्धाभवतिअतएवानग्नश्चभवति । तत्क्रतुन्यायेनइतिभावः । वाजस-
नेयकेकाण्वशाखायांतस्योतमेकिमन्नंकिंवासइतियदिदंकिंचाश्वभ्य-
आक्रिमिभ्यः आकीटपतंगेभ्यस्तत्तेन्नमापोवासइतिनहवाअस्यानन्नं
जग्धंभवतिनानन्नंप्रतिगृहीतंभवतियएवमेतदन्नस्यान्नत्वंवेदतद्विद्वां-
सः श्रोत्रियाअशिष्यंतआचामंत्यशित्वाचाचामंति । एतमेवतदनम-
नग्नंकुर्वतोमन्यंतइतिपाठः । माध्यंदिनशाखायांतुतस्मादेवंविदशिष्य-
न्नाचामेदशित्वाचाचामेदेतमेवतदनमनग्रंकुरुतइतिपाठः ॥

संबंधादेवमन्यत्रापि । ३ । ३ । २० ॥

बृहदारण्यकेसप्तमाध्यायेचतुर्थब्राह्मणादौ ॥

यएवमेतन्महद्यक्षंप्रथमजंवेदसत्यंब्रह्मेतिसत्यंह्येवब्रह्मेति प्रस्तु-
त्यव्याहृतिशरीरकब्रह्मविद्याश्रूयते ॥

तद्यत्सत्यमसौसआदित्यः यएषएतस्मिन्मंडलेपु-
रुषोयश्चायंदक्षिणेश्वरपुरुषः ॥

यत्प्रसिद्धंसत्यमसौ स आदित्यः सक इत्यत्राह । य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष इति । य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोंतरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति श्रुतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् ॥

अधिदैवतमध्यात्मं चावस्थितौ आदित्यचाक्षुषपुरुषौ परस्पररोपकारकौ भवतः । रश्मिद्वारा आदित्यपुरुषश्चाक्षुषस्य पुरुषस्योपकारकः । आदित्यरश्मिसंबंधाभावे चाक्षुषस्य पुरुषस्य परमात्मनः स्वकार्यासमर्थत्वात् । चाक्षुषश्च पुरुषः प्राणनद्वारा आदित्यपुरुषस्योपकारकः । प्राणनाभावे आदित्यपुरुषस्य परमात्मनः प्रकाशकत्वाभावात् ॥

स यदोक्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मंडलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्याययन्ति ॥

एवं विद्वानुक्रांतिवेलयांद्वारभूतमादित्यमंडलं द्रष्टुं शक्नोति न सूर्यरश्मयः एनं प्रतिप्रतिकूलं नायन्ति । अस्योपासकस्य । चक्षुःप्रतिघाताय न प्रभवन्ति चक्षुरादित्यमंडलस्थयोः परस्पररोपकार्योपकारकभावज्ञानवैभवादिति भावः ॥

य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः तस्य भूरिति शिरः ॥

आदित्यमंडले वर्तमानस्य सत्यपुरुषस्य भूरितिव्याहृतिः शिर इत्यर्थः । तच्छिरस्कत्वेन ध्यानं कर्तव्यमिति भावः । तत्रोपपत्तिमाह ॥

एकं हि शिर एकमेतदक्षरम् ॥

एकत्वसंख्यासाम्यादिति भावः ॥

भुव इति बाहू ॥

तत्रोपपत्तिमाह ॥

(३५४) विषयवाक्यदीपिका । [अध्या० ३-पाद३-

द्रौबाहूद्वेएतेअक्षरे ॥

द्वित्वसाम्यादितिभावः ॥

सुवरितिप्रतिष्ठा ॥

प्रतिष्ठापादावित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह ॥

द्वेप्रतिष्ठेद्वेएतेअक्षरे तस्योपनिषदहरिति ॥

तस्यादित्यमंडलांतर्वर्तिनः अहरित्युपनिषद्रहस्यनामेत्यर्थः ।
उक्तंच व्यासार्थैः । संबंधादेवमन्यत्रापीत्यत्रोपनिषदौ रहस्यनामनो
इत्यर्थः इति । अहरित्यस्य हंतेर्जहातेश्च रूपसंभवमभिप्रेत्यतदनु-
सारेणफलमाह ॥

हंतिपाप्मानंजहातिचयएवंवेद ॥

सपाप्मानंहंतिजहातिच । एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥

योयंदक्षिणेश्वरपुरुषः-तस्योपनिषदहमिति (अ-
ध्यात्मं) हंतिपाप्मानंजहातिचएवंवेद ॥

पूर्ववदर्थः ॥

संभृतिद्युव्याह्यपिचातः । ३ । ३ । २३ ॥

तैत्तिरीयकेराणायनीयानांखिलेषुच ॥

ब्रह्मज्येष्ठावीर्यासंभृतानि ब्रह्माग्रेज्येष्ठं दिवमात-
तान । ब्रह्मभूतानांप्रथमोथजज्ञेतेनार्हतिब्रह्मणास्पद्धि-
तुंकइति ॥

ब्रह्मब्रह्मणेत्यर्थः । ज्येष्ठाज्येष्ठानि । सुपां सुलुगिति लुकि न
लोपेचरूपम् । वीर्यावीर्याणि । पराक्रमविशेषाः । अत्रापिपूर्ववद्रूपम् । संभृ-
तानिसम्यक्कृतानि तद्दीर्यविहतिर्नास्तीत्यर्थः । तच्चब्रह्मअग्रेइंद्रादि
जन्मनः प्राक्दिवंस्वर्गमाततानव्याप्तवत् । सर्वदासर्वलोकव्याप्तमि-
त्यर्थः । तादृशंसर्वेषांभूतानांप्रथममाविर्भूतंकालापरिच्छिन्नमितियाव-

त् । तादृशेन ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः क्षमते इत्यर्थः ॥ इति संभृत्यधिकरणम् ।
पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३।३।२४ ॥
छान्दोग्ये तृतीयप्रपाठके षोडशखण्डारंभे दीर्घायुष्ट्वफलिका पुरुष
विद्याप्रस्तूयते ॥

पुरुषो वा वयज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि त-
त्प्रातःसवनम् ॥

षोडशोत्तरशतवर्षपरिमिते पुरुषायुषे आद्यानि चतुर्विंशतिवर्षा-
णि प्रातःसवनम् । तत्र हेतुमाह ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातस्सवनम् ॥
प्रातःसवनस्य गायत्री छंदस्त्वाद गायत्री छंदसश्चतुर्विंशत्यक्षरा-
त्मकत्वात् चतुर्विंशतिवर्षे प्रातःसवनत्वाध्यासो युज्यत इति भावः ॥

तदस्य वसवो न्वायत्ताः ॥

अस्योपासकस्य तत्प्रातःसवनं वसवः स्वामित्वेनानुगताः । प्रसिद्ध-
यज्ञे प्रातःसवनस्य वसुस्वामिकत्वादिति भावः । प्रसिद्धान्वसून्व्याव-
र्त्तयति ॥

प्राणावाववसवः ॥

वावशब्दोवधारणे । प्राणानां वसुत्वे युक्तिमाह ॥

एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥

शरीराणामशैथिल्यलक्षणवासस्य प्राणाधीनत्वादिति भावः ॥

तंचेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत् ॥

तं पुरुषं विद्यानिष्ठमेतस्मिन्वयसि चतुर्विंशतिवर्षात्मके वयसि किं-
चिद्दोषादिबाधेतेत्यर्थः ॥

सब्रूयात् प्राणावसवः इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं च

सवनमनुसंतनुतेतिमाऽहंप्राणानांवसूनांमध्येयज्ञोवि-
लोप्सीयेति ॥

तदेमंमंत्रं ब्रूयात् । सउपासकः हेप्राणावसवः यज्ञरूपस्यममाधु-
नाप्रातरुसवनंप्रवर्त्ततेइदंप्रवर्त्तमानंप्रातःसवनंमाध्यंदिनसवनेनावि-
च्छिन्नंकुरुत।प्रातरुसवनेशानांप्राणानांवसूनांमध्येयज्ञोहंयज्ञरूपोहंमा
विलोप्सीयलुप्तोमाभवम् । छांदसोमाङ्गिलुङ्भावः । माशब्दोवा ॥

उद्धैवततएत्यगदोहभवति ॥

ततउपतापादुदेतिउद्गच्छतिअगदो भवति । अरोगोभवति ।
एवमुत्तरत्रापि ॥

अथयानिचतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणितन्माध्यंदिनंस-
वनंचतुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप्त्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनं
तदस्यरुद्राअन्वायत्ताःप्राणावावरुद्राएतेहीदं सर्वरोद-
यंति।तंचेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेतसब्रूयात्।प्राणा-
रुद्रा इदंमेमाध्यंदिनं सवनंतृतीयंसवनमनुसंतनुते-
तिमाहंप्राणानारुद्राणामध्येयज्ञोविलोप्सीयेति । उद्धै-
वततएत्यगदोहभवति। अथयान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षा-
णिततृतीयंसवनम् अष्टाचत्वारिंशदक्षराजगतीजागतं-
तृतीयसवनंतदस्यादित्याअन्वायत्ताः प्राणावावादि-
त्याएतेहीदं सर्वमाददतेतंचेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुप-
तपेत्सब्रूयात् । प्राणाआदित्याः इदंमेतृतीयंसवन-
मायुरनुसंतनुतेति ॥

तृतीयंसवनात्मकमायुरासमाप्त्यविच्छिन्नंकुरुतेत्यर्थः ॥

माहंप्राणानामादित्यानांमध्येयज्ञोविलोप्सीयेतिउ-
द्देवततएत्यगदोहैवभवति ॥

स्पष्टोर्थः ॥

एतद्धस्मवैतद्विद्वानाहमहीदासएतरेयः सकिंमए-
तदुपतपसियोहमनेननप्रेष्यामीति ॥

हेरोगसत्त्वंमेमांकिंकस्मादुपतपसियोहंत्वत्कृतेनोपतापेननप्रेष्या-
मिनमरिष्यामि । अतस्तवश्रमोवृथैवेति । एतत्पुरुषविज्ञानस्वरूपं
विद्वानितरपुत्रोमहीदासनामाऽऽहस्मेत्यर्थः । शुभ्रादित्वादितरशब्दा-
दपत्यार्थेठक् ॥

सहषोडशंवर्षशतमजीवत् ॥

स महोदासः षोडशाधिकंवर्षशतमजीवत् । “तदस्मिन्नधिकमिति
दशांताड्डः” इतिषोडशशब्दाड्डप्रत्ययः । अन्योप्येवंवित्षोडशव-
र्षशतंजीवितोत्याह ॥

प्राहषोडशंवर्षशतंजीवतियएवंवेदसयदशिशिषति
यत्पिपासतियन्नरमतेताअस्यदीक्षा ।

अशनायापिपासारत्यभावानांदुःखात्मकत्वेनदीक्षात्वम् ॥

अथयदश्नातियत्पिबतियद्रमतेतदुपसदैरेति ॥

अशनपानरतीनांपयोव्रतादियुक्तोपसद्रत्सुखरूपत्वादुपसद्रूपत्व
मुपसद्भिःसमानतामेतीत्यर्थः । उपसद्वृष्टिस्तासुकर्तव्येतिभावः ॥

अथयद्धसतियज्जक्षतियन्मैथुनंचरतिस्तुतशस्त्रैरेव-
तदेति ॥

हासादीनांशब्दवत्त्वसाम्यात्स्तुतशस्त्रैः साम्यमेतीत्यर्थः ॥

अथयत्तपोदानमार्जवमहिंसासत्यवचनमितिताअ-
स्यदक्षिणाः ॥

धर्मत्वतु (पु) ष्टिकरत्वसाम्यादितिभावः ॥

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेतिपुनरुत्पादनमेवास्य ॥

यतोहेतोः पुरुषस्यैवयज्ञरूपत्वमतएवयथायज्ञंकरिष्यमाणःपुरु-
षोदेवदत्तः सोमंसोष्यतीतिप्रयुंजतेतथापुरुषस्योत्पादनंप्रतीक्ष्यय-
दा माता तंपुरुषंजनयिष्यतितदापुरुषंसोष्यतीतिप्रयुंजतेलोकास्तदु-
त्पादनादनंतरमसोष्टसोमंयज्ञदत्तइतिवत् असोष्टमातापुरुषमित्यु-
त्पत्तेः पश्चात्प्रयुंजते । ततश्चपुरुषस्योत्पादनमेवसोष्यत्यसोष्टेतिश-
ब्दसंबंधित्वसामान्याद्यज्ञानुष्ठानलक्षणमुत्पादनमित्यर्थः ॥

तन्मरणमेवावभूथः॥

समाप्तित्वसामान्यादितिभावः ॥

तद्धेतद्धोरआंगिरसः कृष्णायदेवकीपुत्रायोक्त्वो
वाच ॥

घोरनामांगिरोगोत्रः।तदेतत्पुरुषयज्ञदर्शनंदेवकीपुत्रायकृष्णाय ।
इतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । तच्छेषभूतं तत्प्रीत्यर्थमित्युक्त्वेत्यनुसंधा-
योवाचाऽनुष्ठितवानित्यर्थः । वचेर्लक्षणयाऽनुष्ठानार्थत्वम् ॥

अपिपासएवसबभूव ॥

स घोरनामाभगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्वकपुरुषयज्ञोपासनानुष्ठाने-
नब्रह्मविद्यांप्राप्यापिपासोमुक्तोबभूवेत्यर्थः । ततश्चषोडशाधिकवर्ष-
शतजीवनफलकस्यापिपुरुषयज्ञदर्शनस्यभगवच्छेषत्वानुसंधानपूर्-
वकमनुष्ठितस्यब्रह्मविद्योपयोगित्वमप्यस्तीतिभावः ॥

वेधाद्यर्थभेदात् । ३ । ३ । २५ ॥

आथर्वणिकाउपनिषदारंभेअधीयते ॥

शुक्रंप्रविध्यहृदयंप्रविध्यधमनीः प्रविध्यशिरोभि-
व्रज्यत्रिधाविवृत्तइति ॥

अभिचारकर्मणिदेवताप्रार्थनार्थोमंत्रः । अस्यचायमर्थः । हेदे-
वतेमच्छत्रोः शुक्रंतेजिष्ठमंगंप्रविध्यालोण्मध्यमैकवचनम् । विदार-
येत्यर्थः । हृदयंप्रविध्यहृदयंचविदारयेत्यर्थः । धमनीः शिराः प्रवि-
ध्यविदारयेत्यर्थः । शिरोभिब्रज्यत्रोटयेत्यर्थः । एवंममशत्रुस्त्रिधा-
भिन्नाशिराभवत्वित्यर्थः ॥

देवसवितः प्रसुवयज्ञम् ॥

हेसवितः देव यज्ञंप्रसुवअनुजानीहीत्यर्थः । काठास्तैत्तिरीयाश्च॥

“शन्नोमित्रः शंवरुण” इत्यादि ॥

सूर्यवरुणादयः सुखंकुर्वत्वित्यर्थः ॥-॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥

अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोन्यथाभेदानुपपत्तिरि-
तिचेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ॥

बृहदारण्यकेपंचमाध्यायेचतुर्थब्राह्मणारंभे ॥

अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ ॥

नाम्नाउषस्तः चक्रस्यगोत्रापत्यम् । नडादिभ्यः फक् । चाक्रायणः ॥

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआ-
त्मासर्वांतरस्तन्मेव्याचक्ष्वेति ॥

अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । सुपांसुलुगित्यादिना आदादेशः ।
अपरोक्षत्वंनामसर्वदेशकालसन्निहितत्वम् । देशकालसन्निकर्षेह्यापरो-
क्ष्यदर्शनाद्यदपरोक्षंसाक्षाद्ब्रह्म । अव्यवधानेनब्रह्म । अगौणंमुख्यमिति
यावत् । सर्वांतरआत्माचद्रष्टव्यः श्रोतव्यइतिदर्शनादिविषयत्वेनो-
क्तश्चयः तादृशंवस्तुमेव्याचक्ष्वविविच्याचक्ष्वप्रदर्शयेत्यर्थः ।
नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येरितिद्रष्टव्यत्वादेरन्यत्रनिषेधाद्द्रष्टव्यत्वादिकमपिप्र-
श्रविषयइतिद्रष्टव्यम् । उत्तरमाह ॥

एषतआत्मासर्वांतरः । कतमोयाज्ञवल्क्यसर्वान्तरः । यःप्राणेनप्राणितियोपानेनापानितिसतआत्मासर्वांतरः । योव्यानेनव्यानितिसतआत्मासर्वांतरः । यउदानेनोदानितिसतआत्मासर्वांतरः । एषतआत्मासर्वांतरः ॥

तेयआत्मासएवसर्वांतर्यामीअपरोक्षंमुख्यंब्रह्मद्रष्टव्यश्चेत्यर्थः । पुनःप्रच्छति । “कतमोयाज्ञवल्क्यसर्वांतरः” यदुक्तंतेआत्मासर्वांतरः इतितदस्तु । कतमआत्मासर्वांतरइतितवाभिप्रायइतिनजाने । देहेन्द्रियप्राणजीवादिषुकश्चिन्मेआत्मांतरः उतततो न्यइत्यर्थः । यद्यपिते आत्मेतिव्यतिरेकनिर्देशेनप्रत्यक्षदृष्टाभिमुखशरीरव्यतिरेकः सिध्यति । तथापीन्द्रियाद्यन्यतमत्वसंदेहोनापाकृतइतिभावः । उतरमाह— यःउक्तइतिशेषः । प्राणितीत्यादौरुदंश्चपंचभ्यइतीट् । प्राणादिव्यापारकर्त्तायः ससर्वांतरआत्मेत्यर्थः । अत्रप्राणस्यकरणतयानिर्देशात्प्राणव्यतिरेकः सिद्धः । सुषुप्तौबाह्याभ्यंतरेन्द्रियोपरतावपिप्राणनादिव्यापारदर्शनात् तद्व्यतिरेकोपिसिद्धः । सुषुप्तौजीवस्याप्युपरतव्यापारतयाप्राणेनप्राणितत्वाभावात्तद्व्यतिरेकोपिसिध्यतीत्याशयः॥

सहोवाचोषस्तश्चाक्रायणः ॥

आशयमविद्वान्पुनराहेत्यर्थः ॥

यथाविब्रूयादसौगौरसावश्चइत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टंभवति ॥

यथागांप्रदर्श्यासौगौरसावश्चइतिगव्यश्चाभेदोपदेशोविरुद्धः एवमेवैतद्व्यपदिष्टंभवति । एवमेवयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तमेव्याचक्ष्वेतिमामकप्रश्नेएषतआत्मासर्वांतरः यः प्राणेनप्राणितो-

तिप्राणनादिकर्तुर्मदात्मनोजीवस्यसर्वांतरत्वकथनं विरुद्धवचनमेव । जीवस्यभिन्नभिन्नत्वेनसर्वांतरत्वासंभवात् । अतः कतमोयाज्ञवल्क्य सर्वांतरः । सतावदविरुद्धतयावक्तव्यइत्यर्थः । उत्तरमाह ॥

नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येः नश्रतेः श्रोतारंशृणुयाः नमते
मैतारंमन्वीथा नविज्ञातेर्विज्ञातारंविजानीयाः ॥

अत्रदृष्टेर्द्रष्टारमितिपाकंपचतीतिवन्निर्देशः । दृष्टेर्द्रष्टारंदर्शनकर्तारमित्यर्थः । दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानांयःकर्त्ताजीवःसनद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यः । दर्शनादिकर्तुर्जीवादन्यएवदर्शनादिकर्मभूतः सर्वांतरआत्माइंद्रियाधीनदर्शनादीनांकर्त्तारंजीवं प्राणनकर्तृत्वेननपश्येर्नमन्वीथाइतिवाक्यार्थः ॥

अतोऽन्यदार्तम् ॥

अतः परमात्मनः अन्यद्व्यतिरिक्तंत्वदभिमतंप्राणितृत्वादिमजीव जातमात्तैदुःखीत्यर्थः । अतएवनित्यमुक्तानांकदाप्यस्पृष्टदुःखत्वादतोऽन्यदार्तमित्युक्तिः कथमितिशंकाप्रत्युक्तातेषामिहाप्रसक्तत्वात् । अन्यशब्दस्यसन्निहितप्राणितृत्वादिमजीवपरत्वात् । यद्वा आक्र-
तमीषन्निर्विकारंनित्यमुक्तानांनिर्विकारत्वस्यान्याधीनत्वेनतन्निर्वि-
कारत्वस्याल्पत्वात् ॥

ततोहोषस्तश्चाक्रायणउपरराम ॥

इति चतुर्थब्राह्मणम् ॥

अथहैनंकहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ ॥

कहोलोनामतः कुषीतकस्यापत्यंकौषीतकेयः । “विकर्णकुषीत-
कात्काश्यपे” इतिठक् ॥

याज्ञवल्क्येतिहोवाचयदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मय-
आत्मासर्वांतरस्तन्मेव्याचक्ष्वेति एषतआत्मासर्वान्तरः कतमोयाज्ञवल्क्यसर्वान्तरः ॥

पूर्ववदर्थः । यद्यपिप्रश्रोयमुषस्तेनकृतएवदत्तोत्तरश्च । निरुपाधि-
कसर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वनिरंकुशसर्वांतरत्वादस्यजीवव्यावृत्तिरपि-
सिद्धा । नदृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिनादर्शनश्रवणादिकर्तुर्जीवस्यद्रष्टव्य-
त्वादिनिषेधमुखेनमुख्यब्रह्मत्वमपिप्रतिषिद्धम् । तथापिप्राणि-
तृत्वस्यजाग्रदादिदशाविशेषेजीवेपिसंभवाद्यत्किंचिद्देहाद्यपेक्षयांत-
रेजीवेआपेक्षिकसर्वांतरत्वसंभवान्नदृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्रापिद्रष्टव्यतिरि-
क्तद्रष्टृनिषेधपरत्वसंभवेनज्ञानस्वरूपजीवप्रतिपादकत्वसंभवादुक्तध-
र्माणांपरमात्मैकांतिकत्वंनिश्चेतुमसमर्थस्यकहोलस्यदृढतरेणव्याव-
र्त्तकधर्मेणजीवव्यावृत्तिनिश्चिकीर्षयापुनःप्रश्नउपपन्नइतिद्रष्टव्यम् ।
अतएव “ व्यतिहारोविशिषंतिहीतरवत् । ३ । ३ । ५२ ॥ ”
इतिसूत्रेव्यावर्त्तकधर्मभूयस्तयाव्यावृत्तिबुद्धयतिशयार्थमेकविषय-
कंप्रश्नद्वयमित्युक्तंव्यासार्थैः । तदभिप्रायंजानन्नाह ॥

योशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येति ॥

अशनायाबुभुक्षा । पातुमिच्छापिपासा । शोकइष्टानिष्टोभयवि-
योगसंयोगजः । मोहःकामादिजनितःअज्ञानंवा । जीवस्यकर्माधी-
नदेहसंसर्गितयाऽशनायाद्यनतीतत्वात्तद्व्यावृत्तिःसिध्यतीतिभावः ।
यद्यपिमुक्तानानित्यानांचाशनायाद्यतीतत्वमस्ति । तथापितेषामशना-
याद्यतीत्वस्यपरमात्मसंकल्पायत्तत्वात्, अनन्यसंकल्पाधीनाश-
नायाद्यतीतत्वंपरमात्मनएव । किंच प्रकृतेबद्धजीवव्यावृत्तेरेवसत-
आत्मेतिनिर्दिष्टस्योपदेष्टव्यतयानित्यमुक्तव्यावर्त्तकधर्मानुक्तावपि-
नदोषइतिद्रष्टव्यम् ॥

एतंवैतमात्मानंविदित्वाब्राह्मणाःपुत्रैषणायाश्चवित्तै-
षणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंति ॥

तमेतंसर्वांतरमशनायाद्यतीतंपरमात्मानमनार्त्तंविदित्वाब्राह्मणा-

इत्यनेनक्षत्रियादिव्यावृत्तिः । पुत्रैषणायाश्च।इषेःस्वार्थेण्यंतात्स्त्रियां-
ण्यासश्रंथोयुजितियुच्छक्तिन्नपवादः । अण्यंतात्तुइच्छेतिनिपातः ।
इषेःस्वार्थेणिच्छांदसः । पुत्रैषणेत्यनेनजायामेस्यात्प्रजायेयेतियो-
क्तासागृह्यते । वित्तैषणायाश्चेत्यनेनवित्तंमेस्यादथकर्मकुर्वीयेतियो-
क्तासागृह्यते । लोकैषणायाश्चेत्यनेनजायाप्रजावित्तकर्मसाध्यसकल-
लोकेच्छागृह्यते । उक्तैषणात्रयाद्व्युत्थायेषणात्रयंहित्वायथाविधिसं-
न्यस्येतियावत् । अथानंतरंदेहयात्रार्थंभिक्षाटनंकुर्वतीत्यर्थः । इदं-
चोपलक्षणंसर्वसंन्यासाश्रमधर्मानुष्ठानस्य । अत्रवाक्येअप्राप्तत्वात्पारि-
व्राज्यंविधीयते ॥

याह्येवपुत्रैषणासावित्तैषणा ॥

अवर्जनीयपरस्परसंबन्धादितिभावः ॥

उभेह्येतेएषणेएवभवतः ॥

सर्वथासाध्यसाधनविषयकैषणाद्वयमेवपर्यवस्यतीतिभावः ॥

तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेत् ॥

यस्माद्वैराग्यमावश्यकंतस्माद्ब्राह्मणअधीतवेदइत्यर्थः । ब्रह्मा-
धीतेब्राह्मणःजातिपरोवा, पांडित्यंनिर्विद्यऊहापोहक्षमाधीः । पंडासा-
स्यसंजातेतिपंडितः तस्यकर्मपांडित्यमौपदेशिकार्थाधिगमरूपंविवे-
कंनिर्वेदविरक्तिफलकंनिर्विद्यलब्ध्वाबाल्येनस्वमाहात्म्यानाविष्कर-
णलक्षणबालस्वभावेनयुक्तस्सन्ब्रह्मणितिष्ठासेत् तन्निष्ठांलभेत । उ-
पासीतेतियावत् ॥

बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिः ॥

बाल्यपांडित्येनिर्विद्यलब्ध्वाऽऽरंबणसंशीलनलक्षणमननशीलः
स्यादित्यर्थः । ध्यानविच्छेददशायामप्यत्यंतविषयोन्मुखत्वरहि-
त्यायशुभाश्रयवस्तुसंशीलनंकर्तव्यमित्यर्थः ॥

अमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणः ॥

अमौनंमौनादन्यत्पूर्वनिर्दिष्टबाल्यपांडित्यलक्षणंमौनंचारंबणसं-
शीलनात्मकमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणोब्रह्मविद्भवति । लब्धनिदिध्यास
नोभवतीत्यर्थः ॥

सब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशएव ॥

लब्धनिदिध्यासनोब्रह्मविदुक्तोपायादन्येनकेनस्यादितिप्रश्नः ।
उत्तरंयेनस्यात्तेनेदृशएवयेनमौनपर्यंतेनब्राह्मणः स्यादित्युक्तंतेनैवे-
दृशःस्यान्नकेनाप्यन्येनोपायेन ॥

अतोऽन्यदार्तम् ॥

अस्मात्परमात्मनः यदन्यत्प्राणिजातंतद्दुःखीत्यर्थः ।

ततोहकहोलः कौपीतकेयउपरराम ॥

स्पष्टोर्थः ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धिवलीयस्तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

तैत्तिरीयकेषष्ठप्रश्नेदशमानुवाके ॥

दहंविपाप्मंवरवेश्मभूतंयत्पुण्डरीकंपुरमध्यसंस्थ-
म् । तत्रापिदहंगगनंविशोकस्तस्मिन्यदंतस्तदुपासि-
तव्यम् ॥

अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुण्डरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाश-
स्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमितिच्छांदोग्योक्तरीत्योपास्यतयासन्नि-
हितस्यपरस्यब्रह्मणः पुरभूतस्योपासकस्यशरीरस्यमध्येसंस्थितंदह-
रमल्पंविपाप्मंनिरस्तपापंपरमात्मनोवरवेश्मभूतंयद्धृदयपुण्डरीकंत-
त्रापियदल्पंविशोकोपलक्षितापहतपाप्मत्वादिगुणकंगगनंगगनवदप-
रिच्छेद्यंब्रह्मतस्मिन्नंतश्चयत्तदुभयमप्युपासितव्यमित्यर्थः । अत्रवक्त-
व्यंछांदोग्यप्रकाशिकायामुक्तंतत्रैवद्रष्टव्यम् । दहरविद्योपास्यदेवता-

सू० ४३-अधि० १९] लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । (३६५)

विशेषः कइतिजिज्ञासायांनारायणस्यतदुपास्यत्वंप्रतिपादयितुंस-
कलपरविद्योपास्यत्वौपयिकंमेहेश्वरत्वंनारायणस्यदर्शयति ॥

यद्वेदादौस्वरः प्रोक्तोवेदान्तेचप्रतिष्ठितः । तस्यप्र-
कृतिलीनस्ययः परः समहेश्वरः ॥

“ब्रह्मणः प्रणवंकुर्व्यादादावंतेच सर्वदा । स्रवत्यनौकृतं ब्रह्मपरस्ता-
च्चविशीर्यते” इतिमानवस्मरणात् । वेदाद्यंते प्रतिष्ठितस्वरः प्रणवः ।
तस्यप्रकृतिरकारः समस्तशब्दमूलत्वादकारस्य । तत्रलीनत्वंतद्रूप-
तामापन्नत्वमोकारस्येतियावत् । तस्ययः परः प्रतिपाद्यः इदंपर-
स्तत्परइत्यादौपरशब्दस्यवाच्येप्रयोगदर्शनात् “अकारेणोच्यते-
विष्णुः सर्वलोकेश्वरोहरिः” “अकारोविष्णुवाचकः” इतिश्रुतिस्मृति-
भ्यामकारवाच्योविष्णुः सएवमहानीश्वरइत्यर्थः । (दशमोनुवाकः)
पूर्वस्मिन्ननुवाकेदहरविद्योपास्योनारायणएवेत्युक्तम् । अधुनातुपर-
विद्याप्रकरणेषुशिवशंभुपरब्रह्मपरंज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्द-
निर्दिष्टवस्तुनोनारायणत्वंप्रतिपाद्यते ॥

सहस्रशीर्षदेवंविश्वाक्षंविश्वशंभुवम् । विश्वंनारायणं-
देवमक्षरंपरमंप्रभुम् । विश्वतः परमंनित्यंविश्वंनाराय-
णंहरिम् । विश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।
पतिंविश्वस्यात्मेश्वरंशाश्वतंशिवमच्युतम् । नाराय-
णंमहाज्ञेयंविश्वात्मानंपरायणम् । नारायणपरंब्रह्मत-
त्वंनारायणः परः । नारायणपरोज्योतिरात्मानानाराय-
णः परः । यच्चकिंचिज्जगत्यस्मिन्दृश्यतेश्रूयतेपिवा ।
अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणः स्थितः । अनंतम-
व्ययंकविंसमुद्रंतंविश्वस्वशंभुवम् ॥

लिङ्गभूयस्त्वा० । ३ । ३ । ४३ ॥ अधिकरणे भगवताभाष्यकृता
 नचसहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्देशेनपूर्वानुवाकोदितोपासिनासं-
 बंधः शङ्कनीयः । तस्मिन्त्यदंतस्तदुपासितव्यमित्युपासिगतेनकृ-
 त्प्रत्ययेनोपास्यस्यकर्मणोभिहितत्वादुपास्येद्वितीयानुपपत्तेः ।
 विश्वमेवेदंपुरुषस्तत्त्वंनारायणइत्यादिप्रथमानिर्देशाच्चप्रथमार्थेद्विती-
 यावेदितव्या । अंतर्वहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायणः स्थितः । नीवा-
 रशूकवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा । तस्याश्शिखायामध्येपरमात्मा-
 व्यवस्थितः । स ब्रह्मा (ह्य) सशिवःसहरिःसंद्रःसोक्षरःपरमःस्वराडिति-
 निर्देशैः सर्वस्मात्परोनारायणएवसर्वत्रोपास्यइतिनिर्णयमानत्वात्प्र-
 थमार्थेद्वितीयेतिनिश्चीयतइतिभाषितम् । व्यासार्थैरपिद्वितीयांत-
 पदस्वारस्यानुरोधेतुविद्यादुपासीतेतिविधिपदाध्याहारः । प्रथमांतप-
 दस्वारस्यानुरोधेतुनाध्याहारः । सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयायाये-
 नावृतंखंचदिवंमहींचेतिवत् प्रथमाश्रयणमात्रमितिवर्णितम् । विश्वा-
 क्षत्वं सर्वविषयकसाक्षात्कारवत्त्वम् । विश्वशंभुवत्त्वंसकलजगत्क्षे-
 मकरत्वम् । ननुविश्वंनारायणमित्यभेदनिर्देशः कथमित्याशङ्क्यो-
 क्तं विश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवतीति । विश्वेनात्मतयोपजीव्य-
 तयाविश्वत्वंनतुस्वरूपेणेत्यभिप्रायः । नारायणपरंब्रह्मेत्यत्रनाराय-
 णात्परंब्रह्मेतिनार्थः शङ्कनीयः । पूर्वापरविरोधात् । नारायणः परं-
 ब्रह्मेतिमहोपनिषदिस्फुटमावेदनात् । समुद्रेअंतः स्थानंयस्यसमु-
 द्रेतः । सप्तम्यास्तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् । अन्तःसमाप्तौस्थाने-
 चनिर्णयेभ्यंतरेपिचेतिनैघण्टुकाः । इतरत्स्पष्टम् ॥ ननुसहस्रशीर्ष-
 मित्यादिद्वितीयायायेनावृतंखंचदिवंमहींचेतिवत् प्रथमाश्रयणेतास्मि-
 न्यदंतस्तदुपासितव्यमितिप्रकृतदहरविद्योपास्यनिश्चायकत्वमेवयु-
 क्तम् । पद्मकोशप्रतीकाशमित्यस्मिन्ननुवाकेदहरविद्याप्रत्यभिज्ञा-
 नात् प्रकृतहान्यनौचित्यादितिपूर्वपक्षप्राप्ते ॥ उच्यते ॥ “लिङ्गभूय-

स्त्वात्तद्विबलीयस्तदापियद्यापि"दहरविद्याप्रकृतातदेकवाक्यत्वंचयु-
क्तम् । तथापिसकलपरविद्योपास्यनिर्द्धारणत्वेबहूनिर्लिङ्गान्युपलभ्य-
न्तेतत्तत्परविद्यावाक्यगतानि परब्रह्मपरतत्त्वादिपदरूपाणिचिह्नानी-
हवाक्येदृश्यन्ते । यदिप्रकृतविद्योपास्यदेवताविशेषसमर्पकमिदंवा-
क्यजातंस्यात् परब्रह्मपरतत्त्वादिप्रयोगोनारायणपदावृत्तिश्चनस्यात् ।
एकेननारायणपदेनैवसमीहितसिद्धेः, अतःपरब्रह्मादिपदवाच्यस्य-
नारायणत्वविधानायैवायंसंरम्भः । शिवश्चनारायणःशक्रश्चनारायणः-
परतत्त्वमपिनारायणइतिवाक्यभेदोपिनदोषाय । तच्चलिङ्गप्रकरणा-
द्वलीयः।तदुक्तंपूर्वकाण्डे। "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारूपाणां
समवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्।"इतिनचसकलपरविद्योपास्यनि-
श्चायकत्वेपद्मकोशप्रतीकाशमितिदहरविद्योपास्यविशेषेणोपसंहारो-
नयुक्तइतिवाच्यम् । ऐतदात्म्यमिदंसर्वमितिसामान्येननिर्दिष्टस्यत-
त्त्वमसीतिविशेषउपसंहारवत्सकलपरविद्योपास्यतयाभिहितस्यना-
रायणस्यप्रकृतदहरविद्योपास्यतयोपसंहारेदोषाभावादितिस्थितम्॥

पूर्वविकल्पःप्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् । ३ ।

३ । ४४ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये ॥

तत्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोग्रीन्मनोम-
यान्मनश्चितः ॥

तन्मनएवषट्त्रिंशत्सहस्रदिनात्मकपुरुषायुषांतर्गतैकैकदिनप्रभ-
वमानसवृत्तिसङ्घानग्नित्वदृष्ट्योपास्यमानान्मनश्चितःआत्मनःसंब-
धिनः अतएव अर्चनीयान्मनोमयान्मनोनिष्पाद्यानपश्यदित्यर्थः • ।
कर्मण्यग्न्याख्यायामितिमनश्चीयतइत्यर्थेऽन्येनचिदादिशब्दवदसौ
क्विवंतोनिष्पन्नः मनश्चितोनामाग्नीनित्यर्थः ॥

तेषुमनसैवाधीयन्तमनसाचीयन्तमनसैषुग्रहाअगृ-
ह्यन्तमनसास्तुवन्मनसाशंसन् ॥

एषुमनश्चिदाद्यग्निषुउपयुक्तान्याधानचयनग्रहणस्तोत्रशस्त्राण्य-
पिमनोनिष्पाद्यान्येवेत्यर्थः । नचसर्वेषामनोव्यापाराणामग्नित्वदृ-
ष्ट्याक्रोडीकृतत्वादाधानचयनग्रहणस्तोत्रशस्त्रादिदृष्टिविषयोव्यापा-
रोनास्तीतिशङ्क्यम् । केषांचिद्व्यापाराणामग्नित्वदृष्ट्याक्रोडीकार-
स्यकेषांचित्तदुपयोग्याधानचयनस्तोत्रादिव्यापारत्वेनक्रोडीकारत्व-
संभवान्नानुपपत्तिः ॥

यत्किंचयज्ञैकर्मक्रियतेयत्किंचयज्ञियंकर्ममनसैव ॥

तेषुमनोमयेषुमनश्चित्सुमनसैवमनोमयमक्रियतेत्यर्थः ॥

तद्यत्किंचेमानिभूतानिमनसासंकल्पयन्तितेषामे-
वसाकृतिः ॥

तत्तस्माल्लोकेसर्वैर्भूतैःक्रियमाणामनोव्यापारास्सर्वेप्येतन्निष्पाद्य-
मानानांविद्यामयानांमनश्चितांनिष्पादकव्यापाराइत्यर्थः । मनोव्या-
पारत्वावच्छिन्नेषुसर्वेषुक्रियमाणायाअग्नित्वदृष्टेःसकलमनोव्यापारा-
श्रिततयासर्वेषामनोव्यापाराणांस्वाध्यस्ताग्निनिष्पादकत्वादितिभा-
वः । तदेतदाह ॥

तान्येवाददतितान्श्चिन्वन्तितेषुग्रहान्रगृह्णन्तितेषुस्तु
वतेतेषुशंसन्ति ॥

सर्वाणिभूतानि विदुषासंपाद्येषुमनश्चित्स्वग्निषूपयुक्तान्याधा-
नचयनस्तोत्रशस्त्राणिनिष्पादयन्तीत्यर्थः ॥

• एतावतीवैमनसोविभूतिरेतावतीसृष्टिरेतावन्मनोम-
नसएतेग्रयः ॥

तदधीनास्तत्कार्यभूताः । एतादृशमाहात्म्यशालिमनइत्यर्थः ॥

षट्त्रिंशत्सहस्राणिह्यग्रयोऽर्कास्तेषामेकैकएवता-
वान्यावानसौपूर्वः ॥

षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकानामर्चनीयानामग्नीनामेषांमध्येएकैको-
प्यग्निः पूर्वोक्तेष्टकचिताग्निसदृशइत्यर्थः । इष्टकचितस्याग्नेःस्वांगी-
भूतक्रतुद्वारेणयत्फलंतदेवमनश्चिदादीनामपिविद्यामयक्रतुद्वारेणफल-
मित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वाक्चितो वागिन्द्रियव्यापाराः । कर्मचितः वा-
गिन्द्रियातिरिक्तकर्मैन्द्रियव्यापाराः । अग्निचितोजठाराग्निव्यापाराः ॥

तेहैतेविद्याचितएव ॥

तेएतेमनश्चिदादयःसर्वेपिविद्याचितःविद्यार्थाश्चितइत्यर्थः । नतु
मनश्चिदादीनामेवविद्यारूपचित्त्वं बोध्यते । तस्यसिद्धत्वेनविद्या-
चितएवेत्यवधारणवैयर्थ्यप्रसंगात् । अतोविद्याचितएवेत्यस्यविद्या-
मयमानसग्रहादेः क्रियामयद्वादशाहादिक्रत्वर्थत्ववद्विद्यामयस्यमन-
श्चिदादेः प्रसक्तस्यक्रियामयक्रत्वर्थत्वस्यप्रतिषेधार्थत्वमेव ॥

तान्हैतानेवंविदेसर्वदासर्वाणिभूतानिविचिन्वन्त्य-
पिस्वपते ॥

एवंविदेविद्यामयक्रतुमतेजाग्रतेस्वपतेचसर्वदातानेतानग्नीन्वि-
चिन्वन्तीत्यर्थः । सार्वकालिकसर्वभूतकर्तृकमनोव्यापाराः अग्नित्व-
दृष्टिविशिष्टविद्यावत्पुरुषशेषभूताश्चयनरूपाएवासन्नित्यर्थः । अत्रस-
र्वभूतकर्तृकसर्वकालव्यापिमनोव्यापाररूपाग्नेः परिमितकालकर्तृक
क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशासामर्थ्यान्मनश्चिद्रूपोग्निर्मानसग्रहवन्नक्रिया-
मयक्रत्वनुप्रवेशी । अपितुविद्यामयक्रत्वनुप्रवेशीतिद्रष्टव्यम् । तेहै-
तेविद्याचितएवेत्येतद्वाक्यंविवृणोति ॥

विद्ययाहैवैतेएवंविदश्चिताभवंति ॥

एवंविदः पुरुषस्यविद्ययाविद्यामयेनक्रतुनासंबद्धामनश्चिदादयः

चिताभवन्तीत्यर्थ इति भगवता भाष्यकृतोक्तम् । अत्र विद्ययेति प्रयोजनतया हेतौ । विद्यार्थचिता इत्यर्थ इति व्यासार्थैर्व्याख्यातं च । अत्र विद्यया हेतु इति वाक्यस्य ते हेतौ विद्याचित एवेति वाक्यविवरणरूपत्वस्य भाष्येणैवाविष्कृतत्वाद्विद्याचित एवेत्यस्यापि विद्यार्था इति पूर्वोक्त एवार्थ इति ॥ इत्यग्निरहस्यप्रकाशिकायां प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ अग्निलोकं पृणा विषयाण्युपासनान्युपदिश्यन्ते ॥

अयं वावलोक एषोऽग्निश्चितः ॥

अस्मिँल्लोके चित्याग्निदृष्टिः कर्तव्या ॥

तस्यापएव परिश्रिताः ॥

समुद्रजले अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चतीति विहिताग्निपरिषेचनबुद्धिः कर्तव्या ॥

मनुष्या यजुष्मत्यदृष्टकाः ॥

मनुष्येषु यजुर्मन्त्रोपधेयेष्टकाबुद्धिः कार्या ॥

पशवः सूददोहाः ॥

पशुषु सूददोहमन्त्रोपधेयेष्टकाबुद्धिः कार्या ॥

ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषम् ॥

ओषधिवनस्पतिष्विदृष्टकासन्धिच्छादनार्थं गोमयबुद्धिः कार्या ॥

आहुतयः समिधः ॥

स्पष्टोर्थः ॥

अग्निलोकं पृणा ॥

भूततृतीयाग्नौ लोकं पृणच्छिद्रं पृणेति मन्त्रोपधेयशर्कराबुद्धिः कार्या । पृणप्रीणन इत्यस्मात्तौ दादिका लोकं पृणतीत्यर्थं मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये लोकस्य पृणे मुम्बक्तव्य इति सुमागमे स्त्रीत्वाद्वापि लोकं पृणेति रूपसिद्धिः ॥

सयोहैतदेवंवेदलोकंपृणाम् ॥

एवमग्नौलोकंपृणादृष्टियः करोति ॥

एनंभूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥

एनंविद्वांसंसर्वाणिभूतान्याश्रयंतीत्यर्थः ॥

तद्वाएतत्सर्वमग्निमेवाभिसंपद्यतेसयोहैतदेवंवेदलो-
कंपृणाम् ॥

एवमुक्तप्रकारेणैतदग्निमेतमग्निम् । लिंगव्यत्ययच्छांदसः । लोकं
पृणांयोवेद ।

एनंभूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥

एनंविद्वांसमेतत्सर्वमभिसंपद्यते । शेषभूततयाऽऽश्रयंतीत्यर्थः ॥

समाहारात् । ३ । ३ । ६१ ॥

छान्दोग्येप्रथमप्रपाठकेपंचमखण्डे ॥

अथखलुयउद्गीथः सप्रणवो यः प्रणवः सउद्गीथ-
इतिहोतृषदनाद्धैवापिदुरुद्गीथमनुसमाहरति ॥

अपिदुरुद्गीथंवेदनहीनमप्युद्गीथमित्यर्थः । होतृषदनात्होतृकर्तृ-
कोद्गीथप्रणवैक्यज्ञानादित्यर्थः । होतृषदनेत्यत्रपूर्वपदादितिषत्वम् ।
अयंभावः । उद्गीथप्रणवैकत्वविज्ञानंहोत्रापिकर्तृव्यमुद्गात्रापिकर्तृव्यं-
प्रणवेहोतुरुद्गीथउद्गातुश्चकर्तृत्वात् । तत्रोद्गातुरेतादृशैकत्वविज्ञाना-
भावेनदोषयुक्तमप्युद्गात्राप्रयुज्यमानमुद्गीथंहोतास्वीयोद्गीथप्रणवैक-
त्वविज्ञानमाहात्म्यादनुसमाहरतिसमादधात्यदुष्टंकरोतीत्यर्थः ॥

विशेषानुग्रहश्च । ३ । ४ । ३८ ॥

प्रश्नोपनिषदिप्रथमप्रश्ने ॥

अथोत्तरेणतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयाविद्ययात्मान-
मन्वीक्ष्यादित्यमभिजयन्ते ॥

अथशब्दोवाक्यांतरोपक्रमे । येतावर्तिकप्रजयाकरिष्यामइतिविर-
क्ताऋषयः तेकायक्लेशादिलक्षणेनतपसास्त्रीसंगराहित्यलक्षणेनब्रह्मच-
र्येणास्तिक्यबुद्धिलक्षणयाश्रद्धयाविद्ययाप्रत्यगात्मविद्ययापरमा-
त्मानमुपास्यार्चिरादिनोत्तरेणायनेनादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतं-
तत्पुरुषोऽमानवःसएतान्ब्रह्मगमयतीत्युक्तप्रकारेणब्रह्मप्राप्तिद्वारभूत-
मादित्यमभिजयन्तेप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ४ । १ । १ ॥

मुण्डकोपनिषदितृतीयमुण्डकेप्रथमखण्डे ॥

ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलं-
ध्यायमानः ॥

ज्ञानहेतुभूतपरमात्मप्रसादेनविशुद्धांतःकरणः सन्निरवयवंपरमात्मा
नंध्यायमानो ध्यायन्ध्यानेनदर्शनसमानाकारज्ञानविशेषेणपरमा-
त्मानंसाक्षात्करोतीत्यर्थः । कठवल्लीमंत्रोयम् ॥ इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥

अचलत्वंचापेक्ष्य ४ । १ । ९ ॥

छान्दोग्येसप्तमाध्यायेषष्ठखण्डेभूमविद्यायाम् ॥

ध्यानंवावचित्ताद्भूयः ध्यायतीवपृथिवीध्यायतीवां-
तरिक्षम् ॥

ध्यातुः श्रेष्ठ्यादेवध्यातारंपृथिव्यादयोप्यनुकुर्वन्ति । तस्माद्ध्यानं-
श्रेष्ठमित्यर्थः ॥

यत्रैकाग्रतातत्राविशेषात् । ४ । १ । ११ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि ॥

समेशुचौशर्करावह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश-
यादिभिः । मनोनुकूलेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिवाताश्र-
यणेप्रयोजयेत् ॥

निम्नोन्नतत्वादिरहितेपरिशुद्धे क्षुद्रपाषाणवह्निवालुकारहिते वा-
द्यध्वनिजलाशयाद्यत्यंतसामीप्यरहिते मनोनुकूलेचक्षुःपीडनादिहे-
त्वौष्ण्यादिरहिते गुहादिलक्षणनिवातदेशाश्रयणेन योगमनुतिष्ठेदि-
त्यर्थः ॥ इत्यासीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अतएवचसर्वाण्यनु । ४ । २ । २ ॥ तस्मादुपशां-
ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसिसंपद्यमानैर्यच्चित्तस्तेनै-
षप्राणमायाति ॥

इदंचप्रश्नोपनिषद्गतम् । अस्यचायमर्थः । अपगतदेहौष्ण्यः
सन्पुनर्जन्मप्राप्तुंमनसिसंपद्यमानैरिन्द्रियैः सहितंप्राणमीदृश्यामनोवा-
सनयासहितएवसन्नागच्छतीत्यर्थः ॥ इतिवागधिकरणम् ॥ १ ॥

सौध्यक्षेतदुपगमादिभ्यः । ४ । २ । ४ ॥

प्रश्नोपनिषदिषष्ठप्रश्ने ॥

सर्दक्षांचक्रेकस्मिन्नहमुक्रांतेउक्रान्तोभविष्यामिक-
स्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिप्राणमसृजतेति ॥

मदुक्रांतिप्रतिष्ठासहभूतोक्रांतिप्रतिष्ठः कोवास्यादिति विचिंत्यप्रा-
णंजीवोसृजदित्यर्थः । अत्रजीवस्यप्राणस्रष्टृत्वमदृष्टद्वाराद्रष्टव्यम् ॥

अतश्चायनेपिदक्षिणे । ४ । २ । १९ ॥

तेषांयदातत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते ॥

इतिबृहदारण्यकपंचाग्निविद्यागतंवचनम् । तेषांकर्मिणांयदाकर्मपर्यवैतिपरिक्षीणंभवति ॥

तेचंद्रंप्राप्यान्नंभवन्तितान्स्तत्रदेवायथासोमंराजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाऽस्तत्रभक्षयन्ति ॥

तदाततश्च्युता द्रवीभूता आकाशसादृश्यंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अर्चिरादिनातत्प्रथितेः । ४ । ३ । १ ॥

सवायुमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखन्तेनसऊर्ध्वमाक्रमते सआदित्यमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथाडंबरस्यखमिति ॥

बृहदारण्यकगतम् । रथचक्ररंध्रयादृग्भवति तथाप्राप्तायब्रह्मविदे सवायुर्विजिहीतेमार्गप्रदे (वे) शादवयवान्निस्सारयति । डंबरशब्दो वाद्यविशेषवाची ॥ इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कार्यात्ययेसहाध्यक्षेणातः परमभिधानात् । ४ । ३ । १ ॥ परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

परामृतं परमात्मानं प्राप्येतिल्यल्लोपेपंचमी ॥

इति कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगद्व्यापारवर्जप्रकरणादसन्निहितत्वाच्च । ४ । ४ । १७ ॥

बृहदारण्यके तृतीयाध्यायेचतुर्थब्राह्मणे ॥

ब्रह्मवाइदमग्रआसीदेकमेवतदेकं सन्नव्यभवतत-
च्छेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रम् ॥

एकत्वादेवविवृद्धं नाभवत् । तच्छेयोरूपमत्यसृजत् ॥

तच्छेष्टं शरीरमत्यसृजतक्षत्रम् ॥

क्षत्रिथारुख्यं श्रेष्ठं शरीरमसृजत् ॥ तदेवप्रपंचयति ॥

“यान्येतानिदेवत्राक्षत्राणींद्रोवरुणः ” ॥ इत्यादि ॥

देवत्रादेवेषु । स्पष्टमन्यत् ॥ इतिजगद्ध्यापारवर्जाधिकरणम् ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भूमावजृम्भयत भाष्यसुधा-
मुदारः । वामागमाध्वगवदावदतूलवातोरां मानुजः समुनिराद्रियतां-
मदुक्तिम् ॥

इति श्रीरंगरामानुजमुनेः कृतिषु श्रीभाष्योदाहृतोपनिषद्वाक्यविवरणं-
समाप्तम् । शुभं भूयात् ॥

१ नन्वत्राह्कुप्वाङ्गिति त्वंप्राप्नोतीति चेन्मैवम् । रामनामेत्यादौ णत्ववारणाय निमित्तान-
धिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वरूपार्थकेन रषाभ्यामित्यत्र कृतेन समानग्रहणेन वारणात् नन्वे-
वमपि नारायणरामायणादाविवपूर्वपदादिति प्राप्नोतीति चेन्न । “रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च”
इत्यादिप्रयोगैरस्य संज्ञात्वावगमेन रघुनाथादाविवसंज्ञाभंगमियातत्सूत्रप्राप्त्यभावात् ॥
इति श्रीलक्ष्मणाचार्यकरुणालब्धबुद्धिना ॥ क्वचिल्लक्ष्मणदासेन टिप्पण्यत्र निवेशिता ॥

पुस्तक मिलनेका पता-
खेमराज श्रीकृष्णदास,
“श्रीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना-मुंबई.

विदुषामभ्यर्थना ।

अत्रास्माकं मुद्रणालय ऋग्वेदादयो वेदा उपनिषदो वेदान्तग्रन्था
महाभारतादीतिहासाः श्रीमद्भागवतादिमहापुराणोपपुराणानि
धर्मशास्त्र-कर्मकाण्ड-व्याकरण-न्याय-योग-सांख्य-
मीमांसादिशास्त्रीयग्रन्थाः काव्य-नाटक-चम्पू-प्रह-
सन-व्यायोग सहकारव्यायिकादिग्रन्थाः सहस्र-
नामाद्यनेकस्तोत्रग्रन्थाश्च विविधभाषाग्रन्था-
श्च सीसकोत्तममहल्लघ्वक्षरैर्मनोहरं मुद्रि-
तास्ते योग्यमूल्येन क्रय्याः सन्ति ।
तांश्च ग्राहका यथापुस्तकसूची-
पत्रं मूल्यप्रेषणेन प्राप्नुयुः ।

वेदान्तग्रन्थाः ।

नाम.

की. रु. भा.

शारीरक (शांकरभाष्य) रत्नप्रभाटीका व्यासाधिकरण- माला और भक्तिसूत्र सभाष्य अक्षरबडा	१०-०
ब्रह्मसूत्र (शारीरक) भाषाटीका	१-८
वेदांतसार संस्कृतमूल और संस्कृतटीका तथा भाषाटी- कासहित	०-१२
पंचदशीसटीक	२-८
पंचदशी पं० मिहिरचंद्रकृत अत्युत्तम भाषाटीका सहित	४-०
पंचदशी भाषा-आत्मस्वरूजीकृत	४-०

पुस्तकोंके मिलनेका पता-

खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना-मुंबई.